PERRY ANDERSON

ANTİKİTEDEN FEODALİZME GEÇİŞLER

iletişim

PERRY ANDERSON

Antikiteden Feodalizme Geçişler

PERRY ANDERSON 1938'de Londra'da doğdu. Savaş yıllarını ABD'de geçirdikten sonra ailesiyle birlikte İrlanda'ya taşındı. 1956 yılında gittiği Oxford'da Rus ve Fransız dilleriyle ilgilendi. İngiliz Yeni Sol'u içerisindeki önemli simalardan biri olarak uzun yıllardır *New Left Review*'un editörlüğünü yürüten Anderson, Verso Yayınevi'nin kurulmasına katkıda bulundu. *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler* (2004), *Postmodernitenin Kökenleri* (2002), *Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları* (2003) adlı kitapları da İletişim Yayınları tarafından yayımlandı.

Passages from Antiquity to Feudalism
© 1974, 1996, 2013 Perry Anderson
Bu kitabın yayın hakları Verso Edition and NLB'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2449 • Tarih Dizisi 116
ISBN-13: 978-975-05-2157-7
© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Suat Aysu
KAPAK RESMİ *Bayeux Tapestry*, 57. Sahne, "The Death of King Harold at the Battle of Hastings", 1070'ler [Harold rex interfectus est: "Kral Harold öldürüldü"]
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Siyami Kuzu
DİZİN Berkay Üzüm
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

PERRY ANDERSON

Antikiteden Feodalizme Geçişler

Passages from Antiquity to Feudalism

ÇEVİREN *Uygur Kocabaşoğlu*

iletişim

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER 7

Önsöz 9

Birinci Bölüm

I. Klasik Antikite 15

1. Köleci Üretim Biçimi 21

2. Yunanistan 35

3. Helenistik Dünya 53

4. Roma 63

II. Geçiş 119

1. Germenik Arkaplan 121

2. İstilalar 127

3. Senteze Doğru 145

İkinci Bölüm

I. Batı Avrupa *165*

1. Feodal Üretim Biçimi *167*

2. Toplumsal Formasyonların Tipolojisi *175*

3. Uzak Kuzey *197*

4. Feodal Dinamik *207*

5. Genel Kriz *223*

II. Doğu Avrupa *237*

1. Elbe'nin Doğusu *239*

2. Göçebelerin Baskısı *243*

3. Gelişmenin Şablonu *257*

4. Doğu'da Ekonomik Kriz *277*

5. Tuna'nın Güneyi *299*

DİZİN *330*

TEŞEKKÜRLER

Bu ve bunun devamı olan çalışmaya [*Lineages of Absolutist State*]* ilişkin eleştirel yorumları için Anthony Barnett, Robert Browning, Judith Herrin, Victor Kiernan, Tom Nairn, Brian Pearce ve Gareth Stedman'a teşekkür etmek isterim. Her iki çalışmanın doğası dikkate alındığında, bunların içerdiği olgu ya da yorum hatalarının her türlü sorumluluğundan onları muaf tutunak alışılagelmişin ötesinde bir zorunluluktur.

(*) Bu eser de İletişim Yayınları tarafından yayımlanacaktır.

Önsöz

Bu çalışmanın kapsam ve amacını açıklamak için birkaç söz gerekli. Konusu, adından da anlaşılan daha ayrıntılı bir çalışmaya, *Lineages of the Absolutist State*'e (*Mutlaki Devletin Kökenleri*), bir giriş olarak düşünülmüştür. İki kitap doğrudan birbiriyle bağlantılıdır ve netice itibariyle tek bir tezi savunur. Bir yandan antikite ve feodalizm, öte yandan mutlakıyet arasındaki ilişki, bunların ele alınışındaki alışılmış bakış açılarında hemen kendini ortaya koymaz. Normal olarak, antik tarih, çok az sayıda çağdaş çalışmanın ölçme girişiminde bulunduğu profesyonel bir uçurumla, Orta Çağ tarihinden ayrılır: aralarındaki aşılmaz boşluk, hiç kuşkusuz, hem tedrisatta hem de araştırmada kurumsal olarak yerleştirilmiştir. Orta Çağ tarihi ile erken yakınçağ tarihi arasındaki geleneksel uzaklık (doğal olarak ya da paradoksal olarak ?) çok daha azdır: ama buna rağmen, feodalizm ve mutlakıyetin, yine de, tek bir odakta herhangi bir şekilde incelenmesini tipik olarak engellemeye yeterli olmuştur. Bu birbiriyle ilişkili çalışmaların tezi, kimi önemli açılardan ele aldığı birbirini izleyen formasyonların bu şekilde ele alınması gerektiği yönündedir. Elinizdeki çalışma, klasik antikitenin siyasal ve toplumsal dünyasını, oradan Orta Çağ dünyasına geçişin doğasını ve Avrupa'da bunun sonucu olarak feodalizmin

yapısını ve evrimini keşfe çalışmaktadır; gerek Akdeniz, gerekse Avrupa'daki bölgesel farklılıklar çalışma boyunca merkezdeki temayı oluşturmaktadır. Bağımsız, ama bunun devamı olan eser, onların meşru siyasal varisi olan Mutlakıyeti, feodalizm ve antikite arkaplanına göre tartışmaktadır. Mutlakıyetçi Devlet'in karşılaştırmalı olarak incelenmesinden önce, klasik antikite ve feodalizmde bir yolculuk yapmanın nedenleri, ikinci çalışma kapsamında anlaşılacak ve onun sonuç bölümünde özetlenecektir. Bu, bir bütün olarak Avrupa deneyiminin özgünlüğünü, her iki cildin analizlerinin ışığı altında daha geniş bir uluslararası ortam içine yerleştirme girişimidir.

Bununla birlikte, işin başında her iki ciltte de sunulacak öykülerin sınırlı ve geçici niteliğini vurgulamak gereklidir. Profesyonel tarihçilerin uzmanlığı ve becerileri bu ciltlerde mevcut değildir. Bilinen anlamda tarihyazımı, geçmişin –arşiv, epigrafik ya da arkeolojik orijinal belgelerinin– doğrudan incelenmesinden ayrılamaz. Aşağıdaki çalışmanın böyle bir onura nail olma iddiası yoktur. Aksine, bu tür bir gerçek tarihyazımı yerine, bu çalışmalar, yalnızca modern tarihçilerin mevcut çalışmalarının okunmasına dayanmaktadır: bu farklı bir şeydir. Dolayısıyla, çalışmaya eşlik eden kaynaklar bilimsel tarihyazımının işaret ettiği şeyin zıddıdır. Otoriteye sahip olan bunu zikretmez: belgelerin kendileri –geçmişe ilişkin birincil kaynaklar– onun aracılığıyla konuşurlar. Bu her iki çalışmanın metnini destekleyen notların tür ve çapı yalnızca onların konumlandığı ikincil düzeye işaret ederler. Kuşkusuz tarihçilerin kendileri, her zaman zorunlu olarak ilgili alandaki kanıtların tümüne tamamen aşina olmadan da karşılaştırma ve sentez yapan çalışmalar üretebilirler; bununla birlikte onların hükümleri sahip oldukları uzmanlığın değerini azaltmaz. Kendi başına, çok geniş tarihsel yapıları ya da çağları tasvir etme ya da anlama çabası pek fazla bir haklılaştırma ya da özür gerektirmez: bu olmadan özel ya da yerel araştırmalar kendi potansiyel önemlerinin gerisinde kalırlar. Ama her şeye rağmen şu bir gerçektir ki, hiçbir yorum, başka yerlerde elde edilen sonuçları temel ka-

nıt birimi olarak alanlar kadar yanıltıcı olmaz: zira bunlar daha başka keşifler ya da birincil araştırmalarla gözden geçirilmeye sürekli olarak açık olurlar. Bir kuşağın tarihçileri tarafından genel olarak kabul edilen şey, bir sonraki kuşağın araştırmalarıyla yine de geçersiz kılınabilir. Mevcut kanaatlerin temelleri üzerine herhangi bir genelleme girişimi, bu kanaatler ne kadar alımane olsa da, kaçınılmaz olarak riskli ve koşulludur. Bu durumda, söz konusu olan bu çalışmaların sınırlılıkları, ele alınan zaman biriminin genişliği nedeniyle özellikle büyüktür. Aslında, incelenen tarihin alanı ne kadar genişse, onun herhangi bir evresinin ele alınışı o kadar özetlenmiş olacaktır. Bu anlamda, yalnızca tarihçinin boyayabileceği zengin tuvalde gösterilebilecek olan geçmişin tam ve anlaşılması zor karmaşıklığı, bu çalışmaların kapsamının büyük ölçüde dışında kalmaktadır. Aşağıdaki analiz, hem yeterlilik hem de yer açısından, basit çizimlerdir: başka bir şey değil. Bir başka tarih için kısa taslaklar olarak, bitmiş ve kapsamlı tezler ileri sürmek yerine, tartışma için malzeme önermek amacı taşımaktadırlar.

Bunların öngördüğü tartışma esas itibariyle tarihsel maddecilik alanı içinde kalan bir tartışmadır. Bunlarda yöntem olarak Marksizmin kullanılmasını seçmenin amacı, çalışmanın biçimsel yapısında çok daha açıkça görünür olan *Lineages of the Absolutist State*'in önsözünde açıklanmaktadır. Burada, her iki çalışmada da kaynak kullanımını belirleyen ilkeleri belirtmenin ötesinde bir şey söylemeye gerek yoktur. Esas itibariyle herhangi bir karşılaştırmalı çalışma için olduğu gibi bu çalışma için de seçilen kaynaklar, doğal olarak –hem entelektüel hem de siyasal niteliği itibariyle büyük farklılıklar göstermesi açısından– son derece çeşitlidir. Bu anlamda Marksist tarihyazımına herhangi bir özel ayrıcalık tanınmamıştır. Son on yılların değişikliklerine rağmen, 20. yüzyıldaki ciddi tarihsel çalışmaların büyük bir bölümü Marksizme yabancı olan tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Tarihsel maddecilik tamamlanmış bir bilim değildir; ne de uygulayıcıların tümü aynı kalibrede olmuştur. Marksist araştırmaların egemen olduğu tarihyazımı alanları olduğu gibi; Marksist olmayan katkıların nitelik ve

nicelik olarak Marksistlerden daha üstün olduğu çok fazla araştırma vardır ve belki de Marksist müdahalelerin hiç yer almadığı daha da fazla çalışma vardır. Böylesine farklı ufuklardan gelen eserleri dikkate almak zorunda olan karşılaştırmalı bir araştırmada izin verilebilecek yegâne ayrım kriteri, bunların yapısal sağlamlığı ve vukufudur. Marksizmin sınırları dışındaki tarihçilerin bilginliğine azami ilgi ve saygı göstermek, Marksist tarihsel araştırmayı sürdürmekle bağdaşmaz bir şey değil, onun bir koşuludur. Bilakis, Marx ve Engels'in kendilerinin her söylediği kabul edilebilir: geçmişe ilişkin onların yazılarının yanlışları geçiştirilip gözden kaçırılmamalı fakat teşhis edilmeli ve eleştirilmelidir. Böyle yapmak tarihsel maddecilikten ayrılmak değil ona yeniden katılmaktır. Zorunlu olarak birikime dayanan rasyonel bilgide itikatçılığın herhangi bir yeri yoktur; ve de yeni bilimlerin kurucularının büyüklüğü, bunların verdiği zararda görüldüğü gibi, yanlış değerlendirmelerin ya da mitosların asla kanıtı olmamıştır. Bu nedenle Marx'ın yazdıklarının "eleştirilerek yorumlanması" Marksizme gerçek anlamda bir özgürlük getirilmesi anlamına gelir.

Birinci Bölüm

I. Klasik Antikite

Avrupa içinde Doğu ve Batı'nın sınırlarının çizilmesi uzun süredir tarihçiler için alışılagelmiş bir şeydir. Bu aslında modern pozitif tarihyazımının kurucusu Leopold Ranke'ye kadar geri gider. Ranke'nin 1824'te yazılan ilk büyük eserinin köşe taşı, Doğu'nun Slavlarını, kitabının konusu olan Batı'nın "büyük uluslarının" ortak kaderinin dışında bırakmak üzere bir çizgi çektiği "Latin ve Germen Ulusların Birliğinin Taslağı"dır. "Bu halkların da bizim uluslarımızın birliğine dahil olduğu ileri sürülemez; onların yapısı ve adetleri daima onları bundan ayırmıştır. O çağda, bunlar bağımsız bir etki ortaya koyamamışlar ve yalnızca ikincil ya da hasmane görünmüşler, sözüm ona ara sıra tarihin genel hareketinin geri çekilen dalgalarıyla öne çıkmışlardır."[1] Zira Ranke için *drei grosse Atemzüge dieses unvergleichlichen Vereins*, "o misli görülmemiş birliğin aldığı üç derin nefes" olan Barbar göçlerinde, Orta Çağ haçlı seferlerinde ve modern sömürge fetihlerinde rol alan yalnızca Batı olmuştur.[2] Birkaç yıl sonra Hegel, "zaman zaman ileri bir muhafız –aradaki bir ulus– olarak" Hıristiyan Avrupa ve Hıristiyan olma-

1 Leopold von Ranke, *Geschichte der Romanischen und Germanischen Völker von 1494 bis 1514*, Leipzig 1885,s. XIX.

2 Ranke, *a.g.e.*, s. XXX.

yan Asya arasındaki mücadelede rol oynayarak "Slavların da bir ölçüye kadar Batılı (*Occidental*) Aklın alanına çekilmiş olduğundan" söz etmiştir. Ancak onun doğu bölgesinin tarihine ilişkin görüşünün özü Ranke'ninkine çok yakındır. "Yine de bu halklar toplamı bizim ilgi alanımızın dışında kalır çünkü şimdiye kadar Aklın dünyada üstlenmiş olduğu bir dizi evrede bağımsız olarak yerini almamıştır."[3] Bir buçuk yüzyıl sonra, çağdaş tarihçiler normal olarak bu tür vurgulardan kaçınırlar. Etnik kategoriler yerini coğrafi terimlere bırakmıştır: ancak ayrının kendisi ve de bunu Karanlık Çağlar'dan başlatmak hemen hemen değişmeden kalmıştır. Bir başka deyişle, bunun uygulaması, o çağda Roma İmparatorluğu içindeki bölgelerin –ileri Doğu ve geri Batı– arasındaki klasik ilişkilerin ilk kez olmak üzere belirgin bir şekilde tersine döndüğü feodalizmin ortaya çıkışıyla başlar. Bu işaret değişikliği, Antikiteden Orta Çağlar'a geçişin hemen hemen her ele alınışında gözlenebilir. Böylece, imparatorluğun kendisinin çöküşü konusunda önerilen açıklamaların en son ve görkemlisi, sürekli olarak, Jones'un *Later Roman Empire* (*Geç Roma İmparatorluğu*) adlı Antikitenin çöküşü hakkındaki çalışmasında, imparatorluk içindeki Doğu ile Batı'nın yapısal farklılıkları etrafında döner. Zengin ve çok sayıdaki kentleri, gelişmiş ekonomisi, küçük mülk sahibi köylülüğü, görece uygar birliği ve barbar saldırılarının ana darbesinden uzaklığı nedeniyle varlığını sürdürmüş; daha seyrek nüfusu ve daha zayıf kentleri, büyük aristokrasisi, rantların işkencesi altındaki köylülüğü, siyasal anarşisi ve Germen istilalarına stratejik olarak savunmasız kalışıyla Batı mahvolmuştur.[4] Keza Antikitenin sonu, Akdeniz'in iki kıyısını ayıran Arap fetihleriyle mühürlenmiştir. Doğu İmparatorluğu, Avrupa kıtasının geri kalan kısmından farklı bir siyasal ve toplumsal sistem olan Bizans olmuştur. Karanlık Çağlar'da ortaya çıkan bu yeni coğrafi alanda Doğu ve Batı arasındaki bu kutuplaşma anlamını değiştirmiştir. Bloch, "8. yüzyıldan itibaren Batı ve Orta Avrupa'da, keskin bir şekilde ayrılmış toplum grupla-

3 G. W. F. Hegel, *The Philosopy of History*, Londra 1878, s. 363.

4 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, 282-262, Oxford 1974, cilt II, s. 1026-68.

rının, unsurları ne kadar çeşitli olursa olsun, muazzam benzerlikler ve sürekli ilişkilerle katı bir şekilde betonlaştığı" şeklindeki yetkin hükmü ortaya atmıştır. Orta Çağ Avrupa'sını doğuran bu bölgedir: "Orta Çağlar'da Avrupa ekonomisi –bu sıfatın, eski coğrafya terminolojisindeki 'dünyanın beş parçası'ndan ödünç alındığı manada– zamanla ortak kültüre kazanılan birkaç Kelt adacığı ve Slav sınırlarıyla çevrilmiş Latin ve Germen bloğudur ... Böyle anlaşıldığında, böyle sınırlandırıldığında, Avrupa erken Orta Çağlar'ın bir ürünüdür."[5] Bloch, bugün Doğu Avrupa olan bölgeyi, kıtanın toplumsal tanımından açıkça ayrı tutmuştur: "Slav Doğu'nun büyük kesimleri, hiçbir şekilde buna dahil değildir ... Onların ekonomik koşullarıyla Batı'daki komşularının ekonomik koşullarını, bilimsel araştırmanın aynı nesnesi olarak birlikte ele almak düşünülemez. Onların tümüyle farklı toplumsal yapıları ve çok özel gelişme yolları böyle bir karışıklığı kesinlikle men eder: böyle bir şey yapmak, 19. yüzyılın ekonomi tarihinde Avrupa ve Avrupalılaşmış ülkeleri Çin ya da İran'la birlikte ele almaya benzer."[6] Bloch'u izleyenler onun bu uyarılarına uymuşlardır. Avrupa'nın oluşumu ve feodalizmin filizlenmesi, genellikle kıtanın Batı yarısı ile sınırlı tutulmuş, Doğu yarı mülahaza dışı tutulmuştur. Duby'nin erken feodal ekonomiye ilişkin, 9. yüzyılla başlayan etkili çalışması da *Orta Çağ Batısı'nda Kırsal Ekonomi ve Köy Hayatı* adını taşır.[7] Aynı dönemde feodalizm tarafından yaratılan kültürel ve siyasal formlar –"bu yüzyılların gizli devrimi"–[8] Southern'ın *Orta Çağlar'ın Oluşumu*'nun temel odağıdır. Kitabın adının genelliği, ima yoluyla belirli bir zamanı belirli bir mekânla özdeşleştirerek bir elipsi gözden kaçırır; ilk cümle şöyle der: "Bu kitabın konusu, geç 10. yüzyıldan erken 13. yüzyıla kadar Batı Avrupa'nın biçimlenişidir."[9] Burada, Orta Çağ dünyası, *tout court* (basit olarak) Batı Avrupa olur.

---

5 Marc Bloch, *Mélanges Historiques*, Paris 1963, cilt I, s. 123-4.

6 Bloch, *a.g.e.*, s. 124.

7 Georges Duby, *L'Economie Rurale et la Vie des Campagnes dans l'Occident Médiéval*, Paris 1962, İngilizce çevirisi, Londra 1968.

8 R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, Londra 1953, s. 13.

9 Southern, *a.g.e.*, s. 11.

Doğu ve Batı arasındaki fark böylelikle modern tarihyazımında klasik çağ sonrasının ta başından beri yansımasını bulur. Aslında bunun kökenleri feodalizmin bizzat kendisinin kökenleriyle yaşıttır. Kıtadaki farklı özellik gösteren tarihsel gelişmenin herhangi Marksist araştırması bu nedenle ilk başta Avrupa feodalizminin genel matrisini dikkate almak zorundadır. Ancak bu belirlendikten sonradır ki kıtanın batı ve doğusundaki bölgelerin tarihlerinin nereye kadar ve ne şekilde birbirinden farklılaştığını görmek mümkün olur.

1

Köleci Üretim Biçimi

Kapitalizmin doğuşu, Marx'ın *Kapital*'deki ünlü bölümleri bu konuya tahsis etmesinden bu yana, tarihsel maddeciliğin ilham etmiş olduğu pek çok çalışmaya konu olmuştur. Buna karşılık, feodalizmin doğuşu, aynı gelenek içinde büyük ölçüde araştırılmadan kalmıştır: yeni bir üretim biçimine belirgin *bir tür geçiş* olarak, hiçbir zaman Marksist teorinin genel külliyatıyla bütünleştirilmemiştir. Bununla birlikte, göreceğimiz gibi, tarihin global yapısı içinde bunun önemi, kapitalizme geçişin öneminden belki de hiç az değildir. Gibbon'un Roma'nın çöküşü ve Antikitenin sonuna ilişkin vakur hükmü, paradoksal olarak bugün bütün gerçeği ile belki ilk kez olmak üzere ortaya çıkmaktadır: "Her zaman hatırlanacak ve dünya ülkeleri tarafından hâlâ hissedilen bir devrim."[1] Kapitalizmin ortaya çıkışı-

1 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, cilt I., 1896 (Bury baskısı), s. 1. Gibbon, kitabın tasarlanan bir gözden geçirilmesi için kaleme aldığı el yazısı bir notta, şu cümlenin, bütün dünya ülkeleri için değil de yalnızca Avrupa ülkeleri için kullanılmış olmasından pişmanlık duymuştur. "Japonya'dan Fas'a kadar Asya ve Afrika'nın Roma İmparatorluğu hakkında herhangi bir duygu ya da anısı var mıdır?" diye sormuştur (*a.g.e.*, s. xxxv). Dünyanın geri kalan kısmının Avrupa'nın etkisini gerçekten "hissettiğini" ve bununla birlikte kaydettiği "devrimin" nihai sonuçlarını görmeyi beklemeden bu cümleyi pek erken yazmıştır; ne uzaktaki Japonya ne de yanı başındaki Fas, Avrupa'nın başlattığı tarihten bağışık kalabileceklerdi.

nın "birikimli" niteliğine karşılık, Avrupa'da feodalizmin doğuşu, kendinden önceki (*anterior*) iki farklı üretim biçiminin bir noktada birleşen "felaketli" çöküşü ve çözülen unsurların *yeniden birleşmesi,* bilinen feodal sentezi ortaya çıkarmıştır ki bu nedenle feodalizm her zaman melez niteliğini korumuştur. Feodal üretim biçiminin ikili selefi, kuşkusuz, bir zamanlar Roma İmparatorluğu'nun muazzam binasının temellerinin üzerinde yükseldiği çözülmekte olan köleci üretim biçimi ve barbar istilalarından sonra yeni vatanlarında varlığını sürdüren Germen istilacıların genişlemiş ve deforme olmuş ilkel üretim biçimi idi. Bu iki, radikal olarak birbirinden farklı dünya Antikitenin son yüzyıllarında yavaş bir çözülmeye ve sessizce ilerleyen bir karşılıklı iç içe geçmeye maruz kaldılar.

Bunun nasıl meydana geldiğini görmek için, geri dönüp, klasik dünyanın bütün uygarlığının özgün matrisine bakmak zorunludur. Greko-Romen Antikite her zaman şehirleri merkez alan bir evren oluşturmuştur. Erken Helen *polis*'inin ve daha sonra Roma Cumhuriyeti'nin, daha sonraki pek çok çağın gözlerini kamaştıran ihtişam ve güveni, izleyen bin yıldan önce asla ulaşılamayacak kentli bir yönetim ve kültür zirvesini temsil eder. Felsefe, bilim, şiir, tarih, mimari, heykeltıraşlık; hukuk, idare, para, vergilendirme, oy hakkı, tartışma, gönüllülük – bütün bunlar misli görülmemiş güçlülük ve karmaşıklık düzeyine ulaşacak derecede ortaya çıkmış ya da gelişmiştir. Bununla birlikte, bu kent uygarlığının söz konusu tezyinatı, her zaman gelecek kuşaklar üzerinde bir tür *trompe l'oeil* (göz aldatıcı) dış görünüş etkisi yaratmıştır. Zira, bu kentli kültür ve yönetimin arkasında, ona herhangi bir şekilde uygun düşecek bir kent ekonomisi yoktu: aksine, onun entelektüel ve uygar hayatiyetini destekleyen maddi zenginlik, geniş ölçüde kırsal bölgelerden çekiliyordu. Klasik dünya temel niceliksel boyutları itibariyle geniş ölçüde ve değişmez bir şekilde kırsaldı. Bütün tarihi boyunca tarım, kesinlikle başat üretim alanını temsil ediyor ve şaşmaz bir şekilde kentlerin temel zenginliğini temin ediyordu. Greko-Romen kentler hiçbir zaman ağırlıklı olarak imalatçıların, tacir ve

zanaatkâr toplulukların mekânı olmadılar: bunlar özgün olarak ve prensip itibariyle toprak sahiplerinin kentsel toplanma yerleriydi. Demokratik Atina'dan, Oligarşik Sparta'ya ya da Senatolu Roma'ya her kentsel (beledî) düzen, esas itibariyle tarımcı mülk sahiplerinin egemenliği altındaydı. Bunların, –Antik dünyanın üç büyük temel ürünü olan– tahıl, yağ ve şaraptan kaynaklanan gelirleri, kentin fiziki çevresinin dışındaki malikâne ya da çiftliklerde üretiliyordu. Kentin içinde imalat az ve ilkeldi: normal kent emtiasının çeşidi hiçbir zaman tekstil, çanak çömlek, mobilya ve cam eşyanın ötesine geçmemiştir. Teknik basitti, talep sınırlıydı ve ulaşım aşırı derecede pahalıydı. Sonuç, Antikitedeki imalatçıların tipik olarak, daha sonraki çağlarda olduğu gibi, yoğunlaşmayı artırarak değil, yoğunlaşmayı azaltarak ve dağıtarak gelişmeleriydi; zira uzaklıklar iş bölümünden ziyade görece üretim maliyetlerini dikte ediyordu. Klasik dünyada kırsal ve kentsel ekonomilerin karşılaştırmalı ağırlığı hakkında açık bir fikir, M.S. 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda, nihayet kent ticaretinin ilk kez olmak üzere Konstantinos'un *collatio lustralis*'i ile bir imparatorluk vergisine tâbi tutulmasıyla her iki ekonominin yarattığı mali gelirlerin karşılaştırılmasından anlaşılabilir: kentlerde bu vergiden sağlanan gelir, hiçbir zaman arazi vergisinin % 5'inden fazlasını oluşturmamıştır.[2]

Doğal olarak, bu iki sektördeki üretimin istatistiksel dağılımı, Antikitenin kentlerinden ekonomik önem çıkarmaya yeterli olmadı. Zira yeknesak bir şekilde tarımsal olan bir dünyada, kentsel ticaretin gayrisafi kârları çok düşük olabilir: ancak bunların herhangi verili bir tarımsal ekonomi üzerindeki net üstünlüğü, bir başkasına göre yine de belirleyici olabiliyordu. Klasik uygarlığın bu ayırt edici özelliğinin önkoşulu onun *kıyı* karakteri taşımasıdır.[3] Greko-Romen Antikite derunî ya-

2 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, cilt 1, s. 465. Bu vergi *negotiatores* ya da kentlerde hemen hemen her türden ticari üretimle meşgul olanlar, tacirler ve zanaatkârlar tarafından aynı şekilde ödeniyordu. Getirisinin önemsiz olmasına rağmen, kent ahalisine son derece baskıcı ve sevimsiz göründü; kent ekonomisi o denli kırılgandı.

3 Bu temel olguya, iki büyük ve unutulmuş çalışmasında, "Agrarverhältnisse im Altertum" ve "Die Sozialen Gründe des Untergans der Antiken Kultur", tam

pısında özü itibariyle Akdenizliydi. Çünkü onu birbirine bağlayan yerel iç ticaret yalnızca su üzerinden yapılabiliyordu: orta ya da uzun mesafelerde emtia değiş tokuşunun yegâne elverişli aracı deniz taşımacılığıydı. Denizin ticaret için muazzam önemi şu basit olgudan da anlaşılabilir ki, Diocletianus çağında (284-305), Suriye'den İspanya'ya –Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna– buğday taşımak, karada bunu araba ile 120 kilometre taşımaktan daha ucuzdu.[4] Böylece –bir adalar, limanlar ve çıkıntılar labirenti olan– Ege havzasının, kent devletinin ilk mekânı olması bir rastlantı değildir; bunun en büyük örneği Atina, ticari zenginliğini gemicilikten sağlamış; Helenistik çağda Yunan kolonizasyonu Yakın Doğu'ya yayıldığında İskenderiye Mısır'ın en büyük şehri, tarihteki ilk deniz kıyısındaki başkent; ve nihayet Tiber üzerindeki Roma, sırası geldiğinde bir kıyı metropolü haline gelmiş olmalıdır. Su, yerine başkası konulamaz bir ulaşım ve ticaret aracı olmuş ve bu da arkasındaki kırsal hinterlandın çok ilerisinde bir kentsel büyüme yoğunlaşmasına ve karmaşıklaşmasına olanak vermiştir. Deniz, Antikitenin akıl almaz şaşaasının iletkeni olmuştur. Klasik dünyayı tanımlayan kent ve kırın bu özel bileşimi son tahlilde yalnızca merkezindeki göl nedeniyle operasyonel olabilmiştir. Akdeniz, dünya yüzeyindeki yegâne büyük iç denizdir: yalnızca bu denizde çok şiddetli rüzgar ve dalgalardan karasal sığınak temin ederek, önemlice bir coğrafi alanda, deniz ulaşım hızı sağlanır. Klasik Antikitenin evrensel tarih içindeki kendine özgü pozisyonu bu fiziki ayrıcalıktan ayrılamaz.

Bir başka deyişle Akdeniz, Antik uygarlık için gerekli coğrafi ortamı sağlamıştır. Bununla birlikte, onun tarihsel içeriği ve yeniliği, bünyesindeki kent ve kır arasındaki ilişkilerin toplumsal temelinde yatar. Köleci üretim biçimi, hem başarıları için sağladığı temel hem de gözden düşmesinin nihai temelini teşkil etmesi açısından Greko-Romen dünyasının belirleyici ica-

---

vurgu yapan ilk bilim adamı Max Weber olmuştur. Bkz. *Gesammelte Aufsätze zur Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen 1924, s. 4 ve devamı, s. 292 ve devamı.

4 Jones, *The Later Roman Empire*, cilt II, s. 841-2.

dıydı. Bu üretim biçiminin özgünlüğünün altı çizilmelidir. Köleliğin kendisi, Yakın Doğu Antikitesinde (daha sonra Asya'da başka yerlerde olduğu gibi) çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmüştü: ancak diğer karma kölelik türleri arasında kendi üzerindeki toplumsal skalada yukarılara doğru yayılan amorf bir bağımlılık ve özgürsüzlük devamlılığı içinde çok aşağı bir kategori oluşturarak –çoğu kez borç bağımlılığı ya da bedenen çalışma cezası (*penal labour*) biçimini alarak– hukuki açıdan saf olmayan karışık bir koşul oluşturmuştu.[5] Bu, Helenistik öncesi monarşilerde artı ürün elde etmenin başat türü değildi: temel kırsal işgücünün kıyısında varlığını sürdüren bakiye bir olguydu. Sümer, Babil, Asur ve Mısır imparatorlukları –daha sonraki Akdeniz dünyasının hafif ve kuru toprak tarımından farklı olarak, entansif, sulamalı tarım yapılan nehir kenarındaki devletler– köle ekonomileri değildi ve bunların yasal sistemleri, kesin olarak ayrı bir taşınabilir mülkiyet kavramından yoksundu. Köleliği ilk kez biçim yönünden mutlak ve kapsam yönünden başat hale getiren ve böylelikle onu tali olanaktan sistemli bir üretim biçimine dönüştüren Yunan kent devletleriydi. Klasik Helen dünyası, kuşkusuz, hiçbir zaman, yalnızca köle emeğinin kullanımına dayanmadı. Özgür köylüler, bağımlı kiracılar ve kentli zanaatkârlar her zaman, değişik kombinasyonlarda ve Yunanistan'ın farklı kent devletlerinde kölelerle birlikte yaşadılar. Üstelik, bunların içsel ya da dışsal gelişmeleri, ikisi arasındaki oranları, bir yüzyıldan diğerine belirgin bir şekilde değiştirebiliyordu: her somut toplumsal formasyon daima farklı üretim biçimlerinin belirli bir bileşimi olur ve Antikitenin üretim biçimleri de bunun bir istisnası değildi.[6] Ancak, kla-

5 M. I. Finley, "Between Slavery and Freedom", *Comparative Studies in Society and History*, VI, 1963-4, s. 237-8.

6 Bu metin boyunca "sosyal formasyon" terimi genel olarak "toplum" terimine tercih edilecektir. Marksist kullanımda, sosyal formasyon kavramının kullanılmasının amacı, kesinlikle, verili bir tarihsel ve toplumsal bütünlük içinde, olası üretim biçimlerinin çoğulluğunun ve *heterojenliğinin* altını çizmektir. Buna karşılık, "toplum" teriminin üstün körü tekrarlanması, çoğu kez, tarihsel bir oluşum içinde içerilmiş iktisat, siyaset ve kültür birliği varsayımını ileri sürmektir ki aslında bu basit birlik ve özdeşlik söz konusu değildir. Toplumsal formasyonlar, aksi söylenmediği sürece, böylece bunlardan birinin *egemenliği*

sik Yunanistan'daki kent devleti uygarlığının bütününe damgasını vuran ve her yerel ekonominin karmaşık eklemlenmesini belirleyen *egemen* üretim biçimi köleci üretim biçimidir. Bu Roma için de geçerlidir. Bir bütün olarak Antik Dünya, hiçbir zaman sürekli ya da aynı anda her yerde olacak şekilde, köle emeğinin hakimiyeti altında değildir. Ancak Antikite uygarlığının çiçek açtığı bu dünyanın büyük *klasik* çağları –M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda Yunanistan ve M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 2. yüzyıla kadar Roma– diğer emek sistemleri içinde köleliğin kitlesel ve genel olduğu yüzyıllardır. Klasik kentsel kültürün dönüm noktası aynı zamanda köleliğin zirvesine tanık olmuş; ve Helenistik Yunanistan'da ya da Hıristiyan Roma'da birinin çöküşü, yine kaçınılmaz bir şekilde diğerinin yerleşmesine yol açmıştır.

Arkaik Yunanistan sonrası çağda, köleci üretim biçiminin özgün vatanları olan yerlerde köle nüfusun genel oranlarını, güvenilir istatistiklerin yokluğunda, kesin olarak hesaplamak olanaklı değildir. En güvenilir tahminler büyük farklılıklar ortaya koymaktadır; ancak en son değerlendirme Perikles Atina'sında kölelerin özgür yurttaşlara oranını 3'e 2;[7] Sakız, Aegina ya da Korint'te değişik zamanlarda muhtemelen daha da büyük olarak vermektedir. Bu arada Sparta'nın köle (*helot*) nüfu-

altında farklı üretim biçimlerinin somut bileşimleri olmuştur. Bu özellik konusunda bkz. Nicos Poulantzas, *Pouvoir Politique et Classes Sociales*, Paris 1968, s. 10-12. Bunu açıklığa kavuşturduktan sonra bilinen "toplum" terimini hepten kullanmamak bilgiçlik taslama olacaktır ve burada böyle bir girişimde bulunulmayacaktır.

7 A. Andrewes, *Greek Society*, Londra 1967, s. 135'te, 5. yüzyılda, yurttaşların nüfusu belki 45.000 civarında iken, toplam köle işgücünün 80-100.000 mertebesinde kabul etmektedir. Bu büyüklükler muhtemelen aşağı ve yukarı tahminlerden daha kesin bir konsensüsü gerektirmektedir. Ancak Antikiteye ilişkin bütün modern tarihler nüfusun büyüklüğü ve toplumsal sınıflar hakkında güvenilir temel bilgilerin olmamasıyla sorunludur. Jones, 4. yüzyılda, Atina'nın nüfusunun azaldığı bir sırada, şehrin tahıl ithalatını temel alarak, köle-yurttaş oranını 1'e 1 olarak vermektedir: *Athenian Democracy*, Oxford 1957, s. 76-9. Öte yandan Finley, 4. ve 5. yüzyıllardaki zirve dönemlerinde bu oranın 1'e karşı 3 ya da 4 kadar yüksek olabileceğini ileri sürmüştür: "Was Greek Civilization Based on Slave Labour?", *Historia*, VIII, 1959, s. 58-9. Hatalı olsa bile antik kölelik konusundaki en kapsamlı modern monografi, W. L. Westermann'ın *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955, s. 9, Andrewes ve Finley'in kabul ettiği aynı brüt sayılara ulaşmaktadır: Peloponnes Savaşı'nın başlangıcında 60-80.000 kadar köle.

su her zaman yurttaşlardan çok daha fazla olmuştur. M.Ö. 4. yüzyılda Aristoteles, sıradan bir şey olarak, "devletlerin büyük sayılarda köleye sahip olması"ndan söz ederken, Xenophon, Atina'nın zenginliğini eski haline getirmek için, "devletin her Atinalı yurttaş için 3 köle olacak şekilde kamusal kölelere sahip olması" gerektiğini öngören bir plan yapmıştır.[8] Klasik Yunanistan'da böylece köleler, hane ölçeğinin dışında ilk kez düzenli olarak zanaatlarda, sanayide ve tarımda istihdam edilmiştir. Aynı zamanda, köle kullanımı genel bir hal alırken, *doğası* da buna bağlı olarak mutlaklık kazanmıştır: bu artık pek çokları arasında görece bir kölelik biçimi değil, tedrici bir devamlılık içinde yeni ve sınırsız bir özgürlükle yan yana bulunan tam anlamıyla özgürlüğün kaybedildiği kutuplaşmış bir durumdur. Tam da bu sınırları açık bir şekilde çizilmiş bir köle alt nüfusun oluşmasıdır ki Yunan kentlerinin yurttaşlarını o zamana kadar bilinmeyen bilinçli tüzel bir özgürlüğün yükseklerine çıkarmıştır. Helenistik özgürlük ve kölelik birbirinden ayrılmaz şeylerdi: bu özgür yurttaşlık ya da köle mülkiyeti nosyonlarından aynı şekilde bihaber Yakın Doğu İmparatorlukları'nın toplumsal hiyerarşilerinde örneği ya da benzeri bulunmayan iki parçalı bir sistem içinde her biri diğerinin yapısal koşulu olan bir şeydi.[9] Bu muazzam tüzel değişikliğin bizzat kendisi, köleci üretim biçiminin bulunmasıyla birlikte gelen ekonomik "mucize"nin toplumsal ve ideolojik karşılığı idi.

Klasik Antikitenin uygarlığı, görmüş olduğumuz gibi, son derece kırsal bir ekonomi içinde kentin kır karşısında anormal üstünlüğünü temsil ediyordu: onu izleyen erken feodal dünyanın antitezi. Beledî (kentsel) bir endüstrinin olmadığı bir dönemde bu metropoliten şaşaanın ortaya çıkabilme koşulu, kırsal alanlarda köle emeğinin varlığıydı: zira, toprak sahibi sınıfı kendi kırsal zemininden böylesine radikal bir şekilde kurtarabilecek ve hâlâ temel zenginliğini topraktan devşiren esas itibariyle kentsel yurttaşlara dönüştürebilecek yegâne şey buydu.

8 Aristotle, *Politics*, VII, iv, 4; Xenophon, *Ways and Means*, IV, 17.

9 Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, s. 42-3; Finley, "Between Slavery and Freedom", s. 236-9.

Aristoteles, geç klasik Yunanistan'ın hasıl olan toplumsal ideolojisini rastgele reçetesiyle şöyle ifade ediyordu: "Toprağı işleyenler ideal olarak, tümü tek bir halktan devşirilmeyen ve de (işinde çalışkan ve isyan etmeyecek) iyi mizaçlı köle ya da ikinci tercih olarak benzer karakterde barbar köylüler olmalıdır."[10] Roma kırsalında tam olarak gelişmiş köleci üretim biçiminde yönetim fonksiyonlarının bile köle denetçilere ve kâhyalara devredilmiş olması ve bunların tarlalarda köle gruplarını çalıştırması tipiktir.[11] Köleci mülk, feodaldan farklı olarak, işin başında bulunmakla, gelir arasında kalıcı bir kopukluğa olanak veriyordu; mülk sahibi sınıfların zenginliğini sağlayan artı ürün, onların bizzat işin başında olmadan elde edilmesine olanak veriyordu. Dolaysız kırsal üreticiyi, ürününe kentte el koyanlara bağlayan rabıta göreneksel bir şey değildi ve de (daha sonraki serflikte olduğu gibi) bizzat arazinin mevkii üzerinden olmuyordu. Aksine, bunu sağlayan, köle ticaretinin tipik pazarları olan kentlerde gerçekleştirilen ve tipik olarak evrensel olan emtia ticaretiydi. Klasik Antikitenin köle emeği böylelikle birbiriyle çelişkili iki özelliği bünyesinde barındırıyor ve bunların birlikteliğiyle Greko-Romen dünyasının erken kentsel gelişmesinin sırrı, paradoksal olarak burada yatıyordu. Bir yandan, kölelik kırsal emeğin –insanların kendilerinin, her türlü toplumsal haktan yoksunluğu ve yük hayvanı mertebesine indirilen yasal asimilasyonuyla– akla gelebilecek en radikal aşağılanmasını temsil ediyordu: Roma teorisinde tarımdaki köle, *instrumentum vocale*, konuşan alet olarak ve *instrumentum semivocale* olan çiftlik hayvanlarından bir derece ve *instrumentum mutum* olan aletlerden iki derece yukarıda sayılıyordu. Diğer yandan, kölelik aynı zamanda emeğin akla gelebilecek en etki-

10 Aristotle, *Politics*, VII, ix, 9.

11 Roma Cumhuriyeti'nin ve *Principate*'nin en yüksek döneminde köle işgücünün bizzat her yerde var oluşu, belirli köle kategorilerinin sorumlu yönetsel ya da profesyonel pozisyonlara yükseltilmesi gibi paradoksal bir durum yaratıyor ve bu da yeri gelince becerikli azatlıların oğullarının azat edilmesini ve yurttaş sınıfına entegre edilmesini kolaylaştırıyordu. Bu süreç klasik köleliğin pek de insancıl açıdan mazur gösterilmesi değildi; daha ziyade Roma yönetici sınıfının yönetim için bile olsa her türlü üretici çalışmadan radikal bir şekilde uzak durmasının bir göstergesiydi.

li kentsel ticarileştirilmesiydi: emekçinin tüm benliği, mal değiş tokuşu yapılan metropol pazarlarında standart bir alım satım objesine indirgeniyordu. Klasik Antikitedeki kölelerin sayısal olarak büyük kısmının kaderi tarım işgücü olmaktı (bu her zaman ve her yerde böyle değildi ama genelde durum buydu): kölelerin normal olarak toplanması, dağıtımı ve sevk edilmesi, kuşkusuz pek çoğunda yine kölelerin çalıştığı kentlerin mezat yerlerinde gerçekleşiyordu. Böylelikle kölelik, orantısız bir şekilde *polis*'in yararına, kent ve kırı birleştiren ekonomik bir temel dayanak oluyordu. Bu şekilde, kentli yönetici sınıfın kırsal kökenlerinden dramatik bir şekilde farklılaşmasını sağlayan tutsak bir tarımın varlığını sürdürmesini ve bu tarımın tamamlayıcısı olan Akdeniz'deki kentler arası ticaretin geliştirilmesini sağlıyordu. Köleler, ulaşım darboğazlarının tüm yapıya egemen olduğu bir ekonomide, diğer avantajların yanı sıra, bariz olarak taşınabilir bir maldı.[12] Bir bölgeden diğerine kolaylıkla taşınabiliyor; bir dizi farklı beceri öğretilebiliyor; üstelik, arzın bol olduğu dönemlerde, kiralık işçilerin ya da bağımsız zanaatkârların çalıştığı yerlerde sağladıkları alternatif işgücü sayesinde maliyetlerin düşürülmesini sağlıyorlardı. Klasik Antikitenin –en önemlileri, zirve dönemlerinde Atina ve Roma'nın– mülk sahibi kentli sınıfının zenginliği ve rahatı, etkilemediği hiçbir şey bırakmayan bu emek isteminin yaygın varlığı sayesinde sağlanan geniş artı ürüne dayanıyordu.

Bununla beraber, bu insanlık dışı ve kazançlı düzenin bedeli yüksekti. Klasik çağda, üretimin köleci ilişkileri, antik üretim güçlerine aşılmaz sınırlar getiriyordu. Hepsinden önemlisi, köleler, hem tarım hem de sanayide verimliliği son tahlilde felce uğratma eğilimindeydi. Klasik Antikitenin ekonomisinde kuşkusuz belirli teknik iyileşmeler vardı. Hiçbir üretim biçimi, yükseldiği evrede, maddi gelişmeden asla yoksun değildir ve de köleci üretim biçimi, en gelişmiş olduğu dönemde, yeni toplumsal işbölümü çerçevesinde kullanılan ekonomik aletlerde belirli önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bunlar arasında, daha kârlı şarap ve yağ kültürlerinin yaygınlaşması; tahıl için döner

12 Weber, "Agrarverhältnisse im Alternum", s. 5-6.

değirmenin devreye girmesi ve ekmeğin kalitesinin iyileşmesi sayılabilir. Burgulu presler tasarlanmış, cam üfleme geliştirilmiş ve de ısıtma sistemleri iyileştirilmiştir; muhtemelen ekin çeşitlemesi, botanik bilgi ve tarla drenajı da gelişmiştir.[13] Böylelikle klasik dünyada tekniğin basit olarak sona ermesi söz konusu değildir. Ancak aynı zamanda, Antik ekonomiyi niteliksel olarak yeni üretim güçlerine doğru ileri itecek belli başlı icatlar da yoktur. Her türlü karşılaştırmalı bir geriye bakışta, Antikitenin genel teknolojik durağanlığından daha çarpıcı bir şey yoktur.[14] Antikitenin, Atina'nın yükselişinden, Roma'nın çöküşüne kadar geçen sekiz yüzyıllık sicili ile onu izleyen feodal üretim biçiminin aynı süre boyutunda karşılaştırılması, görece durağan ve dinamik ekonomiler arasındaki farkı algılamak için yeterlidir. Daha da dramatik olanı, kuşkusuz, klasik dünyanın bizzat kendi içindeki kültürel ve üstyapıdaki canlılığı ile altyapıdaki uyuşukluğu arasındaki çelişkidir: Antikitenin el becerisine dayalı (*manual*) teknolojisi, yalnızca gerideki tarihin dışsal standartları açısından değil, her şeyden önce, pek çok kritik açıdan izleyecek Orta Çağlar'ın her zaman çok ilerisinde olmuş kendi entelektüel semasının ölçütü açısından da kıt ve ilkeldi. Bu olağanüstü orantısızlıktan esas itibariyle köle ekonomisinin sorumlu olduğu konusunda çok az kuşku duyulabilir. Daha sonraki çağlar için Antikitenin en büyük ve en temsil edici düşünürü olan Aristoteles şu hükmüyle Antikitenin toplumsal ilkesini veciz bir şekilde özetlemiştir: "En iyi devlet bir işçiyi yurttaş yapmaz, zira bugün manuel işgücünün büyük kesimi köle ya da yabancıdır."[15] Köleci üretim biçiminin ideal normunu temsil eden, Antik Dünya'nın hiçbir yerinde herhangi bir fi-

13 Özellikle bkz. F. Kiechle, *Sklavenarbeit und Technischer Fortschritt im römischen Reich*, Wiesbaden 1969, s. 12-114; L. A. Moritz, *Grain-Mills and Flour in Classical Antiquity*, Oxford 1958,; K. D. White, *Roman Farming*, Londra 1970 s. 123-4, 147-722, 188-91, 260-1, 452.

14 Genel sorun, her zaman olduğu gibi, Finley tarafından güçlü bir şekilde ortaya konmuştur: "Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World", *Economic History Review*, XVIII, no. 1, 1955, s. 29-45. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun bu konudaki sicili için bkz. F. W. Walbank, *The Awfull Revolution*, Liverpool 1969, s. 40-1, 46-7, 108-10.

15 *Politics*, III, iv, 2.

ili toplumsal formasyon olarak gerçeklik kazanmamış böyle bir devletti. Ancak onun mantığı her zaman, klasik ekonomilerin doğasında ayrılmaz bir şekilde mevcuttu.

Bir kez manuel emek, özgürlük yoksunluğu ile derinden ilişkilendirildi mi, buluş (yenilik) için hiçbir özgür toplumsal rasyonel kalmıyordu. Köleliğin teknik üzerindeki boğucu etkileri, basit olarak köle emeğinin ortalama düşük verimliliğinin bir fonksiyonu ya da hatta kullanımının hacmi değildi: bunlar her türlü emek biçimlerini mahirane etkiliyordu. Marx, bunların icra ettiği eylem türünü, örtülü de olsa ünlü bir formülle ifade etmişti: "Bütün toplum biçimlerinde, diğer her türlü üretim biçimlerine ve onun ilişkilerine mertebesini ve etkisini veren şey belirleyici bir üretimdir. Bu bütün diğer renklerin katıldığı ve onların belirli tonlarını değiştiren genel bir ışık kaynağıdır. Bu, onun içinde bulunan her şeyin özgül ağırlığını tanımlayan özel bir lokman ruhudur (*special ether*)."[16] Tarın köleleri kendilerinin, ekonomik görevlerini, gözetim bir kez gevşedi mi, ustaca ve bilinçli bir şekilde icra etmeleri için bilinen pek az özendiriciye sahiptiler; onların optimal istihdamı sıkışık üzüm bağlarında ve zeytin bahçelerindeydi. Öte yandan pek çok köle zanaatkâr ve kimi köle yetiştiricileri, mevcut tekniklerin sınırları içinde çoğu kez dikkat çekecek kadar becerikliydi. Köleliğin, teknoloji üzerindeki yapısal tahditleri böylelikle –her ne kadar bu, klasik dünyada manuel çalışmanın tümünü kuşatan aracı toplumsal ideoloji, kiralanan hatta bağımsız emeği bir değersizleştirme lekesiyle kirletiyor olsa da– daha ziyade doğrudan ekonomi içi bir nedenselliğe bağlı değildi.[17] Köle emeği genel olarak özgür emekten daha az üretken değildi; aslında kimi alanlarda daha da üretkendi; ancak her iki tür emeğin temposunu belir-

16 *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 27 [*Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 2008].

17 Finley, geleneksel olarak sırasıyla "zenginlik" ve "yoksulluk" ifade eden Yunanca sözcükler karşılığında *ploutos* ve aslında daha geniş ve pejoratif anlamda "zahmetli iş" (sômûrme) ya da "çalışmaya zorlanma" anlamına gelen Yunanca *penia* terimine işaret ediyor ki bu, aynı kültür gölgesi altında varlıklı küçük mülk sahiplerini de kapsayabilir: M. I. Finley, *the Ancient Economy*, Londra 1973, s. 41.

leyen oydu ki böylece, buluşlar için tekniğe kültür uygulanmasına izin vermeyen ortak ekonomik bir uzayda her ikisi arasında büyük bir farklılık asla ortaya çıkmadı. Maddi çalışmanın özgürlük alanından ayrı tutulması Yunanlılarda o kadar şiddetliydi ki, Yunanlıların dillerinde, ister bir toplumsal işlev, isterse kişisel bir davranış olarak emek kavramını ifade edecek bir sözcükleri bile yoktu. Hem tarımsal hem de sınaî çalışma esas itibariyle doğaya "adaptasyon" sayılıyordu, onu değiştiren bir şey olarak görülmüyordu; bunlar hizmet biçimleriydi. Platon da, üstü kapalı olarak, zanaatkârları *polis*'ten tümüyle dışlıyordu: onun için "çalışma her türlü insani değere yabancıydı ve çeşitli açılardan hatta insan için zorunlu olan şeyin bir antitezi" olarak görülüyordu.[18] Doğal dünyanın insan tarafından önceden düşünülmüş, ilerici bir şekilde düzenlenmesi anlamında teknik, insanın doğal dünyaya, "konuşan aletler" olarak toptan asimile edilmesiyle bağdaşmaz bir şeydi. Üretkenlik, onu korumaya yönelik her türlü aracı sürekli önleyerek her türlü emeği değersizleştiren *instrumentum vocalis*'in daimi rotası tarafından sabitlenmişti. Herhangi belirli bir devlet için Antikitede tipik genişleme yolu, böylelikle her zaman "yanda bulunan" bir şeydi, ekonomik ilerleme değil – coğrafî fetih. Sonuç olarak klasik uygarlık, bünyesel olarak *kolonyal* bir karaktere sahipti: hücrelerden oluşmuş kent devleti, yükselme evrelerinde, değişmez bir şekilde yerleşme (iskân) ve savaşla kendisini yeniden üretiyordu. Yağma, haraç ve köleler, genişlemenin (büyümenin) temel

18 J. P. Vernant, *Mythe et Pensée chez les Grecs*, Paris 1965, s. 192, 197-9, 217. Vernant'ın iki makalesi, "Prométhée et la Fonction Technique" ve "Travail et Nature dans la Grèce Ancienne", *poiesis* ve *praxis* arasındaki farklılıklar ve de yetiştirici, zanaatkâr ve *polis*'e borç para verenler arasındak ilişkilerin derin bir analizini sunar. Alexandre Koyré bir zamanlar Yunan uygarlığının teknik durgunluğunun köleliğin varlığına ya da emeğin değersizleştirilmesine bağlı olmadığını, fakat matematiksel ölçüleri karasal dünyaya uygulama yeteneğine sahip olunmadığı için fiziğin yokluğuna bağlı olduğunu ileri sürmüştü: "Du Monde de l'À Peu Près à l'Univers de la Précision", *Critique*, Eylül 1948, s. 806-8. Böyle yaparak, açıkça fenomenin sosyolojik bir açıklamasından kaçınmak istemişti. Ancak başka bir yerde bizzat kendisinin açıkça itiraf ettiğine göre, Orta Çağlar da aynı şekilde fiziği bilmiyordu bununla birlikte dinamik bir teknoloji üretmişti: tekniğin kaderinin üstünü çizen şey, bilimin yolculuk planı değil üretim ilişkilerinin seçtiği yoldu.

nesneleri, kolonyal yayılmanın hem aracı hem de amacıydı. Askerî güç, belki –önceki ya da sonraki– diğer herhangi bir üretim biçiminde olduğundan çok daha fazla, ekonomik gelişmeyle sıkı sıkıya kenetlenmişti zira, köle-emeğin yegâne ana kökeni normal olarak ele geçirilmiş savaş esirleriydi; savaş için özgür kentli askerlerin toplanması ülkede üretimin kölelerce sürdürülmesine bağlı olduğundan savaş alanları tahıl tarlaları için insan gücü sağlıyor ve *karşılıklı olarak* tutsak emekçiler yurttaş ordularının yaratılmasına olanak veriyordu. Antikitede, birbirini izleyen ve değişik özellikleri Greko-Romen dünyasının total yapısını oluşturan, üç imparatorluk yayılma çevriminin izi sürülebilir: Atina, Makedonya ve Roma. Bunların her biri, biri diğerine entegre edilen ve onun tarafından aşılan ama ortak kentsel uygarlığın altında yatan temeller asla bozulmadan, denizaşırı fetih sorununa siyasal ve örgütsel belirli çözümler getirmiş olmayı temsil ederler.

2

Yunanistan

Ege havzasında Helen kent-devletlerinin ortaya çıkışı bilinen klasik çağdan önce gelir ve elde mevcut yazılı olmayan kaynaklardan bunun ancak ana hatları belli belirsiz görülebilir. M.Ö. yaklaşık 1200'lerde Miken uygarlığının çöküşünden sonra Yunanistan, okuma-yazmanın kaybolduğu, ekonomik ve siyasal hayatın ilkel hane evresine gerilediği uzun bir "Karanlık Çağ" yaşamıştır: bu, Homeros epiğinde anlatılan ilkel ve kırsal dünyadır. Arkaik Yunanistan'ın, izleyen –M.Ö. 800'den 500'e– evresindedir ki klasik uygarlığın kentsel ilk örneği yavaş yavaş biçimlenmiştir. Tarihsel kayıtların icat edilmesinden bir süre önce, yerel krallıklar aşiret aristokrasileri tarafından devrilmiş ve kentler bu soyluların egemenliği altında kurulmuş ya da gelişmiştir. Arkaik Yunanistan'da aristokratik yönetim uzun mesafe ticaretinin (esas itibariyle Suriye ve Doğu ile) yeniden ortaya çıkışı, (7. yüzyılda Lidya'da icat edilen) sikkelerin taslağının ortaya çıkışı (Fenike'den sadır olan) alfabetik bir yazının bulunmasıyla çakışmıştır. Kentleşme, Akdeniz'e ve Karadeniz'e (*Euxine*) doğru yayılmış; 6. yüzyıl ortalarında kolonizasyonun sonuna gelinene kadar, Helen anavatanında ve denizaşırı yerlerde, hemen hemen hiçbiri kıyıdan 40 kilometre daha içeride olmayan 1.500 kadar kent ortaya çıkmıştır. Bu kentler esas iti-

bariyle çiftçiler ve toprak sahipleri için ikamet noktalarıydı: bu çağın tipik küçük kasabalarında, her ne kadar kentlerin arazileri her zaman içinde tümüyle kırsal bir nüfus barındıran tarımsal bir çember içerse de, yetiştiriciler kentin duvarları içinde yaşar ve her gün çalışmak için tarlalarına gider, akşam geri dönerlerdi. Bu kentlerin toplumsal organizasyonu hâlâ içinden çıktıkları aşiret geçmişinin pek çok şeyini yansıtırdı: iç yapıları, akrabalık terimlerinin geleneksel kırsal bölünmeleri temsil ettiği kalıtsal birimler tarafından biçimlenmişti. Böylelikle bu kentlerin sakinleri normal olarak, aşağı doğru inen bir düzen içinde "aşiretler", "fratriler" (*phratries*) ve "klan"lar halinde örgütlenmişti; "klanlar" münhasıran aristokratik grupları ve "fratriler" de belki, özgün olarak onlara bağımlı halkı oluştururdu.[1] Arkaik çağdaki Yunan kentlerinin formel siyasal yapıları hakkında az şey bilinmektedir; zira –karşılaştırılabilir bir gelişme evresinde Roma'dan farklı olarak– bunlar klasik çağa kadar varlıklarını sürdürememişlerdir ama kalıtsal soyluluğun ayrıcalıklı yönetimi temelinde, kentsel nüfusun geri kalan kısmı üzerinde, tipik olarak kentte münhasıran aristokratik bir konseyin yönetimi eliyle egemenlik kurdukları bir temele dayandıkları açıktır.

Bu genel düzenin çözülüşü, "tiranlığın" ortaya çıkışıyla (M.Ö. 650-510) Arkaik Çağın son yüzyılında meydana gelmiştir. Bu müstebit yöneticiler, kalıtsal aristokrasilerin kentler üzerindeki egemenliğini kırmıştır: bunlar daha yeni toprak sahiplerini ve bir önceki çağın ekonomik gelişmesi sırasında temerküz eden daha yeni zenginliği temsil ediyordu ve iktidarlarını daha büyük ölçüde ayrıcalıksız kent sakinleri kitlesine verdikleri tavizlere dayandırıyorlardı. Aslında 6. yüzyılın tiranlıkları, klasik *polis*'e doğru kritik geçişi temsil ediyordu. Zira, klasik Yunan uygarlığının ekonomik ve askerî temelleri bunların genel hakimiyeti döneminde atılmıştır. Tiranlar, geç arkaik dönemin Helen kentleri içindeki ikili bir sürecin ürünüydü. Sikkelerin ortaya çıkışı ve para ekonomisinin yaygınlaşmasına, Yunanistan'ın toplam nüfusunda ve ticaretinde hızlı bir ar-

1 A. Andrewes, *Greek Society*, Londra 1967, s. 76-82.

tış eşlik etmiştir. 8. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar görülen denizaşırı kolonizasyon dalgası, bu gelişmenin en bariz ifadesidir; Helenistik şarap ve zeytin yetiştiriciliğinin, çağdaş tahıl üretiminden daha yoğun olan yüksek verimliliği belki de Yunanistan'a Akdeniz havzasındaki ticari ilişkilerde görece bir avantaj sağlamıştır.[2] Bu gelişmenin sağladığı ekonomik olanaklar, geleneksel soyluluğun safları dışından devşirilen ve kimi durumlarda da muhtemelen yardımcı ticari girişimlerden yarar sağlayan yeni bir zenginleşmiş tarımsal mülk sahipleri tabakası yaratmıştır. Bu grubun yeni zenginliği, kentteki herhangi bir eşit güce denk değildi. Aynı zamanda, nüfustaki artış ve arkaik ekonominin genişlemesi ve çözülmesi, toprak üzerindeki en yoksul sınıf içinde, her zaman soylu mülk sahiplerinin mevkiini sarsan ya da onlara yönelik ve şimdi yeni gerginlikler ve belirsizlikler ortaya koyan keskin toplumsal gerilimleri kışkırtmıştır.[3] Aşağıdan gelen kırsal hoşnutsuzlukla yukarıdaki yeni zenginliklerin ortak baskısı, kentlerdeki dar aristokratik halkayı kırmıştır. Bundan kaynaklanan siyasal kalkışmaların karakteristik sonucu geç 7. yüzyıl ve 6. yüzyılın geçici tiranlıklarının ortaya çıkması olmuştur. Tiranların bizzat kendileri genellikle görece hatırı sayılır bir yeni zenginliğin temsilcileriydi ki bunların kişisel gücü, içinden çıktıkları toplumsal grubun kent içinde payelere ve pozisyonlara sahip olmalarını temsil ediyordu. Bununla birlikte onların zaferi, genellikle ancak yoksulların radikal hoşnutsuzluğundan yararlanabilmelerine bağlıydı ve bunların en kalıcı başarıları, iktidarlarını sürdürebilmek için halk sınıflarının çıkarına olan ekonomik reformları gerçekleştirmeleri ya da bunu hoş görmeleriydi. Tiranlar, geleneksel soylulukla olan çatışmalarında, aslında, Arkaik Yunanistan'da toplumsal ıstırabın yükselme tehdidini taşıyan ve keyfi yönetimin nihai eğilimi olan tarımsal mülkiyetin tekelleşmesini önlemiş-

2 William McNeill, *The Rise of the West*, Chicago 1963, s. 201, 273'deki tartışmalara bkz.

3 W. G. Forest, *The Emergence of the Greek Democracy*, Londra 1966, s. 55, 150-6'da kırsalın yeni ekonomik gelişmesine vurgu yapmaktadır; A. Andrewes, *The Greek Tyrants*, Londra 1965, s. 80-1'de küçük çiftçi sınıfının toplumsal bunalımına işaret etmektedir.

lerdir. Kara ile çevrili Tesalya ovası tek istisna olarak saklı tutulursa, küçük köylü çiftlikleri bu çağda korunmuş ve takviye edilmiştir. Bu sürecin yer aldığı farklı biçimler, klasik öncesi dönemin belgesel kanıtlarının yokluğu nedeniyle, büyük ölçüde daha sonraki etkileri üzerinden kurgulanmak zorundadır. Başarılı bir tiranlığa yol açan, aristokratik hakimiyete karşı, alt sınıflar tarafından desteklenen ilk büyük köylü ayaklanması, 7. yüzyılın ortalarında Korint'te olmuş ve Baccihiadae ailesinin, Yunanistan'daki ilk ticaret merkezlerinden birisi olan bu kent üzerindeki geleneksel tahakkümü kırılmıştır. Ancak, o dönemin genel işleyişinin en açık ve en iyi kaydedilmiş örneğini muhtemelen Atina'da Solon'un reformları ortaya koyar. Kendisi tiran olmayan Solon, 6. Yüzyılın başında Attika'da baş gösteren zengin ile yoksul arasındaki şiddetli toplumsal mücadelelerde aracılık etmek üzere çok büyük yetkilerle donatılmıştı. Onun kesin önlemi, küçük mülk sahiplerinin büyük arazi sahiplerine yem olduğu, onların bağımlı kiracıları ya da aristokratik mülk sahiplerinin tutsağı olmalarına yol açan tipik mekanizmayı, toprak üzerindeki borç tutsaklığını lağvetmesi olmuştur.[4] Bunun sonucu, soylu malikânelerinin gelişmesini sınırlandırmak ve o andan itibaren Attika kırsalının karakteri olacak küçük ve orta çiftlik modelinin istikrar kazanması oldu.

Bu ekonomik düzen yeni bir siyasal dağılıma eşlik etti. Solon, Atina'nın nüfusunu dört gelir sınıfına ayırarak soyluluğu makam elde etme tekelinden yoksun bıraktı: iki üst hak grubu kıdemli yargıçlara, üçüncüsü daha alt yönetsel pozisyonlara ayrıldı ve dördüncü ve sonuncusu da o andan itibaren şehrin düzenli bir kurumu haline gelen yurttaşlar Meclisi'nde oy hakkına kavuştu. Bu düzenleme kalıcı olmayacaktı. İzleyen otuz yıl içinde Atina, kentin parasının yaratılması ve yerel ticaretin çok artmasıyla hızlı bir ticari büyüme yaşadı. Yurttaşlar arasındaki toplumsal çatışmalar hızla yinelendi ve büyüdü ve iktidarın

4 Attika'daki yoksul köylülüğün, Solon reformlarından önce kiracı mı yoksa kendi çiftliklerinin sahibi mi olduğu meselesi belirsizdir. Andrewes, bunların kiracılar olduğunu iddia etmektedir (*Greek Society*, s. 106-7); ancak daha sonraki nesillerin Solon tarafından toprağın yeniden dağıtıldığı yolunda bir anıları yoktur; dolayısıyla bu muhtemel görünmemektedir.

tiran Peisistratus (Pizistirat) tarafından ele geçirilmesiyle sonuçlandı. Onun yönetimi altındadır ki Atina'nın toplumsal formasyonunun nihaî şekli biçimlendi. Peisistratus kentli zanaatkâr ve işçilere istihdam sağlayan bir inşaat programını destekledi ve Pire'den dışarıya açılan bir deniz trafiğinin başına geçti. Ancak her şeyden önemlisi, Atina köylülüğüne, sonuçta onların özerkliğini ve klasik *polis*'in arifesinde güveni perçinleyen doğrudan bir finans yardımı sağladı.[5] Küçük ve orta çiftçilerin inatçı devamlılığı sağlanmış oldu. Daha sonra –tersinin var olmayışı Roma'nın farklı toplumsal tarihini belirleyecek olan– bu ekonomik süreç, her ne kadar arkasındaki olaylar Atina dışında aynı şekilde belgelenmiş olmasa da, Yunanistan'ın her yerinde ortak bir sürece yol açtı. Başka yerlerde, kırsal mülklerin ortalama büyüklükleri kimi zaman daha büyük olabilirdi; ancak yalnızca Tesalya'da büyük aristokratik malikâneler egemen oldu. Helen yurttaşlığının ekonomik temeli mütevazı tarımsal mülkiyetti. Tiranlıklar çağında bu toplumsal düzenlemeyle aşağı yukarı birlikte vuku bulan, kentlerin askerî örgütlenmesinde önemli bir değişiklik meydana geldi. Bundan böyle ordular esas itibariyle, Akdeniz dünyasında bir Yunan icadı olan, ağır zırhlı piyadeler, *hoplite*'lerden oluşturuldu. Her *hoplite* silahlarını ve zırhlarını kendi cebinden karşılıyordu: bu tür bir askerlik makul bir ekonomik geçim sağlamayı ön kabul olarak alıyordu ve aslında *hoplite* askerler her zaman kentlerin orta çiftçi sınıfından temin ediliyordu. Bunların askerî yönden etkinliği, bir sonraki yüzyılda Persler karşısında elde edecekleri şaşırtıcı Yunan zaferleriyle kanıtlanmış olacaktı. Ancak esas itibariyle en önemli olan şey onların kent-devletinin siyasal yapısındaki hayatî pozisyonuydu. Daha sonraki Yunan "demokrasisinin" ya da genişletilmiş "oligarşisinin" önkoşulu, silahını kendisi temin eden yurttaş piyade idi.

Hoplite savaşçılığının toplumsal sonuçlarını ilk derleyen kent-devleti Sparta oldu. Onun evrim biçimleri, klasik öncesi

5 M. I. Finley, *The Ancient Greeks*, Londra 1963, s. 33'te Peisistratus'un politikalarının Attika köylülüğünün ekonomik bağımsızlığı açısından Solon'un reformlarından daha önemli olduğunu ileri sürer.

çağda Atina'nınkine örnek teşkil etti. Zira Sparta bir tiranlık yaşamadı ve bu normal geçiş bölümünün var olmayışı, daha sonra onun ekonomik ve siyasal kurumlarına kendine özgü bir karakter kazandırdı; bu *sui generis* karışım içinde ileri ve arkaik özellikleri bir araya getirdi. Erken bir tarihte Sparta kenti Peloponnes'te –ilkin doğuda Lakonia ve daha sonra batıda Messenia olmak üzere Peleponnes'te– oldukça büyük bir hinterlandı ele geçirdi ve her iki bölgenin sakinlerinin büyük kesimini esaret altına soktu ki bunlar devlet "*helotları*" haline geldiler. Bu coğrafi büyüme ve çevredeki ahaliye toplumsal olarak boyun eğdirilmesi monarşik bir yönetim altında gerçekleştirildi. Bununla birlikte, 7. yüzyıl boyunca, ya Messenia'nın ilk fethedilişinden ya da Messenialılar'ın ayaklanmasının bastırılmasından sonra ve de bunların bir sonucu olarak Sparta toplumunda, geleneksel olarak reformcu Lycurgus'un (Likürg) mitolojik figürüne atfedilen kimi radikal değişiklikler oldu. Yunan efsanesine göre arazi eşit parsellere bölünmüş ve *kleroi* ya da pay olarak Spartalılar'a dağıtılmıştı. Buraları devletin kolektif olarak sahip olduğu *helotlar* tarafından sürülüyordu; bu "antik" mülkler daha sonra devrolunamaz diye ün kazanırlarken daha yakındaki arazi parçaları alınıp satılabilen kişisel mülk özelliği kazandı.[6] Her yurttaş, *helot* aşçılar ve garsonlar tarafından ikram edilen aynı sofrada yenen *syssitia* için, ayni olarak belirli bir miktar ödemek zorundaydı: bunu yapamayacak durumda olanlar otomatik olarak yurttaşlığı kaybeder ve devredilemez parsellere sahip olamama talihsizliği içinde "değersiz" olurlardı. Bu sistemin özü, kendini mağrur bir şekilde *hoi homoioi* – "Eşitler" – olarak nitelendiren –tam bir ekonomik eşitlik hiçbir zaman gerçek Sparta yurttaşlığının bir özelliği olmasa da– Spartalılar arasında yoğun bir kolektif birlik yaratmaktı.[7]

---

6 Özgün bir arazi bölüştürülmesinin ya da hatta daha sonraki *kleroi*'nin devredilemezliği kuşkuyla karşılanmıştır: örneğin bkz. A. H. M. Jones, *Sparta*, Oxford 1967, s. 40-. Andrewes, her ne kadar ihtiyatla olsa da, Yunan inanışlarına daha fazla itibar etmektedir; *Greek Society*, s. 94-5.

7 Sparta toplumsal dayanışmasını takviye eden *kleroi*'nin büyüklüğü çok tartışılmıştır ve tahminler 20-90 dönüm ekilebilir toprak arasında değişmektedir: P. Oliva, *Sparta and Her Social Problems*, Amsterdam-Prague 1971, s. 51-2.

Kleroi çiftlikler temelinde ortaya çıkan siyasal sistem, benzer şekilde zamanı için yeni bir şeydi. Monarşi, diğer Yunan şehirlerinden farklı olarak, hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmadı ama iki kraliyet ailesine tanınan hakla çift görev olarak kalıtsal bir generalliğe dönüştürüldü.[8] Sparta "kralları" her açıdan aristokrasinin mensuplarıydı ve özel ayrıcalıkları olmaksızın otuz üyeli yaşlılar konseyine ya da başlangıçta kenti yöneten *gerousia*'ya katılıyorlardı; erken arkaik çağda monarşi ile soyluluk arasındaki tipik çatışma, burada, ikisi arasındaki kurumsal bir uzlaşma ile çözülüyordu. Bununla birlikte 7. yüzyıl içinde sıradan yurttaşlar, kendisi de seçilen bir organ haline gelen yaşlılar konseyinden buraya sunulan politikalar üzerinde söz hakkı bulunan eksiksiz bir kent Meclisi oluşturdular. Bu arada en yüksek yürütme otoritesini kullanan ve tüm yurttaşların doğrudan oyuyla seçilen ve yıllık görev yapan beş yargıç ya da *ephor* en yüksek yürütme yetkisine sahip oldu. Meclis'in kararları *gerousia*'nın vetosuyla değiştirilebiliyor ve de *ephor*lar olağanüstü keyfi iktidar temerküzüne sahip olabiliyordu. Ancak klasik öncesi çağda bu şekilde biçimlenen Sparta Anayasası, yine de döneminin toplumsal açıdan en ileri anayasası değildi. Bu aslında, Yunanistan'da gerçekleşen ilk *hoplite* oy hakkını temsil ediyordu.[9] Doğrusu bunun ortaya çıkışı, yeni ağır piyadenin Messenia'nın bağımlı ahalisini fethedip ezmekteki rolüyle eşzamanlıdır ve bundan böyle Sparta, kuşkusuz, *hoplite* askerlerinin benzersiz disiplini ve cesareti ile ünlenecektir. Spartalıların kendine özgü askerî nitelikleri de, diğer yandan, üretimde herhangi bir şekilde doğrudan rol almayan yurttaşları bundan kurtaran, askerlerin tam zamanlı olarak profesyonelce eğitimlerine olanak veren, her yerde hazır ve nazır *helot* işgücünün bir fonksiyonuydu. Bunun sonucu, Yunanistan'daki çağdaş aristokrasiler ya da daha sonraki oligarşilerden çok daha eşitlikçi, ekonomik olarak kendine yeterli ve siyasal olarak oy hakkına sahip belki 8.000-9.000 kadar Sparta yurttaşını üretmiş olmasıydı. Klasik çağda Sparta toplumsal formasyonunun ve siyasal

8 Anayasanın yapısı için bkz. Jones, *Sparta*, 13-43.

9 Andrewes, *The Greek Tyrants*, s. 75-6.

sisteminin, 5. yüzyılda onu geri ve engellenmiş gösteren ileri derecedeki muhafazakârlığı, aslında onun tam da 7. yüzyıldaki yol açıcı dönüşümlerinin başarısının bir ürünüydü. Bir *hoplite* anayasasına sahip olan ilk Yunan Devleti olarak, onu değiştiren son devlet oldu: arkaik çağın özgün yapısı Sparta'nın 500 yıl sonraki nihai yok oluşunun arifesine kadar varlığını sürdürdü.

Başka yerlerde, görmüş olduğumuz gibi, Yunanistan kent-devletleri klasik biçimlerine doğru evrimleşmekte daha yavaştılar. Tiranlıklar genellikle gelişmenin zorunlu ara evreleriydi: 5. yüzyılın Helenistik *polis*'ini hazırlayan bunların tarımsal mevzuatı ya da askerî buluşlarıydı. Ancak klasik Yunan uygarlığının ortaya çıkması için daha ileri ve bütünüyle belirleyici bir yeniliğe de ihtiyaç vardı. Bu, kuşkusuz, menkul köleliğin (*chattel slavery*) geniş çapta devreye girmesiydi. Toprakta küçük ya da orta mülkiyetin korunması, başka yerlerde olduğu gibi Attika'da da tırmanan toplumsal krizi çözmüştü. Ancak bu kendi başına, daha karmaşık bir toplumsal işbölümünün ve kentsel üstyapının gelişmesini önleyerek Yunan uygarlığının siyasal ve kültürel gelişmesini "Boeotian" (kültürce gelişmemiş) bir düzeyde tutma eğilimi gösterebilirdi. Görece eşitlikçi köylü toplulukları fiziksel olarak şehirlerde toplanabilir; basit devletleri içinde asla şimdi Antikitenin ilk kez tanık olacağı parlak bir kent-uygarlığı yaratamayabilirlerdi. Bunun için, yeni ve uygar, entelektüel bir dünya yaratmak üzere yönetici tabakalarının özgürleştirilmesi için genelleştirilmiş ve tutsak işgücü fazlası gerekliydi. "En geniş anlamında kölelik, köleliği kaldırmak ve onun yerine özgür emeği koymak suretiyle, eğer bunu denemek herhangi birisinin aklına gelmişse, toplumun tümünü yerinden oynatmak ve Atina ve Sparta'nın yukarı sınıflarının boş zamanından vazgeçmek anlamında, Yunan uygarlığı için bir temel teşkil ediyordu."[10]

Böylelikle, bağımsız köylülüğün kurtuluşu ve borç bağımlılığının iptalini, klasik Yunanistan'ın gerek kentlerinde gerek-

10 Andrewes, *Greek Society*, s. 133. Karşılaştırınız, V. Ehrenburg, *The Greek State*, Londra 1969, s. 96: "'*Metic*'ler veya köleler olmadan, *polis* hemen hemen hiç var olmuş olamazdı."

se kırsalında köle emeğinin kullanımında derhal hızlı bir artışın izlemesi, beklenmedik bir şey değildi. Zira bir kez aşırı toplumsal kutuplaşma Helenistik topluluklar içinde bloke edilince köle ithalatına başvurulması, egemen sınıf için işgücü kıtlığını çözmek açısından mantıklıydı. Kölelerin –çoğunlukla Trakyalılar, Frigyalılar ve Suriyeliler– fiyatı son derece düşüktü, bir yıllık bakım maliyetinden daha fazla değildi;[11] ve dolayısıyla bunların istihdamı Yunan toplumunun her yerinde, en mütevazı zanaatkâr ya da küçük çiftçilerin bile kölelere sahip olabildiği zamana kadar genelleşti. Bu ekonomik gelişme de ilk önce Sparta'da öngörüldü zira Lakonia ve Messenia'da kitlesel kırsal *helot*ların daha önce yaratılmış olması Spartalılar'ın güvenceli kardeşliğinin, klasik öncesi Yunanistan'da ilk büyük köle nüfusunun ve de ilk *hoplite* oy hakkının ortaya çıkmasına olanak vermişti. Ancak, başka yerlerde olduğu gibi burada da Sparta'nın erken önceliği daha fazla evrimi engellemiştir: *helot*luk, köleliğin "gelişmemiş bir biçimi" olarak kalmıştır;[12] zira, *helot*lar alınıp satılamaz ya da azat edilemezlerdi ve bireysel mal değil ortak maldılar. Piyasanın şekillendirdiği tam meta köleliği, Yunanistan kent-devletlerine rakipleri olan kentler tarafından sokulmuştur. Klasik *polis*'in zirvede olduğu 5. yüzyıla gelindiğinde, Atina, Korint, Aegina ve hemen hemen önemli bütün kentler, zaman zaman özgür yurttaşların sayısını aşan, kabarık bir köle nüfusu barındırıyordu. Madencilik, tarım ve zanaatlarda bu köle ekonomisinin kurulması Yunan kent uygarlığının aniden parlamasına olanak vermiştir. Doğal olarak bunun etkisi –yukarıda görüldüğü gibi– yalnızca ekonomik değildi. "Kölelik, kuşkusuz, yalnızca ekonomik bir zorunluluk değildi; yurttaşların tüm toplumsal ve siyasal hayatı için kaçınılmazdı."[13] Klasik *polis*, sistemli kölelik kurumunun beraberinde getirdiği özgürlüğün yeni kavramsal keşfine dayanıyordu: özgür yurttaş köle işgücü zemini karşısında şimdi tam

11 Andrewes, *Greek Society*, s. 135.

12 Oliva, *Sparta and Her Social Problems*,s. 43-4. *Helot*lar ayrıca kendi ailelerine sahiptiler ve kimi durumlarda askerî görevler için de kullanılmışlardır.

13 Victor Ehrenburg, *The Greek State*, s. 97.

bir ferahlık içindeydi. Klasik Yunanistan'daki ilk "demokratik" kurumlar, 6. yüzyıl ortalarında Sakız Adası'nda görülür: göreneğe göre barbar Doğu'dan büyük çapta köle ithal eden ilk Yunan kenti de burasıdır.[14] Atina'da Solon reformlarını, tiranlık çağında, köle nüfusta çok keskin bir artış izlemiştir; ve bunu da ayrıca Cleisthenes'in (Klisten), aristokratik patronaj olanaklarıyla birlikte nüfusun geleneksel kabile ayrımlarını kaldıran ve yurttaşları yerel bölgesel "*demes*"ler içinde yeniden örgütleyen ve halk Meclisi'yle birlikte kentin işlerine bakmak üzere Beş Yüzler Konseyi'nin kur'a ile oylama yöntemiyle genişletilmesini sağlayan anayasa izlemiştir. 5. yüzyıl, Yunan kent-devletlerinde bu "ilk müzakere" (*probouleutic*) siyasal formülünün genelleşmesine tanık oldu: (her ne kadar daha halkçı devletlerde Meclis daha sonra bu hakkı elde edecek olsa da) daha küçük bir konsey, inisiyatif hakkı olmasa da, bir konuda oy verecek olan daha büyük bir Meclis'e kamusal kararlar öneriyordu. Konsey'in ve Meclis'in kompozisyonundaki ve devletin yönetimini üstlenen yargıçların seçimindeki farklılıklar, her *polis* içindeki "demokrasi" ya da "oligarşi"nin nisbi derecesini tanımlıyordu. Otoriter bir *ephorate*'in egemenliği altındaki Sparta sistemi, yurttaşların tamamının Meclis etrafında odaklaştığı Atina'nınkine taban tabana zıt olmasıyla ün salmıştı. Ancak, ayrım çizgisi, nasıl örgütlenmiş ya da katmanlaşmış olursa olsun, *polis*i oluşturan yurttaşların içinden geçmiyordu: –ister 8.000 Spartalı ya da isterse 45.000 Atinalı olsun– yurttaşları, yurttaş olmayanlardan ve onların altındaki özgür olmayanlardan ayırıyordu. Klasik *polis* topluluğu, kendi içinde nasıl bir sınıf ayrımına tâbi olursa olsun, tüm şeklinin ve özünün altında yatan köleleştirilmiş bir işgücünün tepesinde kuruluydu.

Klasik Yunanistan'ın bu kent-devletleri birbirlerine karşı sürekli rekabet ve saldırı içindeydi: geç 6. yüzyılda kolonizasyon süreci sona erdikten sonra bunların tipik genişleme yolu askerî fetih ve haraçtı. 5. yüzyılın başlarında Pers kuvvetlerinin Yunanistan'dan kovulmasıyla Atina, Ege havzasının birbiriyle yarışan kentleri arasında üstün bir güç elde etti. Themistocles'ten

14 Finley, *The Ancient Greece*, s. 36.

(Temistokl) Pericles'e (Perikles) geçen kuşak içinde kurulan Atina İmparatorluğu, Yunanistan'ın tek bir *polis* yönetimi altında siyasal birlik umudunu ya da tehdidini içeriyordu. Bunun maddi temeli, alanı her ne kadar 1.600 kilometrekare ve nüfusu belki 250.000 olsa da, arazi ve nüfus olarak Helenistik kent-devletlerinin en büyüğü olan Atina'nın bizzat kendisinin özel profili ve konumu tarafından sağlanmıştı. Attika'daki tarımsal sistem, belki özellikle bariz bir şekilde, dönemin genel kalıbını, temsil ediyordu. Helenistik standartlarla büyük toprak mülkiyeti, 100-200 dönümlük bir mülktü.[15] Attika'da, zengin toprak sahipleri toplulaştırılmış *latifundium*'lardan ziyade birkaç küçük çiftliğe sahip olsalar da, az sayıda büyük mülk vardı. 70 ya da hatta 45 dönümlük mülkler ortalamanın üzerindeyken, en küçük parseller muhtemelen 5 dönümden çok daha büyük değildi; özgür yurttaşların dörtte üçü, 5. yüzyılın sonlarına kadar kırsal emlâka sahipti.[16] Köleler ev hizmetlerini ve –tipik olarak zenginlerin çiftliklerini ekip biçerek– tarla işlerini görüyor ve zanaatla uğraşıyorlardı; tarımda ve belki de zanaatlarda özgür işgücü kölelerden fazlaydı ama yurttaşların toplamından çok daha büyük bir grup oluşturuyorlardı. 5. yüzyılda Atina'da 30-40.000 yurttaşa karşılık belki 80.000-100.000 kadar köle vardı.[17] Özgür nüfusun üçte biri kentin içinde yaşıyordu. Geriye kalanların çoğu hemen yakınlardaki köylerde oturuyordu. Yurttaşların büyük çoğunluğu "*hoplite*" ve "*thete*" sınıflarından oluşuyordu ve sırasıyla birbirlerine oranı belki 1'e 2'ydi; ikinciler (*thete*), ağır piyade görevleri için kendisini teçhiz etme yeteneği bulunmayan nüfusun en yoksul kesimiydi. Teknik olarak *hoplite*'lerle *thete*'ler arasındaki ayrım, meslek ya da ikamet yeri değil gelir ayrımıydı: *thete*'lerin belki yarısı yoksul köylülerken, *hoplite*'ler kentli zanaatkârlar olabilirdi. Bu iki yönetilen sınıfın üzerinde, Atina toplumunun zirvesindeki 300 kadar zengin ailenin tepe noktasını oluşturduğu zengin yurttaşların pek çok

15 Forrest, *The Emergence of Greek Democracy*, s 46.

16 M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500-200 B.C.*, New Brunswick, s. 58-9.

17 Westermann, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, s. 79-91.

kademesi yer alıyordu.[18] Bu toplumsal yapı, bilinen tabakalaşması, ama yurttaş kitlesi içinde dramatik çatlaklar bulunmayışıyla, Atina siyasal demokrasisinin temelini teşkil ediyordu.

5. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Atina'nın yönetimini denetleyen Beş Yüzler Konseyi, otokratik hakimiyeti ve seçimlerle ilgili patronajı engellemek amacıyla tüm yurttaş nüfusu içinden kur'a ile seçiliyordu. Devlet içindeki yegâne büyük seçimle belirlenen makam, kural olarak kentin en üst tabakasına tahsis edilmiş olan 10 askerî generallikti. Konsey, o zamana gelindiğinde artık tam hükümranlığı ve siyasal inisiyatifi kendi içinde toplamış olan Yurttaşlar Meclisi'ne tartışmalı tasarılar sunmuyor; yalnızca gündemi hazırlıyor ve karar vermesi için önemli sorunları dikkate sunuyordu. Meclis'in kendisi yılda en az 40 toplantı yapıyor ve yurttaşların bunlara ortalama katılımı muhtemelen 5.000'in çok üzerinde oluyordu: pek çok sıradan konuda bile karar için 6.000 yeter sayısı aranıyordu. Bütün önemli siyasal sorunlar burada tartışılıyor ve kararlaştırılıyordu. *Polis*in yasama merkezinin yanı başında yer alan yargılama sistemi, yurttaşlar arasında kur'a ile seçilen ve aynen danışmanlar (*councillor*) gibi yoksulların da hizmet edebilmesini sağlamak için görevleri karşılığında ücret ödenen jürilerden (yeminli kişilerden) oluşuyordu; bu ilke 4. yüzyılda Meclis'in kendisine katılanlara da yaygınlaştırıldı. Ne olursa olsun, aslında devamlı hiçbir memuriyet yoktu; küçük kolluk görevleri İskit köleler tarafından yerine getirilirken, yönetimsel pozisyonlar danışmanlar arasında kur'a ile dağıtılıyordu. Kuşkusuz uygulamada Atina anayasasının doğrudan halk demokrasisi, profesyonel politikacıların, kentin geleneksel olarak zengin ve asil mensuplarından (ya da daha sonra yeni zenginlerden) oluşturulan Meclis üzerindeki gayri resmi hakimiyetiyle sulandırılmış oluyordu. Ancak bu toplumsal hakimiyet hiçbir zaman yasal olarak güvenceye bağlanmadı ya da pekiştirilmedi ve içinde uygulanması zorunlu olan yönetim şeklinin kamusal doğası nedeniyle her zaman alt üst olmaya ve tehditlere açıktı. İkisi arasındaki çelişki, Atina *polis*'inin temel yapısının ana özelliğiy-

18 A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Oxford 1957, s. 79-91.

di ve Thucydides, Socrates, Platon, Aristotales, Isocrates ve Xenophon gibi onun kültürünün timsali olmuş düşünürler tarafından kentin benzeri olmayan demokrasisinin oybirliği ile lanetlenmesinde çarpıcı yansımasını bulmuştur. Atina hiçbir zaman herhangi bir demokratik siyaset teorisi üretmemiştir: hemen hemen dikkate değer tüm Attika filozofları ya da tarihçileri, inanışları itibariyle oligarşi yanlısıydı.[19] Aristotales, bunların bakış açısının özünü, bedenen çalışan tüm işçilerin ideal devletin yurttaşlığından dışlanması gerektiği yolunda kısa ve anlamlı bir şekilde özetliyordu.[20] Atina uygarlığının temelini teşkil eden köleci üretim biçimi, zorunlu olarak en orijinal ideolojik ifadesini kentin ayrıcalıklı toplumsal tabakasında buluyordu. Bunların entelektüel üstünlüğü *polis*'in aşağıdaki sessiz derinliklerinde artı emeği mümkün kılıyordu.

Atina toplumsal formasyonunun böylece biçimlenen yapısı, kendi içinde kentin Yunanistan'da İmparatorluğa özgü (*imperial*) bir öncelik kazanması için yeterli değildi. Bunun için Atina ekonomisinin ve toplumunun onu 5. yüzyılın diğer herhangi bir Helenistik kent-devletinden farklı kılan iki daha ileri ve özel niteliği gerekliydi. Birinci olarak, Attika, Laureion'daki, Yunanistan'ın en zengin gümüş madenlerine sahipti. Esas itibariyle kitlesel köle grupları –yaklaşık 30.000 kadar– tarafından işletilen bu madenlerin cevheri, Salamis'te Pers gemilerine karşı galebe çalan Atina filosunun inşasını finanse etmişti. Atina'nın gümüşü, başlangıçtan itibaren Atina deniz gücünü olanaklı kılan şeydi. Dahası, dönemin Yunan sikkeleri arasında tek olan ve yöreler arası ticaretin aracı olarak dışarıda büyük kabul gören ve kentin ticari zenginliğine büyük ölçüde katkıda bulunan Attika parasını mümkün kılmıştı. Bu durum ayrıca, toprak sahibi olmaları engellenen ama kentteki ticari ve sınai girişimlere egemen olmaya başlayan ve kenti Ege'nin odak noktası haline getiren "*metic*" yabancıların Atina'da ola-

19 Jones, *Athenian Democracy*, s. 42-72'de bu aykırılığı belgelendirir ama, bunun, bir bütün olarak Atina uygarlığının yapısı için neleri ima ettiğini görmeyi başaramaz; kendisini yalnızca *polis*'in demokrasisini kentin düşünürlerine karşı savunmakla sınırlandırır.

20 *Politics*, III, iv, 2, yukarıda anılmıştı.

ğanüstü yoğunlaşmasını da artırmıştı. Atina'nın kazanmış olduğu bu deniz ticareti hegemonyası kentin siyasal görünümüyle de işlevsel bir ilişki içindeydi. *Polis*'in piyade askerini temin eden orta çiftçilerin *hoplite* sınıfı, yurttaşların üçte birini oluşturacak şekilde 13.000 sayısına ulaşmıştı. Bununla birlikte Atina filosu, onların altındaki daha yoksul *thete* sınıfından derlenen denizlerden oluşuyordu; kürekçilere nakdi ücret ödeniyor ve yılda sekiz ay görev yapıyorlardı. Bunların sayıları hemen hemen yaya askerlere (12.000) eşitti ve bunların varlığı, *hoplite* kategorinin *polis*'in toplumsal temelini teşkil ettiği Yunan kent-devletlerinden farklı olarak, Atina siyasal sisteminin demokratik vüsatinin sağlanmasına yardımcı oluyordu.[21] Atina'nın emperyalizmine etkinlik kazandıran; aynı şekilde demokrasisini de güçlendiren, onun parasal ve denizcilikle ilgili üstünlüğüydü. Kentin yurttaşları büyük ölçüde her türlü doğrudan vergiden muaftı: özellikle –yasal olarak yurttaşlarla sınırlandırılan– toprak mülkiyeti hiçbir mali yük getirmiyor ve bu da *polis* içindeki köylü özerkliğinin kritik bir koşulunu oluşturuyordu. Atina'nın içerideki kamusal gelirleri devlet mülklerinden (liman harçları gibi) dolaylı vergilerden ve zenginler tarafından kente sunulan zorunlu mali "ritüeller"den oluşuyordu. Bu müsamahakâr maliyecilik, jüri hizmetleri için halkın yaptığı ödemeler ve denizcilikteki geniş istihdam ile tamamlanıyor ve bu da Atina siyasal hayatında görülen dikkate değer uygar barışın garanti edilmesine yardımcı oluyordu.[22] Bu popüler uyumun ekonomik maliyeti, Atina'nın deniz aşırı genişlemesiyle telafi ediliyordu.

Pers savaşlarının sonucu olarak ortaya çıkan Atina İmparatorluğu esas itibariyle Ege'nin Yunan kent-devletlerine zorla boyun eğdirmek amacıyla örgütlenmiş denizci bir sistemdi. Onun yapısında, asla ihmal edilir bir şey olmasa da, gerçek anlamda iskân ikincil bir rol oynuyordu. Atina'nın, denizaşırı yer-

21 Rivayete göre denizcilerin Salamis'deki zaferi, *thete*'lerin siyasal hak taleplerini, aynen Messenia'ya karşı yapılan seferlerin Spartalı *hoplite*'lere oy hakkı kazandırması gibi, karşı konulamaz kılmıştı.

22 M. I. Finley, *Democracy Ancient and Modern*, Londra 1973, s. 45, 48-9; ayrıca yazarın *The Ancient Economy*, s. 96, 173'teki ifadelerine bkz.

lerde kendilerine yurt dışındaki asi müttefiklerden ele geçirilmiş koloni arazileri tahsis edilmiş ve –öteki Helen kolonicilerden farklı olarak– ana kentin kendisinde tüm adlî hakları saklı olan yurttaşlara ya da "*cleruch*"lara sahip olan yegâne Yunan Devleti olması önemlidir. 5. yüzyıl boyunca denizaşırı ülkelere sürekli *cleruch*'ların yerleştirilmesi, kentin, 10.000'den fazla Atinalının ülke dışında arazi tahsis edilerek *thete* konumundan *hoplite* konumuna yükseltilmesini sağlamış ve böylelikle aynı hamle ile askerî gücünü de büyük ölçüde takviye etmiştir. Bununla birlikte Atina emperyalizminin en şiddetli hamlesi bu yerleşmelere bağlı değildir. Ege'de Atina'nın gücünün yükselişi, asıl işlevi çoktan uygarlaşmış kıyıları ve adaları denetlemek ve sömürmek, Yunan özgürlüğünü Doğulu tehditlere karşı ortaklaşa savunmak, ama aslında Atina'nın "müttefikleri" üzerindeki imparatorluk baskısının merkezi aracı olan, devamlı bir donanmanın yaratılmasına bağlıdır. 454 yılında, özgün olarak Perslere karşı savaşmak üzere yaratılmış olan Delos Birliği'nin (*Delian League*) merkezi hazinesi Atina'ya taşınmış; 450 yılında Atina'nın, Perslerle barış yapıldıktan sonra Birliğin dağıtılmasına karşı çıkması onu *de facto* bir imparatorluğa dönüştürmüştü. 440'larda en yüksek döneminde olan Atina İmparatorluk sistemi, Atina'daki merkezi hazineye her yıl nakit ödemelerde bulunan ve kendi başlarına donanma bulundurmaları engellenen 150 kadar –genellikle İyon– kenti bünyesinde barındırıyordu. İmparatorluktan sağlanan toplam haraç miktarının, fiilen Attika'nın iç gelirlerinden % 50 daha fazla olduğu hesaplanıyordu ve kuşkusuz Perikles *polis*'inin kentsel ve kültürel aşırı bolluğunu finanse ediyordu.[23] İçeride, harcama yapılan donanma, en kalabalık ve hali vakti en az iyi olan yurttaşlara istikrarlı bir istihdam sağlıyor ve kentin ödenek ayırdığı bayındırlık işleri, bunlar arasında Partenon (*Partenonas*) Atina'nın en görünür tezyinatlarıydı. Dışarıda Atina filoları Ege sularında devriye geziyor, siyasi sakinler olarak askerî komutanlar ve gezici memurlar tâbi devletlerde uysal yargıçların varlığını garanti ediyordu. Atina mahkemeleri, sadakatsizliğinden kuşku

23 R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972, s. 152, 258-60.

duyulan müttefik kentlerin yurttaşları üzerinde adlî baskı gücü uyguluyordu.[24]

Ancak Atina'nın bu dış gücünün kısa sürede sınırlarına ulaşıldı. Bu, her ne kadar ticari büyümeden kaynaklanan başlıca kârlar Atina'nın kendi içindeki *metic* topluluğa gidiyor olsa da, muhtemelen emirnameler ve korsanlık yoluyla Attika parasının yaygınlık kazandığı Ege'de ticareti ve imalatı teşvik etmiş olmalıdır. İmparatorluk sistemi ayrıca bütün müttefik kentlerin yoksul sınıflarının sempatisinden de yararlanıyordu; zira Atina'nın vesayeti genel olarak, haracın mali yükünün büyük kısmı yukarı sınıflara aitken, imparatorluk kentinin örneğine uygun şekilde yerel düzeyde demokratik rejimlerin kurulması anlamına geliyordu.[25] Ancak Atina bu müttefikleri birleşmiş bir siyasal sistem içinde toplamaktan acizdi. Atina yurttaşlığı içeride o kadar genişti ki, bunu dışarıda Atinalı olmayanlara yaygınlaştırmak asla uygulanabilir bir şey değildi; zira böyle yapılabilmesi, halk Meclisi'nin burada oturanların doğrudan demokrasisi ile işlevsel olarak çelişiyordu çünkü bu ancak çok dar bir coğrafi alanda gerçekleştirilebilir bir şeydi. Böylelikle, Atina yönetiminin halkçı niteliklerine rağmen, Periklesçi emperyalizmin "demokratik" iç temelleri zorunlu olarak onun kaçınılmaz olarak kolonyal esarete doğru gözü doymaz bir şekilde sürüklenen İyonyalı müttefiklerini "zorbaca" sömürmesini gerektiriyordu: daha oligarşik bir anayasanın izin verebileceği bir eşitlik ya da federasyon için herhangi bir temel yoktu. Bununla birlikte, aynı zamanda, –ilkesi temsiliyet değil doğrudan katılım olan– Atina *polis*'inin demokratik doğası, arazisi geniş bir imparatorluğu yönetimsel baskıyla bir arada tutabilecek bürokratik bir mekanizmanın kurulmasını da önlüyordu. Siyasal yapısı esas itibariyle, kentte –sivil ya da askerî– sı-

24 R. Meiggs, *The Athenian Empire*, s. 171-4,205-7, 215-16, 220-33.

25 Bu sempati, G. E. M. De Ste Croix, "The Character of the Athenian Empire", *Historia*, Bd.III, 1954-5, s. 1-41'de ikna edici bir şekilde gösterilmiştir. Delos Birliği'nde Midilli, Sakız ya da Sisam gibi bazı oligarşik müttefikler vardı ve Atina İmparatorluğu'nu meydana getiren kentlere sistemli olarak müdahale etmiyordu; ancak yerel çatışmalar tipik olarak, halkçı sistemlerin zorla yerleştirilmesi için fırsat olarak kullanılıyordu.

radan yurttaşlardan ayrı olarak uzmanlaşmış görev organlarını reddetmesiyle tanımlanan, herhangi bir ayrı ya da profesyonel devlet aygıtının pek nadir bulunduğu Atina demokrasisi de tam olarak "devlet" ve "toplum" arasında bu türlü bir bölünmenin reddini ifade ediyordu.[26] Böylelikle bir imparatorluk bürokrasisi için de herhangi bir temel mevcut değildi. Bunun bir sonucu olarak Atina yayılmacılığı, hem kendi yapısının çelişkileri hem de Sparta'nın önderlik ettiği kıta Yunanistan'ının daha oligarşik kentlerinin direnişinin bunu kolaylaştırması nedeniyle görece erken çöktü. Sparta Birliği (*Spartan League*) Atina'nın zaaflarının tam zıddı avantajlara sahipti: gücü, kamuya ait denizcilerin katkısına bağlı ve bu nedenle de her zaman diğer Yunan kentlerine Atina'ya olduğundan daha az tehdit teşkil eden ve dolayısıyla birliğe egemen Sparta kentinin kendisi için ne parasal haraç ne de askerî tekel gerektiren *hoplite* mülk sahiplerinin oligarşik bir konfederasyonu. Herhangi bir sağlam hinterlanda sahip olmayış, Atina askerî gücünü –hem askere alma hem de kaynaklar bakımından– kıtalı rakipler koalisyonuna karşı direnmede çok zayıf kılıyordu.[27] Pelopones Savaşı onun rakiplerinin saldırılarını, mülk sahibi sınıfların savaş başladıktan sonra kıta oligarşilerinin etrafında toplandığı uyruklarının isyanı ile birleştirdi. Bununla birlikte yine de, Atina İmparatorluğu'nun Lysander tarafından karada kesin olarak yenilmesinden önce, kentin denizdeki hakimiyetini sona erdirecek bir Sparta filosunu finanse etmek için Pers altını zorunluy-

26 Ehrenburg için bu onun en büyük zayıflığıydı. Devlet ve Toplum özdeşliği kaçınılmaz bir çelişkiydi çünkü toplum her zaman, sınıflara bölündüğü için çoklu kalırken, devlet tekli olmak zorundaydı. Bu nedenle ya devlet bu bölünmeleri (oligarşi) yeniden üretir ya da toplum devleti (demokrasi) yutmak isterdi: bu çözümlerin hiç biri, kendisi için değiştirilemez olan kurumsal bir farklılığa saygı göstermezdi ve dolayısıyla her ikisi de kendi içinde parçalanmanın tohumlarını taşırdı: *The Greek State*, s. 89. Marx ve Engels için, kuşkusuz, Atina demokrasinin büyüklüğü tam da bu yapısal reddedişte yatıyordu.

27 Genel olarak, "oligarşi" ve "demokrasi" arasındaki ayrım çizgisi klasik Yunanistan'da deniz karşısında karasal yönelişlerle oldukça yakından ilişkiliydi; Atina'nın sahip olduğu denizle ilgili etkenler onun İyonya nüfuz alanında da mevcuttu; buna karşılık Sparta'nın Peloponnes ve Boeotia'daki müttefiklerinin pek çoğunun kökleri daha dar bir şekilde toprağa bağlıydı. Kuşkusuz bunun başlıca istisnası, Atina'nın geleneksel rakibi olan Korint'ti.

du. Ondan sonra, Helenistik kentlerin, uzun süren Peloponnes Savaşı'nın etkilerinden görece kısa sürede ekonomik canlanma sağlayarak kurtulmuş olmalarına rağmen, kendi içlerinden birleşmiş bir imparatorluk çıkarma şansları kalmamıştı: Yunanistan'daki kentsel merkezlerin çokluğu ve denkliğinin bizzat kendisi dışsal yayılma için onları toplu olarak nötralize ediyordu. Klasik *polis*, askere alma ve finans konusunda artan zorluklara maruz kalırken, 4. yüzyılın Yunan kentleri olması beklenen anakronizmin semptomları olarak tükendiler.

3

Helenistik Dünya

Böylece ikinci büyük kolonyal fetih çevrimi daha büyük demografik ve köylü rezervleriyle Yunan uygarlığının kuzeydeki kırsal periferisinden çıktı. Makedonya İmparatorluğu köken olarak, Miken sonrası Yunanistan toplumsal ilişkilerinin pek çoğunu korumuş geri bir bölge olan dağlık iç kesimin aşiret monarşisiydi. Makedonya krallık devleti, tam da Güney'in kent-devletlerinden morfolojik olarak çok daha ilkel olduğu için onların çıkmazına maruz değildi ve dolayısıyla onların geriledikleri yeni çığırdaki sınırlılıklarını aşmayı başarabildi. Karasal ve siyasal temeli, bir kez çok daha gelişmiş Yunanistan uygarlığı ile ittifak içine girince, bütünleşik bir uluslararası yayılmaya olanak verdi. Makedonya krallığı soydan geliyordu, ancak yörenin savaşçılarının askerî bir meclisince onaylanmaya tâbi idi. Teknik olarak bütün topraklar hükümdarın mülküydü ama uygulamada kralın danışmanlarını ve valilerini oluşturan krallık maiyetine mensup "yoldaş" bir aşiret soyluluğu mülkleri elinde tutuyor ve krallık iddiasında bulunuyordu. Nüfusun büyük çoğunluğu özgür kiracı köylülerdi ve görece olarak pek az kölelik söz konusuydu.[1] Kentleşme en az düzeyde idi; başkent Pella'nın kendisi yeni ve zayıf bir kuruluştu. II. Philip'in

1 N. G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, Oxford 1959, s. 535-6.

saltanatıyla Balkanlar'da Makedonya iktidarının yükselişinde, – bir önceki yüzyılda Attika gümüş madenlerinin eşdeğeri olan– Trakya altın madenlerinin ele geçirilmesi, dışarıya yönelik saldırganlık için kaçınılmaz bir finansman sağlayarak Makedonya'ya erken ve belirleyici bir hamle kazandırdı.[2] Philip'in ordularının Yunan kent-devletlerini çiğneyip geçme ve Helen yarımadasını birleştirmedeki başarısı, esas itibariyle Kuzey Yunanistan'ın iç kesimlerindeki belirgin aşiret toplumsal yapısını yansıtan askerî yeniliklere bağlıydı. Daha önce Yunanistan'da her zaman *hoplite*'lere bağımlı, aristokratik bir güç olan süvariler, yeniden biçimlendirilir ve esnek bir şekilde piyadelerle ilişkilendirilirken, piyade de, hareketlilik ve savaşta uzun mızrakların kullanılabilmesi için ağır *hoplite* zırhlarının bir kısmını bıraktı. Sonuç Teb'den (*Thebes*) Kâbil'e kadar zafer kazanan, kanatlarda atların yer aldığı ünlü Makedonya mızraklı ve kalkanlı piyade alayları (falanj/*phalanx*) oldu. Makedonya'nın yayılması, kuşkusuz, yalnızca komutanlarının ve askerlerinin becerilerine ya da başlangıçta değerli madenlere sahip olmasına bağlı değildi. Asya içlerine doğru taşmasının önkoşulu önce Yunanistan'ın kendisini yutmasıydı. Makedonya monarşisi yarımadadaki ilerlemesini, fethedilen yerlerdeki Yunanlılardan ve diğerlerinden yeni yurttaşlar yaratarak ve kendi kırsal hinterlandını kentleştirerek pekiştirdi ve böylelikle geniş bölgeleri yönetme kapasitesini ortaya koymuş oldu. İskender'in yönetimi altında bütün Yakın Doğu'nun yıldırım gibi fethedilmesi, siyasal ve kültürel itici gücünü çağın en ileri kent merkezlerini bütünleştirmesinden alıyordu. Sembolik olarak, yenilmez askerleri taşıyan ve ikmalini sağlayan eşsiz donanma her zaman Yunanlıydı. Gaugamela'dan sonra ortaya çıkan, Adriyatik'ten Hint Denizi'ne kadar yayılan üniter Makedonya İmparatorluğu, bu imparatorluğa tutarlı bir kurumsal çerçeve verilemeden ölen İskender'in kendisinden daha fazla yaşamadı. İmparatorluğun ortaya

2 Trakya altın madenlerinin sağladığı gelir Attika'daki Laureion gümüş madenlerinin sağladığı gelirden fazlaydı; Arnaldo Momigliano, *Filippo II Macedone*, Floransa 1934, s. 49-53; Makedonya yayılmasının erken safhası hakkındaki bu en aydınlatıcı çalışma genel olarak modern araştırmalarda görece az ilgi çekmiştir.

koyduğu toplumsal ve yönetimsel sorunlar, İskender'in Makedon ve Pers soylularını, resmi evlendirmeler yoluyla birleştirme girişimlerinde çoktan görülebilirdi; ancak bu sorunlara çözümler bulmak kendisinden sonra gelenlere kalmıştı. Birbiriyle yarışan bu Makedonyalı generallerin ölümcül mücadeleleri –*Diadochi*–, İmparatorluğun Mezopotamya, Mısır, Küçük Asya ve Yunanistan olarak dört ana bölgeye ayrılmasıyla sonuçlandı. Bunlardan ilk üçü, genel olarak, o andan itibaren siyasal ve ekonomik önem açısından sonuncusuna üstün gelecekti. Seleukos (*Seleucid*) hanedanı Suriye ve Mezopotamya'yı yönetti; Ptolemy (Batlamyus) Mısır'da Lagid Krallığı'nı kurdu; ve bir yarım yüzyıl sonra Bergama (Pergamum) Attalos (Attalid) Krallığı Küçük Asya'nın batısındaki egemen güç haline geldi. Helen uygarlığı esas itibariyle Doğu'nun bu yeni Yunan monarşilerinin ürünüydü.

Helenistik Devletler, her şeye rağmen gelecek yüzyıllarda Doğu Akdeniz'in tüm tarihsel yapısını biçimlendirecek melez dünyalardı. Bir yandan, klasik Antikitede o zamana kadar görülen kent temellerinin en gösterişli dalgasını yönettiler: Yakın Doğu'nun her yerinde kendi inisiyatifleriyle ya da krallıkların patronajıyla, o andan itibaren burasını Antik Dünya'nın en yoğun kentleşmiş bölgesi haline getiren ve kuruldukları her yerde yerel yönetici sınıfları kalıcı bir şekilde Helenleştiren belli başlı Yunan kentleri doğdu.[3] Bu yeni kuruluşların sayısı Arkaik Yunan kolonizasyonundaki kentlerden az olsa da, boyutları son derece büyüktü. Klasik Yunanistan'ın en büyük kenti, 5. yüzyılda 80.000 kadar olan nüfusuyla Atina'ydı. Helenistik dünyanın üç büyük kentinin –İskenderiye, Antakya ve Seleukia (Seleucia)– 500.000'e yakın sakini bulunmuş olabilir. Bu yeni kurulan yerlerin dağılımı dengesizdi; zira Seleukos Devleti bunların sayısını artırırken, Mısır'daki merkezi Lagid Devleti, her türlü *polis* özerkliğinden kuşku duyuyor, çok sayıda ye-

3 Bu yeni kentlerin büyük çoğunluğu, yerel toprak sahipleri tarafından aşağıdan kurulmuştu; ancak bunların en büyük ve en önemlileri, kuşkusuz, yeni Makedonyalı hükümdarların resmen kurduklarıydı. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, s. 27-50.

ni kenti desteklemiyordu. Küçük Asya'da ise yerel orta tabaka başka yerlerdeki Helen örneklerini taklit ederek kendi kentlerini kuruyordu.[4] Her yerde bu kentsel kuruluşlar, *Diadochi*'nin taklit monarşilerindeki egemen toplumsal tabakayı oluşturacak Yunan ve Makedon askerler, yöneticiler ve tacirlerle iskân ediliyordu. Doğuda Yunan kentlerinin hızla artışına, uluslararası ticaret ve ticari zenginliğin hızlı artışı eşlik etti. İskender, Pers kraliyet külçelerini tedavüle sokmuş, birikmiş Ahameniş (*Achaemenid*) stoklarını Yakın Doğu'nun değişim sistemine eklemiş ve böylelikle Akdeniz'deki piyasa işlemlerinde hızlı yükselişi finanse etmişti. Attika para standardı şimdi, Ptolemaios (Batlamyus) Mısır'ı dışında, Helen dünyasının her yerinde yaygınlaşarak uluslararası ticaret ve gemiciliği kolaylaştırıyordu.[5] Rodos, Antakya ve İskenderiye arasındaki üçgen deniz yolu, Helenistik Doğu'nun yarattığı yeni ticari alanın eksenini oluşturuyordu. Bankacılık, Mısır'daki Lagid yönetimince Antikitede daha sonra asla aşılamayacak bir gelişmişlik düzeyine eriştirilmişti. Doğu Akdeniz'in kentsel dokusu böylece Yunan göçleri ve örneği sayesinde başarıyla oluşturulmuştu.

Ne ki, aynı zamanda –çok farklı ekonomik ve siyasal gelenekleriyle– sabık Yakın Doğu toplumsal formasyonları, kırsal alanlarda Yunan kalıplarına nüfuz edilemez bir şekilde direnç gösterdi. Böylece köle emeği dikkate değer bir şekilde Helenistik Doğu'nun kırsal iç kesimlerinde yaygınlaşmadı. Popüler efsanenin aksine İskender'in seferlerine kitlesel esaret eşlik etmedi ve köle nüfusun oranı Makedonya'nın fetihlerinin geçtiği yollarda anlamlı bir şekilde artmış görünmüyor.[6] Sonuç itibariyle tarımsal üretim ilişkileri görece olarak Yunan yönetiminden etkilenmeden kalmıştır. Yakın Doğu'nun büyük nehir kıyısı kültürlerinin geleneksel tarımsal sistemleri büyük toprak sahiplerini, bağımlı kiracıları ve köylü mülk sahiplerini topra-

4 Lagid ve Seleukos politikaları arasındaki zıtlık için bkz. M. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Helenistic World*, Oxford 1941, cilt 1, s. 476 ve devamı.

5 F. M. Heichelheim, *An Ancient Economic History*, III. cilt, Leyden 1970, s. 10.

6 Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, s. 28-31.

ğın esasta ve halihazır durumda krallık mülkü olması etrafında birleştirmiştir. Kırsal kölelik hiçbir zaman ekonomik açıdan önemli olmamıştır. Kralların toprağın tekeline sahip olma iddiaları asırlarca geri gidiyordu. Yeni Helenistik Devletler, Yunan anavatanına oldukça yabancı olan bu yapıyı miras edindiler ve çok az değişikliklerle korudular. Bunlar arasındaki temel farklılıklar, toprak üzerindeki tekel iddiasının krallıktaki hangi hanedan tarafından fiilen uygulanacağıyla ilgiliydi. Mısır'daki –yeni monarşilerin en zengini ve en merkezileşmiş olanı– Lagid Devleti, hukuken arazi tekeli iddiasını, az sayıdaki *polis*'in dışındaki arazilerle sınırlı tutuyordu. Lagid hükümdarları, devlet tarafından doğrudan kiralanan toprakları herhangi bir tasarruf güvencesi olmaksızın ve sulama işlerinde zorunlu çalışmaya tâbi olacak şekilde bütün toprakları da yoksul köylülüğe aslında kısa dönemli olarak kiraya veriyorlardı.[7] Mezopotamya ve Suriye'deki, çok daha büyük ve çok daha gelişigüzel arazi kompleksi üzerinde hükümran olan Seleukos hanedanı, hiçbir zaman böylesine haşin bir tarımsal sömürü denetimine kalkışmamıştır. Krallık toprakları soylulara ya da eyaletlerdeki yöneticilere tahsis edilmiş ve köylü işletmecilerin özerk köylerine, kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden bağımlı *laoi* kiracılara olduğu gibi müsamaha gösterilmiştir. Önemli olarak, yalnızca Yeni Helenistik Devletlerin, Ege'de Yunanistan'ın hemen karşısında en batıda bulunanı Attalos (*Attalid*) Bergama'sındadır ki tarımsal köle işgücü kralın ve aristokratların mülklerinde kullanılmıştı.[8] Klasik Yunanistan'da başlayan çığır açıcı üretim biçiminin coğrafi sınırları, Küçük Asya'nın yakın yöreleriydi.

---

7 Bu sistemin tasviri için bkz. Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Helenistic World*, cilt I, s. 274-300; Lagid Mısır'ında değişik işgücü kullanım biçimlerinin analitik bir araştırması, K.K. Zel'in-M. K. Trofimova, *Formy Zavisimosti v Vostochnom Sredizemnomer'e Ellenisticheskovo Perioda*, Moskova 1969, s. 57-102'de görülebilir.

8 Rostovtsev, *The Social and Economic History of the Helenistic World*, cilt II, s. 806, 1106, 1158, 1161. Bergama'nın kraliyet madenlerinde ve sanayilerinde de köleler yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Rostovtsev, Helenistik çağda da, Yunan anavatanında köle bolluğunun devam ettiğini düşünmektedir (*a.g.e.*, s. 625-6, 1127).

Kentler Yunan modeli olsa da kırsal bölgeler Doğulu yapısını koruyordu; her ikisini birleştiren devletlerin yapıları kaçınılmaz olarak, içinde ikincilerin şaşmaz bir şekilde seküler mirasının ağır bastığı Helen ve Asya formlarının bir karışımı, farklı unsurların bağdaştırıldığı (*syncretic*) bir yapıydı. Helen hükümdarlar, Yakın Doğu'nun nehir uygarlıklarının son derece otokratik geleneklerini tevarüs ettiler. *Diadochi* monarkları, kendilerinden önceki Doğulu monarklar gibi, sınırsız kişisel iktidardan yararlanıyordu. Gerçekten de yeni Yunan hanedanları, yörede zaten var olan hükümdarlık otoritesinin ağırlığına, hükümdarlara tapılmasını resmen buyuran yeni bir ideolojik ek güç eklediler. İskender'in devirdiği Pers İmparatorluğu'nda kralların tanrısallığı hiçbir zaman bir doktrin olmamıştı: bu, ilk kez, Pers istilasından önce Firavunların sahip olduğu ve dolayısıyla hükümdara tapmak için doğal olarak bereketli bir zemin oluşturan Mısır'da Ptolemy'nin (Batlamyus) kurumlaştırdığı bir Makedonya icadıydı. Hükümdarların tanrısallaştırılması kısa süre içinde Helen dünyasının her yerinde genel bir ideolojik norm haline geldi. Yeni kralcı devletlerin tipik yönetimsel hamuru benzer bir gelişme ortaya koyuyordu – Yunanlıların yenilikleriyle inceltilmiş, esas itibariyle Doğulu bir yapı. Devletin önde gelen asker ve sivil personeli Makedon ya da Yunanlı göçmenlerden ya da onların soyundan gelenlerden derleniyordu. İskender'in kısa sürede öngörmüş olduğu gibi yerli aristokrasilerle etnik kaynaşmayı gerçekleştirmek gibi bir girişim söz konusu değildi.[9] Klasik Yunanistan'ın bütünüyle yoksun olduğu, bir imparatorluk aracı olarak hatırı sayılır bir bürokrasi yaratıldı ve buna çoğu kez –her şeyden önce Lagid Mısır'ındaki gibi– kırsal ve kentsel ekonominin yönetiminin bağlandığı iddialı idari görevler tahsis edildi. Seleukos mülkü her zaman daha esnek bir şekilde bütünleşmişti ve onun yönetimi Attalos ya da Lagid bürokrasilerinden daha fazla oranda Yu-

9 İskender'in kendi kozmopolitliği, zayıf kanıtlara dayanarak sık sık abartılmıştır; bu konudaki iddiaların etkili bir eleştirisi için bkz. E. Badian, "Alexander the Great and the Unity of Mankind", (der.) G. T. Griffith, *Alexander the Great; the Main Problems*, Cambridge 1966, içinde, s. 287-306.

nanlı olmayanları içeriyordu;[10] ayrıca, Bergama ya da Mısır'ın yazman görevlileriyle tezat teşkil edecek şekilde çok daha geniş yüzölçümüne uygun olarak daha askerî bir karaktere sahipti. Ancak bu devletlerin tümünde merkezi krallık bürokrasilerinin var oluşu, onların işlevlerini istikrara kavuşturacak ya da evrenselleştirecek herhangi bir gelişmiş hukuk sisteminin mevcut olmayışıyla birlikte gidiyordu. Bütün kamusal kararlarda hükümdarın keyfi iradesinin yegâne kaynak olduğu bir yerde kişisel olmayan bir hukuk ortaya çıkamazdı. Yakın Doğu'daki Helenistik yönetim hiçbir zaman birlikçi (üniter) hukuk kuralları gerçekleştirememiştir; yalnızca Yunan ve yerel kökenlerin birlikte var olmasını doğaçlayarak bütün uyrukları hükümdarın kişisel müdahalesine tâbi kılmıştır.[11] Aynı nedenle, devletin bürokratik makinesinin kendisi, hükümdarın yakın çevresinin değişken saraylı ve komutanlarından oluşan "kralın arkadaşlarının" biçimsiz ve gelişigüzel zirvesine mahkum olmuştur. Helen Devlet sistemlerinin her şeyden önceki amorfluğu bunların herhangi bir yöresel unvana sahip olmayışlarında yansımasını bulur: bunlar, basit olarak oraları sömüren hanedanın topraklarıydı ve bu onların yegâne tanımıydı.

Bu koşullar altında Helenistik Doğu'nun kentleri için gerçek anlamda bir siyasal bağımsızlık söz konusu olamazdı: klasik *polis*'in günü çoktan geçmişti. Doğu'daki Yunan şehirlerinin beledî (kentsel) özgürlükleri, içine yerleştirildikleri despotik dış çerçeveyle kıyaslandığında çok da önemsiz değildi. Ancak bu yeni kuruluşlar kendi anavatanlarındakinden çok farklı bir çerçeveye oturtulmuştu ve dolayısıyla orijinallerinin sahip olduğu özerklik ya da canlılığa hiçbir zaman sahip olamadı. Aşağıdan kırsal alanlar ve yukarıdan devlet onların dinamizmini sınırlandırdı ve kendilerini bölgenin seküler yapılarına uyarlamaları için bir ortam oluşturdu. Bunların kaderinin belki de en iyi örneği, Lagid Mısır'ının başkenti ve birkaç kuşak içinde Antik Dünya'da-

10 Aslında, Seleukos Devlet kurumlarında Iranlılar, Yunanlı ya da Makedonlardan daha fazla olmuş olabilir; C. Bradford Welles, *Alexander and the Hellenistic World*, Toronto 1970, s. 87.

11 P. Petit, *La Civilisation Hellénistique*, Paris 1962, s. 9; V. Ehrenburg, *The Greek State*, s. 214-17.

ki en büyük ve en hızlı gelişen Yunan kenti olan, Doğu Akdeniz'in ekonomik ve entelektüel merkezi İskenderiye'dir. Ancak Ptolemaios (Ptolemler) hükümdarları altındaki İskenderiye'nin zenginlik ve kültürü bir bedel karşılığında elde edilmişti. Kırsalı bağımlı köylü *laoi* ile meskun ya da her yerde hazır ve nazır bir krallık bürokrasinin var olduğu bir yerde özgür yurttaşlık ortaya çıkamazdı. Kentin kendisinde bile, bir zamanlar klasik Atina'da *metic*'lerin alanı olan finansal ve sınai faaliyetler, eski *polis* yapısının ortadan kalkmasından sonra bile benzer şekilde serbestleşmemişti. Başlıca kentli imalatçılar –yağ, kumaş, papirüs ya da bira– krallık tekelleriydi. Vergiler, özel girişimcilere ama devletin çok sıkı kontrolü altında, iltizama veriliyordu. Klasik Yunan çağının kentlerini tanımlayan özgürlük ve kölelik arasındaki tipik kavramsal kutuplaşma, bu şekilde İskenderiye'de temelden mevcut değildi. Lagid başkentinin, aynı zamanda Antik teknoloji tarihinde en verimli olayın sahnesi olması anlamlıydı: İskenderiye Müzesi, klasik dünyanın az sayıdaki önemli buluşunun öncüsü ve Müzenin çalışanı Ctesibius, Antikitenin az sayıdaki nadir mucitlerinden birisiydi. Ancak burada bile, bu Müzeyi kurmakta ve araştırmalarını desteklemekteki temel krallık saiki, ekonomik ya da emek tasarrufuyla ilgili değil askerî ve mühendislik iyileştirmeleri için arayışlardı ve burasının çalışmalarının büyük çoğunluğu bu karakteristik vurguyu yansıtır. Helen İmparatorlukları –Yunan ve Doğulu formların eklektik bileşimi– klasik Antikitenin kentsel uygarlığının mekânsal kapsamını, özünü sulandırarak genişletmiştir; ancak bu cümleden olmak üzere, onun doğal sınırlarını aşmayı başaramamışlardır.[12] M.Ö. 200'den itibaren

12 Helenistik devletlerin bağdaştırıcılığı, Heichelheim'ın, Barbar Roma tarafından vicdansızca tahrip edilen ve gelecek bir buçuk bin yılda tarihi durduran "ekonomik ve idari örgütlenmenin mucizelerini" temsil eden övgülü sözlerini hiç de haklı kılmaz. Bkz., *An Ancient Economic History*, cilt III, s. 185-6, 206-7. Rostovtsev biraz daha temkinlidir ama o da Doğu Akdeniz'in Romalılar tarafından fethedilmesinin, "doğal olmayan" bir şekilde Roma uygarlığının kendisinin bütünlüğünü oluştururken, oraları parçalayan ve "de-Helenize" eden bir felaket olduğunu ileri sürebilmiştir: *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, cilt II, s. 70-3. Bu tavırların uzak atası, kuşkusuz, bunların o sırada kimi entelektüel önem taşıdığı, Winckelmann'a ve Alman Aydınlanmasının *Graecian* kültüne kadar geri gider.

Roma İmparatorluk gücü, onların zararına doğuya doğru ilerliyordu ve 2. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Roma lejyonları, Doğu'daki tüm ciddi direniş barikatlarını ezip geçmişti. Bergama – son Attalos hükümdarı, vasiyetnamesinde onu Ebedi Kent'e kişisel bir bağış olarak sunup elden çıkarınca– sembolik olarak, yeni Roma İmparatorluğu'na katılan ilk Helenistik diyar oldu.

4

Roma

Roma'nın yükselişi, yalnızca Antik dünyanın çekim merkezinin İtalya'ya kaymasını temsil eden coğrafi bir yer değiştirme olarak değil, Yunanistan'da ilk örnekleri görülen ve Helenistik çağı mümkün kılan üretim biçiminin, daha büyük ve daha kalıcı sosyo-ekonomik gelişmesinin, kentsel imparatorluk yayılmasının, yeni bir çevrimine işaret ediyordu. Roma Cumhuriyeti'nin erken gelişmesi, herhangi bir üstün klasik kent-devletinin normal yolunu izledi: rakip kentlerle yerel savaşlar, toprak ilhakı, "müttefiklere" boyun eğdirilmesi, koloniler kurulması. Bununla birlikte, kritik bir açıdan, Roma yayılmacılığı, daha işin başında Yunan deneyiminden kendisini farklılaştırıyordu. Kentin anayasal evrimi, aristokratik siyasal gücü, onun kentsel uygarlığının klasik evresine kadar korudu. Varlığının erken bir aşamasında, M.Ö. 6. yüzyılın sonunda, arkaik monarşi, Helenik yapıyla kesin olarak karşılaştırılabilecek bir şekilde, bir soyluluk tarafından alaşağı edildi. Ancak bundan sonra, Yunan kentlerinden farklı olarak, Roma hiçbir zaman, aristokrasinin egemenliğini bozan ve onu izleyerek, güvenli küçük ve orta tarıma dayalı ve kentin demokratikleşmesine yol açan bir tiran yönetiminin yükselişini tanımadı. Bunun yerine, kalıtsal bir soyluluk, son derece karmaşık ve kent içindeki uzun süren ve

çetin toplumsal mücadeleler boyunca önemli halkçı değişiklikler geçiren fakat hiçbir zaman daraltılmayan ya da değiştirilmeyen kentsel bir anayasa ile iktidarı kesintisiz elinde tuttu. Cumhuriyet, varlığının ilk iki yüzyılında küçük bir grup patrisyen/patrici (*patrician*) klan tarafından kontrol edilen Senato'nun (*Senatus*) egemenliği altındaydı. Senato üyelerinin oyuyla belirlenen Senatörlük kaydıhayat şartıylaydı. En büyüğü konsüllük olan, yıllık görev yapan yöneticiler, Roma yurttaşlarının tümünden oluşan ancak mülk sahibi sınıfların çoğunluğunu garanti etmek için eşitsiz "*centuriate*" birimleri halinde örgütlenmiş "halkın meclisleri" tarafından seçiliyordu. Devletin en yüksek yürütme makamı konsüllüklerdi ve yasal olarak, M.Ö. 366 yılına kadar kapalı patrisyen/patrici sınıfının tekelindeydi.

Bu özgün yapı, açık ve basit olarak geleneksel aristokrasinin siyasal egemenliği altındaydı. Daha sonra değiştirildi ve birbirini izleyen mücadelelerden sonra, Yunan "tiranlık" ve "demokrasi" evresinin en yakın benzeri olabilecek şekilde iki önemli açıdan sınırlandırıldı ama her seferinde Yunanistan'daki sonuçlarla kıyaslanmayacak kadar kesin bir şekilde yetersiz kaldı. Birincisi, son zamanlarda zenginleşen "plepler", "patrici" soyluluğu, M.Ö. 366 yılından itibaren –her ne kadar yaklaşık iki yüzyıl sonra, M.Ö. 172'de, her iki konsüllük de ilk kez plepleri eline geçecek olsa da– yıllık konsüllüklerden birisine sahip olma konusunda tavize zorladı. Bu yavaş değişim Senato'nun kendisinin kompozisyonunun değişmesine yol açtı, zira eski konsüller otomatik olarak senatör oluyorlardı. Cumhuriyetin en zengin tabakası içindeki bu mücadele ile kronolojik ve sosyolojik açılardan çakışan bir mücadele de yoksul sınıfların bu yapı içinde artan haklar elde etme mücadelesiydi. Her yıl bir "aşiret" meclisi tarafından seçilen *tribune*'ler, "*centuriate*" meclisinden farklı olarak, ilkesel düzeyde gerçekten eşitlikçiydi: dördü kentin içinde ve (o tarihte kentleşmenin derecesinin bir göstergesi olarak) on yedisi dışında olan "aşiretler" fiilen, Arkaik Yunanistan'da olduğu gibi, nüfusun akrabalık ayrımlarından ziyade bölgesel ayrımlarını ifade ediyordu. *Tribunate*, yoksulu zenginin zulmünden korumak üzere düşünülmüş ikincil

ve paralel bir yürütme organı oluşturuyordu. Sonunda, 3. yüzyılın başlarında *tribune*'leri seçen aşiret meclisleri, yasama gücü kazandılar ve *tribune*'lerin kendileri de konsüllerin (*consul*) eylemleri ve Senato'nun diğer kararları hakkında itibarî veto hakkı hazandılar.

Bu evrimleşmenin yönü, Yunanistan'da demokratik *polis*'e giden sürece benziyordu. Ancak burada, yine, süreç kent için yeni bir siyasal yapı empoze edemeden engellendi. *Tribunate* ve aşiret meclisi yalnızca Senato'nun, Konsüllüklerin ve *Centuriate* Meclisi'nin zaten var olan merkezî kurumlarına eklenmiş oldu: Bu, Cumhuriyet'i yönlendiren oligarşik iktidar bileşiminin içten lağvedilmesi anlamına gelmedi: pratik önemi çoğu kez formel potansiyelinden çok daha az olan dışsal eklentiler olarak kaldı. Zira yoksul sınıfların mücadelesi genellikle kendi türedi çıkarlarını artırmak için halkın davasının şampiyonluğunu yapan zengin pleplerin yönetimine geçmişti ve bu durum yeni zenginlerin senatörlük düzeninin saflarına yükselmelerinden sonra bile varlığını sürdürdü. Normal olarak hatırı sayılır varlığa sahip olan *tribune*'ler böylece uzun bir süre için Senato'nun uysal aletleri haline geldiler.[1] Cumhuriyet içindeki aristokratik üstünlük ciddi olarak sarsılmadı. Bir varlık plütokrasisi şimdi yalnızca doğuştan soyluları genişletiyor ve her ikisi birlikte kentli kitleler arasında uysal takipçiler elde etmek için yaygın bir "klientalizm" (kayırmacılık) sistemi kullanıyor ve *Centuriate* Meclisi aracılığıyla yıllık yöneticiliklere seçilmek için bol keseden geleneksel rüşvetler dağıtıyorlardı. Roma Cumhuriyeti böylece, tarihinin klasik çağına kadar, karma bir yapı aracılığıyla, geleneksel oligarşik yönetimini sürdürdü.

Böylelikle Roma yurttaşlığının ortaya çıkan toplumsal yapısı, kaçınılmaz olarak klasik Yunanistan için tipik olan yapıdan farklıydı. Patrici soyluluk toprak mülkiyetini elinde toplamaya erken başlamış ve (Yunanistan'da olduğu gibi) yoksul özgür köylülüğü, onların otlatma ve ekim için yararlandığı *ager pub-*

1 P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, Londra 1971, s. 58, 66-7. Bu kısa eser, modern tarihsel araştırmaların ışığında, Cumhuriyet'teki sınıf mücadelelerinin ustaca bir müşahedesidir.

licus ya da ortak alanları kendine mal ederek borç tutsaklığına mahkum etmişti. Borç tutsaklığı yoluyla köylülüğü bağımlı kiracılar konumuna düşürme eğilimi, her ne kadar borç sorununun kendisi varlığını sürdürse de, kontrol altında tutulmuş;[2] ancak *ager publicus*'a el konulması, orta ve küçük çiftçilerin bunalımını engelleyememişti. Roma'nın sıradan yurttaşlarının kırsal mülklerini sağlamlaştırmak için, Atina'da, ya da farklı bir şekilde Sparta'da meydana gelmiş olduğu gibi hiçbir ekonomik ya da siyasal kalkışma olmadı. Sonunda Gracchi Solon ve Peisistratus'un yolunu izlemeye kalkıştıklarında artık çok geçti: o ana gelindiğinde, yani M.Ö. 2. yüzyılda, yoksulların durumunu kurtarmak için, Atina'da yürürlüğe konulanlardan çok daha radikal önlemler gerekliydi –Gracchi kardeşlerin her ikisi tarafından da talep edilen toprağın yeniden dağıtılmasından daha azı yeterli olmazdı– ama benzer şekilde aristokratik muhalefet karşısında bunların hayata geçirilme şansı da daha az olurdu. Aslında, Cumhuriyet'te, var oluşunun son döneminde, bu konuda sürekli ajitasyon ve kargaşa olduysa da, kalıcı ya da esaslı hiçbir toprak reformu yapılmadı. Soyluluğun siyasal tahakkümü, toprak üzerindeki amansız toplumsal mülkiyet kutuplaşmasını tersine çevirecek bütün girişimleri engelledi. Sonuç, Yunan *polis*'inin belkemiğini oluşturan, mütevazı çiftçi sınıfının değişmeyen erozyonu oldu. *Hoplite* kategorisinin Romalı benzerleri –lejyonlardaki piyade hizmeti için kendisini zırh ve silahla donatabilen adamlar– *assidui*, ya da "kendi silahlarını taşıyabilmek için gerekli mülkiyet koşuluna sahip 'toprak üzerinde yerleşmiş' olanlardı. Onların altında, devlete olan tek hizmetleri çocuk (*proles*) yetiştirmek olan mülksüz yurt-

2 Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, s. 55-7. Borç tutsaklığının –*nexum*– hukuki kurumu M.Ö. 326'da iptal edilmişti. Brunt belki de bu iptalin sonuçlarını, *nexum*'un daha sonra başka şekillerde yeniden canlandırılabileceği olgusuna vurgu yaparak bir miktar azımsamaktadır. Roma sosyal formasyonunun tarihi, kuşkusuz, yasal olarak bağımlı bir köylülük, Cumhuriyet döneminde toprak sahibi sınıfın altında takviye edilmiş olsa çok farklı olabilirdi. Fiiliyatta kırsal borçluluk tarımsal mülklerin soyluluğun elinde toplanmasına yol açtı; ama onun eli altında bağımlı bir işgücünün oluşmasına yol açmadı. Soyluluğun mülkleri için insan gücünü, çok farklı bir toplumsal düzen yaratarak kölelik temin edecekti.

taşlar –*proletarii*– geliyordu. Aristokrasi tarafından arazinin artan oranda tekelleştirilmesi, böylelikle *assidui*'nin sayısında sürekli bir azalmaya ve *proletarii* sınıfının büyüklüğünün ise durdurulamaz bir artışına yol açıyordu. Üstelik Roma askerî yayılmacılığı, ayrıca askere alınan ve onlarla yürütülen savaşlardaki zayiatla *assidui*'nin saflarını seyrekleştiriyordu. M.Ö. 3. yüzyılın sonuna gelindiğinde sonuç, yurttaşların mutlak çoğunluğunun muhtemelen çoktan *proletarii*'den oluşması ve Hannibal'ın İtalya'yı istila ettiği olağanüstü durumla baş etmek üzere onlara başvurulmak zorunda kalınmasıydı. Bu arada *assidui*'nin mülkiyet koşulları, bir sonraki yüzyılda topraktan geçinme koşulları asgari düzeye inene kadar iki kez azaltılmıştı.[3]

İtalya'da küçük mülk sahipleri, genel olarak ya da tümüyle asla ortadan kalkmadı; ama artan bir şekilde, güçlenen toprak sahipleri için çekici olmayan ülkenin bataklık ya da dağlık daha uzak ve istikrarsız köşelerine sürüldüler. Cumhuriyet çağında Roma yönetim şeklinin yapısı böylece herhangi bir Yunan emsalinden kesinlikle uzaklaştı. Kırsal bölgeler büyük soylu malikânelerle rengarenk bir hale gelirken, kent aksine toprak ya da herhangi bir mülkiyetten yoksun proleterleşmiş kitle tarafından iskân edilmiş oldu. Bir kez tümüyle kentleştikten sonra bu büyük ve umarsız alt sınıf, küçük mülkiyet koşullarına geri dönmek için her türlü isteğini kaybetti ve *assidui* çiftçilerin desteklediği tarım reformu projelerine karşı sık sık aristokratik klikler tarafından kışkırtıldı.[4] Genişleyen bir imparatorluğun başkentindeki stratejik pozisyonu Roma yönetici sı-

3 Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, s. 13-14. Bununla birlikte, Marius'un askere alınmak için mülkiyet koşullarını kaldırmasından sonra bile lejyonların bileşimi ağırlıklı olarak kırsal olmaya devam ediyordu. Brunt: "The Army and the Land in the Roman Revolution", *The Journal of Roman Studies*, 1962, s. 74.

4 *Lex Agraria*'nın (Tarım Yasası) şampiyonu *tribune* Tiberius Gracchus, küçük mülk sahiplerinin yoksullaşmasını lanetliyordu: "İtalya için savaşan ve ölen insanlar, havayı ve ışığı paylaşmaktadırlar ama, başka hiçbir şeyi değil ... Onlar varlık ve lüks içinde olan başkalarını desteklemek için savaşmakta ve yok olmaktadırlar, ve dünyanın efendileri olarak gösterilseler de kendilerine ait bir toprak parçasına sahip değildirler" (Plutarch, *Tiberius and Caius Gracchus*, IX, 5). Küçük köylülüğün idolü olan Tiberius Gracchus, senatör patronların kendisine karşı kışkırttığı bir güruh tarafından linç edilerek öldürülmüştü.

nıfını sonunda acil maddi çıkarlarını, tahıl dağıtarak halkı teskin etmeye yöneltti. Bunlar, fiiliyatta, hiçbir zaman gerçekleşmeyen toprak dağıtımının ucuz tavizleriydi: Cumhuriyet'i denetimi altında bulunduran senatörler oligarşisi pasif ve tüketici bir proletaryayı, inatçı ve üretici bir köylülüğe tercih ediyordu.

Şimdi, bu düzenlemenin, Roma yayılmacılığının kendine özgü yolu için ima ettiği şeyleri gözden geçirmek mümkündür. Zira, Roma'nın kentsel gücünün gelişmesi sonuç itibariyle Yunan örneklerinden, her ikisi de kentin içyapısıyla doğrudan ilgili iki temel açıdan farklıydı. Birincisi, Roma kendi siyasal sistemini genişletmeyi yarımadadaki yayılması sırasında boyun eğdirdiği İtalya şehirlerini sisteme dahil ederek başardı. Başlangıçtan beri, –Atina'dan farklı olarak– müttefiklerinden hazinesi için para değil orduları için asker devşirdi; böylelikle barış zamanındaki hakimiyetini hafifletti ve onları savaş zamanında sağlam bir şekilde bir arada tuttu. Bu konuda, her ne kadar müttefik askerlerinin merkezî askerî kontrolü her zaman çok daha güçlü olsa da, Sparta'nın örneğini izledi. Ama Roma ayrıca bu müttefiklerini, hiçbir Yunan kentinin asla tasavvur etmediği şekilde, kendi siyasal sistemi içinde kesin olarak bütünleştirmeyi başardı. Buna olanak veren Roma'nın kendine özgü toplumsal yapısıydı. Klasik çağın en oligarşik Yunan *polis*'i bile, esas itibariyle mülk sahibi ortalama yurttaşların kitlesine dayanıyordu ve kent içindeki ekonomik zenginlik ve fakirlik farklılıklarına engel oluyordu. Helenik oligarşinin simgesi, Sparta'nın siyasal otoriterliği, klasik çağda yurttaşlar arasında bir sınıf kutuplaşması anlamına gelmiyordu: aslında, görmüş olduğumuz gibi, muhtemelen Roma'daki gibi bir tür "proleterleşmeden" *hoplite*'leri korumak için her Spartalı'ya devredilemez devlet arazilerini tahsis etmek de dahil belirgin bir ekonomik eşitlikçilikle yan yana bulunuyordu.[5] Klasik Yunan *polis*'i, demokrasi ve oligarşisinin gö-

5 Peloponnes Savaşı'ndan sonra Sparta'nın gerileyişi, aksine, nüfus azalması ve siyasal moralsizliğin yanı sıra, zengin ve yoksullaşmış yurttaşlar arasında dramatik bir şekilde genişleyen ekonomik uçurumu artırıyordu. Ancak cengaver (örfi) eşitliğin gelenekleri o kadar sağlam ve derinde duruyordu ki, M.Ö. 2. yüzyılda Sparta, tarihte yok oluşuna çok yakın bir dönemde, II. Agis, III. Cleomenes ve –hepsinden önemlisi– Nabis gibi radikal kralların şaşırtıcı öyküle-

rece mevkii ne olursa olsun, yakın çevresinin kırsal mülkiyetine dayanan kentsel bir birliği muhafaza ediyordu: aynı nedenle bölgesel olarak esnek değildi; kimliğini yitirmeden genişleyebilme konusunda yeteneksizdi. Bundan farklı olarak Roma Anayasası yalnızca biçimsel anlamda oligarşik değil içerik bakımından çok daha derinden aristokratikti, zira onun arkasında Roma toplumunun oldukça farklı bir düzen içindeki ekonomik tabakalaşması yatıyordu. Cumhuriyet'in yurttaşlığının, İtalya'daki müttefik kentlerin, Roma soyluluğuna toplumsal olarak yakın ve Roma'nın denizaşırı fetihlerinden yararlanan, benzer yönetici sınıflarına yaygınlaştırılabilmesinin ardında yatan buydu. İtalyan kentleri sonunda, –Atina ya da Sparta'nın müttefiklerinden hiçbirinin asla talep etmediği– Roma yurttaşlığı hakkı talepleri reddedilince, M.Ö. 91'de Roma'ya karşı ayaklandılar. O zaman bile, onların savaş amaçları, dağınık kentsel bağımsızlığa geri dönmek yerine üniter Roma düzeninin açıkça taklit edildiği, yarımadada bir başkenti ve Senato'su olan bir İtalyan devletiydi.[6] İtalyan ayaklanması, Toplumsal Savaş diye adlandırılan

rine olanak verdi. Nabis'in Sparta'yı yeniden canlandırmak için ortaya koyduğu toplumsal program, soyluların sürülmesini, *ephorate*'nin lağvedilmesini, yerel uyrukların yurttaşlığa kabul edilmesini, kölelerin azat edilmesini ve el konulmuş toprakların yoksullara dağıtılmasını kapsıyordu: bunlar muhtemelen Antikitede formüle edilmiş, en tutarlı ve kapsamlı devrimci önlemler dizisini oluşturuyordu. Helen siyasal canlanmasının bu son patlaması çoğu kez, klasik Yunanistan'ın anormal ya da marjinal bir derkenarı olarak bir kenara konulmuştur: bu aslında, zirvedeki Sparta siyasal sisteminin doğasına geçmişe yönelik açıklayıcı bir ışık tutmaktadır. Antikitenin en dramatik çatışmalarından birinde, tam da Yunanistan'ın karanlığa gömüldüğü ve Roma'nın yükseldiği kesişme noktasında Nabis, –Sparta'nın ibret olsun diye yıkılması için gönderilen ordulara komuta eden– Quinctus Flaminnius'a şu anlamlı sözlerle karşı duruyordu: "Sparta'nın sizin kendi yasalarınıza ve kurumlarınıza uymasını talep etmeyin ... Siz süvarilerinizi ve piyadelerinizi onların mülkiyet niteliklerine göre seçiyor ve bir azınlığın zenginlikte yükselmesini ve sıradan insanların onlara tâbi olmasını arzu ediyorsunuz. Bizim yasa koyucumuz, devletin, sizin senato dediğiniz, bir azınlığın elinde olmasını istemedi; ne de herhangi bir sınıfın devlette üstünlük sahibi olmasını. O, zenginlik ve payede eşit olunarak, pek çok kişinin ülkesi için silaha sarılacağına inanıyordu." Livy, *Histories*, XXXIV, 17-18.

6 P. A. Brunt, "Italian Aims at the Time of the Social War", *The Journal of Roman Studies*, 1965, s. 90-109. Brunt, Hannibal'ın yenilmesinden sonra İtalya'daki barış yüzyılının, müttefikleri siyasal birliğin avantajlarına ikna eden nedenlerden birisi olduğuna inanmaktadır.

uzun ve acı mücadeleyle askerî olarak yenilgiye uğratıldı. Ancak İç Savaşları izleyen, Cumhuriyet içindeki Marius ve Sulla hiziplerinin kargaşası içinde Senato, müttefiklerin temel siyasal programına onay veriyordu çünkü Roma yönetici sınıfının ve Anayasası'nın karakteri, nitelik yönünden Senatörler sınıfının kendisine benzeyen, ve zenginlik ve serbestlikle Cumhuriyet'in siyasal sistemine, uzaktan da olsa katılabilecek kentli bir soyluluğun yönetimi altındaki diğer İtalyan kentlerinde yurttaşlığın yaygınlaştırılmasını kolaylaştırıyordu. İtalyan soyluları, hiçbir şekilde siyasal beklentilerini yerine getirmek için Roma Senato'su içinde derhal merkezî görevlere talip olmadı ve yurttaşlık hakkının verilmesinden sonra, itiraf edilmeyen ihtirasları, daha sonraki bir tarihte toplumsal dönüşümleri yapabilmek için güçlü olmaktı. Ancak onların yurttaşlıkla ilgili bütünleşmesi yine de Roma İmparatorluğu'nun bir bütün olarak gelecekteki yapısı için belirleyici bir adımı temsil ediyordu. Ortaya koymuş olduğu görece kurumsal esneklik, imparatorluğa yükselişinde Roma'ya dikkate şayan bir avantaj sağladı: bu Yunan yayılmasının içinde bölünüp battığı iki kutbu da –kent-devletinin zamanından önce ve çaresiz sona erişi ya da onun sırtından krallığın göz kamaştırıcı zaferi– savuşturmasıydı. Cumhuriyetçi Roma'nın siyasal formülü, karşılaştırmalı etkinlikte dikkate değer bir avantaja işaret ediyordu.

Bununla birlikte Roma yayılmasının belirleyici yeniliği eninde sonunda ekonomikti: bu, Antikitede ilk kez olmak üzere, büyük çaplı köle *latifundium*'unun devreye girmesiydi. Görmüş olduğumuz gibi Yunan tarımı, kölelerden geniş ölçüde yararlanıyordu; ama tarım az bir nüfusla küçük alanlarda yapılıyordu, zira Yunan uygarlığı her zaman istikrarsız bir şekilde kıyısal ve adasal bir karaktere sahipti. Üstelik, ve her şeyden önemlisi, Attika ya da Messenia'nın kölelerce işletilen çiftlikleri genellikle çok mütevazı boyutlardaydı – muhtemelen en çok, ortalama 30-60 dönüm arasında. Bu kırsal yapı, kuşkusuz, Yunan *polis*'inin, büyük zenginlik yoğunlaşması olmayan toplumsal yapısıyla ilişkiliydi. Helenistik uygarlık, aksine, arazi mülkiyetinin hanedanların ve soyluların elinde muazzam temer-

küzüne tanık oldu ama yaygın tarımsal köleliğe sahip olmadı. Büyük tarımsal mülkleri, kırsaldaki büyük köle topluluklarıyla geniş çapta ilk kez bir araya getiren Roma Cumhuriyeti oldu. Köleliğin örgütlü bir üretim biçimi olarak ortaya çıkışı, Yunanistan'da olduğu gibi, Roma uygarlığının, gücünün ve kültürünün bilinen klasik evresini başlattı. Ancak Yunanistan'da küçük çiftliklerin istikrar kazanması ve küçük bir alana sıkıştırılmış yurttaş toplulukları olmasına karşılık, Roma'da bu zaten kent üzerinde toplumsal ve ekonomik bir egemenlik tesis etmiş olan kentli aristokrasi tarafından sistemleştirildi. Sonuç, yaygın köle *latifundium*'larından oluşan yeni bir kırsal kurum oldu. Geç 3. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan muazzam mülklerin insan gücü, Roma'ya Akdeniz dünyasının egemenliğini sağlayan bir dizi heyecan verici seferle sağlandı: Pön, Makedonya, Kuzey Afrika, Mithridates ve Galya savaşları Roma yönetici sınıfının çıkarına İtalya'yı asker esirlerle doldurdu. Aynı zamanda yarımadanın kendisinde yapılan ve birbirini izleyen şiddetli savaşlar –Hannibal Savaşı, Toplumsal Savaş ve İç Savaş– senatörler oligarşisinin ya da onun muzaffer hiziplerinin pençesine, bu çatışmalarda, özellikle de Güney İtalya'da yenilen kurbanların el konulan geniş arazilerini teslim etti.[7] Dahası, içerideki ve dışarıdaki bu savaşlar, bir zamanlar kentin sağlam küçük mülk sahibi temelini oluşturan Roma köylülüğünün dramatik bir şekilde gerileyişini vurguluyordu. Sürekli savaş, sonu gelmeyen hareketlilik demekti; yıl be yıl lejyonlara çağrılan *assidui* yurttaşlar sancaklarının altında binlerle ölüyorlar, hayatta kalanlar ise giderek artan bir şekilde soylular tarafından işgal edilen evlerindeki çiftlikleri korumayı başaramıyorlardı. M.Ö. 200'den 167'ye kadar Romalı özgür yetişkin erkeklerin % 10'undan fazlası sürekli askere alınmıştı: bu devasa askerî çaba, yalnızca ordunun arkasındaki sivil ekonominin aynı boyutta köle emeği ile desteklenmesi ve Cumhuriyet'in orduları için gerekli yedek askerin hazır tutulmasıyla mümkün oluyordu.[8] Buna karşılık

7 Hannibal ve Toplumsal Savaş sırasında Roma'nın iki uzlaşmaz düşmanı Samnitler (*Samnites*) ve Lukanlar (*Lucanians*) birleşmişlerdi.

8 P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B. C.-A. D. 14*, Oxford 1971, s. 426.

kazanılan savaşlar, İtalya'daki kent ve malikanelere pompalanacak daha fazla savaş esiri köle temin ediyordu.

Nihai sonuç, kölelerce işletilen, o zamana kadar bilinmeyen büyüklükte tarımsal mülklerin ortaya çıkması oldu. Lucius Domitius Ahenobarbus gibi ünlü soylular, M.Ö. 1. yüzyılda 200.000 dönümden fazla toprağa sahip olabiliyordu. Bu *latifundium*'lar, İtalyan kırsalını dönüştüren yeni bir toplumsal fenomeni temsil ediyordu. Bunlar, kuşkusuz, zorunlu olarak ya da değişmez bir şekilde tek bir birim olarak işletilen birleştirilmiş arazi blokları değildi.[9] *Latifundium*'cular için tipik olan yapı, kimi zaman birbirine bitişik ama muhtemelen çoğu kez eşit derecede ülke yüzeyine dağılmış ve değişik kâhya ve görevliler tarafından en uygun gözetimi sağlayacak şekilde tasarlanmış çok sayıda orta büyüklükte *villa* mülklere sahip olmaktı. Bununla birlikte, bu dağınık mülkler bile çoğu kez, 300 dönümü (500 *iugera*) aşan genişlikteki Yunan seleflerinden dikkat çekecek şekilde büyüktü; Genç Pliny'nin Toskanya'daki yeri gibi birleştirilmiş mülkler, 3.000 dönüm ya da fazla genişlikte olabiliyordu.[10] İtalyan *latifundium*'larının yükselişi hayvan yetişti-

9 Bu durum, toplulaştırılmış arazi bloklarının *massae*'ler halinde gruplandırılarak daha yaygın bir hale gelmesinden sonra bile imparatorluğun her yeri için de geçerliydi. Roma *latifundium*'culuğunun bu temel özelliğini anlama konusundaki yetersizlik oldukça yaygındı. Son bir örnek, geç imparatorluk hakkındaki önemli bir Rusça çalışmadır: E. M. Shtaerman, *Krizis Rabovladel'cheskovo Stroya v Zapadnykh Provintsiyakh Rimskoi Imperii*, Moskova 1957. Shtaerman'ın 3. yüzyılın toplumsal tarihinin bütün analizi, orta büyüklükteki *villa* ile yaygın *latifundium*'un gerçek olmayan karşılıklı durumlarına dayanır; birincisi "antik mülkiyet biçimi" olarak tanımlanır ve çağın kentsel oligarşileriyle özdeşleştirilir ve ikincisi, kent dışı aristokrasinin karakteristiği olan "proto-feodal" bir fenomen olarak ele alınır. Bkz. *Krizis Rabovladel'cheskovo Stroya*, s. 34-45, 116-17. Aslında *latifundium*'lar her zaman esas itibariyle *villa*'lardan oluşuyordu ve toprak mülkiyeti üzerindeki "kentsel" sınırlamalar hiçbir zaman büyük önem taşımıyordu; buna karşılık, kentsel sınırlar dışındaki *extra-territorial* (ülke-dışı) *saltus* mülkler muhtemelen her zaman imparatorluk arazisinin ihmal edilebilir bir oranını oluşturuyordu. (İkincisi (*saltus*) için Shtaerman abartılı bir vurgu yapmaktadır, bkz. Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 712-13).

10 Bkz. K. D. White, "Latifundia", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 1967, no. 14, s. 76-7. White, *latifundium*'ların, Pliny'nin Toskanya'daki mülkü gibi, ya büyük çaplı karma çiftlikler ya da hayvan yetiştirilen çiftlikler olabileceğine vurgu yapmaktadır. İkinciler Güney İtalya'da daha sık görülüyordu; birinciler ise Orta ve Kuzey'in verimli arazilerinde.

riciliğinin ve birbiriyle yer değiştiren tahıl üretimiyle, zeytin ve şarap üretiminin büyük ölçüde artmasına yol açtı. Köle işgücünün akımı o kadar büyüktü ki, geç Cumhuriyet döneminde yalnızca İtalyan tarımı bununla yeniden biçimlenmiş değil, ticaret ve sanayi de büyük ölçüde onun tarafından istila edilmişti: Roma'nın kendi içindeki zanaatkârların belki % 90'ı köle kökenliydi.[11] Roma İmparatorluk yayılmasının yarattığı muazzam toplumsal altüst oluşun ve de onu destekleyen temel motor-gücün doğası, neden olduğu –tam manasıyla– demografik dönüşümden anlaşılabilir. Brunt, M.Ö. 225'te İtalya'da 600.000 köleye karşılık 4.400.000 kadar özgür kişi olduğunu tahmin etmektedir; M.Ö. 43 yılına gelindiğinde belki 4.500.000 özgür kişi ve 3.000.000 kadar köle vardı; aslında köle nüfus beşe katlanırken, özgür nüfusun toplam büyüklüğünde fiilen bir azalma olmuş da olabilir.[12] Böyle bir şey Antik Dünya'da daha önce hiç görülmemişti. Köleci üretim biçiminin tam potansiyeli, ilk kez, Yunanistan'ın hiçbir zaman yapamadığı şekilde ele alıp mantıklı sonuçlarına ulaştıran Roma tarafından gerçekleştirilmişti. Roma Cumhuriyeti'nin yağmacı militarizmi, ekonomik birikiminin en önemli manivelasıydı. Savaşlar arazi, haraç ve köle kazandırıyor; köleler, haraç ve araziler savaş için *matériel*'i (malzemeyi) oluşturuyordu.

Ancak Akdeniz havzasında Roma fetihlerinin tarihsel önemi, kuşkusuz, hiçbir şekilde yalnızca senatörler oligarşisinin göz kamaştırıcı servetlerine indirgenemez. Lejyonların ilerleyişi, Antikitenin tüm tarihi için, bundan çok daha derin bir değişimi gerçekleştirdi. Roma gücü, Batı Akdeniz ve onun kuzey hinterlandını klasik dünya ile bütünleştirdi. Bu onun, Doğu'daki diplomatik ihtiyatlılığı ile tezat teşkil edecek bir şekilde, başlangıçtan itibaren ilhakçı hamlesini esas itibariyle Batı'da yapması Cumhuriyet'in belirleyici başarısını teşkil etti. Görmüş ol-

11 Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*, s. 34-5.

12 Brunt, *Italian Manpower*, s. 121-5, 131. Roma yönetici sınıfı tarafından dışarıda yağmalanan hazinenin –toplanan köleler dışında– muazzam boyutları için bkz. A. H. M. Jones, "Rome", *Troisieme Conference International d'Histoire Economique* (Münih 1965), Paris 1970, s. 81-2 – Roma emperyalizminin ekonomik karakteri üzerine bir bildiri.

duğumuz gibi Doğu Akdeniz'deki Yunan kolonyal yayılması, kentsel temellerin çoğalması biçimini aldı: önce Makedonyalı hükümdarların kendileri tarafından yukarıdan, kısa süre sonra da bölgenin yerli soylularınca taklit edilerek aşağıdan; ve bu Yunanistan'ın kendisinden çok daha geniş alanlara yayılan, son derece eski bir tarihe sahip olan bir bölgede meydana geldi. Batı Akdeniz'deki Roma kolonyal yayılmacılığı, hem içerik hem de nitelik açısından temelde farklıydı. İspanya ve Galya –daha sonra Noricum, Rhaetia ve Britanya– Kelt aşiret toplulukları tarafından iskan edilmiş, pek çoğu klasik dünya ile herhangi bir ilişkinin tarihine sahip olmayan uzak ve ilkel topraklardı. Onların Roma İmparatorluğu içinde entegrasyonu, Yakın Doğu'nun Helenleştirilmesinden tamamen farklı sorunlar ortaya koyuyordu. Zira bunlar yalnızca toplumsal ve kültürel olarak geri değildiler; ayrıca klasik Antikitenin o zamana kadar ekonomik olarak örgütlemeyi başaramadığı türden, kıyıdan uzak karasal kitleleri temsil ediyorlardı. Kent-devletinin özgün matrisi dar bir kıyı bölgesi ve denizdi ve klasik Yunanistan bundan asla vazgeçmemişti. Yakın Doğu'nun nehir kenarında bulunan kültürlerinin yoğun bir şekilde kentleşmesini görmüş olan Helenistik çağ, uzun süre nehir sulamasına dayanmış ve şimdi (Memphis'ten İskenderiye'ye geçişin sembolize ettiği bir değişiklikle) kısmen denize doğru yönelmişti. Ancak Akdeniz'in güney ve doğu kıyı şeridinin hemen arkasında çöl yatıyordu; dolayısıyla iskân derinliği, ne Doğu Akdeniz'de (*Levant*) ne de Kuzey Afrika'da hiçbir zaman çok fazla değildi. Bununla birlikte Batı Akdeniz, yaklaşan Roma sınırlarına ne bir kıyı şeridi ne de bir sulama sistemi sunuyordu. Klasik Antikite, ilk kez olmak üzere burada, daha önce bir kentsel uygarlığa sahip olmayan iç kesimlerdeki büyük karasal kitlelerle karşılaştı. Onlara hakim olmayı başaran kırsal köle *latifundium*'unu geliştiren Roma kent-devletiydi. İspanya ve Galya'nın nehir yolları bu nüfuz edişe yardımcı oldu. Ancak lejyonları Tagus, Loire, Thames ve Ren'e taşıyan karşı konulamaz saik, arazide engellemeler ya da baskı olmadan tamamen serbest bırakılan köleci üretim biçimiydi. Klasik Antikitenin tarım teknolojisindeki yegâ-

ne en büyük atılımı muhtemelen bu çağda kaydedildi: iki belli başlı formuyla tahıl öğütmek için döner değirmenin icadı, Roma'nın Batı Akdeniz'e yayılması ve kırsal dinamizminin işaretleriyle eş zamanlı olarak M.Ö. 2. yüzyıl ortalarında İtalya ve İspanya'da görüldü.[13] Köle emeği ile büyük çaplı tarımsal üretimin başarılı bir şekilde örgütlenmesi, batı ve kuzeydeki büyük hinterlandın kalıcı olarak fetih ve kolonizasyonu için bir önkoşuldu. İtalya ile birlikte İspanya ve Galya, İmparatorluğun sonuna kadar köleliğin en fazla etkili olduğu Roma eyaletleri olarak kaldılar.[14] Yunan ticareti Doğu'ya nüfuz etmişti: Latin tarımı Batı'yı "açtı". Doğal olarak, Batı Akdeniz'de, tipik olarak ulaşıma müsait nehirlerin kıyılarında olacak şekilde, şehirler de Romalılar tarafından kuruldu. Köleliğe dayanan kırsal bir ekonominin bizzat kendisi, artı ürün için terminal noktaları temsil eden ve eklemlenme ve denetim konusundaki yapısal ilke için de zengin bir kentler ağına ihtiyaç gösteriyordu. Cordoba, Lyon, Amiens, Trier ve yüzlerce diğer kent kuruldu. Bunların sayısı hiçbir zaman çok daha eski ve büyük Doğu Akdeniz toplumundaki kentlerin sayısına ulaşmamıştır ama Roma'nın Doğu'da kurduğu kentlerin sayısından çok daha fazla olmuştur.

Zira, Roma'nın Helenistik bölgeye doğru genişlemesi, batıdaki Kelt arka alanlarda olduğundan çok daha farklı bir kalıp izlemiştir. Bu uzun bir süre için çok daha çekingen ve belirsiz; fethedilmiş eyaletler yerine, mevcut devlet sistemlerinin (V. Phi-

---

13 L. A. Moritz, *Grain-Mills and Flour in Classical Antiquity*, Oxford 1958, s. 74, 105, 115-16.

14 Jones, "Slavery in the Ancient World", s. 196,198. Jones daha sonra yüksek yoğunlukta kölelik bölgelerini İspanya ve İtalya ile sınırlandırarak, Galya'yı ayrı tutma eğilimi gösterdi: *The Later Roman Empire*, II, s. 793-4. Ancak aslında onun özgün hükmüne bağlı kalmak için iyi nedenler vardır. Güney Galya toplumsal ve ekonomik yapı açısından imparatorluğun ilk günlerinden itibaren İtalya'ya yakınlığı ile dikkat çekmektedir: Pliny, burasını yarımadanın bir uzantısı olarak ele almaktadır – *Italia verius quam provincia*, "bir eyaletten çok İtalya". Böylece Narbonensis'de köle *latifundium*'lar sağlam bir varsayım olarak kalmaktadır. Ancak tam da oradadır ki –Loire bölgesi– imparatorlukta daha sonra, çağdaş anlatılarda açıkça kırsal kölelerin kalkışması olarak tanımlanan büyük Bacaudae ayaklanmaları patlak vermiştir: aşağıda 81'nci dipnota bkz. Dolayısıyla Galya'nın, bir bütün olarak, belli başlı köle tarımının yer aldığı İspanya ve İtalya ile birlikte ele alınması akla yakın görünmektedir.

lip, III. Antiochus) karışıklıklarını önlemek üzere müdahaleleri durduracak tâbi ülkeler yaratmaya yönelik olmuştur.[15] Böylece, M.Ö. 198'de Magnesia'da (Manisa), son büyük Seleukos ordusunun yenilmesinden sonra bile bir elli yıl kadar hiçbir Doğu ülkesi ilhak edilmemiş ve M.Ö. 129 yılına kadar Pergamum (Bergama), Senato'nun arzusu yerine, onun sadık hükümdarının vasiyeti ile barışçıl bir şekilde imparatorluğun ilk Asya eyaleti haline gelene kadar herhangi bir yer fethedilmemiştir. Ondan sonra, Doğu'daki muazzam zenginliklerin mevcudiyetinin Roma'da tam olarak farkına varılması ve ordu komutanlarının ülke dışında artan bir şekilde imparatorluk gücüne sahip olmalarından sonra, M.Ö. 1. yüzyılda saldırganlık daha hızlı ve daha sistemli bir hale gelmiştir. Ancak Cumhuriyetçi rejimler, genellikle, artık generallerinin Helenistik hükümdarlardan ele geçirdiği zengin Asya eyaletlerini, buraları despot hükümdarlarından "kurtardıkları" iddiasıyla ve bölgenin mebzul vergi gelirleriyle yetinerek, en az toplumsal değişim ya da siyasal müdahale ile yönetmişlerdir. Doğu Akdeniz'de tarımsal köleliğin yaygın bir şekilde uygulanması söz konusu değildi; ele geçirilen çok sayıda savaş esiri, İtalya'da istihdam edilmek üzere Batı'ya gönderiliyordu. Kralların mülklerine Romalı yöneticiler ve maceracılar tarafından el konuyor ancak buralardaki çalışma sistemi ciddi olarak değiştirilmeden bırakılıyordu. Roma yönetiminin Doğu'daki başlıca yeniliği, şehir yönetimine katılmak için mülkiyet şartının aranmadığı bölgenin her yerindeki Yunan kentlerinde, buraları Ebedi Kent'in kendisinin oligarşik normlarıyla daha sıkı bir şekilde hizaya getirme konusunda ortaya çıktı: uygulamada bu, zaten bu kentlere egemen olan yerel ünlü kişilerinin, *de facto* gücüne yasallık kazandırmaktan öteye geçmedi.[16] Caesar ve Augustus tarafından, Latin proleterleri ve savaş gazilerini yerleştirmek için Asya'da birkaç Roma kent kolonisi kuruldu. Ancak bunlar çok az iz bıraktı. Romanın Principat (*Principatus*) döneminde –hepsinden ziyade Antonius dö-

15 E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford 1968, s. 2-12'de Roma'nın Doğu ve Batı'daki politikalarını keskin bir şekilde karşılaştırmaktadır.

16 Jones, *The Greek Cities from Alexander to Justinian*, s. 51-8, 160.

neminde– bir dizi yeni kent kurulduğunda bunların esas itibariyle Yunan temelleri üzerine ve yörenin önceki kültürel karakteriyle uyumlu bir şekilde kurulmuş olması önemlidir. Doğu eyaletlerini Romalılaştırmak için hiçbir girişim olmamıştır; Latinleştirmenin tüm darbesine maruz kalan Batı olmuştur. İllirya'dan (*Illyricum*) Sirenayka'ya (*Cyrenaica*) uzanan dil sınırı yeni imparatorluk düzeninin iki temel bölgesini ayırmıştır.

Cumhuriyet'in son iki yüzyılında Akdeniz'in fethi ve de bunun harekete geçirdiği senatöryal ekonominin muazzam genişlemesi, içeride Antik dünyada benzeri görülmemiş bir üstyapısal gelişmeyle birlikte meydana geldi. Zira Roma yurttaşlık (medeni) hukukunun tüm özgünlüğü ve bütünlüğü içinde ortaya çıkması bu dönemde oldu. M.Ö. 300 yılından itibaren tedricen gelişen Roma hukuk sistemi, esas itibariyle özel kişiler arasındaki sözleşme ve değişim alanındaki formel olmayan ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgiliydi. Temel yönelimi –satın alma, satma, kısa ve uzun dönemli kiralama, miras ve güvenlik gibi– ekonomik işlemlerle ve bunlara eşlik eden ailevi –evlilik, vasiyet– işleriyle ilgiliydi. Yurttaşın devletle olan kamusal ilişkileri ve ailenin başının kendisine bağımlı olanlarla patriarkal ilişkileri, hukuk teori ve uygulamasının merkezî gelişmesinde marjinal bir yer işgal ediyordu; bunlardan birincisi sistemli bir hukuk bilimine konu olamayacak kadar çok kararsız kabul edilirken, ikincisi suçun en adî alanını düzenliyordu.[17] Cumhuriyet hukuk sisteminin asıl hamlesi bu alanların her ikisiyle de ilgili değildi: bu ne kamu ne de ceza hukukuydu; dikkate değer gelişmesinin kendine özgü alanını oluşturan, mülkiyet üzerinde uzlaşamayan tarafların davalarını kapsayan bir medeni hukuktu. Böylesine genel bir hukuk teorisinin gelişmesi Antikite için tamamen yeni bir şeydi. Bu, devlet görevlilerinin ya da hukuk mesleğini icra edenlerin yarattığı bir şey değildi; mahkeme süreçlerinin dışında kalan ve fiili olaylarla ilgili olarak değil, yalnızca hukuk prensipleri konusunda mahkemelere kanaat bildi-

17 Dönemin hukuk sisteminin ortaya çıkışının ve doğasının açık bir anlatımı için bkz., F. H. Lawson, "Roman Law", J. P. Baldson (ed.), *The Romans*, Londra 1965, içinde s. 102-110 ve devamı.

ren uzmanlaşmış ve aristokrat hukukçuların yarattığı bir şeydi. Herhangi bir resmi statüleri olmayan Cumhuriyet hukukçuları, ticari ve toplumsal ilişkilerdeki belirli fiillerin çözümlemesine uygulanabilecek bir dizi soyut "sözleşme kişileri" geliştirmişlerdir. Onların entelektüel eğilimi sistematik olmaktan ziyade analitikti; ancak çalışmalarının toplam nihaî sonucu, tarihte ilk kez olmak üzere, aslında tasnif edilmiş bir medeni hukuk bilimi oldu. İtalya'da mal değiş tokuşunun ekonomik gelişmesine eşlik eden, kölelerin yaygın olarak kullanımına dayanan Roma İmparatorluk sistemi böylece Cumhuriyet'in sonlarında emsali görülmemiş bir ticaret hukukunun yaratılmasında hukuki ifadesini buldu. Yeni Roma hukukunun büyük ve belirleyici başarısı böylelikle, ve çok yerinde olarak, "mutlak mülkiyet" – *dominium ex jure Quiritium* kavramını icat etmesi oldu.[18] Daha önceki hiçbir yasal sistem, hiçbir zaman şarta bağlı olmayan özel mülkiyeti tanımıyordu: Yunanistan, İran ya da Mısır'da iyelik (sahiplik) her zaman "görece" olmuştu, başka bir ifade ile diğer otorite ya da tarafların üstün ya da güvenceli haklarıyla ya da onlara karşı olan yükümlülüklerle sınırlıydı. Roma hukuk bilimidir ki, ilk kez olmak üzere, özel mülkiyeti, –şeylerin ve "mülkiyetin" fiili kontrolü– alelade iyelik (sahiplik) ile tam hukuksal hak sahipliği arasında yeni bir ayrım geliştirerek, her türlü koşuldan ya da sınırlamadan kurtarmıştır. Doğal olarak aşırı derecede büyük bir kısmı köle sahipliğine ayrılmış olan Roma mülkiyet hukuku, Cumhuriyet emperyalizminin mümkün kıldığı, genişletilmiş devlet sistemi içinde malların ticaret için üretim ve değişiminin orijinal bir şekilde kavramsal olarak imbikten geçirilmesini (damıtılmasını) temsil ediyordu. Aynen Yunan uygarlığının mutlak "özgürlük" kutbunu, her zaman ona takaddüm eden görece koşullar ve haklar siyasal devamlılığından ilk kez ayırması gibi, Roma uygarlığı da "mülkiyetin" saf rengini, tipik olarak ondan önce gelen iyeliğin

18 Bu başarının önemine, Roma hukukunun en iyi ve modern çalışmasında gerektiği gibi vurgu yapılır: H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge 1952, s 142-3, 426. Tam özel mülkiyet "yasal"dı (*quiritary*) zira Roma yurttaşlığının bir özelliği idi: mutlaktı ama evrensel değildi.

(sahipliğin) ışık geçirmez ve belirsiz tayfından ilk kez ayırıyordu. Roma'nın yaygın köle ekonomisinin hukuki tamamlayıcısı olan yasal (*quiritary*) sahiplik onu doğuran dünya ve çağı aşmaya yazgılı muazzam bir varış noktasıydı.

Cumhuriyet Roma'ya İmparatorluğu kazandırdı: bu kendi zaferleriyle anakronistik bir hale gelmekti. Tek bir kentin oligarşisi Akdeniz'i üniter bir siyasal sistem içinde tutamazdı – kendi başarılarının ölçeği ile çok fazla büyümüştü. Lejyonları Fırat'a ve Manş'a taşımış olan Cumhuriyet fetihlerinin son yüzyılı –dışarıda kazanılan düzenli zaferlerin doğrudan sonucu olarak– Roma toplumunun kendi içindeki toplumsal gerginliklerinin sarmalıyla bir aradaydı. Köylülerin toprak için yaptıkları ajitasyon Gracchus'ların ezilmesiyle boğulmuştu. Ancak şimdi, ordunun kendi içinde yeni ve tehdit edici biçimlerde yeniden ortaya çıkıyordu. Sürekli askere alma, tüm küçük mülk sahibi sınıfı düzenli olarak zayıflatmış ve azaltmıştı: ancak bu sınıfın ekonomik özlemleri artık, –Marius'un döneminden itibaren– Roma köylülüğü üzerinde çok büyük bir yük olan askerî görevlerin, terhis edilen acılı savaşçılara toprak tahsis edilmesi şeklinde ifadesini bularak devam ediyordu. Senatör aristokrasisi Akdeniz'in yağmalanmasından ve bunu izleyerek Roma tarafından artan bir şekilde ilhak edilmesinden, haraç, tehdit, toprak ve köle edinme yoluyla sınırsız kârlar sağlıyordu: ancak, savaşları sayesinde bu adı duyulmadık kazançları elde edenler askerlere zerre kadar olsun bir tazminat vermeye kesinlikle yanaşmıyordu. Lejyonerlere hasisçe ödeme yapılıyor, yalnızca hayatlarını riske sokmuş değil, evdeki mülklerini de kaybettikleri uzun hizmet dönemleri için herhangi bir tazminat verilmeden nezaketsizce kovuluyorlardı. Terhis edildiklerinde onlara tazminat ödemek, az da olsa, varlıklı sınıfları vergilendirmek anlamına geliyordu ve yönetici aristokrasi bunu dikkate almayı reddediyordu. Sonuç, son dönem Cumhuriyet ordularında, devlete karşı sadakatten vaz geçilip, kişisel güçleriyle askerlerinin yağma yapmasını garanti edebilen ya da yardımda bulunabilen başarılı generallere sadakat gösterilmesi oldu. Lejyonerle komutanı arasındaki ilişki, giderek sivil hayattaki hi-

maye edenle edilen arasındaki ilişkiye benzer bir hal aldı: Marius ve Sulla döneminden itibaren askerler ekonomik iyileşme için yüzlerini generallerine dönmeye başladılar ve de generaller askerlerini siyasal yükselme için kullandılar. Ordular popüler komutanların oyuncağı oldu ve savaşlar ihtiraslı konsüllerin özel maceraları haline gelmeye başladı: Bitinya'da Pompei, Partiya'da Crassus, Galya'da Caesar, fetih ya da saldırı için kendi stratejik planlarını yaptılar.[19] Kentsel siyaseti geleneksel olarak ayrılığa düşürmüş olan hizip rekabeti, dolayısıyla bu durumu Roma'nın kendisinin dar sınırlarından çok daha geniş olan askerî sahneye taşımış oldu. Bunun kaçınılmaz sonucu geniş çaplı iç savaşların patlak vermesi olacaktı.

Aynı zamanda, geç Cumhuriyet'in düzensizliğinin ve askerî çalkantılarının altında yatan zemin, köylülerin huzursuzluğu idiyse, kentli kitlelerin kötü durumu, senatörler iktidarının bunalımını ciddi bir şekilde keskinleştirdi. İmparatorluğun genişlemesiyle, başkent Roma'nın kendisi de rahatsızlık verecek derecede büyüdü. Topraktan artan kopuş, büyük sayılarda köle ithal edilmesiyle birleşerek geniş bir metropol yarattı. Caesar'ın dönemine gelindiğinde Roma muhtemelen 750.000 kadar bir nüfus barındırıyor ve Helenistik dünyanın en büyük şehirlerini bile geçmiş bulunuyordu. Açlık, hastalık ve yoksulluk, ister köle, ister azat edilmiş ya da özgür doğmuş olsun zanaatçıların, işçilerin ve küçük dükkân sahiplerinin yaşadığı başkentin kenar mahallerini sıkıştırıyordu.[20] Kentli kalabalıklar 2. yüzyılda tarım reformcularına karşı soylu manevralarla maharetli bir şekilde harekete geçirilmişti – Romalı pleplerin Catilina'yı terk etmesiyle bu operasyon bir kez daha tekrarlanmış ve devletin "fesatçı" düşmanlarına karşı oligarşik bir propagandanın uzun süre moda olmasına yol açmıştı; yalnızca Etrükslü (*Etrurian*) küçük toprak sahipleri buna sonuna kadar sadık kaldılar. Daha sonra, Roma proletaryası senatörlerin vesayetinden geri dönülmez bir şekilde uzaklaştı ve Cumhuriyet'in son yılla-

19 Bu gelişmenin yeni oluşu, Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, s. 77-90'da vurgulanmaktadır.

20 P. A. Brunt, "The Roman Mob", *Past and Present*, 1966, s. 9-16.

rında geleneksel siyasal düzene karşı giderek artan, tehdit edici ve düşmanca bir havaya büründüler. Üç çeyrek milyon sakiniyle dopdolu bir kentte sağlam ya da ciddi herhangi bir polis gücünün hemen hemen var olmayışı dikkate alındığında, kentsel ayaklanmaların Cumhuriyet bunalımlarına acil kitle baskısının etkisi oldukça büyüktü. 50'lerde kentin yoksullarının bazı kesimlerini silahlandıran *tribune* Clodius'un yönetimi altında kent proletaryası ilk kez M.Ö. 53'de ücretsiz buğday yardımı aldı ve o tarihten itibaren de bu Roma siyasal hayatının kalıcı bir olgusu haline geldi: M.Ö. 46 yılında bu yardımı alanların sayısı 320.000'e yükselmişti. Dahası, Pompei'ye senatörler devletinin askerlerce nihai çözülmesini sağlayan olağanüstü ordu komutanlıklarını kurma; Caesar'a bir on yıl sonra aristokrasi için ciddi bir tehdit oluşturma şansı veren ve Rubicon'u geçtikten sonra Roma'da muzafferane karışlanmasını sağlayan hep bu halkın gösterdiği şamatalı ilgiydi. Caesar'ın ölümünden sonra, halefi olmadığı için, bir kez daha, halkın sokaklardaki şamatası, Senato'yu yenilenmiş konsüllük ve M.Ö. 22-19'da, Cumhuriyet'in kesin olarak gömülmesi anlamına gelen diktatörce yetkileri kabul etmesi için, Augustus'a çağrıda bulunmaya zorlamıştı.

Son ve belki de her şeyden daha önemli olarak, Roma soyluluğunun kendini korumaya yönelik hareketsizliği ve eyaletlerdeki gelişigüzel kötü yönetimi, onu kozmopolit bir imparatorluğu yönetmekte giderek yetersiz bir hale getirmişti. Roma soyluluğunun özel ayrıcalıkları, denizaşırı fetihlerini ileri bir şekilde birleştirebilmesiyle bağdaşmaz görünüyordu. Yine de eyaletler, onun doymak bilmez bencilliğine herhangi bir ciddi direniş gösterebilme konusunda çaresizdi. Ancak, İtalya'nın kendisi, bir sonraki nesilde şiddetli bir ayaklanmadan sonra, formel eşitlik elde edebilecek olan ilk eyalet, çaresiz değildi. İtalyan toprak sahibi sınıfı (*gentry*) Roma topluluğuna hukuki anlamda katılma hakkı kazanmıştı ama o zamana kadar senatörlerin yönetimi ve iktidarının iç çemberine girmeyi başaramamıştı. *Triumvir*ler arasındaki iç savaşların son raundunda, belirleyici siyasal müdahale fırsatı ortaya çıkmıştı. İtalya'nın taşralı toprak sahipleri, Marcus Antonius'un ve onun kampının

uğursuz ve yabancı görünümlü oryantalizmine karşı, Roma'nın geleneklerinin ve imtiyazlarının kendinden menkul savunucusu Augustus'un yanında yer aldı.[21] 32 yılında ünlü bağlılık andı "*tota Italia*" ile onun davasına sadık kalmaları, Actium zaferini sağladı. Cumhuriyet'in kaderini belirleyen üç iç savaşın her birinin aynı coğrafi dağılımı göstermiş olması önemlidir: her üçü de Batı'yı kontrol eden tarafça kazanılmış ve daha büyük zenginliğe ve kaynaklara sahip olmasına rağmen doğuda konuşlanmış olan tarafça kaybedilmiştir. Pharsala, Philippi ve Actium savaşları, Yunanistan'da, yenilmiş yarımkürenin ileri uçlarında yer almıştır. Roma İmparatorluk sisteminin dinamik merkezinin bir kez daha Batı Akdeniz'de olduğu görülmüştür. Caesar'ın özgün arazi üsleri, Galya'nın barbar eyaletleri iken, Octavian kendi siyasal bloğunu İtalya içinde oluşturmuş ve sonuç itibariyle onun zaferi daha az *praetorian* ve daha kalıcı olmuştur.

Yeni Augustus, Cumhuriyet'in son zamanlarındaki pek çok hoşnutsuz ve dağınık gücü kendi arkasında birleştirmeyi başarmıştı. Umarsız kentli plepleri ve bıkkın köylü askerleri, şaşaalı muhafazakârlıkları onları halkın gözünden daha da düşürmüş, küçük ve nefret edilen yönetici bir elite karşı bir araya getirmeyi bilmişti: ve hepsinden önemlisi, artık kurulmasına yardımcı oldukları sistemde paylarına düşen görevleri ve onurları elde etmek isteyen İtalyan taşralı toprak sahiplerine dayanmıştı. Actium'dan istikrarlı, evrensel bir monarşi çıktı; zira, Roma'daki senatörler oligarşisinin dar kentçiliğini yalnızca bu aşabilirdi. Makedonya monarşisi, İskender'in muhtemelen karşılaştığı temel yapısal problemin bu olduğunun farkında olmasına rağmen, bir anda, çok geniş ve yabancı bir kıta üzerinde kurulmuştu ve onu *post facto* (sonraki olayların ışığında) yönetecek birleşik bir egemen sınıf yaratmayı başaramamıştı. Buna karşılık, Augustus'un Roma monarşisi, –kent-devletinden evrensel imparatorluğa geçişin– günü geldiğinde, ne erken ne

21 Augustus'un iktidara yükselişinde İtalyan toprak sahibi sınıfın rolü, dönem hakkındaki en ünlü çalışmalardan birisinin ana temaları arasındadır: R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford 1960, s. 8, 286-299, 359-365, 384, 453.

de geç, tam zamanında devreye girmişti: klasik Antikitenin bilinen çevrimsel dönüşümü, *Principat* (*Principatus*) altında dikkate şayan bir başarıyla gerçekleştirilmişti.

Cumhuriyet'in son dönemlerinin en tehlikeli gerilimi, tüm Roma toplumsal düzenini yeniden istikrara kavuşturmak üzere tasarlanmış bir dizi dirayetli politika ile şimdi azaltılmıştı. İlk ve en önemlisi, Augustus, iç savaşlardan sonra yerlerinden edilmiş binlerce askere arazi parçaları tahsis etti ve bunların pek çoğunu kendi varlığı ile finanse etti. Bu bağışlar –daha önce Sulla'nın yaptıklarında olduğu gibi– evlerine dönen savaşçılara yer açmak için muhtemelen çoğunlukla diğer küçük mülk sahiplerinin sırtından yapılıyordu ve dolayısıyla köylülüğün genel olarak toplumsal durumunu iyileştirmek ya da İtalya'daki tarımsal mülklerin genel yapısını değiştirmek için pek de yararlı olmadı;[22] ama kırsal kesimin kilit kesimi olan kritik silahlı köylü sınıfının taleplerini etkili bir şekilde pasifize etti. Aktif hizmetteki askerlere ödenen ücret zaten Caesar tarafından iki katına çıkarılmıştı ve buna *Principate* yönetiminde devam edildi. Daha da önemli olanı, M.S. 6'dan itibaren, gaziler terhis edildiklerinde, on üç yılın ücreti değerinde düzenli nakit ikramiyeler aldılar ve bu paralar, İtalya'nın mülk sahibi sınıflarının veraset vergileriyle, mütevazi satışların biriktiği özel olarak kurulmuş ordu hazinesinden yapıldı. Senatörler oligarşisi bu tür önlemleri bozmak için ölümüne karşı koydu: yeni sistemin başlamasıyla, 50'den 28 lejyona indirilen, devamlı ve pro-

22 Caesar, Triumvirlik ve Augustus tarafından yapılan arazi tahsisleri bir dizi farklı yoruma yol açmıştır. Jones, bunların aslında, o andan itibaren kırsal hoşnutsuzluğu yatıştırmak için tarımsal mülklerin köylü-askerlere yeterince yeniden dağıtıldığına ve böylece Principat'da toplumsal barışa görece hizmet ettiğine inanmaktadır: A. H. M. Jones, *Augustus*, Londra, 1970, s. 141-2. Öte yandan Brunt, ikna edici bir şekilde, arazi tahsislerinin aslında iç savaşlar sırasında yenilen orduların askerlerinin ya da bunları destekleyenlerin küçük topraklarına el konularak muzaffer orduların sıradan erlerine dağıtıldığını, toprak sahibi subaylar tarafından el konulan büyük malikanelere dokunulmadığını ya da kırsal alandaki toplam mülkiyet yapısının değiştirilmediğini ileri sürmektedir. "Roma Devrimi, demek ki, İtalya'nın tarımsal toplumunda herhangi bir kalıcı değişikliğe yol açmamıştır." Bkz. "The Army and the Land in the Roman Revolution", s. 84; *Social Conflicts in the Roman Republic*, s. 149-50.

fesyonel bir güce dönüştürülen orduya disiplin ve sadakat geri geldi.[23] Sonuç en önemli değişikliğin yapılmasını mümkün kılan bir şey oldu: Tiberius zamanında askere alma kaldırıldı ve Cumhuriyet döneminde böylesine yaygın bir ıstırabı kışkırtmış olan seküler bir yük, İtalyan küçük mülk sahiplerinin üzerinden alınmış oldu – bu muhtemelen toprak tahsis etme planlarından daha elle tutulur bir avantajdı.

Başkentte, Caesar dönemindeki mertebesine yükselmesine izin verilen ve şimdi tahıl ambarı Mısır'ın İmparatorluğa katılmasıyla daha da iyi olması garanti altına alınan tahıl dağıtımı yoluyla kentsel proletarya sakinleştirildi. Pleplere hatırı sayılır istihdam sağlayan iddialı bir inşaat programı başlatıldı ve kentin belediye hizmetleri, etkin itfaiye ekiplerinin kurulması ve su kaynakları sağlanarak büyük ölçüde iyileştirildi. Aynı zamanda imparatorluk muhafız taburları ve kent polisi artık karışıklıkları önlemek için sürekli Roma'da bulunduruluyordu. Bu arada, eyaletlerde, Cumhuriyet mültezimlerinin rastgele ve dizginlenmeyen zorbalıkları –eski rejimin en kötü suiistimallerinden birisi– aşamalı olarak kaldırıldı ve sağlıklı nüfus sayımlarına dayalı arazi ve baş vergisinden oluşan yeknesak bir mali sistem oluşturuldu: merkezî devletin gelirleri artarken perifderideki bölgeler artık kamu görevlilerinin yağmasına maruz kalmadı. Eyalet valilerine bundan böyle düzenli maaşlar ödendi. Adalet sistemi, hem İtalyanlar hem de taşralılar için keyfi kararlara karşı temyiz olanaklarını büyük ölçüde genişletecek şekilde dikkatle gözden geçirilip onarıldı. İmparatorluğun uzak köşelerini ilk kez birleştirecek bir imparatorluk posta sistemi yaratıldı.[24] Uzaktaki bölgelerde, Batı eyaletlerinde büyük ağırlık taşıyacak şekilde, Roma kolonileri ve kentleri ile Latin toplulukları kuruldu. Bir nesil süren yıkıcı iç mücadelelerden sonra iç barış yeniden tesis edildi ve onunla birlikte taşrada refah arttı. Sınır boylarında, Doğu ile batı –Rhaetia, Noricum, Pannonia ve İllirya (*Illyricum*)– arasında başarılı fetihler ve kritik koridorların entegrasyonuyla, imparator-

23 Jones, *Augustus*, s. 110-11 ve devamı.

24 Jones, *Augustus*, s. 140-1,117-20, 95-6, 129-30.

luğun nihai jeo-stratejik birliği sağlandı. Özellikle İllirya, artık, Akdeniz'deki imparatorluk sisteminin merkezî askerî bağlantısıydı.[25]

Yeni sınırlar içinde *Principate*'ın icadı, İtalyan kentli ailelerin, şimdi Augustus'un iktidarının temel kalelerinden birini oluşturdukları senatörlük mevkiine ve üst yöneticiliklere terfi ettirilmesi anlamına geliyordu. Senato'nun kendisi artık Roma Devleti'nde merkezî otorite olmaktan çıkmıştı: güç ya da prestiji elinden alınmamıştı ama bundan böyle birbirini izleyen imparatorların genellikle itaatkâr ve bağımlı aleti haline gelmişti; yalnızca hanedan anlaşmazlıkları ya da fetret dönemlerinde siyasal olarak yeniden revaç buluyordu. Ancak Senato bir kurum olarak, eski halinin görkemli bir kabuğu olurken, –şimdi *Principate* reformlarıyla arınmış ve yeniden hayat bulmuş– senatörlük düzeninin kendisi, devlet içindeki çok daha yaygın pozisyonlara atlıların (*equestrian*) atanmasından sonra bile devlet makinesine büyük ölçüde egemen olarak imparatorluğun yönetici sınıfı olmayı sürdürdü. Yeni gelenleri kendi safları içinde kültürel ve ideolojik olarak özümseme kapasitesi dikkate değerdi: Cumhuriyet'in eski patrici soylularının hiçbir temsilcisi, Senato'nun dünyadaki görünümüne, Traianus döneminde bir zamanlar Güney Galya'dan gelmiş mütevazı bir taşralı olan Tacitus kadar güçlü bir ifade kazandırmamıştır. İmparatorluğun yaratılmasından sonra senatör muhalefetçiliği, *Principate*'ın yerleştirmiş olduğu otokrasiye uyuşuk bir kayıtsızlık içinde ya da reddederek yüzyıllarca varlığını korumuştur. Antik Dünya'nın en sınırsız demokrasisini tanımış olan Atina, önemli demokrasi teorisyenleri ya da savunucuları üretmemiştir. Paradoksal ama mantıklı olarak, dar ve baskıcı bir oligarşiden başka bir şey yaşamamış olan Roma, Antikitede özgürlüğün en belagatlı mersiyelerini yaratmıştır. Cicero ya da Tacitus'un say-

25 Syme, *The Roman Revolution*, s. 390. Tam da Baltık'tan başlıca Töton göçlerinin gelmeye başladığı bir sırada Almanya'yı fethetmek girişimi, Augustus'un saltanatının dışarıdaki tek önemli başarısızlığıydı. O zamanki resmî beklentilerin aksine Ren nehri kesin sınır oldu. O çağda Roma'nın stratejik hedefleri hakkında zamanımızdaki son değerlendirmelerinden biri için bkz. C. M. Wells, *The German Policy of Augustus*, Oxford 1972, s. 1-13, 149-161, 246-250.

falarındaki yoğun ya da ironik Latin *libertas* kültünün, gerçek bir Yunan benzeri yoktur.[26] Bunun nedeninin, iki köleci toplumun birbirine zıt yapısı olduğu açıktır. Roma'da, edebiyatla siyaset arasında herhangi bir toplumsal fikir ayrılığı yoktu: Cumhuriyet'te ve İmparatorluk'ta, iktidar ve kültür sağlam yapılı bir aristokraside yoğunlaşmıştı. Antikitenin tipik kentsel özgürlüğünden yararlanan çevre ne kadar darsa, onun geleceğe hediye ettiği, on beş yüzyıldan sonra hâlâ anılmaya değer ve hayranlık uyandıran özgürlüğün savunulması o kadar saftı. Senatörlerin, kuşkusuz, *Principate*'ın imparatorluk otokrasisi tarafından reddedilen ve baskı altına alınan *libertas* ideali, ve de İtalya'nın mülk sahibi sınıflarının yeni nimetlere uysal boyun eğmişliği, onların kendi yönetiminin gelecek çağdaki yabancı çehresiydi. Ancak bu hiçbir zaman tamamen iptal edilmemişti; zira Roma monarşisinin şimdi tüm Akdeniz dünyasını kapsayan siyasal yapısı kendinden önce gelen Yunan Doğusu'nun Helenistik monarşileriyle aynı değildi. Roma İmparatorluk Devleti, yalnızca hükümdarlık kaprisine değil, bir sivil yasalar sistemine dayanıyordu ve onun kamu yönetimi, Cumhuriyet'ten gelen temel hukuki yapısına asla büyük ölçüde müdahale etmemişti. Aslında, Augustus ünlü hukuk danışmanlarını kendisine danışman olarak seçtiğinde ve onların hukuku yorumlamalarına imparatorluk otoritesi sağladığında, Romalı hukukçuları devlet içinde resmî pozisyonlara ilk kez yükselten *Principate* idi. Öte yandan, o andan itibaren, yurttaşlardan gelen dilekçe ya da sorunlara yönelik cevapları, emirnameleri ve kararları imparatorların kendileri veriyordu. İmparatorluk kararnameleriyle otokratik bir kamu hukukunun geliştirilmesi, kuşkusuz, Roma meşruiyetine, Cumhuriyet'te olduğundan çok daha karma-

26 Kavramın değişen anlamları için bkz. Ch. Wirszubski, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Empire*, Cambridge 1950; burada Cicero'da etkin kamusal bir ideal olan *libertas*'ın, Tacitus'da öznel ve dinginç bir şekilde yok oluşuna kadar evrimi izlenmektedir. Wirszubski, s. 13-14'te *libertas* ve *eleutheria*'nın birbiriyle çelişen anlamlarına işaret etmektedir. İkincisi popüler yönetimle lekelenmiştir ve birinciden ayrılamayacak olan aristokratik vakarla asla bağdaşır değildir ve dolayısıyla Yunan siyasal düşüncesinde benzer bir onura sahip olmamıştır.

şık ve bileşik bir nitelik kazandırdı. Cicero'nun *legum servi sumus ut liberi esse possimus*'undan ("Biz özgür olmak için yasalara uyarız"), Ulpian'ın *quod principi placuit legis habet vicem*'ine (Hükümdarın iradesi yasa gücündedir) kat edilen siyasal mesafe kendi adına konuşmaktadır.[27] Ancak medeni hukukun temel ilkeleri –hepsinden önemlisi, ekonomik ilişkileri düzenleyenler– geniş ölçüde yurttaşlar arası alana müdahale etmeyen kamu hukukunun bu otoriter evrimi içinde, esas itibariyle dokunulmadan kalmıştır. Mülk sahibi sınıflar, Cumhuriyet döneminde yerleştirilen kurallara göre mülkiyetlerinin hukuki garantisine sahip olmayı sürdürmüşlerdir. Onların altında, esas itibariyle alt sınıflar için düzenlenmiş olan ceza hukuku, her zaman olduğu gibi, keyfi ve baskıcı olmayı sürdürmüştür: bu egemen düzenin bütünü için toplumsal bir garantidir. *Principate* böylece, onun üzerine kamu hukuku alanında imparatorun yenilik getiren yeni güçlerini eklemleyerek Roma'nın klasik hukuk sistemini korumuştur. Daha sonra Ulpian, İmparatorluğun tüm hukuki külliyatını niteleyen farklılığı karakteristik bir açıklıkla formülleştirmiştir: özel hukuk *–quod ad singulorum utilitatem pertinet–* özel olarak kamu hukukundan *–quod ad statum rei Romanae spectat–* ayrılmıştır. Birincisi, ikincisinin genişlemesinden herhangi bir gerçek sıkıntı çekmemiştir.[28] Aslında, 3. yüzyılda, Septimus Severus hanedanının valileri (*prefect*) Papnian, Ulpian ve Paulus'un çabalarıyla Roma hukukunu kodifiye edilmiş bir külliyat olarak daha sonraki yıllara aktaran, medeni hukuk biliminin büyük sistematiğini gerçekleştiren imparatorluktu. Roma İmparatorluk Devleti'nin, Helenis-

27 Bu evrimdeki birbirini izleyen aşamaları geçmişe yöneltmemek önemlidir. İmparatorun *legibus solutus* olduğunu söyleyen anayasal özlü söz, onun *Principat* süresince bütün yasaların üzerinde olduğu anlamına gelmez; olsa olsa hukuken mümkün olan istisnaları değiştirebileceği anlamına gelir. Ancak *Dominate*'dedir ki (İmparatorluğun son dönemleri) bu ifade daha geniş bir önem kazanır hale gelmiştir. Bkz. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, s. 337.

28 Nero (Neron) gibi İmparatorlar, kuşkusuz keyfi olarak senatörlerin varlıklarına el koymuşlardır. Bu tür zoralımlar, aristokrasi tarafından en çok nefret edilen hükümdarların bir özelliği idi; ama sürekli ya da kurumsal bir şekil almamış ve toprak sahibi sınıfın kolektif doğasını ciddi olarak etkilememiştir.

tik dünyanın ortaya koyduğundan çok farklı olan sağlamlığı ve istikrarı, bu mirasa dayanıyordu.

Principate'ın sonraki tarihi büyük ölçüde, imparatorluk içindeki merkezî iktidarın artan oranda "taşralaşması"ydı. Bizatihi Roma aristokrasisinin sahip olduğu merkezî siyasal görev tekeli bir kez kırılınca, tedrici bir yayılma süreci İtalya dışındaki Batılı toprak sahibi sınıfı imparatorluk sisteminin içinde daha geniş bir çerçevede bütünleştirdi.[29] *Principate*'ın birbirini izleyen yönetici hanedanlarının kökeni bu evrimin doğrudan bir belgesidir. Augustus'tan Nero'ya Romalı patrici Julio-Claudian hanedanını (Vespasian'dan Domitian'a) İtalyalı kentli Flavian ailesi izledi; daha sonra taht, (Traianus'tan Marcus Aurelius'a) İspanyol ya da Güney Galya kökenli bir dizi imparatora geçti. İspanya ve Galya Narbonensis Batı'daki, dolayısıyla toplumsal yapıları İtalya'ya en yakın Roma fetihleriydi. Senato'nun bileşimi de, Kuzey İtalya, Güney Galya ve İspanya'nın Akdeniz havzasından kırsal ileri gelenlerin artan katılımıyla hemen hemen aynı yapıyı yansıtır. İskender'in bir zamanlar hayal ettiği imparatorluk birliği, bir uçtan diğer uca çok geniş arazisini bizzat dolaşan Hadrianus çağına gelindiğinde sembolik olarak gerçekleşmiş görünüyordu. Caracalla'nın M.S. 212'deki emirnamesiyle imparatorluğun her yerindeki özgür kişilere Roma yurttaşlığı hakkının bahşedilmesiyle de resmen tamamlanmış oldu. Siyasal ve idari birlik, dış güvenlik ve ekonomik zenginlikle birlikte gidiyordu. Daçya (*Dacia*) krallığı fethedildi ve buranın altın madenleri ele geçirildi; Asya sınırları genişletildi ve sağlamlaştırıldı. Tarımsal ve zanaatsal teknikler biraz gelişti: burgulu presler yağ üretimini artırdı, hamur makineleri ekmek üretimini kolaylaştırdı, cam üfleme yaygınlaştı.[30] Hepsinden önemlisi, yeni *pax romana*'ya, Roma tarafından kemer ve kubbenin icat edilmesiyle imparatorluğun hemen hemen bütün eyaletlerinde

29 R. Syme, *Tacitus*, II, Oxford 1958, s. 585-606, İmparatorluğun 1. yüzyılında "taşralıların yükselişini" belgelerle gösterir.

30 F. Kiechle, *Sklavenarbeit und Technischer Fortschritt*, s. 20-60, 103-5. Kiechle'nin kitabı Antikiteye ilişkin Marksist kölelik teorilerini çürütmeyi hedeflemektedir; aslında onun tarafından toplanan ve biraz zorlanan kanıtlar tarihsel maddeciliğin ölçütlerine göre oldukça kabul edilebilirdir.

beledî rekabet ve kentlerin güzelleştirilmesi için güçlü bir dalga eşlik etti. Antonius çağı Antikitedeki kent inşaatlarının belki de zirve dönemiydi. Eski Cumhuriyet'in entelektüel ve estetik görece durgunluğundan sonra *Principate*'da şiir, tarih ve felsefenin serpilmesiyle Latin kültürünün gelişmesi ekonomik büyümeye eşlik etti. Aydınlanma'ya kadar bu Altın Bir Çağ'dı; Gibbon'un ifadesiyle "dünya tarihinde, insanoğlunun durumunun en mutlu ve en müreffeh olduğu bir dönemdi".[31]

Roma İmparatorluğu'nun asude ihtişamı, bir iki yüzyıl kadar üzerinde kurulu olduğu üretim temelinin sınırlılık ve sıkıntılarını gizledi. Zira selefi olduğu feodal ekonomiden farklı olarak, Antikitenin köleci üretim biçimi kendini yeniden üretmek için herhangi bir doğal, içsel mekanizmaya sahip değildi çünkü onun işgücü hiçbir zaman kendi iç dengesi ile sistem içinde istikrar sağlayamazdı. Geleneksel olarak köle arzı büyük ölçüde yabancı ülkelerdeki fetihlere bağlıydı çünkü Antikitedeki köle işgücünü muhtemelen her zaman savaş esirleri oluşturuyordu. Cumhuriyet, Roma İmparatorluk sistemini kurmak için işgücü açısından Akdeniz'in tamamını yağmalamıştı. *Principate* olası ilerlemenin olabileceği üç alanda, Almanya, Daçya ve Mezopotamya'da daha fazla yayılmayı durdurdu. İmparatorluk sınırlarının Traianus'dan sonra nihai olarak kapanmasıyla savaş esirleri pınarı ister istemez kurudu. Ortaya çıkan sıkıntıyı köle ticareti gideremezdi, zira onun bizzat kendisi, stokları için büyük ölçüde askerî operasyonlara bağımlıydı. İmparatorluğun barbar periferisi, sınır boylarında tacirlerce satın alınanlarla köle arzını sürdürüyordu ama barış koşullarında sorunu çözmek için yeterli sayıda değildi. Sonuç, fiyatların hızla yükselmesi oldu; M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda fiyat seviyesi M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllardaki düzeyin 8-10 kat üzerine çıkmıştı.[32] Maliyetlerdeki hızlı yükselişler, köle sahiplerini giderek çelişkiler ve risklerle karşı karşıya bıraktı. Zira her yetişkin köle, köle sahibi için, öldüğünde üzeri çizilmesi gereken *–in toto–* bir dayanıksız sermaye yatırımını temsil ediyordu ve böylece zorla çalıştırılan işgücü-

31 *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. I, s. 78.

32 Jones, "Slavery in the Ancient World", s. 191-4.

nün yenilenmesi (ücretli işgücünden farklı olarak) giderek daralmış hale gelen pazarda ağır bir ön harcamayı gerektiriyordu. Çünkü, Marx'ın işaret etmiş olduğu gibi, "bir kölenin satın alınması için yapılan ödeme, kârın, artı-emeğin elde edileceği sermayeye dahil değildir. Aksine, bu köle sahibinin vazgeçtiği sermayedir; onun fiili üretim için hazır bulundurduğu sermayeden bir kesintidir."[33] Kuşkusuz ayrıca, kölenin zürriyetinin devamlılığının sağlanması köle sahibi üzerinde, kaçınılmaz olarak görmezden gelinen ya da kaçınılan, üretken olmayan mali bir yüktü. Tarın köleleri, kırsaldaki hapishanelere benzer koşullarda, baraka benzeri *ergastula*'larda barındırılıyordu. Ev hizmetleri dışında, onlar için uygun istihdam alanı olmadığından, köle sahiplerine genellikle kazanç sağlamayan kadın kölelerin sayısı azdı.[34] Dolayısıyla kırsal köle nüfusun cinsel kompozisyonu her zaman ciddi olarak orantısızdı ve kendi içinde evlilik olmadığından durum daha da bozuluyordu. Sonuç, nesilden nesile işgücünün büyüklüğünü azaltacak şekilde, üreme oranının geleneksel olarak düşük kalmış olmasıdır.[35] Bu azalışı bertaraf etmek amacıyla, *Principate*'ın son dönemlerinde çocuk yetiştiren kadın kölelere, köle sahipleri tarafından prim ödenmek suretiyle köle üretiminin artan oranda teşvik edildiği anlaşılmaktadır.[36] Her ne kadar imparatorluktaki köle yetiştiri-

33 Marx, *Capital*, Moskova 1962, III, s. 788-9. Marx, 19. yüzyıldaki kapitalist üretim biçimi içindeki köle kullanımına göndermede bulunuyordu, ve –işaret edileceği gibi– onun ifadesini, çok fazla şamata yapmadan Antikiteye, geriye doğru değerlendirmek tehlikelidir. Ancak bu durumda, onun ifadesinin ana fikri, *mutatis mutandis* (farklı hususlar göz önünde tutularak) aslında köleci üretim biçimi için geçerlidir. Aynı noktaya daha sonra Weber de işaret etmiştir: 'Agrarverhältnisse im Altertum', s. 18 ve devamı.

34 Brunt, *Italian Manpower*, s. 143-4, 707-8.

35 Weber tarafından "Die Sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur", s. 297-9'd ve "Agrarverhältnisse im Altertum" s. 18 ve devamında klasik olarak vurgulanmıştır: "Eşlere sahip olmak ve çocuk yetiştirmek, köle sahibinin yatırım sermayesinde işe yaramaz bir safra gibi durmuş olmalıdır."

36 M.S. 1. yüzyılda Columella köle annelere ödül verilmesini önermiştir, ancak sistemli bir üremeye ilişkin çok az belgelenmiş durum söz konusudur. Finley, 19. yüzyılda, köle ticaretinin ilga edilmesinden sonra köle nüfusunun fiilen arttığı ABD'nin güneyinde köle yetiştirilmesinin başarıyla uygulandığını; aynı dönüşümün, sınırlar kapatıldıktan sonra Roma İmparatorluğu'nda da uygulanmaması için bir neden bulunmadığını ileri sürmüştür: bkz. *The Journal of*

ciliğin çapı hakkında çok az kanıt varsa da, sınırların kapanmasından sonra, başvurulan bu yolun, tüm üretim biçimindeki krizi bir süre için hafifleten bir şey olması mümkündür: ancak soruna uzun dönemli bir çözüm üretilememiştir. Bu arada, köle sektöründeki kayıpları telafi etmek için kırsal özgür nüfus da artmıyordu. Kırsal alanlardaki demografik durum hakkında imparatorluğun endişeleri, gelecek sıkıntıların bir işareti olarak, yerel yetimlerin bakımı için toprak sahiplerine kamusal fonlar tahsis eden Traianus dönemi gibi erken bir tarihte açığa çıkmıştı.

İşgücünün azalan hacmi, onun verimliliğindeki artışla da telafi edilemiyordu. Cumhuriyet'in son ve imparatorluğun ilk dönemlerinde köle tarımı, arazi sahipleri için, toprağın herhangi başka bir istismar biçiminden daha rasyonel ve daha kârlı idi. Bunun nedeni, kısmen, kiracılar senenin hatırı sayılır bir kesiminde üretken olmadıklarından, kölelerden tam zamanlı olarak yararlanılabilmesiydi.[37] Cato ve Columella, ekilecek tarla ya da toplanacak ürün olmadığı zamanlarda, mevsim dışı ve kapalı mekân mükellefiyetlerini ayrıntılı olarak vermektedirler. Köle zanaatkârlar, herhangi bir işteki genel beceri düzeyini istihdamları ile kendileri belirlediği için, özgür meslektaşları kadar yetenekliydiler. Öte yandan, yalnızca *latifundium*'ların etkinliği onların (her zaman *fundus* içindeki en zayıf halka olan)

Roman Studies, XLVIII, 1958, s. 158. Ancak karşılaştırma yanıltıcıdır. Güneydeki pamuk yetiştiricileri, hammaddeyi dünya kapitalist ekonomisinin merkezî imalat sanayiine sunuyorlardı: onların işgücü maliyetleri, 19. yüzyılın başında, sanayi devriminden sonra gerçekleşen, daha önce görülmemiş nitelikteki uluslararası kâr düzeyine göre ayarlanabilirdi. Yine de, onların köle yetiştirme koşulları muhtemelen Güney'in, Birleşik Devletler'in bir bütün olarak daha büyük ücretli işgücü ekonomisine entegre edilmesi meselesiydi. Her yerinde köle ölümlerinin felaket boyutlarında olduğu Latin Amerika'da da karşılaştırılabilir üreme oranlarına ulaşılmamıştır. Brezilya'nın durumunda, köleliğin resmen kaldırıldığı tarihte köle nüfusu 1850'deki sayının beşte birine gerilemişti. C. Van Woodward'ın öğretici makalesine bkz. "Emancipation and Reconstruction. A Comparative Study", *13th International Congress of Historical Sciences*, Moskova 1970, s. 6-8. Antikitedeki kölelik, kuşkusuz, Güney Amerika'dakinden çok daha ilkeldi. ABD'nin güneyindeki deneyimin herhangi bir şekilde daha önce olmasının nesnel olasılığı yoktu.

37 K. D. White, "The Productivity of Labour in Roman Agriculture", *Antiquity*, XXXIX, 1965, s. 102-7.

vilicus kâhyalarının kalitesine bağlı olmakla kalmıyor, fakat daha yaygın olan tahıl rekoltesinde köle emekçilerin gözetimi çok daha zor oluyordu.[38] Bununla birlikte, her şeyden önce, köle üretkenliğinin kimi içsel sınırlılıkları asla aşılamamıştır. Köleci üretim biçimi, hiçbir suretle, teknik ilerlemeden nasipsiz değildir, görmüş oluğumuz gibi, Batı'da yaygın bir şekilde yükselişi, özellikle döner değirmen ve burgulu presin devreye sokulmasıyla kimi önemli tarımsal yenilikler ortaya koymuştur. Ancak, esas itibariyle toprağın istismarından ya da sermayenin birikiminden ziyade emeğe el konulmasına dayandığı için dinamiği son derece sınırlıydı; böylelikle kendisini izleyecek gerek feodal gerekse kapitalist üretim biçimlerinden farklı olarak köleci üretim biçimi, başlangıçta teknik yeniliklerden tümüyle yoksun olmasa da, emeğe bağımlı gelişme biçimiyle sonuçta teknik yeniliklere direnen yapısal bir alan oluşturduğundan teknolojik yenilik için son derece az nesnel uyarıcıya sahipti. Böylelikle, İskender dönemi teknolojisinin, Roma İmparatorluğu'nda çalışma süreçlerinin değişmeyen temelini oluşturduğunu ya da herhangi bir türden emekten tasarruf edecek herhangi bir şeyin dört yüzyıllık tarihi boyunca asla devreye girmediğini söylemek tümüyle doğru olmasa da, Roma tarım ekonomisinin sınırlarına kısa sürede erişildi ve sıkı sıkıya bağlı kalındı.

Daha ileri teknik gelişme için aşılamaz toplumsal engeller –ve köleci üretim biçiminin temel sınırlılıkları– aslında, *Principate* sırasında gerçekleşen iki temel buluşun kaderinde çarpıcı bir

38 Marx'ın köle etkinliği ile ilgili ifadelerinin en haklı olduğu yer belki de bu tür tarıma elverişli alanlarla ilgiliydi: "Emekçi burada, eskilerin çarpıcı bir ifadesini kullanmak gerekirse, *instrumentum semi-vocale* olan bir hayvandan ve *instrumentum mutum* olan bir aletten ancak *instrumentum vocale* olarak ayrılabilir. Amá o kendisi, hem hayvanı hem de aleti, onlardan olmadığı, onun insan olduğu konusunda hatırlatmaya dikkat eder. Birine merhametsiz olarak davranarak, diğerine *con amore* (sevgi ile) zarar vererek, büyük bir tatmin duygusuyla kendisinin farklı biri olduğuna kendini inandırır." *Capital*, Moskova 1961, I, s. 196. Bununla birlikte Marx'ın Kapital'de esas itibariyle kölelerin kapitalist üretim biçimindeki (Amerika'nın güneyi) kullanımıyla ilgilendiği, kendi başına köleci üretim biçimiyle ilgilenmediği her zaman hatırlanmalıdır. Köleliğin Antikitedeki işlevini hiçbir zaman tam olarak kuramlaştırmamıştır. Üstelik, modern araştırmalar, onun Amerikan köleliği konusundaki hükümlerinin pek çoğunu da radikal bir şekilde tashih etmiştir.

şekilde kendini gösterir: su değirmeni (M.S. 1. yüzyılın başında, Filistin) ve harman makinesi (M.S. 1. yüzyılda, Galya). Su değirmeninin –daha sonraki feodal tarımda temel olacak– muazzam potansiyeli yeterince barizdir: zira, ekonomik üretime inorganik gücün ilk uygulanmasıdır. Marx'ın belirtmiş olduğu gibi, onun ortaya çıkışıyla "Roma İmparatorluğu tüm ilkel makine formlarını su değirmenine terk etti".[39] Bununla birlikte, imparatorluk, buluşun kendisinden genel bir yarar sağlayamadı. Uygulamada, *Principate* sırasında görmezden gelindi; imparatorluğun daha sonraki döneminde daha sık görüldü ama Antik tarımın normal bir aleti olamadığı anlaşılıyor. Benzer şekilde, kuzeyin yağışlı ikliminde biçme işini hızlandırmak için devreye sokulan çarklı harman makinesi Galya dışında hiçbir yerde geniş çapta benimsenmedi.[40] Buradaki, ilgi eksikliği, –hafif saban ve iki tarla sistemiyle– Akdeniz'in kuru toprak tarımını değiştirmek için daha geniş bir başarısızlığın yansımasıydı ve Kuzey Avrupa'nın ağır, nemli topraklarında yeni iş aletlerinin sonuna kadar kullanılması gerekiyordu. Her iki durum da yalnızca tekniğin kendisinin ekonomik değişimde hiçbir zaman başlıca hareket ettirici olmadığını yeterince göstermektedir: kişilerin buluşları, toplumsal ilişkiler ortak bir teknolojiyi devreye sokamadığı sürece, yüzyıllar boyunca tecrit edilmiş olarak kalabilir. Köleci üretimi biçiminin değirmen ya da harman makinesi için çok az yeri ya da zamanı vardı: bir bütün olarak Roma tarımı sonuna kadar bunlardan habersiz kalmıştır. Şurası önemlidir ki, Roma İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşan, uygulanan belli başlı icat ya da tekniklere ilişkin başlıca risaleler, –esas itibariyle karmaşık silah ve istihkâmlar ve sivil süsleme repertuarı için tasarlanmış– askerî ya da mimari şeylerdir.

Bununla birlikte, kırsalın hastalığı için kentsel herhangi bir kurtuluş söz konusu değildi. *Principate*, Akdeniz'de emsali gö-

39 *Capital*, I, s. 348.

40 Geç Antikitede su değirmeni için bkz. Moritz, *Grain-Mills and Flour*, s. 137-9; Jones, *The Later Roman Empire* II, s. 1047-8. Harman makinesi için bkz. White, *Roman Farming*, s. 452-3.

rülmemiş kentler silsilesi üzerinde kuruluydu. Ancak imparatorluğun ilk iki yüzyılında büyük ya da orta büyüklükteki kentlerin niceliksel gelişmesi hiçbir zaman onların içindeki üretimin genel yapısında herhangi niteliksel bir değişiklikle birlikte gitmedi. Ne sanayi ne de ticaret, bir bütün olarak klasik Antikite ekonomisinin katı sınırları dışında asla sermaye ya da deneyim gelişimi sağlayamıyordu. Ulaşım maliyetleri nedeniyle imalatın yöreselleşmesi her türlü sanayi yoğunlaşmasını ve imalatta daha ileri işbölümünü engelliyordu. Büyük ölçüde kendi geçimini sağlayan köylülerden, kentsel emekçilerden ve kentsel yoksullardan oluşan bir nüfus, tüketici pazarlarını çok yetersiz bir şekilde daraltıyordu. İltizam ve Cumhuriyet döneminin kamu ihalelerinin (ki Augustus'un toprak reformunun ardından *Principate* döneminde rolü hızla azaldı) dışında asla ticari şirketler gelişmedi ve borç fonları var olmadı; kredi sistemi gelişmemiş kaldı. Mülk sahibi sınıflar ticareti küçümsemeyi sürdürdüler. Tacirler, çoğu kez azat edilmiş kişilerden oluşan hor görülen bir kategoriydi. İdari ve ev içi kölelerin azat edilmesi yaygın bir uygulama olarak varlığını sürdürdüğü ve kentsel köle nüfusunun sayıca daha yüksek saflarını düzenli olarak azalttığı; dışarıdan gelen arz da daraldığı için kentlerdeki köle zanaatkârlar stoku giderek azaldı. Kentlerin ekonomik canlılığı her zaman sınırlı ve türevseldi; [değişim] seyri, kırsal alanı telafi etmekten çok onu yansıtıyordu. İkisi arasındaki ilişkileri tersine çevirecek herhangi bir sivil kaynak söz konusu değildi. Üstelik, *Principate*, bir kez kendini kabul ettirdikten sonra, imparatorluk devlet aygıtının karakteri de bizzat ticari girişimin büyümesini önleme yönündeydi. Zira, devlet, imparatorluktaki açık ara en büyük tüketiciydi ve dinamik bir imalat sektörünün doğmasına yol açabilecek olan ihtiyaçların kitlesel üretiminin tek gerçek odağı durumundaydı. Bununla birlikte, tedarik politikası ve imparatorluk devletinin kendine özgü yapısı bunu engellemiştir. Klasik Antikite boyunca, olağan bayındırlık işleri – yollar, binalar, su kemerleri, kanalizasyonlar– tipik olarak köle işgücü tarafından gerçekleştirilirdi. Son derece gelişmiş devlet makinesiyle Roma Devleti benzer bir ilkenin yaygınlaşma-

sına da tanık oldu: zira tüm silahlar ve askerî ve sivil devlet aygıtı için satın almaların hatırı sayılır bir miktarı otarşik bir şekilde, askerlerin altındaki personel ya da babadan oğula (*hereditary*) devlet kölelerinin istihdam edildiği kendi sanayileri tarafından karşılandı.[41] Böylece gerçekten büyük çaplı tek imalat sektörü, büyük ölçüde değişim ekonomisinden çıkarılmış oluyordu. Roma Devleti tarafından köle işgücünün kalıcı ve doğrudan istihdamı –Bizans İmparatorluğu'na kadar varlığını sürdüren bu yapısal özellik– Antikitenin ekonomi politiğinin merkezi dayanaklarından biriydi. Köleliğin altyapısı, en yoğun ifadelerinden birisini bizzat imparatorluk üstyapısında buluyordu. Böylece devlet genişleyebiliyor ama kentsel ekonomi onun büyümesinden çok az yarar sağlıyordu; üstelik onun büyüklüğü ve ağırlığı, özel ticari inisiyatifi ve girişimci faaliyetini boğma eğilimi taşıyordu. Böylece, bir kez dışsal yayılma sona erdikten sonra, imparatorluk sınırları içinde köle işgücünün sessizce çöküşünü engelleyecek, ne sanayide ne de tarımda üretim artışı oluyordu.[42]

---

41 Bayındırlık işlerindeki köle istihdamı geleneği hakkında kimi değerlendirmeler için bkz. Finley, *The Ancient Economy*, s. 75. imparatorluk darphaneleri ve tekstil fabrikaları, devlet kölelerince işletiliyordu; aynı şey *cursus publicus* ya da imparatorluk posta servisindeki kalabalık kol işçileri için de geçerliydi. Silah işletmeleri, kaçmamaları için damgalanan ve askerî statüyü haiz babadan oğula (*hereditary*) işçiler tarafından çalıştırılıyordu. Uygulamada iki toplumsal grup arasında pek fazla bir toplumsal farklılık yoktu. Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 830-7.

42 Finley yakınlarda *Pricipat*'ın son yıllarına doğru köleliğin gerileyişini yeniden yorumlayan dahiyane bir öneride bulunmuştur. Sınırların kapanması (fîilen M.S. 14) ile köleliğin gerileyişinin başlaması (M.S. 200'den sonra) arasında geçen sürenin birincinin ikinciden sorumlu olması için çok uzun bir süre olduğunu ileri sürmektedir. Bunun yerine, temel mekanizmanın, iki sınıf, *honestiores* ve *humiliores* arasında hukuksal farklılığa yol açan ve özgür köylülüğün, imparatorluk devletinin ezici siyasal ve malî ağırlığı altında bağımlı statüye dönüşmesiyle imparatorluk içinde yurttaşlığın anlamındaki bozulmada bulunabileceğini öne sürmektedir. Bir kez yeterli sayıda yerli işgücü sömürülebilir bağımlı bir duruma indirgendiğinde (daha sonraki biçimi *colonate* [toprağa bağlı, alınıp satılmayan köle] olacaktır), veraseten tutsak işgücü gereksiz hale gelir ve kölelik gerilemeye başlar: *The Ancient Economy*, s. 85-7 ve devamındaki çözümlemesine bakınız. Bununla birlikte bu açıklama, tam da reddettiği açıklamanın içerdiği güçlüklerle maluldür. Zira, herhangi gerçek bir yurttaşlı-

Sonuç, 3. yüzyılın başlarında geleneksel siyasal düzenin kolayca yayılan çözülüşüne varacak olan, imparatorluğa karşı şiddetli dış saldırıların ortasında, tüm ekonomik ve toplumsal yapıdaki yeni beliren bunalım oldu. 3. yüzyıl ortalarındaki krizin arazlarından birisi olan kaynakların hızla yetersiz hale gelmesi, geriye doğru bakıldığında, bu bunalımın kesin rotasını ya da mekanizmalarını izlemeyi oldukça zorlaştırmaktadır.[43] Antonius döneminin kapanış yıllarında ciddi gerginliklerin su yüzüne çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Tuna sınırları üzerindeki Germen baskısı uzun Marcomannia savaşlarına yol açmış; gümüş dinar (*denarius*) Marcus Aurelius tarafından % 25 oranında devalüe edilmiş; Galya ve İspanya'nın büyük kesimlerinin, Commodus'un felaketli saltanatı sırasında İtalya'nın kendisi-

ğın ortadan kaldırılması ve de özgür köylülüğün ekonomik gerileyişi, köleliğin azalmasından çok önce meydana gelmişti: bu büyük ölçüde Cumhuriyet döneminin son dönemlerinin işiydi. *Honestiores* ve *humiliores* arasındaki farklılaşma bile en geç 2. yüzyıl başlarında görülür ki, Finley'in kendisinin bile 3. yüzyıldan başlaması gerektiğini ileri sürdüğü, bilinen köle ekonomisinin bunalımından bir yüzyıl kadar öncedir. Ekonomisinin dönüşümünden imparatorluğun otokrasisini etkili bir şekilde sorumlu tutan Finley'in tezinin altında muhtemelen Roma İmparatorluk Devleti'ne karşı fark edilmesi kolay olmayan hafif bir hasmane duygu tespit edilebilir. Köleci üretim biçiminin kendisinin içsel çelişkilerinden hareket eden, materyalist bir çözümleme yine de tercih edilir olmaktadır. Finley'in haklı olarak dikkat çektiği kronolojik boşluğun, aradaki dönemde içeride yetiştirme ile sınırda satın alma arasındaki hafifletici etkilere bağlı olması mümkündür.

43 4. veya 5. yüzyıllardaki çöküşe oranla karşılaştırılamayacak kadar az belgelenmiş ve araştırılmış olan 3. yüzyıl ortasındaki büyük dönüm noktası, Roma imparatorluk tarihinin en karanlık noktası olmayı sürdürmektedir. Mevcut tartışmaların çoğu kusurludur. Rostovtsev, *The Social and Economic History of he Roman Empire*, Oxford, 1926, s. 417-48'de geniş bir betimleme sunmaktadır. Ancak onun anlatısı, uyumsuz bir şekilde kentli toprak sahiplerini "burjuvazi"ye ve imparatorluk lejyonlarını da ona karşı duran "köylü orduları"na dönüştürerek –ve krizin bütününü bunlar arasındaki kutuplaşma açısından yorumlayarak– kullandığı analitik kavramların ısrarlı bir şekilde anakronik olmasıyla hükümsüz olmaktadır. Meyer Reinhold, Rostovtsev'in çalışmasının tarihsel olmayan bu temaları üzerine önemli bir Marksist eleştiri yazmıştır: "Historian of the Ancient World: A Critique of Rostovtseff", *Science and Society*, Güz 1946, X, no. 4, s. 361-91. Öte yandan bu çağın en göze çarpan Marksist ele alışlarından birisi, E. V. Shtaerman'ın *Krizis Rabovladel'cheskovo Stroya* da aynı şekilde, orta köle *villa*'sıyla –mülkiyetin antik bir biçimi– ve de yaygın *latifundium*'u, –kent dışı aristokrasinin "proto-feodal" gelişmesini– katı bir şekilde karşı karşıya getirmesinden kaynaklanan ciddi zayıflıklarla maluldür. Yukarıda ki 75'inci dipnota bkz.

ni bile işgal etmeye heveslenen firarî Maternus'un silahlı çeteleri tarafından tehdit edici bir şekilde ele geçirilmesiyle ilk büyük toplumsal eşkıyalık patlak vermişti.[44] Kısa bir iç savaştan sonra Severus hanedanının tahta çıkması bir Afrika hanedanını iktidara getirmişti: imparatorluk makamının bölgesel rotasyonu, sivil düzen ve refah, görünüşe göre yeniden tesis edildiği için, bir kez daha işe yaramış görünüyordu. Ancak kısa sürede, para üst üste devalüe edilirken, enflasyon esrarlı bir şekilde zapt edilemez hale geldi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, *denarius*'u orijinal değerinin % 5'ine düşüren gümüş madeni paranın tam anlamıyla çöküşü söz konusuydu. Bu arada, yüzyılın sonuna gelindiğinde tahıl fiyatları, *Principate*'ın erken dönemindeki oranların 200 katına fırlamıştı.[45] Parasal istikrara ayak uydurarak siyasal istikrar da dejenere oldu. 235'ten 284'e kadar geçen karmakarışık 50 yılda, 18'i korkunç ölümlere duçar olan, 1'i ülke dışında esir edilmiş, bir başkası vebanın kurbanı olmuş –zamanın tüm kaderlerini ifade edercesine– 20'den az olmayan imparator gelip geçmişti. Maximinus Thrax'tan Diocletian'a iç savaşlar ve tahtı zorla ele geçirmeler hemen hemen kesintisiz devam etti. Bunlar imparatorluğun içlerine kadar sokulan, sınırlardaki yıkıcı yabancı istilalarıyla bir arada oldu. Franklar ve diğer Germenik aşiretler İspanya'ya kadar uzanacak şekilde devamlı Galya'yı yağmaladılar; Alamanni ve Iuthungi İtalya'ya yürüdüler; Carpi, Dakya (Dacia) ve Moesia'ya baskınlar yaptı; Heruli, Trakya ve Yunanistan'ı ezip geçti; Gotlar Küçük Asya'yı yağmalamak için denizi geçtiler; Sasaniler Kilikya, Kapadokya ve Suriye'yi işgal ettiler; Palmira Mısır'ı kopardı; Mauri ve Blemmyes bedevileri Kuzey Afrika'yı taciz ettiler. Atina, Antakya ve İskenderiye, farklı zamanlarda düşman eline geçti; Paris ve Tarragona ateşe verildi; Roma'nın kendisi yeniden tahkim edilmek zorunda kaldı. İçerideki siyasal karışıklıklar ve yabancı istilaları çok geçmeden birbirini izleyen salgın has-

44 Maternus için, M. Mazza'nın, *Lotte Sociale e Restaurazione Autoritaria nel Terzo Secolo D. C.*, Catania 1979, s. 326-7'deki yeni ve dikkatli yorumlarına bkz.

45 F. Millar, *The Roman Empire and Its Neighbours*, Londra, 1967, s. 242-2. Mazza, *Lotte Sociale e Restaurazione Autoritaria*, s. 316-408'de büyük enflasyonun çok geniş bir tartışması yer almaktadır.

talıkları beraberinde getirdi ve zaten savaşın yıkımıyla azalmış olan imparatorluk nüfuslarını daha da zayıflattı ve azalttı. Araziler terk edildi ve tarımsal çıktıda sıkıntılar arttı.[46] Paranın değer yitirmesiyle vergi sistemi çözüldü ve parasal ödemeler ayni ödemelere dönüştü. İmparatorluğun her yerinde kentlerdeki inşaatlar, arkeolojik olarak da kanıtlandığı gibi, ani bir şekilde durdu ve kimi bölgelerde kentsel merkezler küçüldü ve kuruyup gitti.[47] Galya'da 15 yıl varlığını korudu; başkenti Trier olmak üzere ayrılmış imparatorluk devleti, sömürülen kitleler tarafından 283-4'te, Batı eyaletlerinin tarihindeki geniş çaplı kırsal ayaklanmaların ilki olan Bacaude ayaklanması yaşandı. Yoğun iç ve dış baskı altında –235'ten 284'e– bir 50 yıl boyunca Roma toplumu çökecek gibi görünüyordu.

Bununla birlikte, 3. yüzyılın sonlarıyla, 4. yüzyılın başlarında imparatorluk devleti değişti ve kendine geldi. Askerî güvenlik, birbiri ardı sıra tahta çıkan bir dizi Tunalı ve Balkanlı general tarafından tedricen tesis edildi: II. Claudius, Moesia'dan Gotları kovdu; Aurelianus İtalya'dan Alamanni'leri çıkardı ve Palmira'ya egemen oldu; Probus Galya'nın Germenik istilacılarını ortadan kaldırdı. Bu başarılar, 284 yılında imparator ilan edilen Diocletian'ın döneminde, gelecek yüz yıldaki riskli canlanmayı mümkün kılan, Roma Devleti'nin tüm yapısının reorganizasyonunun yolunu açmış oldu. En önemlisi, zorunlu askere almanın yeniden uygulanmaya başlanmasıyla imparatorluk orduları muazzam bir şekilde büyüdü: yüzyıl boyunca lejyonların sayısı ikiye katlandı ve asker sayısı aşağı yukarı 450.000'i geçti. 2. yüzyılın sonlarıyla 3. yüzyılın başlarından itibaren, iç güvenliği sağlamak ve kırsal alanda devriye görevi yapmak amacıyla çok sayıda asker, muhafız kulelerine yerleştirildi.[48] Daha

---

46 Roger Rémendon, *La Crise de l'Empire Romaine*, Paris 1964, s. 85-6. Rémendon, kırsal alandaki işgücü krizini esas itibariyle, genel kentleşmenin bir sonucu olarak, kırsaldan kentlere kaçışa bağlamak eğilimindedir; ancak aslında dönemin en sağlam olgularından birisi kentlerdeki inşaatların gerilemesidir.

47 Millar, *Roman Empire and Its Neighbours*, s. 243-4'te, krizin derinliğinin temel kanıtı olarak kentsel gelişmenin ani bir şekilde durmasına vurgu yapar.

48 Millar, *The Roman Empire and Its Neighbours*, s. 6. Bu güvenlik istasyonlarının artması, Commodus'tan Carinus'a kadar geçen dönemde toplumsal hu-

sonra, 260'tan itibaren Gallienus döneminde, dıştan gelen saldırılara karşı daha fazla hareketlilik sağlamak üzere giderek artan oranda vur-kaç orduları kullanılmaya başlandı ve imparatorluğun dış çeperlerinin korunması böylelikle ikinci sınıf *limitanei* birliklerine bırakıldı. Bundan sonra, seçkin alayların pek çoğunu oluşturmak üzere çok sayıda barbar, gönüllü Ordu'ya alındı. Daha da önemlisi, bütün üst askerî komutanlıklar şimdi yalnızca *equestrian* sınıfına tahsis edildi; yüce imparatorluk gücü giderek artan oranda ordunun profesyonel subay kadrolarının eline geçerken, senatörler aristokrasisi de böylelikle siyasal sistem içindeki geleneksel hayatî rolünden uzaklaştırılmış oldu. Diocletian'ın bizzat kendisi de senatörleri sistemli bir şekilde sivil yönetimden uzaklaştırdı.[49] Daha küçük ve yönetilebilir birimler haline getirilen eyaletlerin sayısı iki kat arttı ve bunların başındaki görevliler, daha yakın bürokratik kontrol sağlamak amacıyla aynı oranda artırıldı. Yüzyılın ortasındaki hezimetten sonra yeni ve kapsamlı bir nüfus sayımına göre hesaplanan ve arazi vergisi ile baş vergisinin ilkelerini birleştiren yeni bir mali sistem kuruldu. Antik dünyada ilk kez olmak üzere, vergi düzeyini, tahmin edilebileceği gibi, hızla yükselen cari harcamayla denkleştirecek yıllık bütçe tahminleri uygulanmaya başlandı. Bu önlemlerin sonucu olarak devlet makinesinin korkunç maddi genişlemesi ister istemez Diocletian ve haleflerinin, geç imparatorluğun toplumsal yapısını istikrara kavuşturmayı amaçlayan ideolojik girişimleriyle çelişiyordu. Geçen yarın yüzyıldaki sarsıntıdan sonra büyük nüfus grupları-

zursuzluğun artışının bir göstergesiydi. Bununla birlikte, Dörtlü Yönetim'in (*tetrarchy*), Shtaerman ve Mazza tarafından içeride düzenin yeniden sağlanması için temelde olağanüstü bir cunta olarak yorumlanması yersiz bir zorlamadır. Shtaerman, Diocletian rejimini, aralarındaki çatışmanın, aşağıdan gelen toplumsal kalkışma tehdidine karşı yaygın *latifundiumcuların* avantajlı durumda bulunduğu çağı karakterize ettiğini düşündüğü iki tür mülk sahibi arasındaki uzlaşmanın bir ürünü olarak görmektedir. Bkz. *Krizis Rabovladel'cheskovo Stroya*, s. 479-80, 499-501, 508-9. Diğer itirazların yanı sıra, Rus bir eleştirmen Shtaerman'ın bütün planının Dörtlü Yönetim'in temel dayanağı olan muazzam dış istilaların varlığını ilginç bir şekilde görmezden geldiğine işaret etmiştir: V. N. D'yakov, *Vestnik Drevnei Istorii*, 1958, IV, s. 126.

49 Özellikle bkz. M. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, s. 39-48.

nı kast-benzeri kalıtsal loncalara girmeye zorlayan kararnamelerin kaleme alınmasının pek az pratik etkisi olabilirdi;[50] devlet içindeki askerî ve bürokratik terfi yollarının genişletilmesiyle muhtemelen toplumsal hareketlilik az çok artmış olabilirdi.[51] İmparatorluğun her yerinde, yönetimdeki ücret ve fiyatları sabit tutma konusundaki geçici çabalar daha da az gerçekçiydi. Öte yandan, imparatorluk otokrasisinin kendisi, kişisel iktidar kullanımı üzerindeki, senatörlere has kanaat ve geleneklerin empoze etmiş olduğu her türlü alışılagelmiş sınırlandırmayı kaldırıp atma konusunda çok başarılıydı. Aurelianus'dan itibaren imparatorlar kendilerini *dominus et deus* olarak niteleyip, bir zamanlar İskender'in Yakın Doğu'nun Helenistik İmparatorlukları'nda başlattığı *proskynesis*'i –imparatorun huzurunda alçaltılmanın Doğulu törenselliğini– uygulamaya başladıktan sonra "*Principat*" yerini "*Dominate*"a bıraktı.

Dominate'ın siyasal görünüşü böylece çoğu kez, Roma İmparatorluk sisteminin tüm ağırlık merkezinin, kısa süre sonra Boğaz kıyılarında Konstantinopolis'in yeni bir Roma'yı kemale erdirecek olduğu Doğu Akdeniz'e kaydığı şeklinde yorumlanmıştır. İki önemli açıdan Doğu eyaletlerinin şimdi imparatorluk içinde öne çıktığına kuşku yoktur. Ekonomik olarak, gelişmiş köleci üretim biçiminin krizi, doğal olarak daha derinden kök salmış, daha katı ve onu görece daha kötü durumda bıraktığı Batı'yı vurmuştu: o artık Doğu'nun geleneksel zenginliğinin yerini dolduracak yerli herhangi bir dinamizme sahip değildi ve görünür bir şekilde Akdeniz'in daha yoksul kesimi olarak geriye düşmeye başlamıştı. Kültürel olarak da, itici gücü giderek tükenmişti. Yunan felsefesi ve tarihi, Antoinia-

50 R. Macmullen, "Social Mobility and the Theodosian Code", *The Journal of Roman Studies*, LIV, 1964, s. 49-53. Diocletian'ın, geç imparatorluk üzerinde fiilen bir kast yapısı oluşturduğu şeklindeki geleneksel görüş (örneğin Rostovtsev) itibar kaybetmiştir: imparatorluk bürokrasinin resmî kararnameleri hayata geçirme ve loncaları yönetme konusunda başarısız olduğu açıktır.

51 Devlet makinesi aracılığıyla toplumsal havanın en iyi ve kısa analizi, Keith Hopkins'in "Elite Mobility in the Roman Empire", *Past and Present*, no. 32, Aralık 1965, s. 12-26, çalışmasıdır. Makalede bu sürecin kaçınılmaz sınırları vurgulanmaktadır: geç imparatorluktaki yeni mevki sahiplerinin çoğunluğu her zaman taşralı toprak sahibi sınıftan derleniyordu.

nus çağının sonlarına doğru çoktan yeniden yükselişe geçmişti: Dio Cassius bir yana, Marcus Aurelius'un edebi dili artık Latince değildi. Kuşkusuz çok daha önemli olan, imparatorluğu ele geçirecek olan yeni dinin yavaş gelişmesiydi. Hıristiyanlık Doğu'da doğmuş ve Batı görece bundan bağışık kalmışken, 3. yüzyılda sürekli olarak imparatorluk içinde yayılmıştı. Ne var ki bu kritik değişimler, öyle görünmesine rağmen, devletin kendisinin siyasal yapısında yeterince yankı bulmamıştı. Zira, imparatorluk devlet sisteminin yönetici zirvesi gerçekten bir Helenleşme geçirmedi. Hanedan iktidarının kendi ekseni etrafındaki rotasyonu ilginç bir şekilde Greko-Levanten Doğu'da kısa sürdü.[52] Severus'un Afrika hanedanı, Septimius Severus'un Suriye ailesinden birisiyle evlenmesi, yerel gençlerin tahta çıkmasını başlatmış, yanlış olarak onun torunu olarak gösterilen ve 218'de imparator olan Elagabalus'la imparatorluk makamının bir kez daha yeni bir bölgeye aktarılabileceği gibi bir görüntü yaratmıştır. Bu genç adamın –dinsel ve cinsel– kültürel taşralılığı Roma'nın anılarında kısa saltanatını ilelebet ünlü kılmıştır. Derinden hakarete uğramış senatörlerin kararıyla hızla yerinden edilmiş ve senatörlerin vesayeti altında –İtalya'da eğitim görmüş olan bir başka küçük– yeğeni Alexander Severus, 235 yılında öldürülmeden önce, onu izlemiştir. Bundan sonra, yalnızca bir tek Doğulu, bölgenin son derece atipik bir temsilcisi, Ürdünlü Arap Julius Philippus yeniden Roma İmparatoru olacaktı. Dikkat çekecek şekilde, ister Küçük Asya'dan isterse Yunanistan'dan hiçbir Yunanlı, hiçbir Suriyeli ve de tek bir Mısırlı İmparatorluk tahtına çıkmadı. İmparatorluğun en zengin ve en kentleşmiş bölgeleri, onları yöneten devletin zirvesinde herhangi bir doğrudan mevki işgal etmedi. İmparatorluğun Batı'da kurulmuş ve inşa edilmiş, en azından üç temel kültüre –Yu-

52 Bu temel olgu çoğu kez gözden kaçırılmıştır. Millar'ın kibarca birbirini izleyen evrensel hanedanlar listesi, aslında, ciddi olarak yanıltıcıdır: *The Roman Empire and its Neighbours*, s. 3. Daha sonra da "Küçük Asya'nın varlıklı burjuvazisinden herhangi bir senatör çıkarmak yerine" Yunanlı Doğu'dan çıkan ilk imparatorların Elagabalus ve kuzeni olmasının yalnızca "kaderin bir oyunu" olduğu konusunda yorum yapmaktadır (s. 49). Aslında, Küçük Asya'dan hiçbir Yunanlı bölünmemiş imparatorlukta asla hükümdar olmamıştır.

nan, Suriye ve Mısır– her zaman kural dışı Doğu'ya göre, kültürel olarak çok daha homojen ve indirgenemeyecek bir şekilde *Romalı* karakteri, bölgenin diğer ve dikkate değer azınlıkları bir yana, Helenistik uygarlığın mirasını da reddetti.[53] 3. yüzyıla gelindiğinde İtalyanlar, belki üçte biri genel olarak Yunanca konuşan Doğu'dan gelen Senato'da artık çoğunlukta değildi. Ancak imparatorların seçim ve kontrolünde Senato herhangi bir güce sahip olduğu sürece, Latin Batı'nın toprak sahibi sınıflarının temsilcilerini seçtiler. Balbinus (İspanya) ve Tacitus (İtalya), 3. yüzyılda imparatorluk onuruna sahip olan son Senato adayları arasındaydılar.

Zira aynı zamanda, siyasi iktidarın mekânı başkent olmaktan çıkıp sınır bölgelerinin askerî kampları haline geldi. Bu çağda Roma'da oturan son hükümdar Gallienus oldu. O tarihten itibaren imparatorlar, Senato'nun etkisinin dışında, askerî komutanlar arasındaki hizip mücadeleleriyle atanıyor ya da devriliyordu. Bu siyasal değişikliğe, hanedan kompozisyonunda yeni ve belirleyici bir başka değişiklik eşlik etti. 3. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluk gücü, dikkat çekici bir düzenlilikle, bir zamanlar jenerik olarak Illyricum (İlirya) diye adlandırılan ve şimdi Pannonia, Dalmaçya ve Moesia'nın bir kısım eyaletlerini oluşturan geri bölgeden geldi. Bu Tuna-Balkan İmparatorların ağırlığı, Batı'da Roma Devleti'nin çöküşüne belki de daha sonrasına kadar sabit kaldı. Decius, Claudius, Gothicus, Aurelianus, Probus, Diocletian, Konstantinus, Galerius, İovianus, Valentinian ve İustinianus bunlar arasındadır;[54] onların ortak bölgesel kökeni, aralarında akrabalık olmadığı için daha da dikkat çekicidir. 6. yüzyılın başına kadar bu bölge dışından gelmiş olan tek önemli imparator, Uzak Batı'dan bir İspanyoldu: Theodosius. Bu Panno-

53 Böylece Doğu'da dört yerel edebi dil –Yunanca, Süryanice, Kıptice ve Aramice– varken Batı'da Latince'nin dışında başka hiçbir yazı dili yoktu.

54 Syme, Maximus Thrax'ın Trakya'dan değil muhtemelen Moesia'dan olabileceğini ileri sürmektedir, ve Tacitus'un da bu listeye eklenmesi mümkündür: *Emperors and Biography, Studies in the Historia Augusta*, Oxford 1971, s. 182-6, 246-7. Bu çağın diğer bazı imparatorları Batılıymış gibi görünmektedir. Tribonianus Gallus'tan, Valerianus ve Gallienus İtalya'dan, Macrinus Moritanya'dan ve Carus muhtemelen Güney Galya'dan.

nialı ya da İliryalı hükümdarların yükselişinin en bariz nedeni, ordu için asker temininde Tuna ve Balkan eyaletlerinin oynamış olduğu roldü: bunlar artık lejyonların profesyonel asker ve subayları için geleneksel bir kaynak haline gelmişti. Ancak bu bölgenin önem kazanmasının daha derin nedenleri de vardı. Pannonia (Panurya) ve Dalmaçya, Augustus yayılmasının kilit fetihleriydi çünkü Batı ile Doğu arasındaki boşluğu kapatarak imparatorluğun temel coğrafi koruma kordonunu tamamlamışlardı. Bundan sonra her zaman, imparatorluk topraklarının iki yarısını birleştiren stratejik bir köprü görevi üstlenmişlerdir. Doğu-Batı eksenindeki tüm karasal askerî harekâtlar bu bölgeden geçmek zorundaydı ve doğal olarak burası netice itibariyle imparatorluk içindeki belli başlı iç savaşların kritik dayanak noktası olmuştu. Buna karşılık, donanmaya dayalı tipik mücadeleler, Cumhuriyet döneminde Yunanistan eksenliydi. Julian Alpleri'ndeki geçitlerin kontrolü, İtalya'ya hızla inilmesine ve buradaki çatışmaların hızla kontrolüne olanak veriyordu. Vespasianus'un 69'daki zaferi, Septimus'un 193'teki galibiyeti, Decius'un 249'da tahtı zorla ele geçirmesi, Diocletianus'un 285'te iktidara gelmesi, Konstantinus'un 351'de iktidarı ele alması Pannonia'dan olmuştu. Bununla birlikte, bu bölgenin stratejik öneminin ötesinde, imparatorluk içinde özel bir toplumsal ve ekonomik pozisyonu vardı. Yunan dünyasına yakınlıkları hiçbir zaman onun içine dahil edilmesine yol açmamış olan Pannonia, Dalmaçya ve Moesia, kontrolü güç bölgelerdi; bunlar, Roma'ya tâbi kılınan son kıtasal eyaletler arasındaydı ve bunların bilinen *villa* tarımına geçirilmeleri Galya, İspanya ya da Afrika'dan çok sonra ve çok yetersiz bir şekilde olmuştu.[55] Köleci üretim biçimi, her ne kadar başka bölgelerde gerilerken, burada başlangıçta gelişme kaydetmiş olabilirse de, asla Batı anakaradaki Latin eyaletlerde olduğu kadar başarılı olmadı: Pannonia, 4. yüzyıl sonlarında yapılan bir araştırmada, başlıca köle ihracatçısı olarak gösterilmişti.[56] Sonuçta köle tarımının bunalımı o kadar erken ya da o kadar kesin değildi ve

55 P. Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Prague 1962, s. 248-58,345-50.

56 Shtaerman, *Krizis Rabovladel'cheskovo Stroya*, s. 354.

de köylü mülk sahipleri ve kiracıların sayısı, Doğu'daki kırsal yapıya benzer şekilde, daha fazlaydı. Daha Batı'daki gerileyişin ortasında bu bölgenin canlılığı hiç kuşkusuz bu farklı formasyonla ilgiliydi. Ama aynı zamanda, hayatî siyasal rolü de Latinliğinden ayrılamazdı. Linguistik olarak, Yunanlı değil Romalıydı: Latin uygarlığının, Doğu'daki en uzak ham uzantısıydı. Böylelikle önemini belirleyen şey, Doğu ve Batı arasında karasal kesişme noktası olarak yalnızca arazideki yerleşimi değil, ayrıca kültürel sınırın sağ tarafında, bir imparatorluk sisteminde ona beklenmedik önem kazandıran yine de, doğa ve köken bakımından Roma düzeni içinde olmasıydı. Hanedanın Tuna ve Balkan iç ülkelerine bu geçişi, imparatorluğu bir arada tutmak için, Roma siyasal sisteminin Doğu'ya doğru mümkün olan en ileri hareketini temsil ediyordu ve bu onun tamamlayıcı Latin karakterinin sürdürülmesiyle bağdaşır bir şeydi.

Pannonialı ve İliryalı yeni hükümdarların askerî ve bürokratik enerjisi, 4. yüzyıl başlarında imparatorluk devletinin yeniden istikrar kazanmasını mümkün kıldı. Ancak imparatorluğun idari yönden restorasyonu, genel iktidar yapısında ciddi ve büyüyen bir çatlak pahasına elde edilmişti. Zira Akdeniz'in siyasal birliği, bir kez daha kendisiyle birlikte egemen sınıflar arasında toplumsal ayrılıklar getiriyordu. İtalya, İspanya, Galya ve Afrika'nın senatörler aristokrasisi, zenginliğinin geleneksel yoğunluğu nedeniyle, ekonomik yönden açık ara Batı'daki en güçlü tabaka olmayı sürdürdü. Ancak şimdi, yoksul Balkanlar'ın türedi subaylarının eline geçmiş olan, imparatorluk siyasal iktidarının kaynağı olan askerî aygıttan kopmuşlardı. Böylelikle *Dominate*'ın tüm yönetim düzenine, *Principate*'da asla var olamayan ve sonunda vahim sonuçları olacak yapısal bir zıtlık girmiş oldu. Bu durum, Diocletianus'un, askerî ya da sivil, hemen hemen her yüksek görev için senatörlerin adaylarına karşı uyguladığı katı bir ayrımcılıkla uç noktaya götürülmüş oldu. Bu ağırlaşmış haliyle çatışma devam etmemeye koşulluydu. Konstantinos, selefinin Batı'daki geleneksel soyluluğa yönelik politikasını tersine çevirdi ve sistemli bir şekilde, –bu konudaki gerilemenin kalıcı olacağı– ordu komutanlıklarına ol-

masa da eyalet yöneticiliklerine atamalar yaparak ve idari payeler dağıtarak onlara kur yaptı. Senato'nun kendisi de genişletildi ve onun içinde yeni bir patrici elit yaratıldı. Aynı zamanda, imparatorluğun her yerindeki aristokrasinin kompozisyonu, bir bütün olarak, Konstantinos'un büyük kurumsal değişiklikleriyle, kendisinin Hıristiyanlığı seçmesi ve Milvian Köprüsü'nde Maxentius'a karşı kazandığı zaferden sonra devletin Hıristiyanlaştırılmasıyla ciddi olarak farklılaştırılmış oldu. Yeni Doğu dini, kendine özgü bir biçimde, yalnızca Batı'daki Caesar tarafından bir kez kabul edildikten sonra, imparatorluğu fethetti. Filistin'de ortaya çıkan bir inancı empoze eden Galya'dan gelen bir orduydu: bu, Roma İmparatorluk sisteminde Latin toprakların siyasal egemenliğinin işareti ve paradoksal bir kaza ya da emare idi. Hiç zaman geçirmeden, bu dinsel değişikliğin en önemli kurumsal etkisi, yönetimsel kariyerlerini yeni inanca sadakatleri sayesinde yapmış olan çok sayıda "hizmet Hıristiyanının" 4. yüzyılın genişletilmiş "clarissimate"sinin saflarına terfi ettirilmesi oldu.[57] Bunların çoğu, II. Konstantios'un Konstantinopolis'te oluşturduğu ikinci Senato'yu doldurmak üzere Doğu'dan geliyordu. Bunların, yeni bürokratik pozisyonların çoğalmasıyla *Dominate*'ın geniş mekanizmasına entegrasyonu, geç Roma toplumunda hem devletin tüm boyutlarını yansıtıyor hem de kararlı bir şekilde büyümesini güçlendiriyordu. Üstelik, Hıristiyanlığın İmparatorluğun resmi Kilisesi olarak kabul edilmesi bundan sonra, seküler devlet aygıtının zaten korkunç olan ağırlığına daha önce hiç var olamayan, muazzam bir kilise hiyerarşisini eklemiş oluyordu. Kilise hiyerarşisi esas itibariyle *curia* sınıfından derlendiği için, Kilisenin kendi içinde muhtemelen benzer bir genişleyen hareketlilik süreci oluşuyordu. Bu kilise ileri gelenlerinin, Kilisenin tüzel varlığının sağladığı muazzam rantlarla karşılanan maaş ve ödenekleri, kısa sürede seküler bürokrasideki eşdeğer mertebelerin gelirlerinden çok daha büyük olacaktı. Konstantinos ve halefleri hükümdar

57 Bu olgu için bkz., Jones, "The Social Background of the Struggle Between Paganism and Christianity", A. Momigliano (ed.), *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, içinde, s. 35-37.

sarayında savurgan bir müsriflikle bu yeni saltanatlarının başına geçtiler; vergi fermanlarının sayısı ve vergiler durdurulamaz bir şekilde yukarılara tırmandı. Bu arada, hepsinden önemlisi, ordunun hacmi de, yeni süvari ve piyade birlikleri yaratan ve stratejik yedekleri oluşturan Konstantinos tarafından daha da genişletildi: 4. yüzyıl içinde hemen hemen 650.000'e ulaştı – bu sayı erken *Principate* dönemindeki asker sayısının yaklaşık dört katıydı. 4. ve 5. yüzyılların Roma İmparatorluğu böylece askerî, siyasi ve ideolojik üstyapısında muazzam bir ekstra yük üstlenmiş oluyordu.

Öte yandan devletin şişmesi, daralan bir ekonomiyle birlikte gelişiyordu. 3. yüzyılın demografik kayıpları hiçbir zaman telafi edilemedi: her ne kadar nüfustaki azalış istatistiki olarak hesaplanamazsa da, bir zamanlar ekilip biçilen arazilerin terkedilmesi (geç imparatorluğun *agri deserti*'si) aşağı doğru azalan genel bir eğilimin şaşmaz kanıtıdır. 4. yüzyılda imparatorluk sisteminin siyasal açıdan yenilenmesi, kentsel imarda geçici bir artışa ve altın *solidus*'un tedavüle çıkarılmasıyla para istikrarının onarılmasına neden oldu. Ancak her iki iyileşme de sınırlı ve istikrarsızdı. Kentsel büyüme esas itibariyle imparatorların doğrudan patronajı altında yeni askerî ve idari merkezlerde yoğunlaştı: Milan, Trier ya da Sardica ve hepsinden önemlisi Konstantinopolis. Bu kendiliğinden ekonomik bir olgu değildi ve kentlerin uzun dönemli gerileyişini tersine çeviremezdi. Bir zamanlar mağrur ve canlı kentlerinin başında bulunan kent oligarşileri, erken *Principate* döneminde, Roma tarafından eyalet kentlerini denetlemek üzere özel imparatorluk "amir"lerinin atanmasıyla artan oranda gözetim ve müdahaleye maruz kaldılar. Ancak 3. yüzyıldaki bunalımdan itibaren merkezle periferi arasındaki ilişki garip bir şekilde tersine döndü; bundan böyle imparatorlar kent yönetimi kendisine teslim edilen *decurion* sınıfını, kent meclislerindeki veraseten aktarılan sorumluluklarını yerine getirmek için ikna etmeye ya da zorlamaya çabalarken, bu yerel toprak sahipleri yurttaşlık sorumluluklarından (ve de dolayısıyla masraflardan) uzak durmaya çalıştılar ve de kentler kamusal fonların ve özel yatırımın yetersizliği nede-

niyle çöküntüye maruz kaldı. *Decurion*'ların tipik kavgası, *clarissimate* ya da merkezî bürokrasinin üst kademelerine geçmek içindi; çünkü buralarda beledî yükümlülüklerden muaftılar. Bu arada, toplumsal olarak daha aşağıda olan küçük esnaf ve zanaatkârlar, bu tür göçleri yasaklayan resmî emirlere rağmen, iş ya da güvenliği taşralı kodamanların malikânelerinde arayarak kentlerden kaçıyorlardı.[58] İmparatorluğun kentlerini birbirine bağlayan –her zaman esas itibariyle ticari değil stratejik nedenlerle inşa edilmiş–muazzam yol şebekesi, sonunda kimi durumlarda kat ettikleri bölgelerin ekonomisine, ticaret ya da yatırım kanalı olmaktan çok ceza kesmek ve vergi toplamak için kullanıldığından fiilen olumsuz etkiler de yapabiliyorlardı. Bu gibi koşullarda, paranın istikrar kazanması ve vergilerin 4. yüzyılda yeniden parayla ödenir olması, kentsel ekonomide herhangi bir gerçek canlanmayı temsil etmiyordu. Aksine, Konstantinos'un çıkardığı yeni paralar (sikkeler) devlet ve zenginler için elit bir altın standardı olarak, yoksulların ihtiyaçları için gerekli sürekli değer kaybeden bakır paralarla, –ikisi arasında herhangi bir küsurat ölçüsü olmaksızın– karışıyordu ki böylelikle –geç imparatorluğun toplumsal kutuplaşmasının bir işareti olarak– aslında iki farklı para sistemi yaratılmış oluyordu.[59] Eyaletlerin pek çoğunda kentsel ticaret ve sanayi giderek geriledi: İmparatorlukta yavaş ama şaşmaz bir kırsallaşma yaşandı.

Antikitenin nihai bunalımı, kuşkusuz kırsal alanda oldu; ve kentler durgunluk yaşar ya da küçülürken, uzak erimli değişimler tümüyle başka bir üretim biçimine geçişin alametlerini göstererek şimdi kırsal ekonomide ortaya çıkıyordu. İmparatorluk sınırlarının genişlemesi durduktan sonra köleci üretim biçiminin amansız sınırlarına işaret edilmişti: 3. yüzyılın siyasal ve ekonomik düzen bozukluğunun altında yatan buydu. Artık, geç imparatorluğun durgunluk koşullarında –her zaman

58 Weber haklı olarak bu kaçışın, kentsel özgürlüğe ve işe kavuşmak için Orta Çağ'a özgü tipik topraktan kentlere kaçış kalıbının tam tersi olduğunu belirtmiştir. "Die Sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur", s. 306-307.

59 Para durumunun iyi bir çözümlemesi André Piganiol'un, *L'Empire Chrétien (325-395)*, Paris 1947, s. 293-300'de bulunabilir. Ayrıca bkz., Jones, "Inflation under the Roman Empire", *Economic History Review*, V, no. 3, 1953, s. 301-14.

bir siyasal ve askerî yayılma sistemine bağlı olan– köle emeği giderek son derece kıt ve hantal bir hale gelmişti; bu nedenle de toprak sahipleri tarafından büyük ölçüde toprağa bağımlı bir statüye dönüştürüldü. Görmüş olduğumuz gibi, *Principat*'ın ilk iki yüzyılında sert bir şekilde yukarı tırmanan kölelerin fiyat-eğrisi, 3. yüzyılda, azalan talebin kesin bir göstergesi olarak, düzleşmeye ve düşmeye başladı.[60] Köle sahipleri bundan böyle giderek artan bir şekilde kölelerinin pek çoğunun bakım işini doğrudan üstlenmişler fakat onları, kendi geçimlerini sağlamaları için, oralardan artı ürünü elde ettikleri küçük arazi parçalarına yerleştirmişlerdir.[61] Malikâneler, hâlâ köle işgücü tarafından işletilen çekirdek hane-çiftlikleri ve köylü kitlesi ve onlara bağımlı olanlar tarafından ekilip biçilen kiralık yerlerden müteşekkil olma eğilimi gösteriyordu. Her ne kadar –kırsal alanda toplam işgücünde azalma olsa da– üretimde (çıktıda) değil de verimlilikte, bu değişiklik nedeniyle marjinal bir artış olmuş olabilir. Aynı zamanda, –imparatorlukta her zaman kölelerle yan yana varlığını sürdüren– küçük mülk sahiplerinin ve özgür kiracıların köyleri, devletin asker ve vergi almasına karşı kendilerini koruma arayışları içinde büyük tarım kodamanlarının "patronajı" altına girdi ve eski-kölelerinkine çok benzer ekonomik pozisyonlar işgal etmeye başladı.

Sonuç, eyaletlerin çoğunda *colonus*'un (kolon) –arazi sahibinin mülküne bağımlı ve işlediği parsel için ona ayni ya da nakdi kira ödeyen (mutat işgücü hizmeti anormaldi) ya da arazisini yarıcılık esasına göre işleyen– bağımlı köylü kiracının ortaya çıkması ve en sonunda başatlık kazanması oldu. *Coloni* (kolonlar), genel olarak parsellerin ürününün yaklaşık yarısını alıkoyuyordu. Bu yeni emek sisteminin sömüren sınıf için olan

60 Jones, "Slavery in the Ancient World", s. 197; Weber, "Agrârverhaltnisse im Altertum", s. 271-2. Weber geç imparatorlukta köle fiyatlarının düşmesini olduğundan daha büyük göstermektedir; Jones'ın göstermiş olduğu gibi, bunlar 2. yüzyıldaki düzeylerinin yarısına kadar düşmüşlerdir ve sınır eyaletleri dışındaki yerlerde köleler görece pahalı bir emtia olmayı sürdürmüştür.

61 Bu sürecin en iyi anlatımı Marc Bloch'un ölümünden sonra yayınlanan yazısıdır: "Comment et Pourquoi Finit l'Esclavage Antique?", *Annales E. S. C*, 2, 1947, s. 30-44, 161-70.

maliyet avantajı, toprak sahiplerinin, bir *colonus* için, onun orduya katılmasını önlemek üzere kölenin piyasa fiyatından daha fazlasını ödemeye razı olmasıyla eninde sonunda zalim bir şekilde anlaşıldı.[62] Diocletianus, vergi toplama nedeniyle kiracıların köylerine bağlı sayılmaları gerektiğini emretmişti; o andan itibaren toprak sahiplerinin *coloni* üzerindeki yasal gücü 4. ve 5. yüzyıllarda, Konstantinos, Valens ve Arcadius'un birbirini izleyen emirnameleriyle sürekli arttı. Bu arada, Batı'nın son en büyük pretoryan imparatoru I. Valentinian tarafından kölelerin işledikleri topraktan ayrı satılmalarını yasaklamasına kadar, tarım köleleri yavaş yavaş alışılmış (mutat) mal olmaktan çıktı.[63] Böylelikle, geç imparatorlukta, bir noktada birleşen bir süreçle, –hukuksal ve ekonomik olarak hem kölelerden hem de özgür kiracılardan ya da küçük mülk sahiplerinden farklı– bir bağımlı kırsal üreticiler sınıfı ortaya çıktı. Bu kolonluk sisteminin ortaya çıkışı, toprak sahibi sınıfın zenginliğinde ya da gücünde bir azalma anlamına gelmiyordu: aksine, tam da daha önceki bağımsız küçük köylüleri massettiği ve buna rağmen büyük çaplı işletme ve gözetim sorunlarını hafiflettiği için, Roma aristokrasisinin sahip olduğu mülklerin büyüklüğünde genel ve önemeli bir artışı temsil ediyordu. Kırsal kodamanların –çoğu kez pek çok eyalete dağılmış olan– mülklerinin toplamı 5. yüzyıla gelindiğinde zirveye ulaşmıştı.

Doğal olarak köleliğin kendisi hiçbir şekilde tümüyle ortadan kalkmadı. Gerçekten de imparatorluk sistemi, ondan asla vazgeçemezdi. Zira devlet aygıtı hâlâ kölelerin istihdam edildiği, Batı'da İmparatorluğun en sonuna kadar geleneksel gücüne yakın bir şekilde korunan tedarik ve iletişim sistemlerine dayanıyordu. Kentsel zanaat üretimine katkıları gözle görülür bir şekilde azalmış olsa da, köleler varlıklı sınıflara bol bol ev hizmetleri sağlıyorlardı. Üstelik, en azından İtalya ve İspanya'da ve muhtemelen çoğu kez sanıldığından daha ileri boyutta Galya'da, taşralı toprak sahiplerinin *latifundium*'larını işleterek hâlâ kırsal araziler üzerindeki yoğunluklarını sürdürüyorlardı. 5. yüzyılın başlarında

62 Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 1042.

63 Jones, *a.g.e.*, s. 795.

kendini dine veren soylu hanım Melania, yalnızca Roma yakınlarındaki mülklerindeki 62 köyde 25.000 köleye sahip olabiliyordu.[64] Kırsal ekonominin köle sektörü, köle hizmet nüfusu ve devlet tarafından işletilen köle sanayileri bir arada emeğin toplumsal olarak aşağılandığını ve çalışma alanında yeniliğin (buluşun) engellendiğini göstermek için yeterliğiydi. "Geberen kölelik, özgür olanların çalışmasını yüz kızartıcı olarak damgalayarak, ardında zehirli iğnesini bırakmıştır" diye yazıyordu Engels, "Roma dünyasının hapsolduğu çıkmaz sokak buydu".[65] *Principate*'ın, köleci üretim biçiminin en yüksek noktasında görmezden gelinen birbirinden kopuk teknik buluşlar, sistemin çözüldüğü çağda da aynı ölçüde saklı duruyordu. Teknoloji, kölelerin *coloni*'ye dönüşmesinden hiçbir itici güç elde edemedi. Antikitenin üretim güçleri geleneksel düzeylerinde saplanıp kalmışlardı.

Ancak kolonluğun (*colonate*) oluşmasıyla bütün ekonomik sistem şimdi başka bir yere kayıyordu: esas itibariyle bağımlı kırsal üretici ile toprak sahibi ve de devlet arasındaki ilişki üzerinde hareket ediyordu. Zira, geç imparatorluğun büyüyen askerî ve bürokratik makinesi, kendi ekonomik kaynakları aslında azalan bir topluma muazzam bir bedel ödetiyordu. Kentsel vergi ve resimlerin icadı kentlerde ticaret ve zanaat üretimini zayıflattı. Ama hepsinden önemlisi ezici bir vergi yükü kâbusu, durmak bilmeksizin ve dayanılmaz bir şekilde köylülüğün sırtına bindi. 324'ten 326'ya yıllık bütçe tahminleri ya da vergi fermanları (*indictions*) iki katına çıktı. İmparatorluğun sonuna gelindiğinde, topraktan alınan vergi oranları muhtemelen Cumhuriyet'in son dönemlerindekinin üç katından fazlaydı ve de devlet gayrisafi tarımsal çıktının üçte biriyle dörtte birini yutuyordu.[66] Dahası, vergi toplamanın maliyeti, resmî oranların dışında kendi mali yükümlülüklerini gözden kaçırmak için

64 Tam olarak, Campania, Apulia, Sicilya, Tunus, Numidya, Marutenya, İspanya ve Britanya'da arazilere sahipti; ama yine de dönemi için onun geliri orta zenginlikte bir senatör ailesinin gelirine eşitti. Bkz. Jones, *Later Roman Empire* II, s. 793, 782, 554.

65 Marx-Engels, *Selected Works*, Londra 1968, s. 570.

66 A. H. M. Jones, "Over-Taxation and the Decline of the Roman Empire", *Antiquity*, XXXIII, 1959, s. 39-40.

bunları alan görevlilerin sakinleştirilmesi ve bakımına % 30'a kadar ödeme yapmak zorunda olan uyrukların sırtına biniyordu.[67] Antikitede bilinmeyen kurumsal bir yapı olan resmî Kilise, önceki Yakın Doğu uygarlığından farklı olarak, rantlarının % 90'ının elde edildiği tarımın çıkmazına asalak yeni bir yük ekliyordu. Kilise'nin gösterişli rahatlığı ve de devletin acımasız para hırsına; büyük soylu kodamanların daha küçük toprak sahiplerinin mülklerini elde edip ve daha önce bağımsız olan köylülerin mülklerine el koyarak gerçekleştirdikleri kırsal özel mülklerin zorlu yoğunlaşması eşlik ediyordu.

İmparatorluk böylece 4. yüzyılın sonlarında çok artan ekonomik zorluklar ve toplumsal kutuplaşmalarla parçalanmıştı. Ancak yalnızca Batı'dadır ki bu süreçler, barbar istilacılar karşısında tüm imparatorluk sisteminin çökmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu nihai felaketin alışılagelmiş çözümlemesi Batı eyaletleri üzerinde artan Germen baskısıyla ve buraların Doğu'daki eyaletlere göre genellikle stratejik olarak tehlikeye daha açık olduğu tezine başvurur. Piganiol'un ünlü kitabesi: *L'Empire Romaine n'est pas mort de sa belle mort; elle a été a assassinée.*[68] Bu anlatı, o zaman yaşayanların hiç farkına varmadığı, barışçıl ve belli belirsiz bir mutasyondan söz eden çeşitli âlimane açıklamalar karşısında Batı'daki, indirgenemez bir şekilde *katastrofik*, çöküşü açıkça vurgulama meziyetine sahiptir.[69] Ancak, "imparatorluğun içsel zayıflığı onun çöküşünde temel bir etken olamaz" inancı açıkça savunulamaz bir görüştür.[70] Bu görüş, İm-

67 Jones, *The Later Roman Empire*, I, s. 468.

68 "Roma İmparatorluğu doğal bir ölümle ölmedi; katledildi": *L'Empire Chrétien*, s. 422.

69 Bu zıt görüş Sundwall tarafından ifade edilmişti: *das weströmische Reich ist ohne Erschütterung eingeschlafen* – "Batı İmparatorluğu çırpınmadan uykuya daldı": J. Sundwall, *Weströmische Studien*, Berlin 1915, s. 19; bu hüküm başta Dopsch olmak üzere daha sonra çok aktarıldı ve son zamanlarda yeniden ileri sürüldü: K. F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürih 1965, s. 89-90. Bu birbiriyle çelişen hükümler araya giren milliyetçi duygulardan ârî değildir.

70 Bu Jones'un eserinin son cümlesidir: *The Later Roman Empire*, II, s. 1068. Kendi kanıtlarının ağırlığı ile çelişki içindedir. Jones'un bir tarihçi olarak büyüklüğü ya da sığlığı, bu hükmü haklı olarak eleştiren Momigliano'nun kısa ama mükemmel notunda özetlenmektedir: *Quarto Contributo alla Storia degli Studi Classici e del Mondo Antico*, Roma 1969, s. 645-7.

paratorluğun Batı'da, 5. yüzyılda, sınırlarında dolaşan ilkel istilacı gruplara neden boyun eğdiğini, buna karşılık, –söz konusu saldırıların başlangıçta çok daha tehlikeli olduğu– Doğu'da bu saldırılardan kurtulmasının ve varlığını korumasının herhangi bir yapısal açıklamasını sunmaz. Bu sorunun cevabı Roma İmparatorluk sisteminin önceki tarihsel gelişmesinde yatar. Ortodoks tartışmalar hemen hemen her zaman imparatorluğun nihai krizini çok kısa süreli bir arka plana dayandırmakta; aslında Doğu ve Batı Akdeniz'in M.S. 5. yüzyıldaki farklı kaderlerinin köklerini Cumhuriyet'in yayılmasının başında Roma yönetimiyle bütünleşmesine bağlamaktadır. Batı, görmüş olduğumuz gibi, Roma İmparatorluk yayılmasının gerçek kanıtlama alanı, klasik Antikitenin tüm evreninin gerçek ve kesin genişlemesinin alanıydı. İtalya'da tekamül eden Cumhuriyet'in köle ekonomisi hemen hemen bakir toplumsal alana burada başarıyla aktarılmış ve yerleştirilmişti. Latin dilinin –önce resmi dil sonunda halkın dili– konuşulan dil haline gelmesi burada olmuştu. Öte yandan Doğu'da, Roma fetihleri yalnızca gelişmiş bir Helenistik uygarlığın çoktan yerleştirmiş olduğu bölgenin temel toplumsal "ekoloji"sini –Yunan kentleri, köylü/soylu hinterlandı ve Doğulu kraliyetçilik– üzerine koymuş ve koordine etmişti. Roma İmparatorluk sistemine güç veren gelişmiş köleci üretim biçimi böylelikle doğumundan itibaren esas itibariyle Batı'da benimsenmişti. Dolayısıyla üretim biçiminin yapısal (içsel) çelişkilerinin en ileri sonuçlarına, herhangi bir öncel ya da alternatif tarihsel biçimle sınırlandırılmadığı ya da hafifletilmediği Batı'da ulaşmasını beklemek mantıklı ve öngörülebilirdi. Çevrenin daha saf olduğu yerlerde emareler çok daha aşırıydı.

Böylece, ilk olarak, 3. yüzyıldan itibaren imparatorluktaki nüfus azalışı, yoğunluğun daha az olduğu Batı'yı Doğu'dan daha fazla etkilemiş olmalıdır. Kesin tahminler yapmak olanaksızdır; bununla birlikte imparatorluğun geç döneminde, Galya'nın 2.500.000 nüfusuna karşılık Mısır'ın nüfusu 7.500.000 kadar olabilir.[71] Kuşkusuz Doğu'nun kentleri çok daha kalabalıktı ve ticari canlılıklarını koruyorlardı: İmparatorluğun ikinci

71 Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 1040-1.

başkenti olarak Konstantinopolis'in göz kamaştıran yükselişi, 4. ve 5. yüzyılların en büyük kentsel başarısıydı. Buna karşılık, görmüş olduğumuz gibi, köle *latifundium*'larının, ilk önce ortaya çıktıkları İtalya, İspanya ve Galya'da sonuna kadar çok yoğun olmaya devam etmeleri bir rastlantı değildi. Daha da çarpıcı olan, yeni kolonluk sisteminin coğrafi dokusunun aynı temel bölünmeyi izlemiş olmasıdır. Kolonluk kurumu, Doğu'dan, özellikle de ilk kez görüldüğü Mısır'dan çıkmıştı: bunun temel bir kırsal sisteme Batı'da, Doğu Akdeniz'in Helenistik kırsalında olduğundan çok daha geniş bir alana yayılmış olduğu Batı'da, dönüşmüş olması daha da dikkat çekicidir.[72] Benzer bir şekilde *patrocinium* köken itibariyle, devletin küçük memurlarının suiistimallerine karşı köyleri koruyacak askerî görevlilere yetki veren, Suriye ve Mısır'da yaygın olan bir fenomendi. Ancak, İtalya, İspanya ve Galya'da köylünün arazilerini, daha sonra onlara geçici bir kiracılık (sözde *precario*) bahşeden toprak sahibi patronlara terk etmesi anlamına geldi.[73] Bu tür bir patronaj, özgür köylerin kendi özerk meclislerine ve kırsal topluluklar olarak kentlerin kendilerinden daha uzun süre bağımsızlıklarına sahip oldukları Doğu'da hiçbir zaman böylesine yaygın hale gelmedi;[74] ve dolayısıyla buralarda küçük köylü mülkiyeti –sonradan yazılmış ve bağımlı kiracılıklarla– Batı'da olduğundan çok daha uzun bir süre varlığını korudu. İmparatorluğun vergi yükü de görece olarak Doğu'da daha hafif görünmektedir: en azından İtalya'da 5. yüzyılda topraktan alınan vergiler Mısır'dakinin belki iki katı oranındaydı. Üstelik, vergi tahsildarlarının, hizmetleri karşılığında "ücret" şeklinde para sızdırabilecekleri resmen onaylanmış oranları Batı'da, Doğu'da olduğundan 60 kat daha fazlaymış gibi görünmektedir.[75]

---

72 Joseph Vogt, *The Decline of Rome*, Londra 1965, s. 21-2.

73 M. T. W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, s. 149-52; Vogt, *The Decline of Rome*, s. 197.

74 Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, s. 272-4.

75 Jones, *The Later Roman Empire*, I, s. 205-7, 468; III, s. 129. İtalya'daki vergi oranı köylünün hasadının 2/3'ünü götürebiliyordu. Büyük toprak sahipleri, bu mali yükün orantılı bir kesimini kuşkusuz ödemiyorlardı. Onların yükümlülüklerinden özellikle Batı'da geniş çapta kaçınılabiliyordu. Sundwall'a

Son ve çok önemli olarak, her iki bölge önemli ölçüde farklı mülk sahibi sınıfların egemenliği altındaydı. Doğu'da, kırsal mülk sahipleri, kasabalarda oturan, hem merkezî siyasal iktidardan dışlanmaya hem de hükümdarın ve bürokrasinin emirlerine itaat etmeye alışmış bir orta sınıf oluşturuyordu: bunlar taşralı toprak sahibi sınıfın hiçbir zaman bir imparatorluk hanedanı çıkarmamış bir kanadıydı. Geç imparatorlukta, yukarı doğru artan hareketlilik ve Konstantinopolis'te ikinci başkentin kurulmasıyla bu tabaka Doğu'nun devlet yönetiminin büyük çoğunluğunu temin ediyordu. "Hizmet Hıristiyanlarının" büyük çoğunluğunu oluşturan bunlardı ve –II. Constantius tarafından üye sayısı 2.000'e çıkarılan ve Yunanca konuşan eyaletlerin türedi yetkililerini ve ileri gelenlerini içeren– yeni Konstantinopolis Senatosu'nu dolduruyorlardı. Zenginlikleri, Roma'daki daha eski ve daha kıdemli benzerlerine göre daha sınırlı, yerel iktidarları daha az baskıcı ve devlete olan sadakatleri de o ölçüde büyüktü.[76] Batı, büyük adamlar sınıfı içinde öldürücü anlaşmazlıklar, sık sık tekrarlayan tahtı zorla ele geçirmeler yaşarken, Diocletianus'dan Mavrikios'a (Maurice) Doğu'da hemen hemen hiç iç savaş olmamıştı. Bu kısmen, hâlâ bölgede güçlü olan, kutsal hükümdarların ululanması Helenistik siyasal geleneğinin bir parçasıydı: ama ayrıca da devlet ve soylular (*gentry*) arasındaki farklı toplumsal dengenin bir yansımasıydı. Batılı hiçbir imparator, bütün yöresel arazileri devletin gözetiminden çıkarma gerçeğine rağmen, *patrocinium*'un yayılmasını sınırlandırmaya girişmedi: ama birbirini izleyen Doğulu İmparatorlar, 4. yüzyılda buna karşı bir dizi yasa çıkardılar.[77]

Batı'nın senatörler aristokrasisi oldukça farklı bir gücü temsil ediyordu. Onlar artık *Principat*'ın erken dönemlerinde olduğu gibi aynı aile şebekelerinden oluşmuyorlardı: Roma aristokrasisindeki çok düşük doğum oranları ve Antoninus (Antoni-

göre, imparatorluk devletinin toprak sahibi aristokrasiyi yeterince vergilendirme konusundaki yetersizliği Batı'daki nihai çöküşünün nedeniydi; *Weströmische Studien*, s. 101.

76 Peter Brown, *The World of Later Antiquity*, Londra 1971, s. 43-4.

77 Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 777-8.

ne) sonrası çağın siyasal çalkantıları, Batı'nın her yerinde yeni nesepleri öne çıkarmıştı. Galya ve İsyanya'nın taşralı toprak sahipleri, imparatorluk döneminin ortalarında başkentteki siyasal önemlerini yitirdiler;[78] öte yandan, bu çağda yegâne ayrılıkçı bir "hanedan" çıkarabilen tek bölgenin, bir dizi bölgesel gasp edicinin –Postumus, Victorinus ve Tetricus– on yıldan fazla bir süre görece istikrarlı bir rejim kurabilmiş ve iktidarlarının İspanya'ya kadar uzatabilmiş olduğu Galya olması dikkat çekicidir. İtalyan soyluları, doğal olarak, imparatorluk siyasetinin merkezine yakın olmayı sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Dörtlü Yönetimin (*tetrarchy*) icadı, Batı'nın her yerinde toprak sahibi aristokrasinin geleneksel imtiyazlarını ciddi olarak sınırlandırmıştı; ama ekonomik güçlerini azaltmadı. Senatörler sınıfı 3. yüzyıl içinde askerî komutanlıklarını ve doğrudan siyasal etkilerinin önemli bir kısmını kaybetmişlerdi. Ama hiçbir zaman topraklarından yoksun bırakılmamışlardı ve geleneklerini unutmamışlardı: İmparatorluktaki en büyük malikâneler onlarındı ve imparatorluk karşıtı (anti-emperyal) mazinin anılarını koruyorlardı. Kendisi son derece mütevazı bir kökenden gelen ve kaba kışla görüntüsüne sahip olan Diocletianus senatörler sınıfını hemen hemen tüm eyalet yöneticiliklerinden ve dörtlü yönetimin en üst pozisyonlarından sistemli bir şekilde uzaklaştırmıştı. Bununla birlikte, halefi, Konstantinos bu aristokrasi karşıtı politikaları tersine çevirdi ve Batı'daki İmparatorluk bürokrasi aygıtının en üstü makamlarını şimdi *clarissimate*'yi oluşturmak üzere *equestrian* sınıfıyla tek bir soyluluk oluşturmak üzere birleşmiş olan senatörler sınıfına açtı. Onun yönetiminde, İtalya, İspanya, Kuzey Afrika ve Batı'nın başka yerlerinde senatörlerin *prasesides*'i ve *vicarii*'si bir kez daha hızla arttı.[79] Konstantinos'un Batılı

78 Geç imparatorluk döneminde İspanyol ve Galyalı soyluların rolünün analizi için bkz. K. F. Stroheker, "Spanishche Senatoren der spätromischen und westgotischen Zeit", *Germanentum und Spätantike*, s. 54-87; ve *Der Senatorische Adel im Spätantiken Gallien*, Tübingen, 1948, s. 13-42. Stroheker, 3. yüzyıldaki, Gratian ve Theodosius döneminde, önceki zevallerinden sonra her birinin siyasal olarak yeniden ortaya çıkışını vurgulamaktadır.

79 Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, s. 216-219, istatistiki hesaplamalar sunmaktadır.

aristokrasi ile yakınlaşmasının saiki (motivasyonu), onun saltanatındaki bir diğer büyük değişiklikten, Hıristiyanlığı seçmesinden çıkarsanabilir. Batı'daki senatörlük düzeni, yalnızca imparatorluktaki toprak sahibi soyluluğun ekonomik ve siyasal olarak en güçlü kesimi değil, ayrıca ideolojik olarak geleneksel paganizmin kalesi ve potansiyel olarak Konstantinos'un dinsel yeniliklerine en fazla karşı olan kesimdi. Bu sınıfın imparatorluk yönetici elitine yeniden katılması böylece muhtemelen, kısa vadede imparatorluğun resmî dini olarak Hıristiyanlığı yerleştirmenin tehlikeleri ortasında onları yatıştırmak amacını taşıyordu.[80] Ancak uzun vadede, Batılı büyük patrici ailelerinin –Anicii, Betitii, Scipones, Ceionii, Acilli ve diğerlerinin– siyasal geri dönüşünü sağlayan servet ve ilişkileriydi.

Zira Dörtlü Yönetim altında siyasal olarak kızağa çekilen senatörler aristokrasisi çok geniş çapta ekonomik olarak durumunu telafi etti. Yüksek istifçilik ve düşük doğum oranları, Batılı aristokrasinin ortalama gelirinin 4. yüzyılda, 1. yüzyıldaki seleflerinin servetinin aşağı yukarı beş katına kadar, giderek çok daha az sayıda kodamanın elinde toplanmasına yol açtı.[81] Konstantinos'u izleyen imparatorlar, Jovian'dan itibaren artan oranda *scholae palatinae*'den devşirilen ya da bizzat kendileri saray muhafızı olan[82] genellikle düşük toplumsal kökenli subaylardı; ancak bunların her biri, açıkça senatörlere karşı olan I. Valentinian bile, *praetorian prefecture*'den başlayarak Batı yönetiminin kilit sivil görevlerini *clarissimate*'ye teslim etti. Doğu

80 Arnheim, *a.g.e.*, s. 5-6, 49-51, 72-3. Bununla birlikte şurasına işaret edilmelidir ki, Batılı senatör sınıfı imparatorluğun Hıristiyanlaştırılmasına karşı ne direnç gösterirse göstersin, kendi saflarında gayri resmî olarak törelerde ve evlenme biçimlerinde dinsel çeşitliliğe karşı hoşgörülüydüler. Bkz. Peter Brown, *Religion and Society in the Age of St. Augustine*, Londra, 1972, s. 161-82.

81 Brown, *The World of Late Antiquity*, s. 34. Geç imparatorlukta, toprak sahibi aristokrasi muhtemelen –misli görülmemiş mali zorbalıkların olduğu bir zamanda– imparatorluk devletinin vergilerden elde ettiğinden daha fazla tarımsal artığa el koydu: bkz., Jones, "Rome", *Troisieme Conference Internationale d'Histoire Economique*, s. 101.

82 Jovian, I. Valentinian, Valens ve Majorian *scholae* subaylarıydı. Geç imparatorluk döneminin askerî elitinin rolü hakkındaki tasvirî tartışma için bkz. R. I. Frank, *Scholae Palatinae. The Palace Guards of the Later Roman Empire*, Roma 1969, özellikle s. 167-94.

ile olan farklılık çarpıcıdır: orada aynı bürokratik işlevler soylu olmayanlar tarafından yerine getiriliyordu ve atama elde edebilen az sayıdaki aristokratların –daha da çarpıcı bir şekilde– kendileri Batılılardı.[83] Batı İmparatorluğu'nun askerî mekanizması, Batı'daki aristokratik şebekenin merkezi dışında kalmaya devam ediyordu. Ancak Valentinian'ın 375 yılında ölümüyle, senatörler plütokrasisi imparatorluk yönetimini bizzat ordu içinden ele geçirdi ve kör patrisyen/patrici bencilliği ile, Diocletianus'dan itibaren askerî yöneticilerin özel önem verdiği tüm savunma mekanizmasını giderek dağıttılar. Vergi kaçırma ve asker alımlarını engelleme uzun süreden beri Batılı toprak sahibi sınıf arasında yaygındı. Şimdi Batı'da bunların katılaşmış sivilciliği, etnik olarak, ordu komutanlıklarının, kendileri imparatorluk onurunu elde edemeyecek olan, Germen generallere geçmesiyle yeni bir kaldıraç elde etmiş oldu. Pannonialı selefleri bu onura sahip olmuşlardı ve Germen generaller, Balkanlı generallerin hiçbir zaman maruz kalmadığı, yönettikleri askerler arasında yaygın bir yabancı düşmanlığıyla (*xenophobia*) karşı karşıya kaldılar. Bir Frank olan Arbogast ya da Vandal olan Stilicho askerî otoritelerini asla istikrarlı siyasal bir güce dönüştüremediler. Birbirini izleyen zayıf imparatorlar Gratian, II. Valentinian ve Honorius, savunma konusundaki sorumlulukları artık onlara içeride hakimiyet ya da güvenlik sağlamayan bu tecrit edilmiş ve yabancı generallere karşı Roma'da aristokratik kliklerce kışkırtılabiliyorlardı. Batı'nın toprak sahibi soyluluğu böylece sonunda ve tehlikeli bir şekilde, imparatorluk devletinde merkezî etkinliği yeniden ele geçirdi.

Birkaç yıl içinde yukarıdan yapılan bu aristokratik darbeyi aşağıdan kitlesel bir ayaklanmada izledi. Geç 3. yüzyıldan beri Galya ve İspanya'da ara sıra köylü ayaklanmaları oluyordu: firari köleler, asker kaçakları, bunalmış *coloni* ve kırsal yoksullar, *Bacaudae* diye adlandırılan ve uzun yıllar ordu garnizonlarına ve taşralı soylulara karşı kimi zaman onları bastırmak için imparatorun bizzat müdahalesini gerektiren çapulcu çetelerine katılıyorlardı. Doğu'nun hiçbir yerinde benzeri görülmeyen bu

83 Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, s. 167-8.

ayaklanmalar, tarımcı Batı'nın başlangıçtaki ve son emek sistemleri olan hem köleliğe hem de kolonluğa karşı ortak isyanlardı. 5. yüzyılın başında, dayanılmaz mali ve kira baskıları altında ve senatörlerin restorasyonundan sonra, sınırların tahrip olması ve güvensizleşmesiyle, *Bacaudae* isyanları, 407-17, 435-7 ve 442-3'te yeni bir boyut ve yoğunlukta adeta patladı. Kuzeyden Loire vadisine kadar uzanan merkezî isyan bölgesi Armorica'da, köylü isyancılar subayları kovarak, toprakları ele geçirerek, köle sahiplerini kölelikle cezalandırarak ve kendi yargı ve askerî sistemlerini kurarak neredeyse bağımsız bir devlet yarattılar.[84] Batı'nın toplumsal kutuplaşması böylece, dışarıdan güçlerin son darbeyi indirmesinden önce, yukarıdan ve aşağıdan imparatorluğun kendi içindeki güçlerce parçalanmasıyla kasvetli ikili bir finalle sona erdi.

84 *Bacaudae* için bkz. V. Sirago, *Gallia Placidia e La Trasformazione Politica dell'Occidente*, Louvain 1961, s. 376-90; E. A. Thompson, "Peasent Revolts in Late Romen Gaul and Spain", *Past and Present*, Kasım 1952, s. 11-23 en iyi özet anlatıdır. Galya köleliğinin önemi, dönemin raporlarında da açıkça görülür. Thompson'un yorumu şöyle: "Kaynaklarımız bu ayaklanmaların esas itibariyle tarım kölelerinden kaynaklandığını ya da her halükârda kölelerin bunlarda önemli bir rol oynadığını düşündürüyor" (s. 11). Tarımdaki yoksulların diğer ana kategorisi –bağımlı kolonlar– hiç kuşkusuz ayrıca bu ayaklanmalara katılmışlardır. Kuzey Afrika'daki gezici *circumcelliones*, farklı olarak, daha iyi koşullardaki özgür emekçilerin, ilhamını *Donatism*'den (*Donatismus*) alan bir hareketiydi; bu hareketin toplumsal ve dinsel karakteri, onu, hiçbir zaman kitlesel ve tehditkâr olmayan *Bacaudae*'den farklı bir fenomen yapmaktadır. Bkz. B, H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandals*, Cambridge 1954, s. 87-8, 100.

II. Geçiş

1

Germenik Arkaplan

406 yılının son günü donmuş Ren'i geçen Germenik barbarlar, işte bu lüks ve zevke düşkün oligarkların, sökülmüş savunma mevzilerinin ve umarsız kırsal kitlelerin karanlık dünyasına ayak bastılar. Bu istilacıların toplumsal düzeni neydi? Roma lejyonları Caesar (Sezar) döneminde Germenik kabilelerle ilk kez karşılaştıklarında, bunlar ağırlıklı olarak kırsal bir ekonomiye sahip yerleşik tarımcılardı. Aralarında ilkel komünal üretim biçimi egemendi. Toprakta özel mülkiyet bilinmiyordu: her bir kabilenin lideri ortak arazinin hangi kısmının sürüleceğine karar veriyor ve buranın belirli kesimlerini tarlaları kolektif olarak işleyecek ve kullanacak klanlara tahsis ediyordu. Her ne kadar sürüler özel mülkiyete konu olsa ve önde gelen aşiret savaşçılarının zenginliğini sağlasa da, bu dönemsel olarak yeniden tahsis etme, klanlar ve haneler arasında büyük varlık farklılıklarını önlüyordu.[1] Barış zamanında halkın bütünü üzerinde otorite sahibi olan bir şef yoktu; savaş zamanında ise olağanüstü askerî şefler seçiliyordu. Klanların pek çoğu hâlâ ana soyluydu. Bu basit toplumsal yapı kısa sürede Romalıların Ren'e ulaş-

1 Bu tasvir, Caesar'dan Tacitus'a kadar Germenik toplumsal formasyonların Marksist bir incelemesi olarak açıklık ve zarafet örneği E. A. Thompson'un çalışmasını izlemektedir: *The Early Germans*, Oxford 1965, s. 1-28.

maları ve M.S. 1. yüzyılda Almanya'nın Elbe'ye kadar olan kesimini işgal etmeleriyle değişecekti. Sınırdaki lüks eşya ticareti Germen kabileleri arasında hızla artan bir tabakalaşma getirdi: Roma mallarını satın almak için önde gelen kabile savaşçıları sığır satıyor ya da Roma pazarlarına köle ihraç etmek üzere diğer kabileleri yağmalıyordu. Tacitus'un dönemine gelindiğinde yeniden arazi tahsislerinin sıklığı azalırken toprağın klanlara tahsisine son verildi ve doğrudan bireylere dağıtıldı. Boş ormanlık arazide toprağı işleme hâlâ sık sık değişiyordu ve böylelikle kabilelerin büyük ölçüde sabit arazileri yoktu: tarım sistemi mevsimlik savaşları teşvik ediyor sık sık büyük çaplı göçlere izin veriyordu.[2] Genel bir özgür savaşçılar meclisi, önerilerini hâlâ reddedilebiliyor olsa da artan zenginliği ile kalıtsal bir aristokrasi, kabile içinde stratejik güç kullanabilen devamlı bir heyet oluşturmuştu. Bu heyetin üzerinde seçimle gelen şefler çıkarabilen krallık benzeri hanedan nesepleri ortaya çıkmaya başlıyordu. Her şeyden önemlisi, her kabilede önde gelen adamlar, ani akınlarda kullanılmak üzere etraflarına kabile akrabalık birimlerini aşan "maiyet"ler topluyorlardı. Bu maiyetler soylulardan devşiriliyor ve kendilerine tahsis edilen arazilerin ürünleriyle geçiniyorlar ve tarımsal üretime katılmaktan bağışık tutuluyorlardı. Bunlar, bu ilkel toplumsal formasyonlar içinde, kalıcı sınıf ayrımlarının ve kurumsallaşmış baskıcı otoritenin nüvesini oluşturuyordu.[3] Sıradan savaşçılarla, kabile içindeki sadık maiyetlerine güvenerek diktatörce güç ele geçirmek isteyen ihtiraslı soylu liderler arasında mücadeleler giderek artıyordu;

2 M. Bloch, "Une Mise au Point: Les Invasions", *Mélanges Historiques*, I, Paris 1963, s. 117-18.

3 Thompson, *The Early Germans*, s. 48-60. Bir maiyet sisteminin oluşması her yerde kabileden feodal düzene tedrici geçişin belirleyici ilk adımını oluşturmaktadır. Zira bu, akrabalık ilişkileri tarafından yönetilen bir toplumsal sistemden kritik kopuşu oluşturmaktadır: maiyet her zaman, biyolojik bağlar yerine uzlaşımsal bağları koyan, akrabalık dayanışmasını aşan bir elit olarak tanımlanabilir. Klan sisteminin yaklaşan çöküşüne işaret eder. Tam olarak biçimlenmiş bir feodal aristokrasi, kuşkusuz, tarihçilerin henüz araştırmaya başlamış oldukları, kendi (yeni) akrabalık sistemine sahip olacaktır: ancak bunlar hiçbir zaman onun başat yapısını oluşturmayacaktır. Bu merkezî nokta etrafında Owen Lattimore'un uyarıcı makalesinde güzel bir tartışma yer almaktadır; "Feodalism in History", *Past and Present*, no. 12, Kasım 1957, s. 52.

Teutoburg Ormanı'nda zafer kazanmış olan Arminius'un kendisi bu tür mücadelelerden birinin heveslisi ve kurbanı olmuştu. Roma diplomasisi, sınırlar üzerinde barbar baskısını hafifletmek ve Roma ile işbirliği yapmak isteyen bir aristokrat tabakayı şekillendirmek için, bağışlar ve ittifaklar yoluyla bu tür öldürücü anlaşmazlıkları etkin bir şekilde kışkırtıyordu.

Böylece gerek ekonomik gerekse siyasal olarak, ticaret ve diplomatik müdahale yoluyla Roma'nın baskısı, Almanya ormanlarındaki komünal üretim biçiminin toplumsal farklılaşmasını ve çözülmesini hızlandırdı. İmparatorlukla en yakından ilişki içinde olan halklar, kaçınılmaz olarak en "ileri" toplumsal ve ekonomik yapıları ve de kabilelerin geleneksel hayat tarzından en büyük kopuşları temsil ediyordu. Kara Orman'daki Alamanni ve hepsinden önemlisi Bohemya'daki Marcomanni ve Quadi, Roma tarzı *villa*'lara, savaş esirlerinden oluşan köle emeği ile işlenen malikânelere sahipti. Üstelik Marcomanni başka Germen halklara boyun eğdirmiş ve Merkezi Tuna bölgesinde krallık yönetimi altında örgütlü bir devlet yaratmıştı. Onların imparatorluğu kısa sürede devrildi ama bu gelecekte işlerin alacağı biçimin bir göstergesiydi. Bir yüz elli yıl kadar sonra, Aurelianus'un lejyonları çekmesinden sonra Daçya'yı işgal eden Vizigotlar, 4. yüzyılda aynı toplumsal gelişmenin daha ileri işaretlerini ortaya koydular. Onların tarım teknikleri daha ileriydi ve çoğunlukla ürün yetiştiriyor, köy zanaatlarını biliyorlardı (çömlekçi çarkı) ve ilkel bir alfabeye sahiptiler. Bu bir zamanların Roma eyaletinde, arta kalmış kasabaları ve kaleleriyle Vizigot ekonomisi şimdi Tuna ticareti konusunda imparatorlukla öylesine bağımlı hale gelmişti ki, Romalılar etkin bir savaş önlemi olarak onlara karşı başarıyla ticari abluka uyguluyorlardı. Savaşçıların genel meclisi tümüyle ortadan kalkmıştı. İtaatkâr köyler üzerinde merkezî siyasal otoriteyi, ileri gelenlerin konfedere bir meclisi temsil ediyordu. Bu ileri gelenler malikâneleri, maiyetleri ve köleleri olan, halklarının geri kalan kısmından açıkça farklılaşmış mülk sahibi bir sınıftı.[4] As-

4 E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford 1966, özellikle s. 40-51; önceki çalışmasının devamını teşkil eden bir diğer berrak eser.

lında, Roma İmparatorluk sistemi varlığını ne kadar uzun süre devam ettirirse, onun etkileme ve örnek olma gücü, sınırlarındaki Germen kabilelerini, daha fazla toplumsal farklılaşmaya ve daha ileri düzeyde siyasal ve askerî örgütlenmeye yönlendiriyordu. Marcus Aurelius'tan itibaren imparatorluk üzerindeki birbirini izleyen barbar baskısı böylece Roma için kötü kaderin tesadüfi darbeleri değildi, bunlar büyük ölçüde kendi varoluşunun ve başarısının yapısal sonuçlarıydı. Dış çevresinde meydana gelen yavaş değişiklikler, taklit ya da müdahale yoluyla, birbirine eklenir hale geldi: Roma uygarlığı onları yavaş yavaş değiştirirken Germen sınırlarındaki tehlike arttı.

Bu arada, Roma İmparatorluğu'nun kendi içinde, artan sayıda Germen savaşçı imparatorluk ordularının saflarında istihdam ediliyordu. Geleneksel olarak Roma diplomasisi, mümkün olan her yerde, imparatorluğun sınırlarını, Roma sınırları dışında bağımsızlıklarını koruyan, buna karşılık barbar dünya içinde parasal yardım, siyasal destek ve askerî koruma karşılığında Roma çıkarlarını gözeten, dıştan bir *foederati* siperiyle çember içine alıyordu. Bununla birlikte, geç imparatorlukta yönetim, bu kabilelerden kendi birlikleri için düzenli olarak asker devşirmeye başladı. Aynı zamanda, barbar göçmenler ya da tutsaklar, karşılığında orduya hizmet etmek koşuluyla boş arazilere *laeti* olarak yerleştirilmeye başlandı. Dahası, pek çok özgür Germen savaşçı, imparatorluk askerî düzenindeki ücret ve terfi olanaklarının cazibesine kapılarak Roma alaylarına katılmak için gönüllü oldu.[5] 4. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Roma toplumsal evrenine kültürel ve siyasal olarak entegre olmuş birinci sınıf saraylı asker, subay ve generallerin oranı bir hayli yüksekti: Silvanus ya da Arbogast gibi, *magister militum* ya da başkomutan rütbesi kazanmış Frank generalleri sık görülen şeylerdendi. Böylece imparatorluk devlet aygıtının içinde Romalı ve Germen unsurların bir çeşit iç içe geçmesi söz konusuydu. Çok sayıda Germen (*Teutonic*) asker ve subayın Roma dünyasına entegrasyonunun, geçici ya da kalıcı olarak geride bıraktıkları Germen dünyası üzerindeki toplumsal ve ideo-

5 Frank, *Scholae Palatinae*, s. 63-72; Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 619-22.

lojik etkilerini yeniden kurmak o kadar zor değildir: bunlar sınırların ötesindeki kabile toplumları içindeki çoktan başlamış olan farklılaşma ve tabakalaşma eğilimlerinin güçlü bir şekilde takviye edilmesini temsil ediyordu. Siyasal otokrasi, toplumsal mertebe, askerî disiplin ve parasal nemalanma hep dışarıda öğrenilmiş derslerdi ve yerli şefler ve ileri gelenler tarafından kolayca özümsenebiliyordu. Böylelikle, bütün Almanya'nın, Orta Asya'dan gelen göçebe Hun istilacıların baskısıyla kargaşaya sürüklendiği ve kabilelerin Roma sınırlarına akmaya başladığı 5. yüzyılın *Völkerwanderungen* dönemine gelindiğinde, gerek iç, gerekse dış baskılar Germen toplumunu Caesar'ın günlerindeki şeklinden bir hayli uzaklara taşımıştı. Artık, eski haşin klan eşitliğinin yerini, hemen hemen her yerde, güçlenmiş bir maiyet soyluluğu ve toprakta bireysel zenginlik almıştı. Roma ve Germen toplumsal formasyonlarının sınır bölgelerindeki uzun süren sembiyozu, ikisi arasındaki açıklığı, her ne kadar pek çok önemli açıdan hâlâ bu açıklık muazzam olsa da, giderek daraltmıştı.[6] Bunların nihai, tahripkâr çarpışması ve birleşmesinden sonunda feodalizm doğacaktı.

6 Bu yüzyılda tarihçiler arasında, geleneksel kavramlaştırmalara tepki olarak, kimi zaman iki dünyanın önceki sembiyoz derecesini abartma eğilimi olmuştur. Aşırı bir örnek Porshnev'in, tüm Roma altyapısının baştan sona tutsak edilmiş barbar köle emeğine dayandığı, bu nedenle iki toplumsal sistemin daha işin başından beri yapısal olarak birbirine kenetlenmiş olduğu tezi yer alır: erken Germen halklarının savaşçı meclisleri, Romalıların köleleştirici seferlerine karşı savunmacı tepkilerdir. Bu kavramlaştırmaya göre, imparatorluk, barbar periferisiyle her zaman "karmaşık ve çelişkili bir birlik" oluşturmuştur. Bkz. B. F. Porshnev, *Feodalizm i Narodny Massye*, Moskova 1964, s. 510-12. Bu görüş, geç imparatorluktaki tutsak köle işgücünün rolünü ve erken imparatorlukta bile Germen *limes*'lerden elde edilen kölelerin oranını abartmaktadır.

2

İstilalar

Batı İmparatorluğunu yıkan Germen istilaları, her biri farklı bir kalıp ve hamle halinde birbirini izleyen iki evrede olmuştur. İlk büyük dalga, Suevi, Vandal ve Alanların zayıf konfederasyonunca, buz tutmuş Ren üzerinden 31 Aralık 406'da başlamıştır. Birkaç yıl içerisinde, 410'da Alaric yönetimindeki Vizigotlar, Roma'yı yağmalamıştır. İki on yıl sonra, 439'da Vandallar Kartaca'yı ele geçirdi. 480'e gelindiğinde eski Roma topraklarında barbar devletlerinin ilk kaba sistemleri kurulmuştu: Savoy'da Burgundianlar, Aquitaine'de Vizigotlar, Kuzey Afrika'da Vandallar ve Kuzey İtalya'da Ostrogotlar. Daha sonraki çağlara Karanlık Çağlar imajının verilmesinin ilk büyük örneği olan bu korkunç ilk istilanın karakteri, aslında çok karmaşık ve çelişkiliydi: zira, bir arada ve aynı zamanda hem Germen halklarının Batı Roma'ya yönelttiği en radikal ve yıkıcı saldırıydı; hem de Latin mirasına saygısı açısından çok belirgin bir şekilde muhafazakârdı. Batı İmparatorluğu'nun askerî, siyasal ve ekonomik birliği geri döndürülemez bir şekilde parçalanmıştı. *Limitanei* sınır savunmalarının yok edilmesinden sonra Roma kara orduları *comitatenses*'in bazıları birkaç on yıl kadar varlığını korudu; ancak barbarların egemen olduğu bölgelerle kuşatılmış ve tecrit edilmiş olduğu için Kuzey Galya gibi kimi özerk askerî cep-

ler imparatorluk sisteminin tamamen çöküşünden başka bir şeyi vurgulamıyordu. Eyaletler, geleneksel yönetimleri batmış ya da başıboş kalmış olarak yerel düzensizlik ve kargaşaya yuvarlandılar; toplumsal ayaklanma ve eşkıyalık geniş alanlara egemen oldu. Daha uzak yörelerde Roma'nın cilası çatladıkça, arkaik ve gömülü kalmış yerel kültürler su yüzüne çıktı. 5. yüzyılın ilk yarısında, Batı'nın her yerindeki barbar saldırılarıyla imparatorluk düzeni harap oldu.

Ne ki Batı İmparatorluğu'nu parçalayan Germen kabileler, onun yerine yeni ya da tutarlı bir siyasal evren koymaya muktedir değillerdi. İki uygarlığın "su-seviyesi" arasındaki fark hâlâ çok büyüktü: onları birleştirmek için bir dizi yapay kilit gerekliydi. Çünkü, kabile istilalarının ilk serisinin barbar halkları, ileri toplumsal farklılaşmalarına rağmen, Batı Roma'ya doluştuklarında son derece gelişmemiş ve ilkel olarak kaldılar. Hiç birisi, kalıcı bölgesel bir devleti asla tanımamıştı; hepsi kalıtım yoluyla pagan dinindendi; çoğu okuma-yazmadan mahrumdu; çok azı gelişmiş ya da istikrarlı bir mülkiyet sistemine sahipti. Eski Roma eyaletlerinin geniş bölümlerinin gelişigüzel istilası doğal olarak onları kontrolü kolay olmayan acil mal edinme ve yönetim sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştı. Bu bünyevi zorluklar ilk istila dalgasının coğrafi dağılımıyla daha da yoğunlaştı. Zira, –çoğu kez tüm kıtaya yayılmış bu muazzam kat edişler– bilinen *Völkerwanderungen*'lerde her halkın nihai yerleşmesi, başlangıç noktalarından çok uzaktaydı. Vizigotlar, Balkanlar'dan İspanya'ya; Ostrogotlar Ukrayna'dan İtalya'ya; Vandallar, Silezya'dan Tunus'a; Burgundianlar Pomeranya'dan Savoy'a ulaşmışlardır. Kendi özgün yerleşim bölgesiyle doğrudan temas halinde olan Roma topraklarını işgal etmiş olan hiçbir barbar topluluğa rastlanmaz. Bunun sonucu, Güney Fransa, İspanya, İtalya ve Kuzey Afrika'daki Germen göçmen kümeleri, işin başından itibaren sayıca sınırlıydı çünkü arkalarında kat ettikleri çok uzun bir yol vardı ve büyük ölçüde ve bu doğal göçler nedeniyle daha sonra geleceklerden geniş ölçüde kopmuş durumdaydılar.[1] İlk barbar

1 İlk istilaların büyüklüğü konusundaki yegâne güvenilir rakamlar, Kuzey Afrika'ya geçmeden önce kendi şefleri tarafından yapılan sayıma göre 80.000

devletlerin el yordamıyla yaptıkları düzenlemeler, görece zayıflık ve tecrit edilmişliğin bu genel durumunu yansıtır. Bu nedenle, büyük ölçüde, paradoksal olarak nerelerde öznel olarak mümkünse korunmuş olan imparatorluk yapılarını benzer Germen yapılarla bağdaştırarak, sistemli bir kurumsal ikilik oluşturacak şekilde daha önce var olan imparatorluk yapılarına ağırlıklı bir şekilde yaslanmak zorunda kalmışlardır.

Böylece istila eden toplumlar için karar verilmesi gereken ilk ve en temel mesele toprağa ekonomik olarak tasarruf edilmesiydi. Normal olarak benimsenen çözüm, özellikle Germen askerlerin aşina olduğu eski Roma pratiklerinin çok yakın bir modeli ve keskin bir şekilde farklılaşmış toplumsal bir geleceğe doğru kabile geçmişinden kritik bir kopuş oldu. *Hospitalites* rejimi, Vizigotlar, Burgundianlar ve Ostrogotlar tarafından yerel Romalı toprak sahiplerine empoze edildi. Pek çok Germen paralı askerin katılmış olduğu eski imparatorluk konaklama (yerleştirme) sisteminden kaynaklanan bu sistem, Burgondia ve Aquitaine'de, büyüklükleri küçük bireysel *villa*'lara daha küçük paylar verilmesini olanaklı kılan büyük malikanelerin ekili arazisinin 2/3'ünü, İtalya'da 1/3'ünü barbar "misafirlere" tahsis etti. Ve bölünemeyen araziler sistemi eşitlemek için özel bir vergi ödediler. Burgundia *hospes*'leri de Romalı köylerin 1/3'ünü ve orman arazilerinin 1/2'sini aldılar.[2] İspanya'da Vizigotlar daha sonra herhangi bir malikânenin hane çiftliğinin 1/3'ünü ve kiralanmış arazilerin 2/3'ünü alacaklardı. Yalnızca Kuzey Afrika'da Vandallar, yerel soyluların ve kilisenin büyük kısmını, uzun dönemde kendileri için maliyeti çok yük-

---

–belki 20-25.000 kişilik bir ordu oluşturabilir– Vandal topluluğuna ait olandır; bkz. C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, s. 215-21. Bu çağda imparatorluk sınırlarını aşan Germen halklarının çoğu, ender olarak 20.000'i geçen kara ordularıyla, muhtemelen aynı büyüklükteydi. Russsell, M.S. 500'e gelindiğinde eski Batı İmparatorluğu içindeki azami barbar nüfusun, 16.000.000 içinde 1.000.000 olduğunu tahmin etmektedir. J. C. Russell, *Population in Europe 500-1500*, Londra 1969, s. 21.

2 Çeşitli *hospitalitas* düzenlemelerinin en eksiksiz anlatımı için bkz. F. Lot, "Du Regime de l'Hospitalité", *Recueil des Travaux Historiques de Ferdinand Lot*, Cenevre 1979, s. 63-99; ayrıca bkz. Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 249-53, III, s. 46.

sek olacak bir seçenekle, ne türden olursa olsun herhangi bir uzlaşmaya gitmeden ya da taviz vermeksizin kolayca ele geçirdiler. "Konukseverlik" sistemi altında toprakların dağıtılması muhtemelen yerel Romalı toplumun yapısını görece az etkiledi: söz konusu olan barbar fatihlerin sayısının az olması karşısında, *sortes*'ler ya da onlara tahsis edilen parseller hiçbir zaman Romalıların yönetimi altındaki arazilerin yalnızca bir kısmı olmanın ötesine geçmedi. Daha sonra bu genellikle işgalden sonra askerî yayılma korkusuyla daha da yoğunlaştı: Ostrogotların Po vadisindeki bir araya toplanmış yerleşimleri tipik bir yapıydı. Büyük malikanelerin bölünmesinin Latin mülk sahipleri tarafından şiddetli bir dirençle karşılaştığı yolunda herhangi bir işaret yoktur. Öte yandan, bunun Germen topluluklar üzerindeki etkisi şiddetli olmaktan başka bir şey olamazdı. Zira *sortes* yeni gelen Germen savaşçılara toptan tahsis edilmemişti. Tam tersine, Romalılarla barbarlar arasında, toprağın bölünmesini düzenleyen günümüze ulaşan bütün anlaşmalarda, yalnızca iki kişi yer almaktadır –daha sonra *sortes*'ler fiilen bir grup Germen tarafından işlense de– taşralı toprak sahibi ve bir Germen ortak. Dolayısıyla topraklara klanın ileri gelenlerinin el koymuş ve daha sonra da sıradan kabile mensuplarını buralara kiracı ya da muhtemelen yoksul küçük mülk sahibi olarak yerleştirmiş olması muhtemel görünmektedir.[3] Birinciler bir hamlede taşralı aristokrasinin eşiti haline gelirken, ikinciler doğrudan ya da dolaylı bir şekilde ekonomik yönden onlara bağımlı hale geldiler. Döneme ait belgelerden ancak dolaylı olarak görülebilen bu süreç, hiç kuşkusuz, sıradan savaşçıya özgürlüğünü sağlayan ormandaki eşitlikçiliğin anılarıyla ve de tüm istilacı topluluğun silahlı doğası nedeniyle yumuşatılmıştı. Başlan-

3 Bu Thompson'un yeniden inşasıdır: "The Visigoths from Fritigern to Euric", *Historia*, Bd XII, 1963, s. 120-1: bu yerleşimlerin toplumsal etkileri hakkındaki en son ve sıkı tartışmalar. Bloch *sortes*'lerin kabile toplumu içinde, el konulmuş bütün topraklardan oluşan bir fondan, mertebeye göre, eşitsiz dağıtıldığına ve böylelikle Germen büyük toprak sahipleri ve bağımlı kiracılar yerine küçük köylüler yaratıldığına inanıyordu; ancak nihai sonuç, eğer bu varsayım doğru ise muhtemelen çok da farklı olmayacaktı: *Mélanges Historiques*, I, s. 134-5.

gıçta *sortes*'ler tam ya da miras bırakılabilir mülk değildi ve de bunları işleyen sıradan askerler muhtemelen geleneksel haklarının pek çoğunu korumuşlardır. Ancak sistemin mantığı açıktı: aşağı yukarı bir nesil içinde, toprakta, altında bağımlı köylülük olan bir Germen aristokrasisi, aslında kimi durumlarda etnik kölelikle birlikte, pekiştirilmiş oldu.[4] Bir kez gezginci kabile federasyonları eski imparatorluk sınırları içinde bölgesel olarak sabitlenince sınıf tabakalaşması hızla kristalleşti.

İstilalardan sonra Germen halkların siyasal gelişmesi bu ekonomik değişimleri pekiştirdi ve yansıttı. Artık bir devlet formasyonu ve onunla birlikte özgür savaşçı topluluk üzerinde baskıcı bir merkezî otorite kaçınılmazdı. Birinden diğerine geçiş kimi durumlarda yalnızca uzun ve dolambaçlı iç karışıklıklardan sonra sağlandı; Adrianople'den (Edirne) Toulouse'a, 375'le 417 arasında Avrupa içinde yollarını arayan Vizigotların – Romalı etkilerin aktif olarak yardımcı olduğu ve özendirdiği– otoriter hükümdarlık gücünün, Aquitaine'de İmparatorluk çerçevesi içinde sonunda sabitlenmiş kurumsal bir hanedan devleti olarak geçici bir dinlenme mekânı buluncaya kadar, karışık bir kabile toplumu üzerinde yavaş yavaş egemenliğini kabul ettirdiği siyasal evrimi, bu tür canlı öykülerin birbirini izlemesidir.[5] Kısa süre sonra yeni Burgundia krallığının yayınladığı görkemli "Anayasalar Kitabı" 31 önde gelen soyludan oluşan ve otoritesi şimdi kabile toplumunun yasalarında her türlü söz hakkını açıkça ortadan kaldıran küçük bir grup tarafından kutsallaştırılmıştı. Afrika'daki Vandal devleti, yalnızca olağanüstü şımarık ve eksantrik bir veraset sistemiyle zayıflatılacak, içlerindeki en acımasız otokrasiydi.[6] İlk Germen yerleşmelerinin ekonomik tasarımı Roma topraklarının biçimsel paylaşılmasına dayanırken, yeni Germen devletlerinin siyasal ve hukuki biçimi de, mülkün yönetsel ve hukuki olarak iki farklı düzene

4 E. A. Thompson, "The Barbarian Kingdoms in Gaul and Spain", *Nothingham Medieval Studies*, VII, 1963, s. 11.

5 Thompson, "The Visigoths from Fritigern to Euric", s. 105-26, bu karmaşık coğrafi-siyasal yolculuğun takdire değer bir öyküsünü vermektedir.

6 Meclisli bir kabilecilikten, "cülus merasimli" bir krallık otokrasisine geçiş için bkz. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, s. 234-38.

ayrılmasıyla resmî bir dûalizme dayanıyordu ki bu, istilacıların eski topluma egemen olma ve onunla birlikte var olacak tutarlı yeni bir siyasal yapıyı örgütleme konusundaki yetersizliklerinin en açık kanıtıydı. Bu evrenin tipik Germen krallıkları hâlâ, tahta geçiş kuralları belirsiz, kabile geçmişiyle feodal geleceğin toprak sahibi soylularının kişisel maiyeti arasında bir yerde duran, hükümdarın muhafızları ya da maiyet erkânına dayanan ilkel monarşilerdi.[7] Bunların altında, –özellikle şehirlerde– nerede mümkünse orada nüfusun geri kalan kısmından mekânsal olarak ayrılmış sıradan savaşçılar ve köylüler bulunuyordu.

Öte yandan Romalı topluluk, her ikisi de taşralı toprak sahibi sınıf tarafından sağlanan kendi sadık birimleri ve görevlileri ve kendi hukuk sistemiyle tipik olarak kendi yönetsel yapısını koruyordu. Bu dûalizm en fazla, Theodoric'in yönetiminde, Germen askerî örgütüyle Roma sivil bürokrasisinin yan yana geldiği, imparatorluk mirasının pek çoğunu koruyan, Ostrogot İtalya'sında gelişmişti. Sırasıyla her iki nüfusa uygulanabi-

---

7 Germen maiyet erkânının Karanlık Çağlar'a kadar ve bu çağlar boyunca varlığı konusundaki genelleştirilmiş geleneksel inanç, Hans Kuhn'un sert saldırısına uğramıştır: "Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Germanistische Abteilung)*, LXXXVI, 1956, s. 1-83. Kuhn, büyük ölçüde filolojik kanıtlara dayanarak özgür maiyet erkânının, başlangıçta Güney Almanya ile sınırlı, oldukça ender bir fenomen olduğunu, çok daha yaygın olduğunu düşündüğü özgür olmayan askerî hizmetkârlar ya da *Dienstmänner* ile karıştırılmaması gerektiğini iddia etmektedir. Bununla birlikte, Kuhn'un kendisi de kabilelerin maiyet erkânının sonunda varlıklarını kabul ettirir görünen *Völkerwanderungen* sırasında var olup olmadığı konusunda kararsızdır (karşılaştırınız, s. 15-16, 19-20, 79, 83). Aslında, *Gefolgschaft* sorunu filolojiye başvurarak tam olarak çözülemez çünkü terimin kendisi modern bir yakıştırmadır. Bunların biçimlerinin saf olmayışı, hem istilalardan önce hem de sonra Almanya'dan kaynaklanan, kabile toplumsal formasyonlarının bünyesinde var olan istikrarsızlığın bir sonucudur: daha sonraki kuşakları Orta Çağ'ın *ministeriales*'i olacak olan özgür olmayan hizmetkârlar, hareketli toplumsal ilişkilerdeki değişimler nedeniyle özgür maiyet erkânına yerini bırakmış ya da tersi olmuş olabilir. Çağın koşulları çoğu kez birbirini izleyen kabile liderlerinin çevresindeki silahlı grupların tanımında çok az etimolojik ya da hukuki kesinliğe olanak vermektedir. Doğal olarak, istilalardan sonra siyasal olarak bölgelere ayrılma da yukarıda özetlenen türden daha ileri karma ve geçici gruplara yol açmıştır. Kuhn'un revizyonlarının canlı bir reddiyesi için bkz. Walter Schlesinger, "Randbemerkungen zu drei Aufsätzen über Sippe, Gefolgschaft und Treue", *Beiträge zur Deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Bd. I, Göttingen 1963, s. 296-316.

lir iki ayrı hukuk varlığını koruyordu – göreneksel uygulamalardan (tanımlanmış cezalar, jüri üyeleri, akrabalık bağları, yeminler) kaynaklanan Germenik bir hukuk ve imparatorluktan hemen hemen hiç değişmeden kalmış Roma hukuku. Germen hukuk sistemlerinin kendisi, sözlü göreneklerin yazılı kurallar haline gelmesiyle kaçınılmaz olan, çoğu kez belirgin bir Latin etkisi ortaya koyuyordu: II. Theodosius'un İmparatorluk yasası, 5. yüzyılda Burgundia ve Vizigot yasalarınca alınıp kullanılmıştı.[8] Üstelik bu alınıp kullanılan şeylerin ruhu genellikle önceki barbar geleneklerinde yer alan akrabalık ve klan ilkelerine de aykırıydı: yeni krallık devletlerinin otoritesi bu eski kabile kalıplarının inatçı etkisine rağmen oluşturulmak zorundaydı.[9] Aynı zamanda, Romalı nüfusun hayatını düzenleyen katı Latin meşruiyetini kurcalayıp bozma konusunda da, ya pek az bir girişim vardı ya da hiç yoktu. Böylece, Roma hukuk ve siyasal yapıları, bu erken barbar krallıklarda, çeşitli şekillerde el sürülmemiş olarak kaldı: bunların değiştirilmiş ve bozulmuş Germen muadilleri yalnızca onların yanına eklendi. İdeolojik kalıp benzerdi. Bütün belli başlı Germen istilacılar, imparatorluğa saldırmalarının arifesinde hâlâ pagandı.[10] Kabile toplumsal örgütlenmesi kabile dininden ayrılmazdı. Bölgesel devlet sistemine siyasi geçiş hemen hemen şaşmaz bir şekilde –her durumda sınırları geçişi izleyen ilk nesil içinde– Hıristiyanlığı kabul etmekle el ele gidiyordu. Bu, imparatorluğa yeni gelenleri görmezden gelen ya da küçümseyen Katolik Kilisesi'nin misyonerlik çabalarının bir ürünü değildi.[11] Bu başka

8 J. M. Wallace-Hadrill, *The Barbarian West 400-1000*, Londra 1967, s. 32.

9 Thompson, "The Barbarian Kingdoms in Gaul and Spain", s. 15-16, 20.

10 Buna Vogt, *The Decline of Rome*, s. 218-20'de karşı çıkılmıştır. Ancak "Christianity and the Northern Barbarians" adlı makalesinde, A. Momigliano (ed.), *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963 içinde s. 56-78'de Thompson tarafından ortaya konan kanıtlar ikna edici görünmektedir. Bu çağdaki tek istisna, Aşağı Avusturya'da 482'den önce Hıristiyan olan Rugilerin küçük bir grubudur.

11 Momigliano'nun Geç Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlığın yükselişinin nedenlerinden birisinin bu dinin barbarları entegre etmek için bir programı olduğu, buna karşılık klasik paganizmin yalnızca dışlama getirdiği iddiası hayal mahsulüdür: *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Cen-*

bir yere yerleşmenin getirdiği yeniden biçimlendirme sürecinin nesnel bir sonucuydu; itikat değişikliği ise bunun bir ürünüydü. Hıristiyan dini klan topluluğunun öznel dinini terk etmesini kutsal sayıyordu: daha geniş ilahi bir düzen daha sıkı bir dünyevi düzenin manevi tamamlayıcısıydı. Burada da Germen istilacıların ilk dalgası imparatorluğun kurumlarına karşı aynı saygı ve mesafeyi yeniden ürettiler. Katolik ortodoksluk yerine Arianizmi ittifak halinde benimsediler ve böylelikle Hıristiyanlığın ortak evreni içine kendi ayrı dinsel kimliklerini korudular. Sonuç, bütün erken barbar krallıklarda Roma Kilisesi'ne "paralel" bir Germen Kilisesi oldu. Eski aristokrasinin müsadereye maruz kaldığı ve onunla birlikte Kilise'nin şiddetli bir şekilde bastırıldığı Vandal Afrika dışında çoğunluktaki Katolik nüfusun Arianlar tarafından zulme uğratılması söz konusu olmadı. Başka yerlerde iki inanç barış içinde varlıklarını sürdürdüler ve 5. yüzyılda iki topluluk arasında din değiştirtme genel olarak en az düzeyde kaldı. Aslında, İtalya'daki Ostrogotlar ve İspanya'daki Vizigotlar, Romalıların onların Arian dinini benimsemelerini yasal olarak zorlaştırarak iki nüfusun ayrımını garanti altına aldılar.[12] Germen Arianizmi ne geçici ne de saldırgandı: kabul edilmiş belirli bir birlik içinde farklı olmanın alametiydi.

Barbar istilalarının birinci dalgasının ekonomik, siyasal ve ideolojik ilk etkisi böylece, bir kez imparatorluk savunmaları ilk başta ve geri döndürülemez bir şekilde yerle bir edildikten sonra, kendi olumlu kapsamı içinde oldukça sınırlıydı. Yıktıkları şeyle kendi inşa edebilecekleri şey arasındaki ayrılının farkında olarak Germen hükümdarların çoğu, başlangıçta dağıtmış oldukları Roma kurumlarını mümkün olduğunca onarmaya çalıştılar: onların en büyüğü Ostrogot Theodoric İtalya'da titiz bir idari dominyon yarattı; başkentini süsledi, klasik sonrası sanatı ve felsefeyi himaye etti ve imparatorluk tarzında geleneksel dış ilişkiler yürüttü. Genel olarak bu barbar krallıklar

---

tury, s. 14-15. Aslında Katolik Kilisesi o tarihlerde Germen halklar arasında hemen hemen hiçbir resmi Hıristiyanlaşurma çabası yürütmedi.

12 E. A. Thompson, "The Conversion of the Visigoths to Catholicism", *Nottingham Medieval Studies*, IV, 1960, s. 30-1; Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 263.

geç Roma dünyasının toplumsal, ekonomik ve kültürel yapılarını, birleştirmekten çok parçalamak yoluyla, nispeten sınırlı bir boyutta değiştirdiler. Anlamlı bir tarzda, kolonluk da dahil Batı İmparatorluğu'nun diğer temel kurumlarının yanı sıra, geniş çaplı tarım köleliği de sürdürüldü. Yeni Germen soylular, anlaşılabilir bir şekilde, *Bacaudae*'ye hiçbir sempati duymadılar ve kimi durumlarda artık toplumsal ortakları olan Romalı toprak sahipleri tarafından onları ezmek için kullanıldılar. Yalnızca son Ostrogot lider Totila, muzaffer Bizans ordularıyla karşılaşınca, kendi sonu gelmeden önce halkın desteğini sağlamak için umutsuz son bir çare olarak –ki bu kendi başına onların önemini gösterir– İtalya'da köleleri geniş çapta (*in extremis*) azat etti.[13] Bu tek örnek dışında, Vandallar, Burgundianlar, Ostrogotlar ve Vizigotlar, benzer şekilde, büyük malikanelerde buldukları köle gruplarını muhafaza ettiler. Akdeniz'in batısında, kırsal kölelik, belli başlı bir ekonomik fenomen olmayı sürdürdü. Özellikle Vizigot İspanya, kölelerin kontrolüyle ilgili ceza hükümlerinden ve zorla askere alınanların büyük kısmını kölelerin oluşturması gerçeğinden anlaşıldığı üzere, bu tür kölelerden çok sayıda barındırıyordu.[14] Böylece kentler gerilemeyi sürdürürken kırsal alanlar birinci istila dalgasında, savaş ve iç savaşın karışıklıkları ve Romalı prototiplerinin yanı başında

13 Santo Mazzarino, "Si può Parlare di Rivoluzione Sociale alla Fine del Mondo Antico?", *Centro Italiano di Studi Sull' Alto Medioevo, Settimani di Spoleto,* IX, 6-12 Nisan 1961, s. 415-6, 422. Mazzarino, asi Panonialı köylülerin, 406 yılında Vandal-Alan'ların Galya'yı istilasına katıldıklarına inanmaktadır ki bu durum, imparatorluk devletine karşı barbar-köylü ittifakını gösteren özgün bir durumu temsil etmektedir. Ancak kanıtlar, yerel nüfusun içinde, geçici olarak Pannonia'ya yerleşmiş bulunan eski-federe Ostrogotlara işaret etmektedir. Bkz. Laszlo Varady, *Das Letzte Jahrhundert Pannoniens* (376-476), Amsterdam 1969, s. 218 ve devamı. Öte yandan, Vizigot ve Burgundianların, aslında Aquitaine ve Savoy'a yerel *Bacaudae* tehlikesini önlemek üzere bir ölçüde Roma otoritelerince yerleştirilmiş olduğu önerisi, yersiz bir zorlama olarak görülebilir: "The Settlement of the Barbarians in Southern Gaul", *The Journal of Roman Studies,* XLVI, 1956, s. 65-75.

14 Thompson, "The Barbarian Kingdoms in Gaul and Spain", s. 25-7; Robert Boutruche, *Seigneurie et Féodalité,* Paris 1959, I, s. 235. Vizigotlardaki köleliğin hukuki ve askeri yönleri Thompson, *The Goths in Spain,* Oxford 1969, s. 318-19'da ve daha da büyük ölçüde Charles Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe Medievale,* I, Bruges 1955, s. 61-102'de belgelenmiştir

Germen malikânelerinin ve köylülerinin yerleştirmesi bir yana bırakılırsa, büyük ölçüde dokunulmadan kalmıştı. Bu evrede barbar nüfuzunun sınırlarının en açıklayıcı göstergesi, hiçbir yerde Latin ve Teuton dünyası arasındaki dil sınırlarını değiştirmemiş olmasıdır: bu ilk fatihler tarafından Batı Roma'nın hiçbir yeri dil açısından Germenleştirilmemişti. Onların gelişi en çok taşranın uzak köşelerindeki yerel halkların Roma öncesi dil ve kültürlerinin yeniden ortaya çıkması anlamında Roma egemenliğini bozmuştu: erken 5. yüzyılda Bask dili ve Keltçe, Almancadan daha fazla gelişme kaydetti.

Kurucu barbar devletlerinin yaşam süresi uzun olmadı. Frankların yayılması Burgundianlara boyun eğdirdi ve Vizigotları Galya'dan uzaklaştırdı. Bizans seferleri Afrika'daki Vandalları ezdi ve uzun bir yıpratma savaşından sonra İtalya'daki Ostrogotları yok etti. Son olarak İslam istilaları İspanya'daki Vizigot yönetimini sarıp sarmaladı. Bu birbirini izleyen yerleşmelerin, Cantabria'nın en kuzeydeki palankaları dışında, çok fazla bir izi kalmadı. Batı feodalizminin daha sonraki haritasını kapsamlı ve kalıcı bir şekilde belirleyecek olan ikinci Germen göçleri dalgasıdır. Bu ikinci barbar yayılma evresinin üç ana olayı, hiç kuşkusuz, Galya'nın Franklarca fethedilmesi; İngiltere'nin Anglo-Saxonlarca işgal edilmesi ve bir yüzyıl sonra, kendine özgü bir şekilde Lombardların İtalya'ya inmesidir. Bu göçlerin karakteri ilk dalganınkinden farklıydı ve muhtemelen bu nedenledir ki, çapları da farklıydı.[15] Zira her durumda, bitişik bir coğrafi başlangıç noktasından hareket eden mütevazı ve dolambaçsız bir yayılmayı temsil ediyordu. Franklar, güneye doğru Kuzey Galya'ya sızmadan önce çağdaş Belçika'ya yerleştiler. Angle ve Saxonlar, Almanya'nın karşısındaki Kuzey Denizi kıyılarına yerleştiler; Lombardlar, İtalya'yı işgal etmeden önce Aşağı Avusturya'da toplandılar. Yeni fethedilen bölgeler arasındaki iletişim hatları kısaydı; dolayısıyla aynı ya da müttefik kabilelerden sürekli yeni gruplar gelebiliyor ve ilk göçenleri tak-

15 İki göç dalgasının karşılaştırması için bkz. Lucien Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, Paris 1965, s. 116-17 ve devamı. Musset'in kitabı dönemin tümü üzerine çok aydınlatıcı bir sentez çalışmasıdır.

viye ediyordu. Sonuç, Galya'da yavaş ve tedrici ilerleme; İngiltere'ye çok sayıda belirsiz çıkarma ve İtalya'da, Hunların çağındaki ilk askerî saldırılarda olduğundan çok daha fazla eski Roma eyaletlerini yoğun bir şekilde dolduran, güneye doğru bir dizi tedrici kayma oldu. Yalnızca ilk baştaki Lombard istilaları, askerî *Völkerwanderung*ların epik karakterini koruyordu. Ancak bunlar bile, kendilerinden önceki Ostrogot işgalinden daha ileri ve derinlere yayılırken yavaşladı ve yön değiştirdi. Her ne kadar Lombard gücü, kendilerinden öncekilerde olduğu gibi, kuzey ovalara yönelirken, Lombard yerleşmeleri ilk kez olmak üzere barbar nüfuzunu İtalya'nın güney derinliklerine itti. Frank ve Anglo-Saxon göçleri, daha önceden etkili bir şekilde siyasal boşluk olan alanlara yönelik düzenli silahlı kolonizasyon hareketleriydi. Kuzey Galya, Batı'nın başka yerlerinde imparatorluk sistemi çöktükten 60 yıl sonra, sahipsiz son Roma kara ordusunun ileri karakoluydu. Britanya'daki Roma yönetimine savaş alanında hiç meydan okunmamıştı; kıta ile olan hayat bağlantısı koptuktan sonra sessizce son buldu ve ülke bir kez daha nüve halindeki Kelt kabile şefliklerinin eline geçti. Bu ikinci dalga göçlerin derinliği, yol açmış oldukları linguistik kaymalardan anlaşılabilir. İngiltere, Anglo-Saxon yerleşmenin yayıldığı ölçüde *blok halinde* Germenleştirilmişti – adanın Kelt marjları, fatihlerin diline sözcük katkısı bile yapmadı: bu, imparatorluğun en kuzeydeki eyaletinin, nüfus kitlesinin hiçbir zaman açıkça etkilenmediği, zayıf bir şekilde Romalılaştırılmasının bir belirtisiydi. Kıta'da Romalılık sınırı, Dunkirk'ten Basel'e uzanan 50-100 mil ve Yukarı Tuna'nın güneyindeki 100-200 mil derinliğindeki arazi şeridine kadar geri itilmişti.[16] Üstelik, (Vizigotlar İspanyolcaya 60, Suevler Portekizceye 4 sözcük bağışlarken) Franklar Fransız kelime haznesine 500 kadar sözcüğü ve Lombardlar da İtalya'ya 300 sözcüğü hediye etmişlerdi. İkinci dalga fetihlerin kültürel çökeltisi, birincisininkinden çok daha derin ve kalıcıydı.

Kuşkusuz bunun temel nedenlerinden birisi, birinci dalganın, alanı, Batı'daki İmparatorluk sisteminin fiilen örgütlü di-

16 Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, s. 172-81.

reniş gösteremeyeceği kadar mükemmel bir şekilde temizlemiş olmasıydı. Kendi yaratımları ise bariz bir şekilde taklitçi ve kırılgandı ve çoğunlukla, böylesine temizlenmiş alanın tümünü işgal etme iddiasına bile sahip olamadı. Daha sonraki göçlerin, Batı'da daha kapsamlı ve kalıcı toplumsal formlar inşa etmek için ağırlığı ve mekânı vardı. 5. yüzyılın katı ve kolay kırılır düalizmi (7. yüzyılda ortadan kalkacak olan ilk nesil devletlerin son kaleleri Vizigot İspanyası hariç) 6. yüzyılda giderek ortadan kalktı. Hem Germen hem de Roma unsurlarını, onları aşacak şekilde, yeni bir sentez içinde bir araya getiren tedrici bir kaynaştırma süreci yavaş yavaş meydana gelmeye başladı. Bu gelişmelerin en önemlisi –yeni bir tarım sisteminin ortaya çıkması– daha sonraki tarihyazımı için, maalesef en az aydınlatılmış olanıdır. Merovenj Galya'nın ve Lombard İtalya'nın kırsal ekonomisi, Batı tarımının tarihinde en muğlak bölümlerdir. Ancak bu dönem hakkında kimi olgular açıktır. *Hospitalitas* sistemine artık daha fazla müracaat edilmedi. Ne Franklar ne de Lombardlar (ne de *a fortiori* (evleviyetle) kuşkusuz Anglo-Saxonlar) Roma arazilerinin düzenli paylaşılmasına benzer bir yol izlediler. Bunun yerine, daha amorf ikili bir yerleşme kalıbı ortaya çıkmış görünmektedir. Bir yanda hem Frank hem de Lombard hükümdarlar yerel *latifundium*'lara geniş çapta el koydular ve bunları ya krallık hazinesine kattılar ya da soylu maiyetlerine dağıttılar. Kuzey Galya'da varlığını sürdüren senatör aristokrasisi, Clovis 486'da Syagrius'un ordusunu yenmeden önce bile Loire'ın güneyine çekilmiş ve onun zaferinin taşradaki talanından nasiplerini almıştı. İtalya'da Lombard kralları, toprağa el konulmasına nerede bir engel teşkil etmişlerse orada ezilmiş olan Romalı toprak sahipleriyle hiçbir uzlaşma girişiminde bulunmadılar ve bazıları bizzat köle durumuna düşürüldüler.[17] Büyük tarımsal mülklerin el değiştirmesi, muhtemelen ikincisinde birinci istila dalgasından çok daha fazlaydı. Bununla birlikte, öte yandan, ikinci göçlerin nüfus kitlesi öncekilerden hatırı sayılır ölçüde büyük ve de ilerleme hızı daha yavaş ve tedrici olduğu için, yeni kırsal düzenin köylü ve aha-

17 L. M. Hartman, *Geschichte Italiens in Mitteralter*, II/ii, Gotha 1903, s. 2-3.

li bileşimi de daha belirgindi. Özellikle bu dönemde, Orta Çağ feodalizminin daha sonra çok önemli olacak köy toplulukları, önceleri Fransa ve diğer yerlerde geniş çapta kuşatılmışlardı. Üretimin örgütlü birimleri olarak *villa*lar gerilerken, dönemin anarşi ve belirsizliği ortasında köylerin sayısı arttı.

En sonunda, Galya'da, bu olgu iç içe geçmiş iki sürece atfedilebilir. Roma yönetiminin çökmesi, Latin kırsal kolonizasyonunun en temel aygıtı olan *villa* sisteminin istikrarını bozdu; şimdi bunun altından, kulübe topluluklarıyla ve Galya'nın Romalılaştırılması sırasında yerle bir edilen köylü meskenleriyle eski Kelt kırsal dokusu yeniden ortaya çıktı. Aynı zamanda yerel Germen topluluklarının –artık her zaman savaşçı düzeninde olmaksızın– güneye ve batıya doğru göçü, birinci epik *Völkerwanderungen* çağında zaman ve yolculuğun daha az aşındırdığı kabile vatanlarının tarımsal geleneklerinin pek çoğunu onlarla birlikte getirdi. Böylelikle hem derebeyinin tasarrufundan kurtulmuş köylü parselleri hem de köyün ortak arazileri –Kuzey ormanlarının doğrudan mirası– yeni göçmen yerleşmelerinde yeniden ortaya çıktı. Öte yandan, Merovenj çağının sonraki savaşları, özellikle Orta Avrupa'nın sınır bölgelerinden elde edilen yeni esirlere yol açtı. Germen soylu mülklerinin, bağımlı tasarruf haklarının, küçük köylü mülklerinin, komünal toprakların, varlığını koruyan Roma *villa*'larının ve kırsal köleliğin oranlarını, bu çağın karmaşa ve belirsizliğinde tahmin etmek olanaksızdır. Ancak İngiltere, Fransa ve İtalya'da benzer bir şekilde, özgür etnik köylülük, işin başında, her ne kadar bunun kapsamı belirlenemezse de Anglo-Saxon, Frank ve Lombard göçlerinin bir unsuruydu. İtalya'da Lombard köylü toplulukları, kendi özerk yönetimleri içinde askerî koloniler halinde örgütlenmişlerdi. Galya'da Frank soyluluk, sıradan göçmenlerin hiçbir şekilde eski *optimate* tabakasının bağımlı kiracıları olmadığını açıkça gösterecek şekilde, Frank kırsal yerleşmesinden dikkat çekecek kadar değişik bir kalıp içinde arazilere ve görevlere sahip olmuşlardı.[18] İngiltere'de Anglo-Saxon istilaları *villa* sisteminin erken ve tam ama her halükârda Romalılaştırmanın sınırlı kapsamı

18 Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, s. 209.

nedeniyle kıtada olduğundan çok daha istikrarsız şekilde çöküşüne yol açtı. Bununla birlikte burada da, göçlerden sonra, barbar lordlar ve özgür köylüler, daha istikrarlı siyasal birimler ortaya çıktıkça artan kırsal bağımlılık yönünde, farklı bileşimler içinde bir arada yaşadılar. İngiltere'de Roma ve Germen düzenleri arasındaki daha kesin derin uçurum nedeniyle belki tarımsal ekip biçme yöntemlerinin kendisinde daha keskin bir değişikliğe yol açtı. Her halükârda, Anglo-Saxon kırsal yerleşmelerinin kalıbı, ondan önce gelen Roma tarımından dikkat çekecek kadar farklıydı ve daha sonraki feodal tarımın kimi en önemli değişikliklerinin bir kısmına önceden işaret ediyordu. Roma malikâneleri genellikle Akdeniz'deki araziye benzeyen tepelik yerlerde ve daha hafif toprak üzerinde kurulmuş ve tırmıkla (*scratch ards*) ekilebilirken, Anglo-Saxon çiftlikleri, tipik olarak ağır nemli toprağı olan vadilerde yer alıyor ve sakinleri demir saban kullanıyordu; Roma tarımı daha büyük bir çobanlık unsuru taşırken, Anglo-Saxon istilacılar büyük orman alanlarını ve bataklık arazileri tarıma açma eğilimi göstermişlerdir.[19] Dağınık Kelt mezraları, açık tarlalardaki kolektif çalışmanın köylü hanelerindeki bireysel mülkiyetle bir arada olduğu çekirdek köylere yerlerini bıraktılar. Bu yerleşimlerin tepesinde yerel şefler ve lordlar kişisel iktidarlarını pekiştirdiler: 7. yüzyılın başına gelindiğinde Anglo-Saxon İngiltere'sinde hukuken tanımlanmış ve kalıtsal bir aristokrasi yerleşmişti.[20] Böylece, istilaların ikinci dalgası her yerde bir yandan her zamankinden daha büyük malikânelere sahip bir Germen aristokrasi yaratırken, bir yandan da kırsal alanları kalıcı köy toplulukları ve küçük köylü mülkiyeti kümelerine dönüştürüyordu. Aynı zamanda, dönemin savaş esirleriyle çoğu kez tarımsal köleliği de canlandırıyordu.[21] Karanlık Çağlar'ın kırsal ekonomisinin bu birbirine benzemeyen unsurlarını henüz yeni ve tutarlı bir üretim biçimi halinde örgütleyemiyordu.

19 H. R. Lyon, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest*, s. 19-22.

20 Lyon, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest*, s. 199 ve devamı.

21 Geç Karanlık Çağlar'da kölelerin öneminin devamı için bkz. Georges Duby, *Guerriers et Paysans*, Paris 1973, s. 41-3.

İkinci istila dalgası, siyaseten, Roma'nın hukuki mirasının solmasıyla, düalist yönetim ve yasaların sonuna işaret etti ya da alametlerini gösterdi. Lombardlar, İtalya'daki Ostrogot paralelliği tekrarlamak için hiçbir çaba göstermediler. İşgal ettikleri bölgelerde ülkenin sivil ve hukuki sistemini yeniden şekillendirdiler, geleneksel Germen normlarına dayalı ama Latince yeni hukuk kuralları yürürlüğe koydular ve bu daha sonra Roma hukukunu egemenliği altına aldı. Merovenj kralları ikili bir hukuk sistemini sürdürdüler; ancak yönetimlerinin artan anarşisi nedeniyle, Latin anıları ve normları giderek gücünü kaybetti. Romalılardan miras kalan arazi vergileri, halkın ve Kilise'nin herhangi bir kamu hizmeti ya da bütünleşmiş bir devletle artık bağdaşmayan bir mali sisteme karşı direnci ortasında çözülürken, Germen hukuku giderek egemen hale geldi. Frank krallıklarında vergilendirme büsbütün sukut etti. İngiltere'de Roma hukuku ve yönetimi zaten, Anglo-Saxonlar gelmeden önce hemen hemen tümüyle yok olmuştu; dolayısıyla böyle bir sorun hiç ortaya çıkmadı. Kökleri şimdi birinci istila dalgasına dayanan tek devlet olan Vizigot İspanya'da bile, 7. yüzyılın sonlarında, Toledo monarşisi Roma mirasını tümüyle ortadan kaldırıp tüm nüfusu değişmiş bir Got sistemine maruz bırakınca düalist hukuk ve yönetim sona erdi.[22] Öte yandan Germen dinsel ayrımcılığı artık aksi yönde tedricen azaldı. Franklar, 5. yüzyılın son yılında Clovis'in, Alamannilere karşı kazandığı zaferden sonra vaftiz edilmesiyle doğrudan Katolikliği kabul ettiler. Anglo-Saxonlar 7. yüzyılda Romalı misyonerler tarafından paganlıktan Hıristiyanlığa döndürüldüler. İspanya'daki Vizigotlar, 587 yılında Reccared'in din değiştirmesiyle Arianizmlerinden feragat ettiler. Lombard ülkesi 653'te Katolikliği kabul etti. Bu değişikliklerle aynı cümleden olmak üzere (*pari passu*), mevcut oldukları her yerde Roma ve Germen, iki toprak sahibi sınıfın kararlı bir şekilde aralarında evlenmeleri ve asimilasyonu söz konusuydu. Bu süreç İtalya'da Lombard ayrıklığı (özelliği) ve Bizans intikamcılığı nedeniyle sınırlıydı ve ikisi birlikte yarımadada kalıcı bir sükuneti önledi ve aralarındaki çatış-

22 Bu sürecin olası arkaplanı için bkz. Thompson, *The Goths in Spain*, s. 216-17.

ma daha sonraki çağlarda Kuzey ve Güney'in seküler bölünmesinin temellerini attı. Ancak Galya'da Merovenj yönetimi altında tedricen devam etti; 7. yüzyılın başına gelindiğinde, görünüş itibariyle, senatörler ya da hizmetkârlarla ilgisi olmayan tek bir kırsal aristokrasinin birleşmesiyle esas itibariyle tamamlanmıştı. Kilise içinde Romalı ve Germen kollarının benzer karışımı daha uzun süre aldı: Galya'daki piskoposlar 6. yüzyılın tümü boyunca neredeyse son adama kadar Romalı olmayı sürdürdüler ve 8. yüzyıla kadar kilise hiyerarşisi içinde tam bir etnik birleşme söz konusu olmadı.[23]

Diğer taraftan, Roma İmparatorluk formlarına basit düalist kolaylıkların intibak ettirilmesi daha sonra, Karanlık Çağlar'da, kendiliğinden herhangi bir ikna edici ya da kalıcı yeni siyasal formül hasıl etmedi. Bilakis, klasik Antikitenin ileri geleneklerinin terkedilmesi, izleyen devletlerin olgunluk düzeyinde ve performansında, 7. yüzyıl başlarından itibaren Akdeniz'deki ticareti daha da engelleyen ve Batı Avrupa'yı kırsal tecrit edilmişlik içine sokan, ticareti daha da sınırlandıran İslam yayılmasının sonuçlarının da kötüleştirdiği bir gerilemeye yol açtı. Avrupa'da az çok daha sıcak ve kurak bir hava çevrimini getiren 7. yüzyıldaki iklimde meydana gelen iyileşmelerin ve de demografik büyümenin artışının kırsal ekonominin iyileşmesine katkıda bulunmuş olması da mümkündür.[24] Ancak zamanın siyasal karışıklığı içinde böyle bir gelişmenin oluşu çok az fark edilebiliyordu. Altın para, Arap fetihleri kadar, Bizanslı Doğu ile her zaman görülen ticaret açıklarının bir sonucu olarak 650'den sonra ortadan kalktı. Merovenj monarşisi bozulmuş ve dağılmış sikke kesilmesi işini kontrolden acizdi. Galya'da kamusal vergilendirme unutuldu; diplomasi daraldı ve katılaştı; yönetim zayıf-

23 Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, s. 190.

24 Bu varsayım Duby tarafından ileri sürülmüştür: *Guerriers et Paysans*, s. 17-19, 84-5. Ancak kanıtlar herhangi sağlıklı bir sonuç için çok yetersizdir. Duby, genellikle, bu çağın diğer tarihçilere göre daha iyimser bir yorumunu sunma eğilimindedir. Böylece altın paranın ortadan kalkmasını, canlanan ticaretin bir işareti, ve dönemin daha küçük gümüş paralarını da daha esnek ve sık ticari muamelelerin bir göstergesi –Merovenj parasal sicili hakkındaki görüşün tam zıtı– olarak görmektedir.

ladı ve yerelleşti. Bizans kuşatmalarıyla zayıflayan ve parçalanan İtalya'daki Lombard devleti ilkel bir durumda ve savunmada kaldı. Bu koşullarda barbar devletlerin başlıca olumlu başarısının, 6. yüzyılda Merovenj seferleriyle, Weser'e kadar, Almanya'nın kendisinin fethedilmiş olması belki de yerindeydi.[25] Bu tür kazanımlar, ilk kez olmak üzere, göçlerin anavatanlarını aynı siyasal evren içinde bütünleştirmiş ve böylelikle, başlangıçtaki çatışmaları Karanlık Çağlar'ı başlatmış olan iki bölgeyi tek bir bölgesel ve kültürel düzen içinde birleştirmişti. Frank Galya'sında kent uygarlığının kurumsal düzeylerinin aşağı çekilmesi, Bavyera ve Alamania Almanya'sının görece yükselmesine olanak vermiş ve eşlik etmiştir. Bununla birlikte, bu alanda bile, Merovenj yönetimi açıkça kaba ve yoksuldu: ne okuma-yazma ve para ne de Hıristiyanlık, Ren'in ötesini yönetmek üzere gönderilen kontlar tarafından devreye sokulabilmişti. Batı Avrupa, ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılarıyla Antikiteden sonraki ilk on yılların istikrarsız düalizmini geride bırakmış; kaba bir araya getirme süreci oluşmuş ama sonuçları hâlâ gelişmemiş ve gayrimuntazam kalmıştı. Ne basit yan yana gelmeler, ne de kaba karışımlar, köleliğin ve kolonluğun açmazını aşabilecek yeni bir genel üretim biçimi ve onunla birlikte yeni ve içsel olarak tutarlı bir toplumsal düzen ortaya koyabilirdi. Bir başka deyişle, bunu yalnızca gerçek bir *sentez* başarabilirdi. Yalnızca birkaç uyarıcı işaret, böyle bir nihai sonucun ortaya çıkışını önceden sezdiriyordu. En dikkat çekeni, Galya ve Almanya sınır alanlarında, 6. yüzyılda çoktan bariz hale gelen, Germen ve Roma linguistik unsurlarını, her ikisine de yabancı birimler halinde örgütleyen, tamamen yeni antroponimik ve toponimik sistemlerin ortaya çıkışıydı.[26] Konuşulan dil, her zaman maddi değişimleri izlemekten çok öte, kimi zaman bunların oluşumunu önceden haber verebilirdi.

25 Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, s. 130-2.

26 Musset, *Les Invasions. Les Vagues Germaniques*, s. 197.

3

Senteze Doğru

Sonunda ortaya çıkan tarihsel sentez, kuşkusuz, feodalizmdi. Sarih terim –*Sentez*– o dönemin diğer tarihçileriyle birlikte Marx'a aitti.[1] Çözülmekte olan önceki –ilkel ve antik– iki üretim biçiminin müthiş çarpışması, sonunda, Orta Çağ Avrupa'sının her yerine yayılan feodal düzeni yarattı. Batı feodalizminin Roma ve Germen mirasının kaynaşmasının özel bir sonucu olduğu, ortaya çıkışı ilk tartışıldığında, Rönesans düşünürlerinin de zaten bildiği bir şeydi.[2] Sorun etrafındaki modern tartışma, esas itibariyle, Aydınlanmada feodalizmin kökenlerinin Germen olduğunu ilan eden Montesquieu'ya kadar geri gider. O zamandan beri, sonunda feodalizmi yaratan Romalı ve Germen unsurların karışımının kesin "oranı" meselesi, birbirini izleyen milliyetçi tarihçilerin tutkularını kabartmıştır. Gerçekten de, Antikitenin bizzat kendisinin sonunun tınısı vakanüvisin vatan-

1 Tarihsel yöntemle ilgili temel açıklamasında Marx, Germen fetihlerinin sonuçlarından, yeni bir üretim biçimini (*Produktionsweise*) ortaya çıkaran kendinden önceki üretim biçimlerinin "etkileşim" (*Wechselwirkung*) ve "kaynaşma" (*Verschmelzung*) sürecinden "sentez" (*Synthese*) olarak söz etmiştir: *Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie* (*Einleitung*), Berlin 1953, s. 18.

2 Rönesans tartışması için bkz. D. R. Kelley, "De Origine Feudorum: The Beginnings of a Historical Problem", *Speculum*, XXXIX, Nisan 1964, no. 2, s. 207-228; Montesquieu'nun tartışması *De L'Esprit des Lois*, Kitap XXX ve XXXI içindedir.

severliğine göre değişmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avusturya'da yazan Dopsch için Roma İmparatorluğu'nun çöküşü Germenik halkların asırlar süren edilgin biçimlenmesinin (temessül) bir sonucudur: ve bu Batı'nın sakinlerinin sessiz özgürleşmesi olarak yaşanmıştır. "Roma dünyası, ona yüzyıllar boyunca tedricen nüfuz eden Germenler tarafından içten fethedilmiş, kültürü özümsenmiş, aynen eski adı uzun zamandan beri işletmenin gerçek yöneticilerine tekabül etmeyen bir şirketin unvanının yenilenmesi gibi, aslında siyasal egemenliğinin ortadan kaldırılması yalnızca uzun bir değişim sürecinin nihai sonucu olacak şekilde çoğu kez onun yönetimi devralınmıştı... Germenler Roma kültürünü söküp atacak ya da yok edecek düşmanlar değildi; aksine onu korumuş ve geliştirmişlerdir."[3] Aşağı yukarı aynı zamanda Fransa'da yazar Lot için, Antikitenin sonu hayal edilemeyecek bir felaket, uygarlığın kendisinin yok olmasıydı: Germen hukuku, "izleyen yüzyılda ebedi, dizginlenmemiş, çılgın şiddetin" ve "mülkiyetin güvensizliğinin" sorumlusuydu; bu hukukun "korkunç yozlaşmışlığı" onu "tarihin gerçekten lanetli bir dönemi" yapmıştır.[4] Roma ve Germen düzenleri arasında bir çatışma değil yalnızca bir duraklama olan İngiltere'de tartışma Norman Fethi'nin zıt istilası alanına kaydırılmış ve Freeman ve Round, birbirini izleyerek, yerel feodalizme "Anglo-Saxon" ya da "Latin" katkılarının görece erdemleri üzerine polemik yapmışlardır.[5] Bu tartışmaların ateşi bugün hâlâ

3 Alfons Dopsch, *Wirtschaftlische und Soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, Viyana 1920-23, cilt I, s. 413.

4 Ferdinand Lot, *La Fin du Mond Antique et le Début du Moyen Age*, Paris, 1952 (yeni edisyon), s. 462, 469 ve 463. Lot kitabını 1921 yılında tamamlamıştır.

5 Freeman'a göre, "Norman fetihleri bizim ulusal varlığımızın geçici olarak yıkılmasıydı. Ancak bu geçici bir yıkılmaydı. Üstünkörü bir gözlemciye göre İngiliz halkı bir süre için ulusların yoklama listesinden silinip atılmış ya da kendi ülkelerinde yabancı hükümdarların yalnızca kölesi gibi yaşamış olarak görülebilir. Ancak birkaç nesil içinde biz fatihlerimizi esir aldık; İngiltere bir kez daha İngiltere oldu." Edward A. Freeman, *The History of Norman Conquest of England, Its Causes and Results*, Oxford 1867, cilt I, s. 2. Freeman'ın Anglo-Saxon mirasına methüsenası Round'un hiç de daha az ateşli olmayan Normanların gelişini yüceltmesiyle dengeleniyordu. 1066'da "barışın uzun çürütücü etkisi görevini yapmıştı. Ülke istilacı için olgunlaşmıştı ve Toplumun Kur-

küllenmemiştir; Sovyet tarihçiler, yakın zamanlarda Rusya'daki bir konferansta bunlar üzerine keskin tartışmalar yapmışlardır.[6] Aslında, hiç kuşkusuz, bir zamanlar Roma ya da Germen unsurları olan şeylerin, haddizatında saf feodal üretim biçimi içinde eklemlenmesi, Orta Çağ Avrupa'sında ortaya çıkan değişik toplumsal formasyonların kendi dağılımından çok daha az önemliydi. Başka bir deyişle, göreceğimiz gibi, Avrupa feodalizminin sırf bir şeceresi değil de, bir *tipolojisi* gereklidir.

Belirli feodal kurumların özgün menşeleri, önceki iki toplumsal sistemdeki gelişmelerinin paralelliği ve de kaynakların belirsizliği dikkate alındığında, her halükârda çoğu kez karmaşık görünür. Böylece vasallığın asıl kökleri ya Germen *comitatus* ya da Galya-Romalı *clientela*'da olabilir: bunlar imparatorluğun sonu gelmeden çok önce Ren'in her iki yakasında varlığını sürdüren aristokratik maiyet biçimleridir ki, hiç kuşkusuz her ikisi de sonunda vasallık sisteminin ortaya çıkışına katkıda bulunmuştur.[7] Vasallığın sonunda *fief*'i oluşturmak üzere birleştiği aidatlılık/maaşlılık (*benefice/beneficium*) hem geç Roma kilise uygulamaları ve hem de Germen kabilelerindeki arazi dağıtımında eşit derecede görülebilir.[8] Öte yandan barbar bir karşılığı ol-

tarıcısı el altındaydı."; Norman Fethi, sonunda İngiltere'ye "bizim kendi yavan vakayinamelerimizdeki çorak kayıtlardan daha iyi bir şey getirmişti". J. H. Round, *Feudal England*, Londra 1964 (yeni edisyon), s. 304-5, 247.

6 A. D. Liubinskaya, "Tipologiya Rannevo Feodalizma v Zapadnoi Evrope i Problema Romano-Germanskovo Sinteza", s. 17-44'teki raporun geniş bir tartışması için bkz. *Srednie Veka*, Fas 31, 1968. Katılanlar: O. L. Vainstein, M. Ya. Siuziumov, Ya. L. Bessmertny, A. P. Kazhdan, M. D. Lordkipanidze, E. V. Gutnova, S. M. Stam, M. L. Abramson, T. I. Desnitskaya, M. M. Friedenberg ve V. T. Sirotenko. Özellikle Vainstein ve Siuziumov'un, sırasıyla, barbarların ve imparatorluğun feodalizme yaptığı katkılar konusundaki müdahalelerinin tonuna dikkat ediniz. Bir Bizans tarihçisi olan ikincisi şaşmaz bir şekilde anti-Germen ulusal bir hava çalıyordu. Genel olarak, Sovyet Bizantinistleri, meslekleri itibariyle feodal sentezde Antikitenin ağırlığını kayırmak eğilimindedirler. Liubinskaya'nın tartışmaya verdiği cevap berrak ve anlamlıdır.

7 Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen*, II, s. 300-2 ile Bloch, *Feudal Society*, cilt I, s. 147-51'i karşılaştırınız. Ara biçimler Galya-Roma *bucellarii* ya da yakın koruma ve Frank *antrustiones* (saray muhafızları) ya da *leudes* (asker maiyet) idi. Sonuncular için bkz. Carl Stephenson, *Medieval Institutions*, Ithaca 1954, s 225-7;' yazar burada *leudes*'lerin Karolenj *vassi*'lerin doğrudan atası olduğunu ileri sürmektedir.

8 Dopsch, *Wirtschaftlische und Soziale Grundlagen*, II, s. 332-6.

mayan manor, kesinlikle Galya-Roma *fundus* ya da *villa*'dan gelmektedir: bağımlı köylüler, *kolonlar (coloni)* tarafından işlenen ve ürünün ayni olarak kodaman toprak sahiplerine teslim edildiği bu muazzam, kendine yeterli malikâneler, malikâne ekonomisinin bariz bir taslağıdır.[9] Buna karşılık Orta Çağ köyünün komünal (ortak) bölgeleri, esas itibariyle Germen mirasıydı; özgün olarak, barbar köylülüğün, *allodial* yoluyla bağımlı *tenur*'lara dönüşmesinin genel evriminden sonra ormanlardaki kırsal sistemin bir kalıntısıydı. Serfliğin kendisi, muhtemelen, hem *colonus*'un klasik statüsünden hem de özgür Germen köylülerinin, klan savaşçılarının yarı zorlayıcı "*commendation*" yoluyla yavaş yavaş mertebe kaybetmesinden kaynaklanmıştır. Orta Çağlar'da gelişen hukuk ve anayasa sistemi eşit derecede melezdi. Popüler nitelikteki halk adaleti ve ortak bir kabile topluluğu içinde yönetenlerle yönetilenler arasındaki biçimsel olarak karşılıklı yükümlülük geleneği, Fransa'da olduğu gibi, halk-mahkemelerinin varlığını sürdüremediği yerlerde bile, feodalizmin hukuki yapıları üzerinde yaygın bir iz bırakmıştır. Daha sonra feodal monarşiler içinde ortaya çıkan malikâne sistemi (*estate system*) ikincilere özellikle çok şey borçluydu. Öte yandan, klasik Hıristiyan Kilisesi'nin meclisli mirası da hiç kuşkusuz aynı şekilde malikâne sisteminin gelişmesi için kritik önem taşırken, yazılı ve düzenlenmiş hukuk alanında Roma mirası, Orta Çağlar'ın kendine özgü hukuk sistemi üzerinde merkezî bir öneme sahipti.[10] Orta Çağ yönetim şeklinin zirvede olduğu dönemde feodal monarşi kurumunun kendisi, başlangıçta, ilkel seküler işlevleri bulunan, yarı seçimlik Germen savaş şefi ile iktidarı ve sorumlulukları sınırsız kutsal otokrat Roma İmparatorluk yöneticisinin kararsız (istikrarsız) bir karışımıydı.

---

9 Dopsch, *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen*, 1, s. 332-9. Avrupa feodalizminin anahtar terimleri onların değişik kökenlerine gölgeli bir ışık tutabilir. "Fief", eski Almanca, sürüler için kullanılan *vieh*'ten gelir. "Vasal", özgün olarak köle anlamına gelen Keltçe *kwas*'tan kaynaklanır. Öte yandan *village* (köy) Roma *villa*'sından, "serf" *servus*'tan ve de "manor" *mansus*'tan kökenlenir.

10 Hintze makalesinde bu yakınlığı vurgular: "Weltgeschichtliche Bedingunden der Repräsentativverfassung", Otto Hintze, *Gesammelte Abhandlungen*, cilt 1, Leipzig 1941, içinde s. 134-5.

Avrupa'da feodal bütünlüğün genel yapısını oluşturan altyapısal ve üstyapısal kompleksin, Karanlık Çağlar'ın karmaşa ve çöküşünden sonra, böylece derin iki kaynağı bulunuyordu. Bununla birlikte, Antikiteden Orta Çağlar'a geçişin kaçınılmaz devamlılığı içinde tüm bu geçişi yaşayan tek bir kurum vardı: Hıristiyan Kilisesi. Gerçekten de, Klasik dünyanın kültürel hazinelerini şimdi okuma-yazmanın din adamlarının eline geçtiği feodal Avrupa'nın yeni evrenine taşıyan en başta, dayanıksız sukemeri Kiliseydi. Kendine özgü dünyeviliği bir ekonomi ya da yönetimden diğerine geçerken hiçbir zaman çakışmamış ama kendi temposu içinde bunların birkaçıyla üst üste gelmiş ve ayakta kalmış, *par excellence* garip bir tarihsel nesne olan Kilise, tarihsel maddecilik içinde hiçbir zaman bir teorileştirmeye konu olmamıştı.[11] Bu boşluğu doldurmak için burada herhangi bir girişimde bulunulamaz. Ancak, Antikiteden feodalizme geçişteki rolü hakkında birkaç kısa açıklama yapılabilir; zira bu konu çağa ilişkin tartışmalarda sırasıyla ya abartılmış ya da görmezden gelinmiştir. Geç Antikitede, Hıristiyan Kilisesi –görülmüş olduğu gibi– şüphe götürmez bir şekilde, Roma İmparatorluk sisteminin direnme gücünün zayıflamasına katkıda bulunmuştur. [Kilise] bunu, Aydınlanma düşünürlerinin sandığı gibi, doktrinleri ya da evren dışı değerleri ifsat ederek yapmadı, sırf dünyevi hacmi sayesinde yaptı. Zira, geç imparatorlukta çok sayıda ortaya çıkardığı geniş dinsel aygıtları, Roma ekonomi ve toplumunun işini bitiren asalak aşırı yükün temel nedenlerinden birisiydi. İkinci olarak, üstüne kattığı bü-

11 Kabile-sonrası etnik bir azınlıktan neşet eden, geç Antikitede muzaffer, feodalizmde başat olan; kapitalizm altında dekadan ve canlanmış Roma Kilisesi –kültürel, siyasal, hukuksal ya da linguistik– diğer bütün kurumlardan daha çok yaşamış ve tarihsel olarak onlarla akran olmuştu. Engels, *Ludwig Feuerbach and the end of German Classical Philosopy'de* (*Marx-Engels Selected Works*, Londra 1968, s. 628-32) kısaca kilisenin maceralı uzun yolculuğundan söz etmiş; ancak kendisini bu kurumun üretim biçimlerinin genel tarihi ile ilgili dönüşümleriyle sınırlandırmıştır. Karşılaştırılabilir her türlü standarda göre olağanüstü bölgesel özerkliği ve uyarlanabilme yeteneği henüz ciddi olarak ele alınmamıştır. Lukács kilisenin insanın doğa ile olan ilişkisindeki görece sürekliliğinin, dinsel evrenin görünmeyen dayanağı ile ilgili olabileceğine inanmıştır. Ancak sorunun etrafında dolaşmanın ötesine asla geçmemiştir. Bkz. G. . Lukács, *History and Class Consciousness*, Londra 1971, s. 235-6.

rokrasi böylece, mevcut olan seküler devletin zaten ezici külfetiyle birleşti. 6. yüzyıla gelindiğinde, geriye kalan imparatorlukta mevcut piskoposlar ve ruhban aslında devletin yönetici memurlarından ve görevlilerinden çok daha kalabalıktı ve de görece daha yüksek maaşlar alıyorlardı.[12] Bu tepesi ağır binanın katlanılmaz yükü, imparatorluğun çöküşünün merkezî belirleyicilerinden birisiydi. Gibbon'un, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün iki nedeninden biri olduğu yolundaki kolay anlaşılır tezi –Aydınlanma idealizminin anlamlı özeti– böylece bugün maddeci bir yeniden formülasyona olanak vermektedir.

Ne ki, aynı Kilise, kölelik üzerine kurulmuş dünyanın sınırlarından tekniğin ve kültürün kurtuluşunun ilk emarelerinin [görüldüğü] hareketli alandı. Greko-Romen uygarlığının olağanüstü başarıları, üretimden tümüyle kopmuş küçük bir yönetici tabakanın malıydı. Bedenen çalışma kölelikle özdeşleştiriliyordu ve *eo ipso* aşağılayıcıydı. Ekonomik olarak, köleci üretim biçimi teknik durgunluğa yol açmıştı: onun içinde emekten tasarruf eden iyileştirmeler için hiçbir dürtü yoktu. Böylece İskenderiye teknolojisi, görmüş olduğumuz gibi, genelde Roma İmparatorluğu'nun her yerinde varlığını koruyordu: az sayıda önemli icat yapılmış ve hiçbiri de geniş çapta asla uygulanmamıştı. Öte yandan, kültürel olarak, klasik Antikitenin sanat ve felsefesinin pek çoğunun bir özelliği olan, insanla doğal evrenin tarifi güç uyumunu mümkün kılan kölelikti: sorgu sual edilmeden çalışmaktan muaf tutulmak, doğa ile gerilim yaşanmamasının açık önkoşuluydu. Maddi dönüşümün ya da hatta onun idari gözetiminin zahmeti esas itibariyle onun dünyasından dışlanmış bir alt tabakaydı. Yine de Roma İmparatorluğu'nun entelektüel ve kültürel mirasının görkemine eşlik eden yalnızca teknik hareketsizlik değildi: tam da kendi önkoşulları nedeniyle kentli ve taşralı yönetici sınıfların en ince tabakasıyla sınırlıydı. Onun düşey sınırlılığının en aydınlatıcı göstergesi, pagan imparatorlukta büyük nüfus kitlesinin Latince bilmemesiydi. Yönetim dili ve edebiyat küçük bir elitin tekelindeydi. Bu

12 Jones, *The Later Roman Empire*, II, s. 933-4, 1046.

kalıbın bozulmasının ve değişmesinin ilk işaretlerini veren Hıristiyan Kilisesi'nin yükselmesi oldu. Zira Hıristiyanlık insanla doğa, ruhla beden arasındaki birliği bozdu; ikisi arasındaki ilişkiyi zıt, ıstıraplı yönlere çevirdi: zahitlik (sofuluk) ve eylemcilik.[13] İlk başta, Kilise'nin geç imparatorluktaki zaferi, ne teknoloji ne de kölelik konusundaki tutumları değiştiren bir şey yaptı. Milanlı Ambrose, en saf teorik bilimler olan astronomi ve geometriyi dinsizlik olarak lanetlediğinde, bu yeni resmî kanaati ifade etmiş oluyordu: "İmparatorun sırlarını bilmiyoruz, oysa Tanrı'nın sırlarını bildiğimizi iddia ediyoruz."[14] Aynı şekilde, Pavlos'tan (Paulus) Jerome'a Kilise Babaları, yalnızca kölelere efendilerine sadık olmalarını, efendilere de kölelere adil davranmalarını öğütleyerek, köleliği oy birliği ile kabul ediyorlardı – gerçek özgürlük nasıl olsa zaten bu dünyada elde edilemezdi.[15] Uygulamada bu yüzyılların Kilisesi, köle sahibi büyük bir kurumdu ve piskoposları da, gerektiğinde, firar eden malları üzerindeki haklarını, sıradan cezalandırmanın ötesinde bir gayretkeşlikle izleyebiliyorlardı.

---

13 Bu kopma kuşkusuz yeni dine özgü bir şey değildi ve geleneksel paganizmi de kapsadı. Brown karakteristik olarak hatırlatır: "Nesiller süren görünüşe göre tatmin edici kamusal faaliyetten sonra, adeta insanın içsel deneyimini pürüzsüzce dış dünyaya bağlayan akımın kesilmesi gibi oldu. Bilinen çevrenin sıcaklığı kayboldu ... Klasik maske artık heyula gibi gözüken ve keşfi imkânsız evrenin özüne uymuyordu." *The World of Late Antiquity*, s. 51-2. Ancak onun da göstermiş olduğu gibi, buna yönelik en yoğun pagan tepki, insanla doğa arasındaki içsel uzlaşmanın son doktrini, duyumsal güzelliğin ilk teorisi olan ve bir başka çağda Rönesans tarafından yeniden keşfedilip kullanılacak *Neo-Platonism* (Yeni Platonculuk) oldu.

14 E. A. Thompson, *A Roman Reformer and Inventor*, Oxford 1952, s. 44-5.

15 Engels, küçümseyerek şunları söylüyordu: "Köleliğin bu yavaş yavaş ölmesinde Hıristiyanlık tamamen masumdur. Roma İmparatorluğu'nda köleliğin meyvelerine ortak olmuş ve daha sonra Hıristiyanların köle ticaretini önlemek için hiçbir şey yapmamıştır." Marx-Engels, *Selected Works*, s. 570. Bloch'un, Kilise'nin köleliğe karşı tavrını analiz eden nüanslı çalışmasında ("Comment et Pourquoi Finit l'Esclavage Antique?", özellikle s. 37-41) görebileceğimiz gibi bu hüküm biraz fazla kesindir. Ancak Bloch'un esasa ilişkin hükümleri, onlara eklediği zorunlu nitelendirmeler dışında Engels'inkinden çok farklı değildir. İlk Hıristiyanların köleliğe karşı tutumlarının daha yeni ve destekleyici tartışmaları için bkz. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, s. 149-62; A. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la Vie des Esclaves dans le Monde Byzantin*, Atina 1950, s. 13-18.

Bununla birlikte kilise örgütünün kendisinin marjinal sınırları içinde, manastırların gelişmesi olası farklı bir yöne işaret etti. Mısır köylülüğünün çölde, toplumdan uzak bir münzeviliği ya da vergi toplanmasına ve diğer toplumsal kötülüklere karşı bir tür protesto olan *anachoresis*'i vardı; Antonius, 3. yüzyılın sonlarında bunu bir tür dünya zevklerinden el çekmiş bir münzevilik olarak uyguladı. Bu daha sonra 4. yüzyıl başlarında Pachomius tarafından Nil kenarındaki ekilen arazilerde bir tür komünal toplu yaşam şeklinde geliştirildi. Buralarda ibadet ve perhizde olduğu gibi tarımsal çalışma ve okuma-yazma da zorunlu hale geldi;[16] ve 370 yılında Basileus (Basileios), münzeviliği, bedensel çalışmayı ve entelektüel eğitimi ilk kez tutarlı bir şekilde manastır hayatı içinde birleştirdi. Bununla birlikte, her ne kadar bu evrim, geriye bakıldığında çalışma konusundaki toplumsal tutumların ağırdan değişiminin ilk işaretleri olarak görülebilirse de, manastır hayatının Roma İmparatorluğu'nun geç döneminde gelişmesinin bizzat kendisi, üretimden daha fazla insanı çekerek, Kilise'nin ekonomik asalaklığını artırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Ne de, en uygun koşullar altında yalnızca tefekkür, en kötü koşullar altında da aylak ve gerici Doğu manastır hayatı, Bizans ekonomisi içinde herhangi bir özel güç kazandırıcı rol oynayabilmiştir. Öte yandan, Batı'ya aktarılan ve Nursialı Benedict tarafından 6. yüzyılın yarı karanlık derinliklerinde yeniden formüle edilen manastır ilkeleri, Karanlık Çağlar'ın sonlarından itibaren örgütsel açıdan yararlı ve ideolojik açıdan etkili olduğunu ispatlamıştır. Zira Batı manastır düzeninde entelektüel ve bedeni çalışma, koşullara bağlı olarak, Tanrı hizmetinde birleştirilmiştir. Tarımsal çalışma ilahi ibadet haysiyeti kazanmış ve okuma yazma bilen keşişler tarafından yerine getirilmiştir: *laborare est orare*. Bununla, teknik buluşların ve ilerlemenin kültürel engellerinden birisi hiç kuşku yok ki ortadan kalkmıştır. Bunu Kilise içindeki herhangi bir kendine yeterli gü-

16 *D. J. Chitty, The Desert a City*, Oxford 1966, s. 20-21, 27. Erken manastır hayatının yeni ve yegâne kapsamlı çalışması olduğu anlaşılan bu eserin tek-yönlü dua ve ibadete ilişkin olması üzüntü vericidir. Jones'un geç Antikitedeki manastır hayatının karışık kayıtlarına ilişkin yorumları kesin ve konuya uygundur.

ce atfetmek yanlış olacaktır.[17] Doğu ve Batı'da olayların farklı yönde gelişmesi, bu dinsel kurumun kendisinin değil, toplumsal ilişkilerin karmaşık toplamının, nihayet manastır hayatının ekonomik ve kültürel rollerini belirleyen şey olduğunu tek başına açıklamaya yeterlidir. Onun üretici kariyeri ancak ve yalnızca klasik köleliğin çözülmesi ve feodalizmin içinde gerçekleştirilebilecek olan bir başka dinamiğin unsurlarının serbest kalmasıyla başlayabilmiştir. Bu zor geçişte çarpıcı olan, herhangi bir sebat ya da gösterişsizlikten ziyade, Kilise'nin uysallığıdır.

Bununla birlikte, aynı zamanda Kilise, hiç kuşkusuz, imparatorluğun son yüzyıllarındaki bir başka müthiş ve sessiz transformasyonun oluşumundan da doğrudan sorumluydu. Klasik kültürün, Gibbon'un lanetlediği, bayağılaşması ve bozulması aslında onun çok daha geniş bir nüfusa özümsetildiği ve uyarlandığı devasa bir süreçti ki geleneksel üstyapısının çöküşünün içinde onları hem mahvedecek hem de kurtaracak bir şeydi. Bir kez daha, bu transformasyonun en çarpıcı tezahürü dil konusundaydı. 3. yüzyıla kadar Galya ya da İspanya'nın köylüleri, klasik yönetici sınıfın kültürüne yabancı, kendi Kelt dillerini konuşuyorlardı: bu tarihte bu eyaletlerin Germenler tarafından fethi, daha sonraki Avrupa tarihi için tahmin edilmesi zor sonuçlar yaratabilirdi. Bununla birlikte, İmparatorluğun Hıristiyanlaştırılmasıyla birlikte Batı eyaletlerinin piskopos ve ruhbanı kırsal nüfusun büyük kitlesini Hıristiyanlaştırmayı üstlenerek, 4. ve 5. yüzyıllar boyunca dillerini (konuşmalarını) kalıcı bir şekilde Latinleştirdiler.[18]

---

17 Lynn White'ın makalesi, "What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?", A. C. Crombie (ed.), *Scientific Change*, Londra 1963, içinde s. 272-91 – çeşitli açılardan kendi çalışması *Mediaeval Technology and Social Change*'den üstün olan, manastır hayatının sonuçlarının, teknolojinin tarihsel birincil neden olarak fetişleştirilmediği ama en azından toplumsal kurumlarla ilişkilendirildiği cesur bir irdeleme. White'ın, doğanın Hıristiyanlık tarafından, daha sonraki teknolojik dönüşüm için bir önkoşul olarak ideolojik anlamda animizmden kurtarılması iddiası kışkırtıcı görünmektedir ama kısa bir süre sonra İslam'ın çok daha dört başı mamur bir *Entzauberung der Welt* sağlamasının İslam teknolojisinde dikkat çeken bir etki yapmadığı olgusunu görmezlikten gelmektedir. Klasik çalışma sisteminin çözülmesinin bir ön uyarıcısı olarak manastırların önemi abartılmamalıdır.

18 Brown, *The World of Late Antiquity*, s. 130. Bu eser, kimi açılardan klasik çağın sonu üzerine uzun yılların, pırıl pırıl derin düşüncenin ürünüdür. Merkezî te-

Bu popülerleştirmenin sonuçlarından biri, Antikite ile Orta Çağlar arasında kaçınılmaz toplumsal bağlantılardan birisi *Romance* diller oldu. Bu Batı eyaletlerinin, önceden Latinleştirilmeden Germenlerce fethedilmesinin sonuçları yalnızca bu başarının muazzam öneminin aşikâr olması açısından tahayyül edilebilir.

Erken Kilise'nin merkezî başarısı, feodalizme geçişte onun gerçek yerini ve işlevini gösterir. Onun özerk etkililiği, kimi zaman yanlış olarak yapıldığı gibi, ekonomik ilişkiler alanında ya da toplumsal yapılarda değil, onların üzerindeki – tüm sınırlılıkları ve uçsuz bucaksızlığı ile kültürel alanda aranabilir. Klasik Antikitenin uygarlığı, görece sabit kabalık ve basitlikteki maddi altyapıya dayanan misli görülmemiş olgunluk ve karmaşıklıktaki üstyapıların gelişmesi üzerinden tanımlanmıştır: Greko-Romen dünyasında gözü pek yükseklerde olan entelektüel ve siyasal iklim ile onun altındaki sıkışık ekonomik dünya arasında her zaman dramatik bir orantısızlık vardı. Nihai çöküş gelip çattığında –şimdi acil toplumsal realitelerden son derece uzak olan– üstyapısal mirasının, ne türlü ara çözümler bulunursa bulunsun, ondan fazla yaşayamayacağı son derece açıktı. Bunun için klasik Antikitenin araçlarından yeterince farklı ama yine de onun içinde biçimlenmiş ve öyle özel bir araca ihtiyaç vardı ki, böylelikle geçmişin esrarengiz mesajlarını yeterince gelişmemiş geleceğe aktarma konusunda genel yıkıntıdan kendini uzak tutabilsin. Bu rolü nesnel olarak Kilise oynadı. Kimi önemli açılardan Antikitenin üstyapısal uygarlığı –araya giren gerilemeye işaret etmek üzere bilinçli olarak kendisini Rönesans diye adlandırdığı çağa kadar, bin yıl süreyle– feo-

malarından birisi klasik kültürün Hıristiyanlık tarafından safiyeti bozulan dönüştürülmesinin, geç Antikitenin aşağı tabakaları ve sonraki çağlar için tipik sanatını üreten hayati yaratıcılığıdır. Onu kurtaran sağlıklı, çetin deneme toplumsal ve entelektüel değersizleştirilmeydi. Başka herhangi bir yazardan çok daha güçlü bir şekilde Brown tarafından ifade edilen bu kavramın, Gramsci'nin [vurguladığı] Rönesansla Reformasyon arasındaki ilişkiye dair tipik nosyonla benzerliği dikkat çekicidir. Gramsci, Rönesansın kültürel şaşaasının, aristokratik bir elitin inceliğinin, kitlelere aktarılıp sonunda daha özgür ve daha geniş bir temel üzerinde yeniden yükselmek üzere Reformasyonun karanlıkçılığı (*obscurantism*) ile bayağılaştırılmış ve karartılmış olduğuna inanıyordu. *Il Materialismo Storico*, Turin 1966, s. 85.

dalizmin üstyapısından üstündü. Onun Karanlık Çağlar'ın kaotik ve ilkel yüzyılları boyunca fark edilmeyen gücünün koşulu Kilise'nin dayanıklılığıydı. Bir üretim biçiminden diğerine dinamik hiçbir geçiş, üstyapısal gelişmede aynı yaygınlığı ortaya koymaz; aynı şekilde hiçbiri karşılaştırılabilir bir ömre sahip değildir.

Böylelikle Kilise iki çağ arasında, iki üretim biçimi arasındaki geçişte (feodalizmden kapitalizme geçişte böylece yapısı zorunlu olarak *in toto* (toptan) birbirinden uzaklaşan) "güçlendirici" değil, "yok edici" kaçınılmaz bir köprüydü. Şurası önemlidir ki, Batı'da İmparatorluğu sistemli bir şekilde "yenileştirme" konusundaki ilk sistemli girişim Karolenj Monarşisiydi. Karolenj Devleti'yle birlikte bildiğimiz feodalizmin tarihi başlar. Eski dünyanın imparatorluk sistemini, aslında tipik bir ters çevirmeyle "yeniden yaratma" konusundaki bu muazzam ideolojik ve idari çaba, istemeden yeninin temellerini içeriyor ve başka şekilde gösteriyordu. Feodalizmin oluşmasındaki kararlı adımlar Karolenj çağında atılmıştır.

Bununla birlikte, yeni Frank hanedanının empoze edici genişlemesi, onun sonunda Avrupa'ya varis olacağı konusunda çok az ipucu veriyordu. Onun açıkça hakim olan başat teması Batı'nın siyasal ve askerî yönden birleştirilmesiydi. Charles Martel'in 733'de Poitiers'de Arapları yenmesi, İspanya'daki Vizigot devletini henüz yutmuş olan İslam'ın ilerleyişini durdurdu. Bunu izleyen hızlı geçen 30 yılda Charlemagne, Lombard İtalya'yı topraklarına kattı, Saksonya ve Friesland'ı fethetti ve Katalonya'yı ele geçirdi. Böylelikle Bizans sınırlarının dışında kalan, Avusturya'nın ulaşılamayan kıyı bölgesi hariç, Hıristiyan kıtanın tek hükümdarı oldu. 800 yılında uzun süredir yürürlükten kalkmış Batı'nın İmparatoru unvanını üstlendi. Karolenj yayılması yalnızca bir arazi genişlemesi değildi. Onun imparatorluk iddiası, Batı'nın kıtasal sınırları içinde gerçek idari ve kültürel canlanmaya tekabül ediyordu. Para sistemi ıslah edildi, standartlaştırıldı ve darphanelerin merkezî kontrolü yeniden başladı. Kilise ile sıkı işbirliği içinde Karolenj monarşisi edebiyat, felsefe, sanat ve eğitimin yenilenmesine destek oldu.

İmparatorluğun dışındaki pagan diyarlarına dinsel misyonlar gönderildi. Almanya'nın Saxon kabilelere boyun eğdirilmesiyle genişleyen yeni büyük sınır bölgeleriyle ilk kez olmak üzere titizlikle ilgilenildi ve sistemli bir şekilde Hıristiyanlaştırıldı. Bu program Karolenj sarayının, Doğu'ya doğru, Loire ile Elbe arasında bir yerdeki Aachen'e taşınmasıyla çabuklaştırılmış oldu. Üstelik, Katalonya'dan Schleswig'e ve Normandiya'dan Styria'ya tüm kıta kitlesi üzerinde gelişmiş ve merkezileşmiş bir idari koordinat sistemi kuruldu. Bunun temel ünitesi eski Roma *civitatis*'inden türetilen kontluklar (iller) oldu. Güvenilen soylular, askerî ve adli görevlerle, imparator tarafından her zaman geri alınabilecek olan kamu otoritesinin açık ve sağlam bir şekilde delegasyonuyla buraları yönetmek üzere kont olarak atandılar. İmparatorluk içinde bu görevlilerden belki 250-350 kadar vardı; onlara maaş ödenmiyor ancak illerdeki arazi bağışlarının ve yerel krallık gelirlerinin belirli bir oranına sahip oluyorlardı.[19] Kontluk kariyerleri herhangi bir yöreyle sınırlı değildi: her ne kadar uygulamada kontlukların iptali ya da başka yerlere nakledilmesi sık görülen şeylerden olmasa da, başarılı bir soylu birbiri ardı sıra farklı bölgelere transfer edilebilirdi. İç evlilikler ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden toprak sahibi ailelerin göçü, imparatorluk ideolojisiyle aşılanmış "etnik-ötesi" bir aristokrasi için belirli bir toplumsal taban yaratıyordu.[20] Aynı zamanda, çoğu kez imparatorun bizzat kendisine yakın kişilerin çevresinden, esas itibariyle Lorraine ve Alsace'dan derlenmiş küçük bir din adamı ve seküler ileri gelen, bu bölgesel kontluk sisteminin üzerine yerleştirilmişti. Bunlar *missi dominici* olarak, uzak eyaletlerdeki, özellikle zor ya da özel ilgi isteyen sorunlarla uğraşmak üzere tam yetkiyle doğrudan imparatorluk ajanlarının hareket edebilecekleri bir yedekleme sistemi oluşturuyordu. *Missi*'ler 802'den itibaren Charlemagne'ın yönetiminin sıradan bir kurumu haline geldi; tipik olarak çifter çifter gönderilen bu kişiler, misyonları sırasında yerel baskılardan korunabilmeleri için giderek piskoposlardan ve manastır

19 F. L. Ganshof, *The Carolingians and the Frankish Monarchy*, Londra 1971, s. 91.

20 H. Fichtenau, *The Carolingian Empire*, Oxford 1957, s. 110-13.

yöneticilerinden seçilir oldu. Uzaklardaki kontluk şebekesinin etkin bir şekilde sistemle bütünleştirilmesini sağlayan, prensipte bunlardı. Merovenjlerden miras kalan basit okuyup yazamama geleneğini iyileştirme çabaları içinde yazılı belgeler giderek daha çok kullanıldı.[21] Ancak uygulamada bu mekanizmada pek çok boşluklar ve gecikmeler vardı; sistemin kişisel olmayan bütünlüğünü sağlayacak hükümdar yetkisine sahip herhangi bir ciddi bürokrasi olmadığı için işleyişi son derece yavaş ve hantaldı. Yine de çağın koşulları dikkate alındığında Karolenj yönetim idealinin kapsamı ve ölçeği muazzam bir başarıydı.

Bununla birlikte, bu çağın gerçek ve yaratıcı yeniliği başka bir yerdeydi – imparatorluk yönetim mekanizmasının altında feodalizmin temel kurumlarının tedricen ortaya çıkışındaydı. Merovenj Galya'sı hem yönetici monarka kişisel sadakat yeminini, hem de soylu hizmetkârlara kraliyet topraklarının hibe edilmesini kabul ediyordu. Ancak bunlar hiçbir zaman tek ya da önemli bir sistem içinde birleştirilmemişti. Merovenj hükümdarlar sadık adamlarına genellikle mülkleri dağıtıyor ve bu tür bağışlar için kiliseden ödünç aldıkları bir terimi, "*beneficum*"u kullanıyorlardı. Daha sonra bu şekilde tahsis edilmiş olan mülklerin pek çoğu Arnulfing hanedanı tarafından, orduları için yeni askerler derlemek üzere Kilise'nin topraklarına el konarak elde edilmiş;[22] bunun karşılığında da, III. Peppin tarafından Kilise'ye, Frank krallığında genel bir vergiye benzer yegâne vergi olacak ondalık vergi bahşedilmişti. Ancak, arazi hibeleri ile hizmet yükümlülüğünü kritik bir sentez halinde bir araya getiren bizzat Charlemagne'ın dönemiydi. Geç 8. yüzyıl boyunca "vasallık" (kişisel biat) ve "*beneficum*" (arazi hibesi) yavaş yavaş birleşti ve 9. yüzyıl boyunca "*beneficum*" giderek "onur"la (kamu görevi ve yargılama hakkı) özdeşleşti.[23] Böylelikle hükümdarlar tarafından yapılan arazi hibeleri hediye olmaktan çıktı, yeminli hizmetler karşılığında koşullu tasarruf hakkına dönüş-

21 Ganshof, *The Carolingians and the Frankish Monarchy*, s. 125-35.

22 D. Bullough, *The Age of Charlemagne*, Londra 1965, s. 35-6.

23 L. Halphen, *Charlemagne et l'Empire Carolingien*, Paris 1949, s. 198-206, 486-93; Boutruche, *Seigneurie et Féodalité*, I, s. 150-9.

tü; ve alt yönetim pozisyonları yasal olarak onlara tevdi edilmeye başlandı. *Beneficum*'larını bizzat Charlemagne'dan alan, imparatorun doğrudan vasalları, *vassi dominici*, şimdi kırsal alanda imparatorluğun görev tevdi edilmiş otoritelerinin arasına dağılmış olarak yerel toprak sahibi sınıfı oluşturdular. Charlemagne'ın sürekli dış seferleri için her yıl göreve çağrılan Karolenj ordusunun çekirdeğini oluşturan bu kraliyet *vassi*'leriydi. Ancak sistem imparatora doğrudan sadakatin (biatın) çok ötesine geçti. Kendileri de en yüksek hükümdarın vasalları olan diğer vasallar, *beneficum* sahibi prenslerdi. Aynı zamanda başlangıçta Kilise'ye özgü olan yasal "muafiyetler" –Karanlık Çağlar'ın başında engelleyici Germen yasalarıyla bahşedilmiş yargısal muafiyetler– seküler savaşçılara da yaygınlaşmaya başladı. O andan itibaren bu tür muafiyetlerle donanmış vasallar kendi mülklerinde görevlilerin müdahalesinden muaf hale geldi. Bu birbirine yaklaşan sürecin nihai sonucu, askerî hizmet karşılığında, yargısal ve siyasal yetkilerle donatılmış olarak arazi tahsis edilen, "*fief*"in ortaya çıkmasıydı. Aşağı yukarı aynı sırada ağır zırhlı süvarilere dayanan askerî gelişme, her ne kadar ortaya çıkışından sorumlu değildiyse de, yeni kurumsal nüvenin pekişmesine katkıda bulundu. Batı'da *fief* sisteminin biçimlenmesi ve kökleşmesi bir yüzyıl zaman aldı; onun tartışmasız ilk çekirdeği Charlemagne döneminde görülüyordu.

Bu arada, imparatorluğun sürekli savaşları giderek kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu bunaltmaya başladı. Geleneksel Germen toplumunun özgür savaşçı köylülerinin önkoşulları, ekip biçmenin münavebeli ve savaşın yerel ve mevsimlik olmasıydı. Bir kez tarımsal yerleşme istikrar bulduktan ve askerî seferler uzun menzilli ve uzun süreli olmaya başlayınca, savaşmanın ve toprağı işlemenin toplumsal birlik için gerekli maddi temeli kaçınılmaz olarak bozuldu. Savaş atlı soyluluğun uzak imtiyazı olurken, silahsızlandırılmış kraliyet ordularının teçhizi sırtlarına yüklenmiş olan silahsızlandırılmış yerleşik köylülük ekip biçmenin temposunu korumak için evinde (bulunduğu yerde) çalışıyordu.[24] Sonuç tarımsal nüfusun büyük kitlesi-

24 Duby'nin kavrayışlı açıklamaları için bkz. *Guerriers et Paysans*, s. 55.

nin durumunun genel olarak kötülemesi oldu. Bağımlı köylüler tarafından üstlenilen, tipik feodal üretim birimi de böylece bu dönemde şekillendi. Karolenj İmparatorluğu pratikte, kıyısı olmayan bir bölgeydi ve Akdeniz ile Kuzey Denizi kıyılarındaki ticaret dışında dış ticareti asgariydi ve para tedavülü yavaştı: tecrit edilmişliğe gösterdiği ekonomik tepki *manor* sisteminin gelişmesi oldu. Charlemagne döneminin *villa*'sı erken Orta Çağlar'ın *manor* yapısına –*demesne* ve çok sayıda küçük köylü parsellerinden oluşan büyük otarşik malikâneye– zaten hazırlıklı bulunuyordu. Bu soylu ya da kilise mülklerinin büyüklüğü çoğu kez, 2.000-4.000 *acre* genişliğinde, oldukça önemliydi. Tarımsal rekolte son derece düşüktü, 1:1 oranı bile asla bilinmez değildi; tarın yöntemleri böylesine ilkeldi.[25] Senyörün rezervinin kendisi, *mansus indominicatus*, toplan alanın belki dörtte birini kaplar, geriye kalan tipik olarak küçük "manse"lere yerleşmiş *servi* ya da *mancipia* tarafından ekilip biçilirdi. Bunlar, her ne kadar hukuki unvanları hâlâ "köle" karşılığı olan Romanca sözcük olsa da bağımlı kırsal işgücünün büyük çoğunluğunu oluştururlardı ve durumları şimdi aslında 8. yüzyıldaki *servus* kelimesinin uğramış olduğu semantik bir değişikle geleceğin Orta Çağ "serf"ine yakındı. *Ergastulum* ortadan kalkmıştı. Karolenj *mansipia*, efendilerine ayni ya da hizmet şeklinde vergi ödemekle mükellef genellikle toprağa bağımlı köylü aileleriydi: ölçüsüz vergiler muhtemelen Galya-Roma kolonlarında olduğundan daha fazlaydı. Büyük Karolenj malikâneleri ayrıca, vergi ve hizmetle yükümlü olan, ancak kölece bağımlılık içinde olmayan özgür köylü kiracıları (*manses ingenuiles*) da içerebilirdi; ancak bunlar çok daha az yaygındı.[26] Daha sık olarak, *mancipia, demesne*'nin kendisinde çalışma için kiralanan işgücüyle ve hiçbir şekilde ortadan kalkmamış olan gerçek menkul kölelerle desteklenirdi. Dönemin müphem terminolojisi dikkate alındığında, Karolenj Avrupa'sının gerçek

25 J. Boussard, *The Civilization of Charlemagne*, Londra 1968, s. 57-60; Duby, *Guerriers et Paysans*, s. 38.

26 R.-H. Bautier, *The Economic Development of Mediaeval Europe*, Londra 1971, s. 44-5.

köle işgücünün büyüklüğünü herhangi bir kesinlikle saptamak olanaksızdır: ancak kırsal nüfusun % 10-20 kadarı olduğu tahmin edilmiştir.[27] Kuşkusuz *villa* sistemi, toprak mülkiyetinin münhasıran aristokratik olduğu anlamına gelmez. Özgür köylüler –*pagenses* ya da *mediocres* tarafından sahip olunan ve işletilen derebeyinin tasarrufundan kurtulmuş mülkler– malikânelerin yanı sıra hâlâ varlığını sürdürüyordu. Bunların görece büyüklükleri, her ne kadar Charlemagne'ın kendi döneminin ilk yıllarında köylü nüfusun önemlice bir kesimi serflik koşulları dışında olsa da, henüz belirlenmeyi beklemektedir. Ancak, yeni çağın üretiminin temel kırsal ilişkileri bundan böyle giderek yerine oturuyordu.

Charlemagne'ın ölümüyle feodalizmin merkezî kurumları, Roma benzeri merkezî bir imparatorluk tentesi (çatısı) altında böylece çoktan var olmuştu. Aslında, *beneficum*'ların hızla yayılması ve bunların artan oranda mirasa konu olması, –iddialı yayılması, 8. ve 9. yüzyıllardaki üretim güçlerinin son derece düşük olan düzeyi dikkate alındığında, hiçbir zaman yönetsel birleştirme kapasitesiyle bağdaşmayan– tüm hantal Karolenj Devlet aygıtını yıkmak eğilimi gösteriyordu. İmparatorluğun içsel birliği, hanedan iç savaşları ve bir zamanlar onu bir arada tutan büyük mevki sahibi sınıfın artan bölgeciliği ile kısa sürede iflas etti. Bunu Batı'nın riskli bir üçlü bölünmesi izledi. Karada ve denizde, haritanın her yönünden gelen korkunç ve beklenmedik saldırılar. Viking, Arap ve Macar istilacıları, geriye kalmış olan görevini yapamayan tüm imparatorluk kontluk sistemini toz haline getirdi. Bu saldırılara direnecek kalıcı ordu ya da donanma kalmadı. Frank süvariler hareket geçirmek için çok yavaş ve hantaldı; Karolenj aristokrasisinin ideolojik olgunluğu iç savaşlarda yok olmuştu. Charlemagne'ın hediyesi olan merkezî siyasi yapı dağılıp gitmişti. 850'ye gelindiğinde *beneficum*'lar hemen hemen her yerde mirasla devredile-

27 Boutruche, *Seigneurie et Féodalité*, I, s. 130-1; ayrıca Duby'nin tartışmasına bkz., *Guerriers et Paysans*, s. 100-3. Karolenj Fransa'sında kölelikten hukuki bir statü olarak serfliğe genel geçişin iyi bir analizi C. Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe Médiévale*, I., s. 733-47.

mez olmuştu; 870'e gelindiğinde son *missi dominici* de ortadan kaybolmuştu; 880'lerde *vassi dominici* yerel egemenlere bağlanmıştı; 890'larda kontlar, fiilen kalıtsal bölgesel lordlara dönüşmüştü.[28] Viking ve Macar grupları Batı Avrupa anakarasını kasıp kavururken, 9. yüzyılın son on yıllarında, "*fief*" sözcüğünün gerçek Orta Çağ karşılığı olarak, *feudum* terimi ilk kez kullanılmaya başlandı. Özellikle Fransa'nın kırsalı da o sırada, yeni barbar saldırılarını karşılamak ve kendi yerel iktidarlarını pekiştirmek için, imparatorluk izni olmaksızın, kırsal senyörlerce özel şatolar ve istihkamlarla donatıldı. Bu yeni şatolarla kaplı manzara, kırsal nüfus için hem bir koruma hem de hapishaneydi. Charlemagne yönetiminin savaşlar ve deflasyonla param parça olmuş son yıllarında giderek daha bağımlı hale gelen köylülük, şimdi sonunda genelleşmiş serfliğe doğru tepetaklak yuvarlanıyordu. Eyaletlerde yerel kontların ve toprak sahiplerinin, yeni doğmakta olan *fief* sistemi aracılığıyla hendek ve siperler arkasına çekilmesi ve köylülük üzerindeki lordluklarının ve *manor* malikanelerinin sağlamlaşması, Avrupa'da gelecek iki yüzyıl içinde yavaş yavaş pekişecek olan feodalizmin sağlam temeli olduğunu kanıtladı.

28 Boussard, *The Civilisation of Charlemagne*, 227-9; L. Musset, *Invasions. Le Second Assault contre l'Europe Chrétienne*, Paris 1965, s. 158-65.

İkinci Bölüm

I. Batı Avrupa

1

Feodal Üretim Biçimi

Batı Avrupa'da ortaya çıkan feodal üretim biçimi karmaşık bir birliğin nitelediği bir şeydi. Onun genel tanımları çoğu kez, feodal gelişmenin dinamiğinin herhangi bir açıklamasını inşa etmenin zor olduğu sonucunu doğuracak şekilde, bunu kısmen ortaya koymaktadır. Bu, içinde ne emek ne de emek ürünlerinin emtia olduğu, toprak ve doğal ekonominin egemen bulunduğu bir üretim biçimidir. Doğrudan üretici –köylü–, üretim aracına –toprak– özel bir toplumsal ilişkiyle bağlıydı. Bu ilişkinin lafzî formülü, serfliğin hukuki tanımınca sağlanmıştı – *glebae adscripti* ya da toprağa bağlılık: serflerin mobilitesi hukuken sınırlıydı.[1] Toprağı işgal eden ve işleyen köylüler toprağın sahibi değillerdi. Tarımsal mülk, siyasal-hukuksal cebir yoluyla köylüden artı ürün elde eden feodal lordlar sınıfı tarafından özel olarak kontrol ediliyordu. Hizmet yükümlülüğü, ayni kira ya da geleneksel vergiler şeklinde köylünün lorda mahkum olduğu bu ekonomi-dışı cebir, hem doğrudan lordun şahsına

1 Kronolojik olarak bu hukuki tanım, tanımladığı reel olgudan çok sonra ortaya çıkmıştır. Tanım, 11.-12. yüzyıllarda Romalı hukukçular tarafından icat edilmiş ve 14. yüzyılda popülerleşmiştir. Bkz. Marc Bloch, *Les Caractères de l'Histoire Rurale Française*, Paris 1952, s. 89-90. Ekonomik ve toplumsal ilişkilerin hukuki kodifikasyonundaki bu boşluğun örnekleriyle tekrar tekrar karşılaşacağız.

bağlı *manor*un *demesne*'sinde, hem de köylülerin işlediği kiralık uzun ve dar arazi şeritlerinde ya da *virgate*'lerde uygulanıyordu. Bunun zorunlu sonucu ekonomik sömürünün siyasal otorite ile hukuki karışımıydı. Köylü, lordunun yargılama hakkına tâbi idi. Aynı zamanda, lordun toprağı üzerindeki mülkiyet hakları tipik olarak yalnızca bir mertebe hakkıydı: bu haklar ona, şövalye hizmeti –savaş sırasında askerî hizmet– sunmakla yükümlü olduğu bir üst lord (ya da lordlar) tarafından verilmişti. Diğer bir deyişle, mülküne *fief* şeklinde sahip oluyordu. Metbu lord da çoğu kez feodal bir üstün vasalı oluyordu[2] ve askerî hizmete bağımlı olan bu tür tâbi *tenure*'lar (tasarruf biçimleri/temlikler) zinciri, arazilere son tahlilde prensip olarak el koyma hakkına sahip olan sistemin en tepesindekine –çoğu kez bir hükümdara– kadar uzanıyordu. Erken Orta Çağlar'da, hükümdar olan monarkla basit lord arasındaki bu tür bir hiyerarşinin tipik ara bağlantıları kale kumandanlığı, baronluk, kontluk ya da prenslikti. Böyle bir sistemin doğurduğu sonuç, siyasal egemenliğin hiçbir zaman tek bir merkezde odaklanmamasıydı. Devletin işlevleri aşağı doğru dikey şekilde tahsis ediliyor (dağıtılıyor); öte yandan siyasal ve ekonomik ilişkiler her düzeyde bütünleştiriliyordu. Egemenliğin parsellenmesi tüm feodal üretim biçiminin temeliydi.

Batı feodalizminin, her biri onun dinamizmi açısından temel önem taşıyan üç yapısal özelliği bulunuyordu. Birincisi, her ne kadar feodal öncesi üretim biçimleri tarafından vücuda getirilmemiş olsa da her ikisiyle de bağdaşmaz olmayan feodal öncesi üretim biçimlerinden kalma komünal köy arazilerinin ve köylü arazilerinin varlığını sürdürmesi. Zira, egemenliklerin, sınırları birbiri üzerine binen özerkçi alanlara feodal bölünmesi ve evrensel bir yetkinin olmayışı, gediklerinde "*allogenous*" ortak var oluşlara her zaman izin veriyordu. Böylece her ne kadar fe-

2 Metbuluk teknik olarak, vasal bir lordun, birden fazla lorda sadakat borçlu olduğu durumlarda, diğer tüm sadakat biçimlerinden üstün olan (önde gelen) bir sadakat biçimiydi. Bununla birlikte kısa süre sonra uygulamada, kendisine tâbi olunan lord herhangi bir feodal üstle aynı anlama gelmeye başladı ve metbuluk o özgün ve özel farkını yetirdi. Marc Bloch, *Feodal Society*, Londra 1962, s. 214-21.

odal sınıf yeri geldiğinde *nulle terre sans seigneur* (senyör olmadan toprak olmaz) kuralını zorluyor olsa da uygulamada, hiçbir feodal toplumsal formasyonda bu asla gerçekleştirilemiyordu: komünal araziler –meralar, çayırlar, ormanlar– ve dağınık köylü arazileri her zaman, tarımın toplam üretkenliği açısından önemli sonuçları olacak şekilde, köylü ekonomisinin ve direncinin önemli bir sektörü olarak varlığını sürdürüyordu.[3] Üstelik, *manor* sisteminin kendi içinde bile, mülkiyetin sayıl (skaler) yapısı, doğrudan kâhyaları tarafından örgütlenen ve *villein*leri tarafından işlenen lordun *demesne*'siyle, ek bir artı elde ettiği ama üretimin örgütlenme ve kontrolünün bizzat *villein*'lerin elinde olduğu köylü arazileri şeklindeki tipik bölünmede ifadesini bulmaktadır.[4] Böylelikle, kırsal ekonominin iki temel sınıfının, tek, homojen bir mülkiyet biçimi içinde basit, yatay yoğunlaşması söz konusu değildi. *Manor* içindeki üretim ilişkileri bu ikili tarımsal statü aracılığıyla bağdaştırılıyordu. Üstelik, lordlarının *manor* mahkemelerinde serflerin tâbi olduğu adaletle, bölgesel lordlukların senyörlere özgü hukuku arasında çoğu kez daha da ileri bir ayrım vardı. Normal olarak *manor*lar tek tek mezralarla çakışmıyor ama onların bir kısmına dağılıyordu; dolayısıyla aksine, herhangi bir köyde değişik lordların birbi-

3 Engels, her zaman ve haklı olarak, ortak araziler ve üç-tarla sistemiyle bütünleşmiş köy topluluğunun, Orta Çağ köylülüğü açısından toplumsal sonuçlarını vurgulamıştır. *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde, bunların "ezilen sınıf köylülüğe, Orta Çağ serfliğinin en çetin koşulları altında bile, ne antikitenin kölelerinin ne de modern proletaryanın elinin altında hazır bulduğu, yerel birlik ve direnme araçları sağladığını" söylemiştir. Marx-Engels, *Selected Works*, Londra 1968,s. 575. Alman tarihçisi Maurer'in çalışmasını temel alan Engels, erken Karanlık Çağlar'a kadar geri giden bu toplulukların "standart birleşmeler" olduğuna yanlış olarak inanmıştır; aslında bunlar ilk kez 14. yüzyılda ortaya çıkan, geç Orta Çağlar'ın bir icadıdır. Anca bu yanlış onun esas tezini etkilememektedir.

4 Orta Çağ manorları, içindeki bu iki bileşkenin görece dengesine göre yapısal açıdan değişiklik gösteriyordu. Bir uçta (az sayıda), biraderler tarafından işlenen Sistersiyan "grange"leri gibi tümüyle *demesne* tarımına tahsis edilmiş malikâneler bulunurken; diğer uçta tümüyle köylülere kiralanmış kimi malikâneler de yer alıyordu. Ancak en sık rastlanan tip her zaman *demesne*'nin ve kiralık arazilerin, değişen oranlarda bir birleşimiydi (kombinasyonuydu): "manorun ve onun gelirlerinin bu iki yanlı bileşimi, tipik bir *manor*un gerçek ayırıcı vasfıydı." M. M. Postan, *The Mediaeval Economy and Society*, Londra 1972, s. 89-94.

ri içine geçmiş halde pek çok *manor* işletmesi yer alıyordu. Bu karmakarışık tüzel labirent içinde, yetkinin mülke göre değil, coğrafyaya göre belirlendiği tipik olarak bölgesel senyörlerin *haute justice*'i (yüksek adaleti) yer alıyordu.[5] Bu sistem içinde artının elde edildiği köylü sınıfı bu sayede üst üste gelen taleplerin ve güçlerin buluştuğu bir toplumsal dünyada bu "durumların" çokluğu nedeniyle sömürü açısından gizil gedikler ve daha bütünleşik bir tüzel ve ekonomik sistemde mümkün olmayacak çelişkilerden yararlanıyordu. Komünal arazilerin, mülklerin (*allods*) ve ince, uzun şeritlerde (*virgate*) yapılan tarımın *demesne*'nin kendisiyle bir arada bulunması Batı Avrupa feodal üretim biçiminin temelini oluşturan bir şeydi ve bu üretim biçiminin gelişmesi için kritik etkileri olmuştu.

Bununla birlikte, ikinci ve daha da önemli olarak, egemenliklerin feodal parselasyonu Batı Avrupa'da Orta Çağ kenti olgusunu yarattı. Burada da yine, kentsel emtia üretiminin doğuşu sadece feodalizmin içinde aranmamalıdır: ondan daha önceye ait olduğundan kuşku yoktur. Ama yine de feodal üretim biçimi, doğal bir ekonomi içinde onun *özerk gelişmesine* izin veren *ilk* üretim biçimiydi. En büyük Orta Çağ kentleri, ne Antikitenin ne de Asya İmparatorlukları'nın kentlerine rakip olabilse de, çoğu kez bunların toplumsal formasyon içindeki işlevlerinin çok daha ileri bir şey olduğu gerçeğini müphemleştirmiştir. İleri derecede karmaşıklaşmış kentsel uygarlığıyla Roma İmparatorluğu'nda kentler, onların içinde yaşayan ama oralı olmayan soylu toprak sahiplerine tâbi idi; Çin'de geniş taşra kent kümeleri, bütün ticari faaliyetlerden soyutlanmış özel bölgelerde yaşayan mandarin bürokratlar tarafından kontrol ediliyordu. Buna karşılık, Avrupa'nın ticaret ve imalatla uğraşan paradigmatik Orta Çağ kentleri, soyluluktan ve Kilise'den, askerî ve siyasal açıdan özerk, tüzel kişiliğe sahip kendi kendini yö-

5 Bu sistemin temel özelliklerinin mükemmel bir anlatısı için bkz. B. H. Slicher Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, Londra 1963, s 46-51. İngiltere'nin çoğu yerinde olduğu gibi bölgesel lordlukların olmadığı yerlerde, tek bir köy içindeki çok sayıda *manor* köylü toplumuna kendi işlerini düzenlemek için hatırı sayılır bir hareket serbestliği veriyordu: bkz., Postan, *The Mediaeval Economy and Society*, s. 117.

neten komünlerdi. Marx bu farkı çok açık bir şekilde görmüştür ve bunu unutulmaz bir şekilde ifade etmiştir: "Antik klasik tarih, kentlerin tarihidir; ama toprak mülkiyetine ve tarıma dayalı kentlerin; Asya tarihi kent ve kırın bir tür farklılaşmamış birliğidir (büyük kent aslında gerçek ekonomik yapının üzerine yerleştirilmiş görkemli bir prenslik kampı olarak düşünülmelidir); Orta Çağlar (Germenik dönem) daha da ileri gelişmesi, ardından kentle kırın zıtlığı şeklinde devam edecek olan kırsalın, tarihin odağına yerleşmesiyle başlar; modern tarih kırsalın, eski zamanlarda olduğu gibi kentin kırsallaşması değil kentleşmesidir."[6] Böylece kent ve kırın *dinamik* zıtlığı yalnızca feodal üretim biçiminde mümkündü: artan mal değiş tokuşu olan ve tacirler, örgütlü loncalar ve tüzel kişilikler eliyle kontrol edilen bir kent ekonomisiyle, soylular, komünal ve bireysel kapalı köylü bölgelerince kontrol edilen kırsal bir doğal değiş tokuş ekonomisi arasındaki zıtlık. İkincinin ağırlığının muazzam olduğunu söylemeye bile gerek yoktur: feodal üretim biçimi ezici bir şekilde tarımsaldı. Ancak onun hareket yasaları, görüleceği gibi, basit olarak *manor*un herhangi bir üstünlüğünce değil, onun farklı bölgelerinin karmaşık birliğince yönetiliyordu.

Üçüncü olarak, feodal bağımlılıkların tüm hiyerarşisinin tepesinde yapısal bir belirsizlik ya da tereddüt vardı. Zincirin "zirvesi", kimi önemli açılardan onun en zayıf halkasıydı. İlke olarak, Batı Avrupa'nın herhangi bir yerinde feodal hiyerarşinin mertebe açısından en yüksek düzeyi, altındaki lordlukların ikinci derecedeki düzeylerinden tür olarak değil, derece olarak kaçınılmaz bir şekilde farklıydı. Diğer bir deyişle monark, karşılıklı sadakat bağlarıyla bağlı bulunduğu vasallarının feodal süzereniydi (*suzerain*); uyruklarının tepesinde yüce bir hükümdar değildi. Ekonomik kaynakları hemen hemen tümüyle, bir lord olarak kişisel mülküne bağlı iken, vasallarından beklentisi esas itibariyle askerî nitelikteydi. Nüfusun tümüne doğrudan siyasal bir erişimi söz konusu değildi; zira, onlar üzerindeki yetkisi çok sayıda alt feodal katmanın aracılığıyla sağlanıyordu. Aslında yal-

6 Karl Marx, *Pre-Capitalist Formations*, Londra 1964, s. 77-78.

nızca kendi mülklerinde efendiydi; bunun dışında büyük ölçüde törensel bir kuklaydı. Tepedekinin niteliksel, ayrı ya da tam yetkili bir otoriteye sahip olmadığı bir siyasal gücün aşağı doğru dağılımı şeklindeki bir devlet biçiminin saf modeli Orta Çağ Avrupası içinde hiçbir yerde asla var olmadı.[7] Zira, feodal sistemin en tepesinde, bu tür bir devlet biçiminin ima ettiği herhangi bir gerçek bütünleştirici mekanizmanın var olmayışı, istikrarına ve devamlılığına kalıcı bir tehdit teşkil etmiştir. Hükümranlığın tam olarak parçalanması, soyluluğun kendisinin sınıf birliği ile bağdaşır değildi zira onun ima ettiği potansiyel anarşi, zorunlu olarak, ayrıcalıklarının üzerine bina edilmiş olduğu tüm üretim biçimini yıkıcı mahiyetteydi. Böylece feodalizm içinde, egemenliğin parçalanması yönünde canlı bir eğilimle, içinde yeniden düzenlemenin pratikte oluşabileceği nihaî bir otoritenin önlem almasını gerektiren mutlak bir zorunluluk arasında bünyesel bir çelişki vardı. Dolayısıyla feodal *monarşi* hiçbir zaman tümüyle bir süzeren krallığa indirgenemedi: ideolojik ve tüzel alanda bir ölçüde her zaman başka şekilde zirvesinde kralın göz dikemeyeceği haklara sahip dük ya da kont gibi nüfuzlu kişilerin bulunduğu vasallık ilişkisinin ötesine geçemedi. Aynı zamanda fiili krallık gücü, bir bütün olarak feodal yönetim şeklinin içsel dokusuna karşı, katı özel yargılama hakkı ağının dışında bir "kamusal" otorite kurabilmek için sürekli mücadele içinde savunulmak ve genişletilmek zorundaydı. Batı'da feodal üretim biçimi özgün olarak kendi yapısında, bünyevî olarak ürettiği ve yeniden ürettiği bir merkezkaç devletin dinamik gerilim ve çelişkilerini barındırıyordu.

7 Levant'taki Haçlı Devleti çoğu kez mükemmel feodal bir yapıya en yakın bir devlet olarak düşünülmüştür. Avrupa feodalizminin denizaşırı yerlerdeki yapıları, yabancı bir ortamda *ex nihilo* (sıfırdan) yaratılmış ve böylelikle olağanüstü sistematik tüzel bir biçim kazanmıştır. Başkalarının yanı sıra Engels de bu özellik üzerinde durmuştur: "Feodalizm kendi kavramına hiç uydu mu? Batı Frankların krallığında kurularak, Normandiya'da Norveçli fatihler tarafından daha da geliştirilerek, Fransız Kuzeylilerce (Norsemen) İngiltere ve Güney İtalya'da formasyonu sürdürülerek, feodalizm kendi kavramına çok yaklaşmıştır – geçici Kudüs krallığında, *Assizes of Jerusalem*'de feodal düzenin en klasik ifadesini miras bırakmıştır." Marx-Engels, *Selected Correspondence*, Moskova 1965), s. 484. Ancak Haçlı krallığının pratik realiteleri bile hiçbir zaman feodalitenin baron hukuk uzmanlarının hukuki kodifikasyonuyla örtüşmemiştir.

Böyle bir siyasal sistem zorunlu olarak her türlü yaygın bürokrasiyi engelliyor ve sınıf hakimiyetini yeni bir şekilde işlevsel olarak bölüyordu. Zira bir yanda, erken Orta Çağ Avrupası'nda hakimiyetin paralelleşmesi tamamen ayrı ideolojik bir düzenin yapılanmasına yol açtı. Geç Antikitede her zaman imparatorluk devletinin mekanizmasıyla doğrudan bütünleşmiş ve ona tâbi olmuş olan Kilise, şimdi feodal yönetim biçimi içinde ciddi olarak özerk bir kurum haline geldi. Kilise, dinsel otoritenin yegâne kaynağıydı; kitlelerin inançları ve değerleri üzerindeki egemenliği muazzamdı ama kilise örgütlenmesi herhangi seküler soyluluk ve monarşi örgütlenmesinden ayrıydı. Ortaya çıkmakta olan Batı feodalizmi içinde cebir gücünün dağıtılmış olması nedeniyle Kilise, kendi kurumsal çıkarlarını, gerekirse bölgesel tabya içinde ve silah gücüyle koruyordu. Dinsel ve kilise dışı lordluklar arasındaki kurumsal ihtilaflar böylece Orta Çağ'da yöreseldi: bunlar, feodal meşruiyet yapısında, daha sonraki entelektüel gelişmenin kültürel sonuçlarının bir hayli önemli olacağı yarılmalara yol açtı. Öte yandan seküler yönetimin kendisi, niteliği gereği, yeni bir kalıp içinde daraldı. Feodalizm altında görevi, esas itibariyle bugün kapitalizm altında olduğundan tamamen farklı bir pozisyon işgal eden "adaletin" yerine getirilmesiydi. Siyasi iktidarın *merkezî* dış görünüşü (*modality*) – feodal yönetim şeklinin doğası gereği böyle tanımlanan adaletti. Zira saf feodal hiyerarşi, görmüş olduğumuz gibi, modern anlamda, hukukun uygulanması için devletin, devamlı yönetim aygıtı anlamında, her türlü "yürütme gücünü" dışlıyordu: hakimiyetin paralelleştirilmesi böyle bir şeyi gereksiz ve olanaksız kılıyordu. Aynı zamanda, feodal düzen *yeni* yasalar yaratarak siyasal yenilik konusunda genel bir kavrama sahip olmadığı için, daha sonraki türden ortodoks bir "yasamaya" yer yoktu. Hükümdarlar, yenilerini icat ederek değil, geleneksel yasaları koruyarak işlerini görüyorlardı. Böylelikle siyasal iktidar, bir süre için, tek bir "adlî" işlevle, mevcut yasaları uygulama ve yorumlama işleviyle fiilen özdeşleşmişti. Üstelik, herhangi bir kamusal bürokrasinin var olmadığı yerde –güvenlik, para cezası kesme, geçiş ücreti alma ve

yetki kullanma gibi– yerel cebir uygulaması ve yönetim, kaçınılmaz olarak onun görevi oluyordu. Böylece her zaman hatırlanması gerekir ki, Orta Çağ "adaleti" fiilen modern adaletten çok daha geniş bir dizi faaliyeti içeriyordu çünkü topyekûn siyasal sistem içinde yapısal olarak çok daha hayatî bir yer işgal ediyordu. İktidarın olağan adı buydu.

2

Toplumsal Formasyonların Tipolojisi

Şimdiye kadar Batı Avrupa'da feodalizmin, ilkel komünal ve köleci üretim biçimlerinin eş zamanlı çözülmesinin bir sentezi olarak ortaya çıkışını tartıştık; ve daha sonra Batı'da bir üretim biçimi olarak gelişmiş feodal üretim biçiminin temel yapısını özetledik. Şimdi sıra bu sentezin içsel doğasının, Orta Çağ'da değişik toplumsal formasyonlar tipolojisini ürettiğini kısaca göstermeye geldi. Zira ana hatları çizilen üretim biçimi, Avrupa'nın herhangi bir yerinde, daha sonra kapitalist üretim biçiminde de görüleceği gibi, hiçbir zaman "saf halde" var olmadı. Orta Çağ Avrupası'nın somut *toplumsal formasyonları* her zaman, içinde diğer üretim biçimlerinin varlığını sürdürdüğü ve asıl feodalizmle iç içe geçtiği bileşik sistemlerdi: örneğin köleler, bütün Orta Çağlar boyunca varlığını sürdürdü ve özgür köylüler Karanlık Çağlar'da hiçbir yerde bütünüyle asla ortadan silinmedi. Bu nedenle, ortaya çıktığı 9. yüzyıldan itibaren Batı feodalizminin haritasının çeşitliliğini, hızla da olsa, gözden geçirmek zorunludur. Sovyet tarihçileri Liublinskaya, Gutnova ve Udaltsova, doğru olarak üç katlı bir sınıflandırma geliştirmişlerdir.[1] Aslında, Avrupa feodalizminin çe-

1 A. D. Liublinskaya, "Tipologiya Rannevo Feodalizma v Zapadnoi Evrope i Problema Romano-Germanskovo Sinteza", *Srednie Veka*, Fas. 31, 1968, s. 9-17; Z. V., "Genezis Feodalizma v Stranakh Evropy", *13th World Congress of*

kirdek bölgesi Roma ve Germen unsurların "dengeli sentezi"nin oluştuğu bölgeydi: esas itibariyle Kuzey Fransa ve ona bitişik alanlar, Karolenj İmparatorluğu'nun anavatanı.[2] Bu alanın güneyine doğru Provence, İtalya ya da İspanya'da barbar ve antik üretim biçimlerinin çözülmesi ve yeniden birleşmesi Antikitenin başat mirası altında oldu. Bunun kuzeyine ve doğusuna doğru, Roma yönetiminin ya hiç ulaşamadığı ya da yalnızca sığ bir şekilde kök saldığı Almanya, İskandinavya ve İngiltere'de ters yönde, barbar mirasının yerli egemenliği altında feodalizme doğru yavaş bir geçiş söz konusuydu. "Dengeli" sentez, feodalizmi en hızlı ve en eksiksiz bir şekilde yarattı ve ona klasik biçimini verdi – sırası gelince bunun daha az gelişmiş bir feodal sisteme sahip dış bölgeler üzerinde büyük etkisi oldu.[3] Serfliğin ilk kez ortaya çıktığı yer işte burasıydı; *manor* sistemi gelişmiş; senyörlerin adaleti belirgin hale gelmiş; ve hiyerarşik alt-feodalleşme kalınlaşmıştı. Kuzey ve Güney alt-türler, kendi başlarına, önceki üretim biçimlerinin güçlü kalıntılarının varlığı nedeniyle simetrik olarak farklılaşmıştı. İskandinavya, Almanya ve Anglo-Saxon İngiltere'sinde, kırsal toplumda istikrarlı hiyerarşik farklılıkların ortaya çıkmasından, bağımlılık ilişkilerinin gelişmesinden ve klan savaşçılarının toprak sahibi aristokrasiye dönüşmesinden çok sonra bile, güçlü komünal kurumları olan, kendi arazisine sahip köylülük varlığını sürdürdü. Saksonya'da serflik 12. ya da 13. yüzyıla

---

Historical Sciences, Moskova, 1970. Bu tipoloji sorunu daha önce Porshnev tarafından yukarıda zikredilmiş olan *Feodalizm i Narodni Massy* adlı kitabında s. 507-18'de kısaca ele alınmıştır. Udaltsova ve Gutnova'nın makaleleri, vardığı özel bazı sonuçlar her zaman kabul edilemese de, dikkatli ve düşündürücü bir makaledir. Yazarlar erken Orta Çağlar'ın Bizans Devleti'ni feodalizmin türlerinden birisi olarak değerlendirmektedirler; bunu güvenle paylaşmak zordur.

2 Barbar sonrası Galya'da feodalizm içinde ortaya çıkan beş bölgesel alt-türü nitelemek yolunda son zamanlardaki bir girişim için bkz. A. Ya. Shevelenko, "K Tipologii Genezisa Feodalizma", *Voprosy Istorii*, Ocak 1971, s. 97-107.

3 Avrupa'nın her yerinde feodal ilişkilerin yayılması, belli başlı bölgeler içinde topografik açıdan eşitsizdi. Zira her yerde, dağlık bölgeler, kayalık ve verimsiz yükseklerde, yapısı gereği empoze edilmesi zor ve sürdürülmesi kazançsız olan manor örgütlenmesine karşı direndiler. Dolayısıyla dağlar, yoksul ama bağımsız, ekonomik ve kültürel olarak aşağıdaki senyörleştirilmiş ovalardan çok daha geri ama çoğu kez askeri açıdan kendi cılız istihkâmlarını savunmaya yeterli köy topluluklarını koruma eğilimindeydi.

kadar görülmedi; İsveç'te ise hiçbir zaman tam olarak yerleşmedi. Öte yandan İtalya ve komşu bölgelerde, geç Antikitenin kentsel uygarlığı hiçbir zaman tümüyle sönmedi ve –eski senatör patricilerin pozisyonunu miras edinmiş olan din adamlarının gücüyle harmanlanan– kent siyasal örgütlenmesi, 10. yüzyıldan itibaren hızla gelişti; bu arada mülkiyeti, serbest, mirasa konu olabilir ve devredilebilir olarak gören Roma hukuk kavramları, başlangıcından itibaren feodal toprak normlarını koşullandırdı.[4] Erken Avrupa feodalizminin haritası böylece esas itibariyle kuzeyden güneye uzanan ve sınırları kabaca köylü arazileri, *fief*'ler ve kasabalar tarafından çizilmiş üç kesimden oluşuyordu.

Bu zemine dayanarak, Batı Avrupa'nın bu çağdaki belli başlı toplumsal formasyonları arasındaki, çoğu kez ilerde önemli sonuçlara yol açacak, bazı temel farklılıkları ana hatlarıyla göstermek mümkündür. Her durumda bizim temel meselemiz, kırsal üretim ilişkilerinin aldığı şekil, kentsel kapalı bölgeler ve –özellikle de– erken Orta Çağlar'da ortaya çıkan siyasal devlet biçimi olacaktır. Bu sonuncu odak noktası, kaçınılmaz olarak, değişik Batı Avrupa ülkelerinde monarşinin kökeni ve değişik evreleriyle ilgili olacaktır.

Avrupa feodalizminin merkezdeki ev sahibi olarak Fransa nispeten kısa bir şekilde ele alınabilir. Aslında Kuzey Fransa, feodal sistemin özgün örneğine kıtanın herhangi başka bir yerinden daha çok uyar. Karolenj İmparatorluğu'nun 9. yüzyıldaki çöküşünü, mahvedici savaşlar ve Kuzeyli istilalarının keşmekeşi izledi. Genelleşmiş anarşi ve güvensizlik ortasında, evrensel parçalanma ve sürekli Viking ya da Müslüman yağmalarına maruz kalan köylülüğün bağımlılığını hızlandıran bir etken olarak, soyluluğun iktidarının ülke genelinde belirli güçlü merkez ve şatolarda yoğunlaşması söz konusu oldu.[5] Böylece feo-

---

4 Germen köylü arazileri her zaman Roma mülkiyetinden farklıydı; zira köyde komünal ve bireysel toprak sahipliği arasındaki bir geçiş biçimi olarak bunlar hâlâ tipik olarak geleneksel yükümlülüklere konu olan ve topluluk içinde devreden bir tür özel mülkiyet biçimiydi ve serbestçe satılamazdı.

5 Bloch'un bu döneme dair, *Feodal Society*'nin ilk bölümündeki tasviri, haklı olarak çok ünlüdür. Şatoların yaygınlaşması için bkz. Boutruche, *Seigneurie et Féodalité*, II, Paris 1970, s. 31-39.

dal güç bu umutsuz dönemde görülmedik bir şekilde toprağa yakın oldu. Kendi halk mahkemelerini yitirmiş olan serfleştirilmiş kırsal kitle üzerindeki sert senyörlük yargılama yetkisi hemen hemen her yerde egemen oldu. Buna rağmen Antikitenin damgasının daha güçlü olduğu Güney daha az feodalleşmişti; soylu mülklerinin daha büyük bir kısmına *fief* yoluyla değil doğrudan sahip olunuyordu ve daha fazla bağımlı olmayan köylü nüfus vardı.[6] Kuzey feodalizminin daha organik yapısı, Orta Çağlar boyunca ona ekonomik ve siyasal inisiyatifi garanti etmiştir. Bununla birlikte, geç 10. ve erken 11. yüzyıllarda, Fransa'daki genel yapı, aşağıdan yukarı doğru kurulmuş, çoğu kez alt-feodalleşmenin çoklu tabakalarını içeren emsalsiz geniş kapsamlı bir feodal hiyerarşiydi. Bu dikey sistemin tamamlayıcısı ileri derecede yöresel bir kopukluktu. 10. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, ülkenin bütününde elliden fazla ayrı siyasal bölünme vardı. En büyük altı nüfuzlu kişi –Flanders, Normandia, Fransa, Burgundia, Acquitaine ve Toulouse dük ya da kontları– otonom yerel iktidarlara sahipti. Sonunda yeni Fransız monarşisinin nüvesini temin eden Fransa Dükalığı oldu.

Başlangıçta Laon-Paris yöresinde çelimsiz bir kuşatılmış bölge ile sınırlandırılmış olan Kapet (*Capetian*) kraliyet ailesi yavaş yavaş temelini güçlendirdi ve askerî saldırganlık sayesinde; ruhbanın yardımı ve büyük evlilik ittifakları yoluyla diğer büyük dükalıklar üzerinde artan süzerenlik haklarına sahip oldu. Gücünün ilk büyük mimarları Fransa Dükalığı'nın kendisini uzlaştıran ve birleştiren VI. Louis ve Suger'di. 12. ve 13. yüzyıllarda Kapet monarşisinin yükselişine, hem krallık *demesne*'sinin hem de dük ve kont vasallarının arazi kazanımları; özellikle iyice kuzeyde olmak üzere kentsel komünlerin hızlı gelişmesiyle, belirgin bir ekonomik gelişme eşlik etti. 13. yüzyılın başında Philippe Auguste'nin saltanatı, monarşiyi dükalıkların üzerinde monarşik bir gücü olan, etkili bir krallık olarak

6 Bu yapıya, Orta Çağlar boyunca Güney Fransa'da köleliğin daha uzun süre varlığını sürdürmesi eşlik etti: 13. yüzyıldan itibaren yenilenen trafik konusunda bkz. Verlinden, *L'Esclavage Médiéval*, I, s. 748-833. İlerde göreceğimiz gibi, feodal Avrupa'nın farklı kesimlerinde serfliğin tamamlanmamış olmasıyla köleliğin varlığı arasında tekrar eden bir korelasyon bulunmaktadır.

yerleştirmede etkili oldu: Normandia, Anjou, Maine, Touraine ve Artois, üç kat büyüyen kraliyet *demesne*'sine katıldı. Kuzey kasabaların maharetli bir şekilde bir araya getirilmesi Kapet askerî gücünü daha da pekiştirdi: onların askerleri ve ulaşım kapasitesi, çağın uluslararası siyasal mücadelelerinde bir dönüm noktası olan Bouvines'de 1214'ta Anglo-Flamanlara karşı çok önemli Fransız zaferini sağladı. Philippe Auguste'nin halefi VIII. Louis, Languedoc'nun büyük bir kısmını başarıyla ele geçirdi ve böylelikle Kapet egemenliğini Akdeniz'e kadar genişletti. Doğrudan kralın kontrolü altında olan arazileri yönetmek üzere *baillis* ve *sénéschaux*'lardan oluşan görece büyük ve sadık bir memur kitlesi yaratıldı. Bununla birlikte bu bürokrasinin büyüklüğü, ülkedeki herhangi bir üniter yönetimin karşı karşıya bulunduğu sorunlar kadar, Fransız krallarının gerçek iktidarının bir göstergesi değildi.[7] Yeni ele geçirilen bölgelerin ikinci derecede Kapet prenslerine gelir sağlamak amacıyla tehlikeli bir şekilde devredilip onlar tarafından kontrol edilmesi bu işin yapısal güçlüğünün yalnızca bir başka işaretiydi. Zira, taşralı yöneticilerin bağımsız iktidarı bu arada kalıcı bir hale geliyor ve onlar da benzer bir idari mekanizma oluşturuyordu. Böylece Fransa'daki temel süreç yavaş bir "konsantrik (eş merkezli) merkezileşme" halinde kaldı ki, burada kralın Paris'ten uyguladığı kontrol hâlâ istikrarsızdı. IX. Louis ve Philippe Le Bel'in (Yakışıklı Philippe) zaferlerinden sonra bu iç istikrarsızlık çok bariz bir hale geldi. İzleyen üç yüzyılın uzun süren savaşlarında (Yüzyıl Savaşları, Din Savaşları) Fransız feodal birliğinin dokusu, hiçbir zaman tamamen dağılmasa da, giderek ve tehdit edici bir şekilde hizipsel hale geldi.

Bundan farklı olarak İngiltere'de Norman fatihler tarafından dışarıdan merkezileşmiş bir feodalite ithal edilmiş ve sistemli bir şekilde, Fransa'nın yalnızca dörtte biri kadar olan derli toplu bir ülkede yukarıdan empoze edilmişti. Norman istilasına boyun eğen Anglo-Saxon toplumsal formasyonu, Germenik bir toplumun feodal bir toplumsal formasyona, herhangi bir Roma

7 Kapet yönetim sistemi için bkz., Charles Petit Dutaillis, *Feudal Monarchy in England and France*, Londra 1936, 33-58.

etkisi olmaksızın potansiyel olarak "kendiliğinden" geçişinin Avrupa'daki en gelişmiş örneği olmuştur. İngiltere öte yandan, kuşkusuz, 9. yüzyıldan itibaren İskandinav istilasından ciddi olarak etkilenmiştir. Yerel Anglo-Saxon toplumlar, 7. ve 8. yüzyıllarda bağımlı köylülüğü ile, sağlam toplumsal hiyerarşilere doğru tedricen evrimleşmiş, ama bu, adanın birliği sağlanmadan ve de pek fazla kentsel gelişme olmadan meydana gelmiştir. 793'ten itibaren artan Norveç ve Danimarka saldırıları yavaş yavaş bu gelişmenin temposunu ve yönünü değiştirmiştir. 9. yüzyılın ilk yarısındaki İskandinav istilası ve daha sonra gelen kapsamlı fetih ve erken 11. yüzyılda bir Kuzey Denizi İmparatorluğu'na entegre edilmesi, Anglo-Saxon toplumu üzerinde ikili bir etki yapmıştır. Kuzeylilerin (*Norse*) iskânı genellikle kasabaları geliştirmiş ve göçlerinin en yoğun olduğu bölgelerde özgür köylü topluluklarının temelini atmıştır. Viking askerî baskısı, uzun gemiler çağında, aynı zamanda, kıtadakine benzer şekilde adanın her yerinde toplumsal süreçlere yol açmıştır: sürekli kırsal güvensizlik, kayırmaların artmasına ve köylülüğün giderek aşağılanmasına neden olmuştur. İngiltere'de yerel lordların kırsal nüfus üzerindeki ekonomik baskısı, Anglo-Saxon direnişi ya da Danimarka saldırganlığını sakinleştirme amacıyla salınan kraliyet savunma vergileriyle birleşmiş ve *geld* parası, Karanlık Çağlar'da Batı Avrupa'da toplanan ilk düzenli vergi olmuştur.[8] 11. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İskandinav hakimiyeti yıkılmış ve kısa bir süre önce birleşmiş olan Anglo-Saxon krallığı yeniden kurulmuştur. Bu zamana gelindiğinde köylülük, eski Danimarka yerleşimlerinin bulunduğu, küçük hizmet yükümlülüklerine tâbi ('*sokeman*') köylü arazilerinin daha fazla olduğu kuzey-doğu bölgeler dışında, genellikle yarı-bağımlı kiracılar haline gelmiştir. Köleler, işgücünün yaklaşık % 10'unu oluşturacak şekilde hâlâ varlığını sürdürüyordu; bunlar, ekonomik olarak, Anglo-Saxon istilasına Kelt direnişinin en uzun süre devam ettiği ve kölelerin nüfusun beşte birini ya da daha fazlasını oluşturduğu uzak Batı bölgelerinde çok önemliydi. *Theng*'lerden (lorduna hizmetle yükümlü ara-

8 Loyn, *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest*, s. 139, 195-7, 305, 309-14.

zi sahipleri) oluşan yerel bir aristokrasi kırsal toplumsal yapıya egemendi ve *proto-manor* türü malikâneleri işletiyorlardı.[9] Monarşi, krallık vergileri, parası ve adaletiyle, bütün ülkede etkili görece ileri ve eşgüdümlü bir idare sistemine sahipti. Öte yandan, güvenli bir taht veraset sistemi yerleştirilmemişti. Bununla birlikte, bu ada krallığının kritik dıştan gelen zayıflığı, kıtadaki *fief* sisteminin temelini oluşturan, toprak sahipliği ile askerî hizmet arasındaki yapısal bağın var olmayışıydı.[10] *Theng*'ler savaşa süvari olarak katılan, ama arkaik bir şekilde at üstünde savaşmayan soylu piyadelerdi. Anglo-Saxon ordusu böylece *housecarl* (asker kraliyet hizmetkârları) ve *fyrd*'lerin (halk-milisi) bir karışımıydı. Fransız ana karasının kenarında, malikâne tasarruf biçimi ve atlı hizmet uzun süredir toplumsal düzenin en önemli unsuru olan, çok daha iyi gelişmiş feodal bir toplumun askerî öncü birliği, çelik kuşanan Norman süvarisi ile boy ölçüşebilecek durumda değildi. Kuşkusuz Normanların kendileri yüzyıl önce yalnızca Kuzey Fransa'da yerleşmiş ve kaynaşmış Kuzeyli istilacılardı. Norman Fethi, Manş Denizi'nin iki yakasında birbirine bakan, içlerinden birisi Roma-Germen kaynaşmasından geçmiş, böylelikle İngiltere'de görece ileri iki top-

9 Bu soyluluğun siyasal gücü, belki biraz gereğinden fazla olarak, E. John, "English Feodalism and the Structure of Anglo-Saxon Society", *Bulletin of the John Rylands Library*, 1963-4, s. 14-41'de vurgulanmaktadır.

10 Henry Loyn, *The Norman Conquest*, Londra 1965, s. 76-7 ve G. O. Sayles, *The Mediaeval Foundations of England*, Londra 1964, s. 210, 225. Her iki çalışma da genellikle Anglo-Saxon ve Anglo-Norman toplumsal formasyonlar arasındaki siyasi uzaklığı asgariye indirmek eğilimindedir. Sayles'in Freeman'ın mirasına, çağdaş bilime ilham kaynağı olduğu şeklinde saygılarını sunması merak konusudur. Freeman'ın aşırı ırkçılığı, kuşkusuz kayıtlara geçmiş bir şeydir; Saxon'ların Töton akrabaları "Fransız yapma kibarlığı ile cilalanmak üzere Galya'ya giden ve yeniden yıkanıp temizlenmek için İngiltere'ye geri dönerken" Afrikalılar "iğrenç maymunlar"; Yahudi ve Çinliler "pis yabancılar"dır: kaynaklar için bkz. M. E. Bratchel, *Edward Augustus Freeman and the Victorian Interpretation of the Norman Conquest*, Ilfracombe 1969. Ancak bu sessizce görmezden gelinebilir çünkü onun temel mesajı, Avrupa kıtasının devrimci kırılmaları karşısında İngiliz tarihinin mistik bir şekilde "bozulmamış dramı"na hâlâ yaygın bir şekilde ve heyecanla inanılmaktadır. İngiltere'nin baş tacı edilen dokunulmaz "devamlılığı", yerel tarih yazımında düşsel bir ısrarcılıkla tekrar etmektedir. Loyn, ciddi ve yararlı kitabını o tipik iman ikrarıyla sonlandırmaktadır: "Kurumların devamlılığı, İngiliz tarihinin çok zaruri temasıdır", *Norman Conquest*, s. 195.

lumsal formasyonun "gecikmiş" sentezini gerçekleştirmiş iki barbar topluluğun eşit olmayan gelişmesinin ürünüydü. Sonuç, o andan itibaren Orta Çağ Avrupa'sında kendini farklı kılacak olan ileri derecede merkezileşmiş devletle esnek bir halk adaletinin kendine özgü bileşimiydi.

Kazandığı zaferden hemen sonra I. William ülkeyi işgal etmek ve bir arada tutmak için 5.000 kadar *fief*'in planlı ve sistemli dağıtımına girişti. Kıtadaki uygulamalardan farklı olarak altvasallar yalnızce hemen üstleri olan vasallara değil, bütün toprakların nihai bağışçısı olan hükümdarın kendisine de sadakat yemini etmek zorundaydılar. Norman kralları daha da ileri giderek, Anglo-Saxon toplumsal formasyonunun feodalizm öncesi kalıntılarını da devletlerini güçlendirmek için kullandılar: *fyrd* milisi kimi durumlarda konvansiyonel feodal ordu ve sarayın birliklerine katıldı;[11] ve daha önemlisi, Orta Çağ monarşisinin ortodoks gelir sistemi içinde bulunmayan bir fenomen olan *danegeld*'in, geleneksel savunma vergisinin, çok büyük krallık *demesne*'sinin ve feodal haraçlardan elde edilen gelirlerin yanı sıra toplanmasına devam edildi. Anglo-Norman Devleti böylece o tarihte Batı Avrupa'daki en birleşik ve sağlam kurumsal sistemi temsil ediyordu. En gelişmiş *manorculuk* esas itibariyle ülkenin Güney ve Orta Güney'inde, yerel köylülüğün bariz bir şekilde aşağılanması ve hizmet yükümlülüğünün yoğunlaşmasıyla senyörel sömürünün etkinliğinin göze çarpacak şekilde arttığı yörelerde yerleşmişti. Başka yerlerde, yalnızca hafif feodal yükümlülüklere tâbi hatırı sayılır büyüklükteki alanlar, küçük mülk sahipliği olarak bırakılmış ve kırsal nüfus dolaysız serf statüsünün dışında tutulmuştu. Bununla birlikte genel bir serfleştirmeye doğru olan eğilim kaçınılmazdı. İzleyen yüz yıl içinde, Norman ve Angevin hanedanları altında, 12. yüzyılda *villani* ve *nativi* tek bir serf sınıfı oluşturuncaya kadar İngiliz köylü-

11 Fetih sonrası askerî sistemin tartışılması için bkz. J. O. Prestwich, "Anglo-Norman Feudalism and the Problem of Continuity", *Past and Present*, no. 26, Kasım 1963, s. 35-57 – dar görüşlü ve şoven devamlılık efsanesinin sağlıklı bir eleştirisi; ve Warren Hollister, "1066: The Feudal Revolution", *American Historical Review*, cilt LXXIII, no. 3, Şubat 1968, s. 708-723, sorun etrafındaki tartışmanın kısa bir tarihsel dökümünü vermektedir.

lüğünün hukuki statüsü giderek aşağı çekildi. Öte yandan, İngiltere'de Roma hukukunun tümüyle var olmayışı ve Karolenj türü yeni bir imparatorluk deneyiminin yokluğu dikkate alındığında, Anglo-Saxon toplumsal formasyonunun –özgün olarak halkın komünal adalet alanları– *shire* ve *yüzler mahkemeleri*, yeni düzen içinde varlığını korudu. Kuşkusuz o zaman, baron sınıfından kralların yaptığı atamaların egemen olduğu, başka yerlerde normal yapıyı oluşturan senyörlük imtiyazlarına göre, yoksullara görece daha az merhametli bir "kamu" adaleti sistemi kuruldu.[12] Yönetici şeriflik makamı, II. Henry'nin 12. yüzyılda bu tehlikeyi önlemek üzere yaptığı tasfiyeden sonra hiçbir zaman kalıtsal olmadı; bu arada kralın adaleti aynı hükümdarın kurduğu *assize* mahkemeleriyle genişletildi. Bahse konu edilecek bir büyüklükteki kasabaların sayısı çok azdı ve hiçbiri aslî bağımsızlığa sahip değildi. Sonuç, büyük ölçüde idari esneklik ve birliği haiz ve sınırlı bir alt-feodalleşmeye sahip feodal bir yönetim sistemi oluşturulması oldu.

Almanya bu deneyimin tam zıddını temsil eder. Orada, Doğu Frank toprakları esas olarak Karolenj İmparatorluğu'nun son fetihleriydi ve klasik Antikitenin sınırlarının tümüyle dışında kalıyordu. Nihaî feodal sentezdeki Roma unsuru, benzer şekilde, çok daha zayıftı ve bu sınır bölgelerinde Karolenj Devleti'nin yeni egemenliğini ortadan kaldırmak üzere aracı olmuştu. Böylece, Fransa'da kontluk idari yapısı eski Roma *civitatus*'uyla çakışır ve altında serf köylülüğün bulunduğu giderek tutarlı bir vasallık sistemi üzerine otururken, –hâlâ hukuken kabile-benzeri bir temel üzerindeki– Alman kırsal toplumunun ilkel komünal karakteri bunun doğrudan bir benzerini engelliyordu. İmparator adına yöneten kontlar, belli belirsiz tanımlanmış bölgelerde, yerel halk mahkemelerinin üzerinde pek fazla bir güce ya da büyük kraliyet mülklerinde çok fazla bir desteğe sahip olmadan, kesin olmayan yetkilerle donatıl-

12 Kuşkusuz *manor* mahkemeleri çok gelişti ve Orta Çağlar'da İngiliz lordlarının gerçek ekonomik gücü, Hilton'un vurguladığı gibi, kıtadaki benzerlerinden kesinlikle daha az değildi. R. H. Hilton, *A Mediaeval Society: The West Midlands at the End of the Twelfth Century*, Londra 1964, s. 227-41.

mıştı.[13] Kuzey Fransa'ya bitişik ve çoktan Merovenj mülkünün bir parçası olan Franconia ve Lorraine'de bir proto-feodal aristokrasi ve serf tanımı gelişmişti. Ancak Almanya'nın çok daha geniş kısmında –Bavyera, Thuringia, Swabia ve Saksonya'da– hâlâ özgür köylü arazileri ve herhangi bir vasallık ağı içinde örgütlenmemiş federatif bir klan soyluluğu yer alıyordu. Alman lordlukları, geleneksel olarak, rütbe farklılıklarının pek az resmî yaptırıma sahip olduğu "kesintisiz bir durum"du;[14] monarşinin kendisi herhangi bir özel yüksek mertebe değerine sahip değildi. Karolenj İmparatorluk yönetimi, Fransa'da ortaya çıkmakta olan karmaşık bağımlılık hiyerarşilerine sahip olmayan bir toplumsal formasyon üzerine kurulmuştu: bu nedenle, bu daha ilkel çevrede, onun hatırası daha uzun yaşadı. Üstelik, Almanya 9. ve 10. yüzyıllardaki yeni barbar saldırılarında Fransa kadar cezalandırılmamıştı: Fransa, son üç istilacı –Vikingler, Macarlar ve Araplar– tarafından yakılıp yıkılmıştı. Batıda Normandia Vikinglere terk edilirken bu göçebeler sonunda, doğuda Lechfeld'de yenilmişlerdi. Almanya böylece, Ottolar hanedanının görece çabuk kendine gelmesinin gösterdiği üzere bu çağın en büyük musibetinden kurtulmuştu. Ancak burada daha az kendini gösteren Karolenj siyasal mirası, derli toplu bir senyörler hiyerarşisinin yerine konabilecek kalıcı bir şey bırakmadı. Böylelikle hanedanın kendisinin çöküşüyle birlikte 10. yüzyılda Almanya'da başlangıçta siyasal boşluk gibi bir şey görüldü. Kısa süre sonra bunun içinden, ülkenin beş ana bölgesinde –Bavyera, Thuringia, Swabia, Franconia ve Saksonya– zayıf bir kontrol tesis eden, kabile nitelikli gasıp "soy" dükalıkları ortaya çıktı. Macar istilası tehlikesi bu birbirine rakip dükalık ileri gelenlerini resmen bir süzeren kral seçmeye yöneltti. O andan itibaren Alman monarşisinin tarihi büyük ölçüde bu yetersiz temel üzerinde feodal bağlılıklardan oluşan organik bir piramid oluşturmak için sonuçsuz kalan girişimlerden ibaret ola-

13 Sidney Painter, *The Rise of the Feudal Monarchies*, Ithaca 1954, s. 227-41.

14 *Die Herrschaftsformen gehen kontinuierlich ineinander über:* bu pek yerinde olan ifade Walter Schlesinger'e aittir, "Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte", *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Bd. 1, Gottingen 1963, s. 32.

caktır. Bu soy dükalıklarının en güçlüsü (ve feodal olmayanı) Saksonya, ülkeyi birleştirmeye çalışacak ilk hanedanı temin etti. Kilisenin yardımını da harekete geçirerek Saksonya'nın Otto hükümdarları artan bir şekilde dini rakiplerine boyun eğdirdiler ve Almanya'nın her yerinde krallık otoritesini yerleştirdiler. I. Otto, batı kanadını güvenceye almak için ayrıca, Burgundiya ve Kuzey İtalya'yı içine alan Karolenjler'den kalan "orta krallık" diye tanımlanan Lotharingia'nın da imparatorluk harmanisini sırtına geçirdi. Doğuda Alman sınırlarını Slav topraklarına doğru genişletti ve Bohemya ve Polonya üzerinde süzerenlik kurdu. Otto "yenilenmesi" hem ideolojik hem de idari açıdan Karolenj İmparatorluğu'nun son halefi olacaktır: o da kültürel olarak klasikçi bir canlanmaya tanıklık etti ve evrensel egemenlik iddiasında bulundu. Ancak ömrü diğerinden daha da kısa olacaktı.

Zira Ottoların başarıları birleşik bir Almanya devleti için kendi başına yeni güçlükler ve tehlikeler yaratıyordu. Saxon hanedanının dükleri egemenlik altına alması, uygulamada, onların altlarındaki bir soylular tabakasını serbest bırakıyor ve böylelikle bölgesel anarşi sorununu aşağı doğru kaydırıyordu. 11. yüzyılda onu izleyen Salian hanedanı, krala bağlı özgür olmayan, ülkenin her yerine yerleştirilen sadık kale kumandanları ve idarecilerden oluşan bir kadro, özel bir *ministeriales* sınıfı yaratarak yaygın aristokratik direniş ve karışıklıklarla başa çıkma girişiminde bulundu. Güçlü siyasal makamlara sahip, ama buna denk toplumsal pozisyonları olmayan, çoğu kez malikâne sahibi ama vasal ayrıcalıkları bulunmayan ve dolayısıyla da her türlü soylu hiyerarşisinin dışında kalan bu köle görevlilerin hizmetine başvurulması, henüz köy düzeyinde kapsamlı bir feodal toplumsal ilişkiler sistemine sahip olmayan bir toplumsal formasyonda monarşi işlevinin devam eden zayıflığının bir işaretiydi. Görünürde Salian hükümdarlar merkezileşmiş bir hükümdarlık yönetimi kurma yolunda bir hayli başarı kaydettiler: Saksonya'daki muhalif aristokratik isyanlar bastırıldı; Goslar'da kalıcı bir başkent kuruldu ve kraliyet arazileri büyük ölçüde arttı. Bununla birlikte, bu noktada Papalıkla, Atama (*In-*

vestiture) anlaşmazlığı krallık gücünün daha fazla sağlamlaştırılmasına zarar verdi. VII. Gregory'nin IV. Henry ile piskoposluk atamaları üzerindeki mücadelesi, yerel soylular Papalığın desteğiyle imparatora karşı çıkmak için fırsat yakalayınca, Almanya'da genel bir iç savaşa yol açtı. Elli yıl süren sürekli mücadele sırasında artık Almanya'da büyük bir toplumsal değişim meydana geliyordu: acımasız talan, anarşi ve toplumsal şiddet koşulları altında Alman aristokrasisi, Saksonya ve Thuringia'da her zaman başat olan ve Bavyera ile Swabia'da yaygın varlık gösteren, soylu olmayan özgür nüfusun köylü arazileri temelini yok etti. Kamusal ve halk adaleti geriler, feodal harçlar toplanır, askerî yükümlülükler artırılır ve artık saflarına *ministeriales*'in de katıldığı soylu sınıfı kendi içinde tanımlanırken, köylülük, zamanın keşmekeşi ve geleneksel ailelerin hızlı değişimi içinde serfliğe indirgendi.[15]

Almanya'da çok gecikmiş olan eksiksiz feodalizm artık nihayet 12. yüzyılda gelmiş oluyordu. Ancak, Almanya'da bu, feodal toplumsal hiyerarşinin kendisinin Norman monarşisi tarafından yerleştirildiği İngiltere ya da monarşinin ortaya çıkışından önce oluşan ve o andan itibaren onun etrafında eş eksenli merkezileşme süreci içinde tedricen yeniden yönlendirilen Fransa'dan farklı olarak, ülkenin monarşi etrafında bütünleşmesine *karşı* kuruluyordu. Bir kez bu meydana geldiğinde, siyasal etkilerinin geri döndürülemez olduğu görüldü. Yeni toplumsal yapı kristalleşmeye başladıktan sonra ortaya çıkan Hohenstaufen hanedanı, şimdi Almanya'da gelişmiş olan vasallık yargı haklarının ve ondan türeyen sorunların aracılığıyla kendi temeli üzerinde yenilenmiş bir imparatorluk gücü kurmaya çalıştı. Aslında, I. Frederick'in kendisi, örneği olmayan katılık ve karmaşıklıkta yeni bir feodal hiyerarşi –*Heerschildordnung*– örgütlemede ve başlıca kiracılarını *Reichsfürsten* mertebesine yükselterek, diğer soyluların üstüne çıkartıp bir prensler sınıfı oluşturmada bizzat önderlik etti.[16] Bu politikanın mantığı, Ka-

15 Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, Oxford 1962, s. 136-40: klasik bir anlatı.

16 Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, s. 175-7, 189-90.

rolenj krallık yönetiminin tüm geleneğini terk ederek monarşiyi gerçek bir feodal süzerenliğe dönüştürmekti. Bununla birlikte imparatora süzerenliğini etkili kılacak, özerk mali temele sahip yeterince büyük bir krallık alanı yaratılması bu politikanın tamamlayıcısıydı. Hohenstaufen ailesinin Swabia'daki mülkleri bu iş için tümüyle yetersiz olduğundan ve diğer Alman prenslerine karşı doğrudan saldırı da tavsiye edilemeyeceğinden, Frederick, her zaman fiilen bir imparatorluk *fief*'i olan Kuzey İtalya'yı Alpler'in ötesinde krallık gücünün sağlam bir dış kalesi haline dönüştürmeye çalıştı. Papalık için bu Alman ve İtalyan egemenliklerinin birleştirilmesinin hayata geçirilmesi, özellikle de gerisindeki Sicilya'nın IV. Henry'nin imparatorluk topraklarına katılmasından sonra, yarımadadaki kendi gücü için öldürücü bir darbe teşkil ediyordu. Dolayısıyla imparatorluk ve Papalık arasında savaşın yeniden başlaması, sonunda Almanya'nın kendi içinde istikrarlı bir imparatorluk monarşisinin her türlü şansını ortadan kaldırdı. II. Frederick'le Hohenstaufen hanedanı, Almanya kendi baronluk aygıtlarıyla baş başa kalırken, yöneliş ve karakter olarak esas itibariyle İtalyanlaşmış oldu. Yüz yıl süren bir diğer savaştan sonra ortaya çıkan nihai sonuç, 13. yüzyılda imparatorluk kesinlikle seçimlik hale geldiğinde ve Almanya karışık bir prenslikler takımadasına dönüştüğünde, herhangi bir kalıtsal monarşinin etkisizleştirilmesi oldu.

Eğer Almanya'da feodalizmin kurulması Tacitus'un devrine kadar geri giden kabilevi kurumların kalıcılığı ile belirlenmiş ve engellenmişse, İtalya'da feodalizmin evrimi de benzer şekilde klasik geleneklerin varlığını sürdürmesiyle saptırılmış ve kısaltılmıştı. 6. yüzyılda yarımadanın çoğunun Ostrogotlar'ın elindeyken Bizans tarafından yeniden fethedilmesi, getirdiği maddi yıkıma rağmen, bu geleneklerin Karanlık Çağlar'ın kritik evresi boyunca korunmasına yardım etmiş oldu. Barbar yerleşimi zaten çok zayıftı. Sonuç, İtalya'nın Roma İmparatorluğu sırasında sahip olduğu beledî kentsel hayatı hiçbir zaman yitirmemesiydi. Belli başlı kentler kısa sürede Akdeniz'deki ticari trafiğin merkezleri, Avrupa'daki diğer herhangi bir kentten

çok önce liman ya da antrepo olarak hızla gelişti. Kilise eski senatörler aristokrasisinin toplumsal ve siyasal pozisyonunun çoğunu elde etti; piskoposlar 11. yüzyıla kadar İtalyan kentlerinin tipik yönetici egemenleri oldular. Bu bölgenin feodal sentezinin içindeki, Augustus ve Iustinianus'un hukuki mirasının büyük bir ağırlık taşıdığı Roma bileşenlerinin üstünlüğü nedeniyle mülkiyet ilişkileri ana akım feodal kalıplarla hiçbir zaman tek yanlı olarak bağdaşmadı. Kırsal toplum, Karanlık Çağlar'dan itibaren her zaman, farklı bölgelerde *fief*'leri, mülk sahibi köylüleri, *latifundium*'ları ve kentli toprak sahiplerini bir araya getirerek çok gayrimütecanis kaldı. Öte yandan arazi mülkiyeti, kölelerin çalıştırıldığı klasik *latifundium*'lar Bizans yönetimi altında erken Orta Çağlar'a kadar devam ettiği Güney'de en fazla yoğunlaşmışken, gerçek *manor*lar ağırlıklı olarak Lombardia ve Kuzey'de toplanmıştı.[17] Küçük köylü mülkleri muhtemelen ülkenin dağlık orta bölgesinde en fazlaydı. Dolayısıyla İtalya'da *manor* sistemi Alpler'in kuzeyine göre her zaman çok daha zayıftı ve kentsel komünlerin ortaya çıkışı başka yerlere göre daha erken ve daha önemliydi.

Başlangıçta kentler piskopos yöneticilerinin altındaki küçük feodal soyluların egemenliği altındaydı. Ancak 11. yüzyılın sonuna gelindiğinde kırsalda senyörel kaza hakkı çoktan önemini kaybetmeye başlamıştı. Oysa, Atama Yetkisi (*Investiture*) Mücadelesi kentler içindeki tüccar topluluklarına kilisenin tahakkümünden kurtulma ve başlangıçta seçimle gelen "konsüler" bir sistem, daha sonra ise dışarıdan profesyonel idareciler, 13. yüzyılın *podestà*'ları, istihdam etmek suretiyle ciddi komünal özyönetim oluşturma fırsatı verdi. Yaklaşık 1100'lerden itibaren bu komünler Kuzey İtalya'nın tümünde egemen oldu ve baronluk *fief*'lerine saldırarak, feodal muafiyetleri ilga, şatoları yerle bir ederek ve komşu lordlara boyun eğdirerek çevredeki kırsalı sistemli bir şekilde ele geçirdiler. Bu saldırgan kentsel yayılmanın amacı, rakipleri karşısında kendi güç ve zenginliklerini artırabilecekleri, bundan böyle kentin vergi alabilece-

17 Philip Jones, "The Agrarian Development of Mediaeval Italy", *Second International Conference of Economic History*, Paris 1965, s. 79.

ği, asker ve tahıl toplayabileceği bir yöresel *condato* yaratmaktı.[18] *Condato*'nun yaygınlaşmasıyla kırsal ilişkiler radikal bir şekilde değişti; zira kentler köylülük için, serflikten oldukça uzaklaşmış yeni, yarı ticarileşmiş bağımlılık biçimlerini, *mezzadria*'yı devreye soktular ya da sözleşmeye dayanan yarıcılık, 13. yüzyılda Kuzey ve Orta İtalya'nın pek çok yerinde alışılmış hale geldi. Komünler içinde imalatın gelişmesi daha sonra tacirlerle ve kodamanlarla (hem kentsel hem de kırsal mülkiyete sahip yönetici bir tabaka), loncalar içinde örgütlenen zanaatkâr ve profesyonel gruplar arasında artan toplumsal gerginliklere yol açtı ve bunlar kent yönetiminden dışlandılar. 13. yüzyılda ikinci grubun siyasal yükselişi, aynı mahalle içindeki *podestà* ile kolay olmayan bir ortak egemenliğe sahip *Capitano del Popolo* kurumunda garip bir şekilde ifadesini buldu ki bu kurumun kendisi klasik Roma *tribune*'unu şaşırtıcı bir şekilde andırıyordu.[19] Bu kırılgan denge uzun süre devam etmedi. Bir sonraki yüzyılda Lombard komünleri bir biri ardı sıra kalıtsal kişisel tiranlıkların, *signorie*'nin, hakimiyeti altına girdiler; o andan itibaren güç, çoğu eski yurtluk sahibi otokrat macerapererestlerin ya da *condottieri*'lerin elinde yoğunlaşacaktı. Bir sonraki yüzyılda Toskanya da aynı yolu izledi. Böylece İtalya'nın en ileri bölgeleri, Avrupa'nın herhangi bir başka yerinden farklı olarak müdahale eden kırsalın kentlere bağlandığı ve içinde birbiriyle rekabet eden kent-devletlerinin dama tahtası haline geldi: kırsal bir feodal piramit hiçbir zaman ortaya çıkmadı. Papalığın varlığının, herhangi bir aşırı güçlü seküler devlet tehdidine karşı yarımadayı bir uçtan öteki uca kuşatıyor olması da, kuşkusuz yarımadada herhangi bir monarşinin ortaya çıkması için önemli ek bir engeldi.

İtalya'nın yalnızca iki bölgesinde, dört başı mamur siyasal-ekonomik feodal bir sistem yerleşmişti. Her ikisinin de esas iti-

18 Bütün bu evrim için bkz. Daniel Waley, *The Italien City-Republics*, Londra 1969, s. 12-21, 56-92.

19 Max Weber, *Economy and Society*, New York 1968, cilt III, s. 1308-9; Daniel Waley, *The Italian City-Republics*, s. 182-97. Bu *popolo* kurumlarının ortaya çıkışının merkezî nedenlerinden birisi patricilerin malî tehditleriydi; bkz., J. Lestocquoy, *Aux Origines de la Bourgeoisie*, Paris 1952, s. 189-93.

bariyle, Fransa'da var olan Avrupa'nın en güçlü ve en organik feodalizminin "uzantıları" olan yerlerde bulunması bir rastlantı değildir. Savoy'la sınırdaş olan Piedmont, Alpler'in öbür tarafındaki bir sınır bölgesiydi: ve bu yüksek yerlerde, ovalardaki komünlerin etkisi dışında kalan senyörler hiyerarşisi ve bağımlı köylülük gelişti. Ancak bu çağda, yarımadanın en uç kuzey-batı köşesi, İtalya için herhangi bir genel önemi olamayacak kadar küçük ve yoksuldu. Daha heybetli olanı, 11. yüzyılda Normanlar'ın Bizans ve Arap fetihlerinden sonra ele geçirdiği Napoli ve Sicilya'nın Güney krallığıydı. Orada *fief*'ler dağıtılmış; serflik ve yönetici ailenin fertlerine gelir sağlamak üzere tahsis edilmiş topraklarla gerçek bir baronluk sistemi ortaya çıkmıştı; Fransız sentezinin Güney'deki benzeri üzerinde hükümran olan monarşi, üstelik, yok olmamış Bizans ve Arap etkileri nedeniyle kral üstünlüğünün Doğulu kavramlarıyla güçlendirilmişti. Bu otantik feodal devlet, İtalya'nın tümünü fethedip birleşik bir Orta Çağ monarşisi halinde örgütlenme girişiminde II. Frederick'in dayandığı temeldi. Bu proje, daha sonra ele alınacak nedenler yüzünden başarısız oldu. Yarımadanın iki farklı toplumsal sisteme bölünmüş olması daha sonra yüzyıllarca varlığını sürdürecekti.

İspanya'da Vizigot işgalini, Arap fethinden yalnızca iki yüzyıl ayırıyordu. Bu zaman zarfında Germen ve Roma unsurlarının en belli belirsiz bileşimleri ortaya çıkabilirdi: gerçekten de, görmüş olduğumuz gibi, dönemin çoğunda, barbarların yerleşmesinden sonra iki topluluk için tam bir hukuki ve idari ayrılma söz konusu olmuştu. Bu koşullar altında gelişmiş bir sentez mümkün olamazdı. Charlamagne Avrupa feodalizminin asıl kuluçka makinesi olan imparatorluğu yaratmadan tam bir yüzyıl önce Hıristiyan İspanya sukut etmişti. Böylece Vizigot mirası Arap fetihleriyle hemen hemen silinip atılmıştı ve Asturias'taki bakiye Hıristiyan toplumu, sıfır gibi bir şeyden yeniden başlamak zorundaydı. Ondan sonra barbar ve imparatorluk toplumlarının özgün çakışma ve kaynaşmasından ziyade *Reconquest*'in (*Istirdat*) kendine özgü tarihsel mücadelesi, İspanyol feodalizminin biçimlerinin temel belirleyicisi oldu. Bu te-

mel olgu, Avrupa feodalizminin ana türleriyle benzeşik olmayan bir dizi özellik yaratarak İspanya'yı diğer Batı Avrupa toplumlarından çok erken farklı kıldı. İspanyol Orta Çağ toplumunun kaynağı bu anlamda her zaman benzersiz (*unique*) oldu. Genel kuralın istisnası, 9. yüzyılda Karolenj mülküne katılmış ve dolayısıyla *vassi dominici*'nin, *beneficum* sisteminin ve kontluk yönetiminin, standart deneyimini yaşamış Katalonya olacaktı. Erken Orta Çağlar'da köylülüğün durumu, çağdaş Fransa'nınkine benzer şekilde, özellikle ağır kişisel harçlar ve gelişmiş bir senyörlük sistemi altında ileri derecede bir kötüleşmeye maruz kaldı. Katalan serfliği, 11. yüzyıldan itibaren iki yüzyıl içinde yerel lordlar tarafından tesis edildi.[20] Öte yandan, Batı'ya doğru, Mağriplilerin gücüne karşı verilen mücadele ikili bir gelişmeye yol açtı. Bir yandan, en kuzeyden aşağı doğru başlangıçtaki "yavaş *reconquest*" (*istirdat*), Hıristiyan ve Müslüman devletler arasında, genel işgücü kıtlığı koşulları altında, özgür köylüler tarafından işgal edilen geniş boş araziler –*presuras*– yarattı. Bu *presuras* ayrıca, boş araziler kaçaklar için potansiyel sığınma alanları sağladığı için, asıl Hıristiyan bölgelerde senyörlerin yargılama hakkını zayıflattı.[21] Özgür köylü toplulukları, çoğu kez sözde *behetrias* denilen lordlara kendilerini topluca emanet ettiler. Dinsel sınırın değişen hatlarında sürekli, sonuç tayin etmeyen, akınlara maruz kalan bu türden gevşek, kararsız toplumsal formasyonlarda, tam olarak sabit bir feodal hiyerarşi olasılığı düşüktü. Üstelik, sınır savaşlarının dinsel niteliği, ele geçirilenlerin esaret süresinin İspanya'da, Batı Avrupa'nın başka yerlerinde olduğundan çok daha uzun olması gibi düzenli bir toplumsal uygulamaya yol açtığı anlamına geliyordu. Böylelikle Müslüman köle işgücünün varlığı, İberik yarımadasında Hıristiyan serf sınıfının pekişmesini genellikle geciktiriyordu (göreceğimiz gibi, Orta Çağ'da, iki işgücü sistemi arasında ters bir korelasyon genel kuraldı). 11. yüzyılın başından itibaren Castile ve Leon'da senyör malikânelerinin ve

20 J. Vicens Vives, *Historia de los Remensas en el Siglo XV*, Barcelona 1945, s. 26-37.

21 J. Vicens Vives, *Manual de Historia Economica de España*, Barcelona 1959, s. 120-23.

büyük mülklerin hatırı sayılır yaygınlaşması söz konusuydu.[22] Bu zamandan itibaren Castileli *solariegos* ya da *villeins* hiç de azımsanacak gibi değildi ama kırsal nüfusun hiçbir zaman çoğunluğunu oluşturmadılar. Aragones sınır genişlemesi görece daha az önemliydi ve buna uygun olarak serflik içerideki yüksek bölgelerde daha belirgindi.

10. ve 11. yüzyıllarda Hıristiyan krallıklarının hükümdarları olağanüstü otoritelerini, çok tutarlı bir feodal süzerenlik ya da sağlam bir krallık *demesne*'sinden ziyade, Güney'e karşı yürütülen sürekli haçlı seferlerindeki yüksek askerî işlevlerine ve devletlerinin cesametinin küçük olmasına borçluydular.[23] Kişisel vasallık, toprak *beneficum*'ları ve senyörel yargı hakkı söz konusuydu; ancak bunlar gerçek bir *fief* sistemini oluşturacak şekilde bir araya gelmemiş, birbirinden kopuk unsurlar olarak kalmıştı. Bu ülkeye özgü bir *caballeros villanos* –halk şövalyeleri– paradoksal olarak kentlerde yaşıyor ve beledî ve malî ayrıcalıklar karşılığında güneye doğru yapılan harekatta süvari hizmeti sağlıyorlardı.[24] 1100'den sonra, Castile sarayındaki Fransız feodal etkileri ve de Kilise –her ne kadar bunlar Pireneler'in ötesindeki modeller gibi özerkliğe sahip olmasalar da– *senorios* ya da yöresel lordlukların, çok artmasına yol açtı. Aynı şekilde, bundan böyle Castile'de kilit bir rol oynayacak üç büyük askeri-manastır örgütlenmesinin –Santiago, Calatrava ve Alcantara– yaratılmasında Sistersiyan girişimleri sorumluydu.

Bu anormal kurumlar kompleksi 12. yüzyıl sonlarına, *Reconquest*'in adım adım Tagus (Tejo/Tajo Nehri) çizgisine ulaştığı zamana kadar varlığını korudu. Daha sonra, 13. yüzyılda, Güney'in hemen hemen tümü hızla ve aniden "hızlı *Reconquest*"a yenik düştü. Endülüs 30 yılda ele geçirildi. Talihin bu umulmadık ve muazzam lütfuyla, artık tüm kolonizasyon süreci tersine çevrildi ve Kuzey'de gelişmiş olanın tam tersi bir tarım sistemi

22 Luis De Valdeavellano, *Historia de España*, Madrid 1955, I/II, s. 293-304.

23 C. Sanchez-Albornoz, *Estudios sobre Las Instituciones Medievales Españoles, Mexico 1965, s. 97-9.*

24 Elena Lourie, "A Society Organized for War: Medieval Spain", *Past and Present*, No 35, Aralık 1966, s. 55-66. Bu makale İspanyol Orta Çağ tarihyazımının ana çizgilerinin yetkin bir özetini sunmaktadır.

Güney'de yaratıldı. Muzaffer seferler büyük ölçüde, tipik yapısı iman davası için Müslüman düşmandan kopya edilmiş, Castile'in büyük askerî tabakalarınca örgütlendi ve yönetildi. Bu savaşçı, dinî kardeşlik cemiyetleri, artık geniş mülkleri ele geçirmiş ve onlar üzerinde senyörel yargılama hakkı kurmuşlardı; bundan böyle İspanyol feodalizmine egemen olacak ileri gelenler sınıfının çoğu bu yüzyılın askerî komutanlarından çıkacaktı. Müslüman zanaatkâr takımı hızla kentlerden çıkarılarak geriye kalmış olan Granada İslam Emirliği'ne gönderildi ki bu aynı zamanda geleneksel olarak Endülüs kentsel ekonomisiyle bağlantılı olan Müslüman küçük mülk sahiplerine de zarar verdi. Bunu izleyen Mağripli köylü isyanlarının bastırılması araziyi nüfustan mahrum bıraktı. Böylece, yalnızca kırsal işgücünün serfliğe indirgenmesiyle çözülebilecek olan ileri safhada bir işgücü kıtlığı söz konusuydu ki bu da ancak soylu orduların Akdeniz'e inmesiyle daha kolaylıkla sağlanabilecek bir durumdu. Endülüs'te büyük *latifundium*'ların kurulması ekilmiş arazilerin yaygın bir şekilde yün için hayvan yetiştirilmesine tahsis edilmesiyle daha da desteklenmiş oluyordu. Bu verimsiz koşullarda Güney'de arazi edinmiş olan yaya askerlerin pek çoğu topraklarını büyük toprak sahiplerine satarak Kuzey'e geri döndüler.[25] Güney'in bu yeni yapısı şimdi Castile'e tepki gösteriyordu: daha zengin Endülüs aristokrasinin arazilerinden işgücü çekmesini önlemek için, Kuzeyli *hidalgo* sınıfı, 14. yüzyılda İspanya'nın çoğu yerinde giderek benzer bir *villein* sınıfının ortaya çıkışına kadar kendi köylülüğü üzerindeki bağımlılık ilişkilerini sıkılaştırdı. Her ikisi de henüz tümüyle sağlam kurumlara sahip olmayan Castile ve Aragon monarşileri, yine de bu savaşçı aristokrasilerin feodalleşmesinden hatırı sayılır yararlar elde ettiler. Komutan Kral'a askerî sadakat geleneği güçlendirildi; güçlü ama yine de sadık bir soyluluk yaratıldı ve arazi üzerinde bağımlı bir köylü sınıfı tespit edildi.

İberik yarımadasının Atlantik ucundaki Portekiz, Batı Avrupa'da ortaya çıkacak olan son önemli feodal monarşiydi. Roma Hispania'sının kuzey-batı bölgesi, 406 yılında Ren'i geçip ilk

25 G. Jackson, *The Making of Mediaeval Spain*, Londra 1972, s. 86-8.

fethettikleri topraklarda yerleşecek yegâne Germenik halk olan Suevileri kabul eden yerdi. Sueviler, 6. yüzyılda Vizigot krallığınca fethedilip asimile edilmeden önce arkalarında yarımadadaki en yoğun Germen yer adları kümelerini, ağır kuzey pulluğunu ve Avrupa'nın ilk Katolik barbar hükümdarının uçup giden anılarını bırakmışlardır. O tarihten sonra İberya'nın batı sınır bölgeleri, yarımadanın geri kalan kısmından farklı olmayan bir tarih yaşamış, İspanya'nın kendisi gibi İslam fethini ve dağlık Hıristiyan palankalarını görmüştür. Onun bağımsız tarihi –o zamanlar Minho ve Douro arasında mütevazı bir toprak parçası olan– Portekiz'in, Castile-Leon'un bir hibesi olarak 1093 yılında Burgundia Dükü'nün evladına verildiğinde yeniden ortaya çıkmıştır. Elli yıl sonra torunu Portekiz monarşisini kuracaktır. Bu uzak sınır bölgesinde İspanyol gelişmesinin genel kalıbı tekrarlanacak ve abartılacaktı. Güney'in *Reconquest*'i İspanya'da olduğundan çok daha kısa oldu ve dolayısıyla daha da bariz bir krallık gücüne yol açtı. Ülke, Granada'nın düşüşünden iki yüzyıl önce, 1249'da Algarve'nin ele geçirilmesiyle Müslüman işgalinden temizlendi. Büyük ölçüde bunun bir sonucu olarak, resmen senyörler arası bir hiyerarşi ortaya çıkmadı ve soylu ayrımcılığı zayıftı. Alt-vasallıklar Bragança ailesi gibi az sayıda güçlü kodamanlarla sınırlı kaldı. Sınırlı bir *cavaleiros-vilãos* grubu kalıcı kiralamalar yoluyla görece varlıklı bir köy eliti oluşturdu. Küçük köylü mülkiyeti, Kuzey'in en uzak kesimleri dışında, asgariydi çünkü Castile ve Leon'dakilerle karşılaştırılabilecek bir "yavaş" *reconquest* söz konusu değildi. Kırsal nüfusun büyük kitlesi görece az sayıda *demesne*'leri olan büyük malikânelerde feodal rant ödeyen kiracılardı. Toprak ürünlerine ait vergiler ve malî resimler birlikte üreticinin doğrudan çıktısının %70'ine ulaşabiliyordu; her ne kadar bunlar evrensel olmasa da, ek işgücü yükümlülüğü haftada 1-3 gün olabiliyordu.[26] Öte yandan, toprakta serflik, 13. yüzyıl gibi erken bir tarihte, en azından Güney'de Müslüman tutsakların bolluğu nedeniyle kısmen ortadan kalkıyordu. Bu arada, İngil-

26 A. H. de Oliveira Marques, *A Sociedade Medieval Portuguesa*, Lizbon 1964, s. 143-4.

tere ve Fransa ile olan deniz ticareti artık önemli ölçüde gelişiyordu. Aynı zamanda, Orta Çağ Portekiz'inin toplumsal yapısında askerî-dinsel manastır örgütlenmesi İspanya'dan bile büyüktü. Yönetici sınıf içinde arazi mülkiyetinin dağılımı muhtemelen Avrupa içinde benzersizdi: 1383'teki Avis devrimine kadar monarşinin yıllık geliri aşağı yukarı Kilise'ninkine eşitti ve her ikisi birlikte, soyluluğun toplam gelirinden 4-8 kat fazlaydı.[27] Feodal mülkiyetin bu aşırı derecede merkezileşmesi, Portekiz toplumsal formasyonunun kendine özgülüğünün canlı bir göstergesidir. Toprağa bağlı serfliğin olmayışı ve 13. yüzyıldan itibaren deniz ticaretinin yükselişi, birlikte, Portekiz'i farklı bir geleceğe erken yönlendirdi.

27 Armando Castro, *Portugal na Europa do seu Tempo*, Lizbon 1970, s. 135-8.

3

Uzak Kuzey

Karanlık Çağlar'dan itibaren İskandinav toplumsal formasyonlarının farklı karakteri ve yörüngesi, tarihsel maddecilik için heyecan verici bir sorun oluşturur ve Avrupa'nın bölgesel gelişmesinin, her türlü genel Marksist tipolojisinin *gözden geçirilmesini* –ki bu çoğu kez ihmal edilmiştir– zorunlu kılar.[1] Bu karmaşık, yeterince belgelenmemiş sorunu keşfetmek için burada çok az yer vardır. Ancak bölgenin erken gelişmesinin kısa bir tasviri, İsveç'in daha sonra erken modern Avrupa'nın tarihinde oynadığı esas rolü anlamak için kaçınılmazdır.

1 Bir zamanlar Hecksher, ünlü bir ifadesinde, "ikinci sınıf" ülkelerin genel olarak tarihlerinin incelenmesini beklemeye hakları yoktur yorumunu yapmıştır. "Her tarihsel çalışmanın ya genel yasaların keşfedilmesine ya da büyük evrimlerin mekanizmalarının anlaşılmasına yol açması gerektiğini" ileri sürerek, İsveç gibi ülkelerin yalnızca daha geniş bir uluslararası yapıya taslak oluşturduğu ya da uyduğu zaman önemli olabileceği sonucuna varmıştı. Geriye kalan kısım ciddi olarak görmezden gelinebilirdi: "bilimin görevini gereksiz yere karmaşıklaştırmayalım." (E. Hecksher, "Un Grand Chapitre de l'Histoire du Fer: Le Monopole Suédois", *Annales*, no. 14, Mart 1932, s. 127). Aslında tarih biliminin görevi, eğer bir bölge, tarihin kabul edilmiş pek çok kategorilerine ters düşerse, onun tarafından görmezlikten gelinemez ve sorumluluktan kurtulmuş kabul edilemez. İskandinav gelişmesi, toplumsal formların belirsiz envanterine katılacak yalnızca bir özgünlükler kataloğu değildir, aksine, bütünleşik bir Avrupa feodalizmi teorisi için hem Orta Çağ hem de erken modern çağlar için kimi genel dersler sunar.

İşin başında, İskandinav özgünlüğünün *temel* tarihsel belirleyicisinin, tüm bölgeyi kıtanın geri kalan kısmından ayıran Viking toplumsal yapısının kendine özgü doğası olduğunu söylemek yeterli olacaktır. İskandinavya, hiç kuşkusuz, Roma dünyasının dışında kalmıştı. *Pax romana* yüzyıllarında lejyonerlerle ya da narenciye tacirleriyle olan yakınlığı onun kabile nüfuslarının hayatını bozmamış ya da hızlandırmamıştı. Her ne kadar 4. ve 5. yüzyıllardaki barbar istilaları içlerinde özgün İskandinav halklarını, bilhassa Gotları ve Burgundianları[2] barındırmışsa da bunlar, imparatorluğun içine dalmadan önce çok uzun süredir Baltık'ın öteki tarafında, diğer Germen nüfusların arasında yerleşmişlerdi. İskandinavya'nın kendisi böylelikle Antikitenin çöküşünün büyük dramınca hemen hemen etkilenmemişti. Dolayısıyla, Roma Batısı'nın eski eyaletlerin üzerinde üç yüzyıllık Frank ve Lombard hakimiyetinden sonra, geç Karanlık Çağlar'a gelindiğinde ve buna uygun bir toplumsal evrim ve sentez tam gelişmiş feodalizmin temellerini ürettiğinde, Uzak Kuzey'in toplumsal formasyonları, Tacitus zamanının Germen kabile toplumlarının ilkel iç yapısını neredeyse bozulmamış olarak koruyordu: silah taşıyan bir köylülük (*bondi*), çiftçi-savaşçıların özgür konseyi (*thing*), (*jarl*'ların önderlik ettiği) klan kodamanlarının yönetici sınıfı, talan seferleri için bir maiyet sistemi (*hirdh*) ve istikrarsız, yarı seçimle gelen bir krallık.[3] 8. yüzyıla gelindiğinde bu basit İskandinav toplumları da, "restore" edilen Karolenj İmparatorluğu'nun, imparatorluk Kuzey Almanya'dan Saksonya'ya doğru genişlerken çağdaş Danimarka'ya bitişik bir çizgide birer barbar sınır bölgesi oldular. Bu teması, Roma İmparatorluğu'na saldırmak için Güney'i silip süpüren barbar istilalarının ani ve yıkıcı benzerleri izledi. 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Viking grupları İrlanda, İngiltere, Hollanda ve Fransa'yı yağmaladılar ve İspanya, İtalya ve Bizans'ı talan ettiler. Viking göç-

2 Muhtemelen sırasıyla Götland ve Bornholm'dan.

3 İskandinav olmayan bir dilin son zamanlardaki canlı bir öyküsü için bkz., Gwyn Jones, *A History of the Vikings*, Oxford 1968, s. 145-55. Ayrı bir görüş olarak Kuhn, *hirdh*'in 10-11. yüzyıllardaki bir Anglo-Danimarka buluşu olarak sonradan yeniden ithal edildiğini savunmaktadır: "Die Grenzen der germanischen Gefolgschaft", s. 43-7.

menler İzlanda ve Grönland'ı kolonileştirdiler ve Viking asker ve tacirleri Rusya'daki ilk bölgesel devleti kurdular.

Bu istilalar çoğu kez Hıristiyan Avrupa'ya karşı "ikinci bir saldırı" olarak gözükmüştür. Aslında, bunların yapısı, Batı'da Antikiteyi sona erdiren Germen barbarlardan *kesinlikle* farklıydı. Zira birinci olarak bunlar gerçek *Völkerwanderung*'lar değildi çünkü onlarla birlikte bütün halk göç etmiyordu: bunlar, sayıları zorunlu olarak daha kısıtlı olan *denizci* seferleriydi. Son zamanlardaki bilimsel çalışmalar, Viking akınlarının paniğe uğramış kurbanları hakkındaki abartılmış tahminleri ciddi olarak düzeltmiştir. Bu talancı grupların çoğu 300-400 kişiden fazla değildi: 9. yüzyılda İngiltere'yi talan eden en büyük grubun sayısı 1.000'den azdı.[4] İkinci ve temel olarak, Viking yayılması nitelik olarak belirgin bir şekilde *ticari*ydi: onların deniz aşırı seferlerinin nesneleri yalnızca yerleşmek için toprak değil, para ve maldı. Önlerine çıkan kimi kentleri yağmaladılar ama aynı zamanda –kendilerinden öncekilerin tam zıddı olarak– çok daha fazlasını kurdular ve inşa ettiler. Zira kentler onların ticaretinin hareket merkezleriydi. Üstelik, bu ticaretin merkez trafiği, Avrupa'nın her yerinden, ama daha çok Kelt Batı'dan ve Slav Doğu'dan ele geçirilen ve her yere ulaştırılan köleler üzerineydi. Bu çağdaki Norveç, Danimarka ve İsveç yayılmasının oluşumunu kuşkusuz birbirinden ayırmak gereklidir: bunlar arasındaki farklılıklar sırf bölgesel nüanslar olmaktan çok öteydi.[5] Deniz aşırı atılımın en uç batı kanadında yer alan Norveç Vikingleri, kendi dağlık anavatanlarındaki arazi kıtlığı nedeniyle harekete geçmiş görünmektedirler; bunlar çevre ne kadar düşmanca olursa olsun, tipik olarak yalnızca yağmanın ötesinde yerleşecek arazi peşinde de koştular: İrlanda ve İskoçya'yı talan etmenin yanı sıra ıssız Faroe'yi iskâna açan ve İzlanda'yı keşfedip kolonize eden onlardı. Kuzey-doğu İngiltere'yi

4 P. H. Sawyer, *The Age of Vikings*, Londra 1962, s. 125. Her ne kadar İskandinav toplumsal yapısının kendisi hakkında çok kısa ve özlü olsa da, meselenin bütününün en dengeli ve ikna edici araştırmasıdır.

5 Bkz., Lucien Musset, *Les Invasions: Le Second Assaut contre l'Europe Chrétienne (VIIe-XIe Siècles)*, Paris 1965, s. 115-18; Johannes Bronsted, *The Vikings*, Londra 1967, s. 31-6, daha yetersiz de olsa benzer bir tartışmayı içermektedir.

ve Normandia'yı fethedip yerleşen Merkez'deki Danimarka seferleri, krallık-benzeri bir disiplinli komuta altında gerçekleşmiş çok daha örgütlü saldırılardı ve zorla ele geçirdikleri (*danegeld* gibi) koruma parası ve hazineleri, kalıcı bölgesel bir işgal sağlamak için yerinde harcadıkları daha derli toplu ve daha hiyerarşik denizaşırı toplumlar kurmuşlardır. Öte yandan, İsveç'in, en uç doğu kanadındaki korsanca yayılması, yönelim olarak büyük ölçüde ticariydi: Rusya'ya Vareglerin nüfuz etmesi toprağa yerleşme ile değil Bizans ve İslam Doğusu'na açılan nehir ticaret yollarını kontrol etmekle ilgiliydi. Atlantik'te kurulan tipik Viking Devletleri (Orkney Adaları, İzlanda ya da Grönland) yerleşik tarımcı toplumlarken, Rusya'daki Vareg mülkü, esas itibariyle İslam dünyasına, önce Hazar ve Bulgar hanlıkları ve daha sonra da bizzat Kiev'in merkez ticaret şehri üzerinden, köle satışı için kurulmuş ticari bir imparatorluktu.

Slav Doğu'da Vareg ticareti o boyuttaydı ki, görmüş olduğumuz gibi, Batı Avrupa'nın her yerinde kölelik için yeni ve kalıcı bir sözcük yaratmıştı. Bunun önemi özellikle, bu tür İskandinav yağmacılığı konusunda belirli bir uzmanlığı olan İsveç için çok büyüktü. Ancak Rusya'daki trafik, Viking yayılmasının genel ve temel bir karakteristiği olan bölgesel bir merkezde toplanmaktan daha fazla bir şey değildi. Kiev'in uzaktaki zıddı olan İzlanda'nın kendi içinde *godar* rahip-soyluların mülkleri daha başlangıçtan itibaren İrlanda'da ele geçirilmiş ve sevk edilmiş Kelt köleler tarafından işleniyordu. Avrupa'nın her yerindeki Viking köle akınlarının gerçek çapı ve yapısı [tam anlamıyla incelenmek için] yeterli tarihsel araştırmayı beklemektedir.[6] Ancak bizim buradaki amacımız açısından en çok gerekli ve en nadir olarak vurgulanan, İskandinav topraklarının *içindeki* genel köle kullanımının kritik etkisidir. Zira bu saldırgan ticaretin ülke dışındaki sonucu, paradoksal olarak, Viking toplumunun kendi evindeki ilkel yapısının pek çoğunu *korumak*tı. "Viking hayatı-

6 E. I. Bromberg, "Wales and the Mediaeval Slave Trade", *Speculum*, cilt XVII, N. 2, Nisan 1942, s. 263-9, İrlanda Denizi'ndeki Viking operasyonlarını ele almakta ve erken Orta Çağlar'da köle ticareti konusunda Hıristiyan Kilisesi'nin tutumu konusunda kimi empatik hükümler aktarmaktadır.

nın kendi evindeki temel taşı, bizzat kölenin kendisiydi."[7] Toplumsal farklılaşmanın ilk safhasında kabile toplumlarının tipik yapısı, görmüş olduğumuz gibi, arazileri ele geçirilmiş köleler tarafından işlenen bir savaşçı aristokrasinin egemenliği idi. Soyluluğun yerli özgür köylülükle, baba tarafından akraba klanlar içinde birlikte yaşamasına izin veren işte tam da bu *dışsal* köle işgücünün varlığı idi. Toprak sahibi bir soyluluğun ortaya çıkabilmesi için gerekli olan artık işgücü, henüz yoksul kandaşlardan sökülüp alınmak zorunda değildi: kölelik, normal olarak bu aşamada serfliğe karşı bir "koruyucu"ydu. Yabancı kölelerin (*thrall*) sürekli ithal ve ikmal edildiği Viking toplumsal formasyonları böylece feodal bağımlılık ve bağlı işgücüne doğru herhangi bir gerçek kayma göstermemiştir: en gözüpek örneğini İzlanda'nın teşkil ettiği bu formasyonlar, Orta Çağ Avrupa'sının dondurucu uzak kıyılarında son derece enerjik ilkel klan topluluları olarak kalmışlardır. 12. yüzyıla kadar, İskandinav köylü toplulukları, 1. yüzyılın Germen halklarının toplumsal kalıbına son derece yakın bir yapıyı korumuşlardır. Buralarda, her yıl, arazi parçalarının, alışılagelmiş normlara göre her haneye, kendi göreneklerine uygun şekilde yönetilen bir tüzel topluluk içinde kolektif olarak tahsis edilmesi söz konusuydu.[8] Ortodoks türden ortak araziler –ormanlar, çayırlar ve otlaklar– köy ya da komşu topluluklarca ortak kullanılıyordu. Tam bireysel mülkiyet, 4 ya da 6, hatta daha fazla nesil sonra kabul edilmiş

---

7 Jones, *A History of Vikings*, s. 148. İskandinav köleliğinin en eksiksiz anlatısı, P. Foote ve D. M. Wilson, *The Viking Achievement*, Londra 1970,s. 65-78'dedir. Bu çalışma haklı olarak, köle işgücünün Viking toplumunun ekonomik ve kültürel başarılarındaki kritik öneminin altını çizmektedir.

8 Lucien Musset, *Les Peuples Scandinaves au Moyen Age*, Paris 1951, s. 87-91: Batı dillerinin sınırları içinde kalmak koşuluyla bu mükemmel çalışma Orta Çağ İskandinavya'sının açık ara en iyi anlatısıdır. Musset, dağınık yerleşmelerin ve göçebe kırsal tarımın yer aldığı Norveç ve İzlanda'da bile, yaygın bir topluluk tarafından yeniden dağıtılan ekilebilir arazi ve ortak büyük çayırlıkların varlığını eklemektedir. A. Gurevich, "Représentation et Attitudes à l'Egard de la Propriété pendant le Haut Moyen Age", *Annales ESC*, Mayıs-Haziran 1972, s. 525-29'da İskandinav *odal* arazi tasarruf biçiminin son derece ilginç bir tartışması yer almaktadır. "Allod" terimi etimolojik olarak göçüşme yoluyla "odal"la ilgili olabilir: her halükârda allodial (köylü arazileri) mülkiyeti aşırı bir biçimde, Viking *odal* iyeliğine işaret etmektedir.

ve genellikle de ileri gelenlerle sınırlı kalmıştır. Sıradan bir *bondi* çiftçi üç köleden oluşan bir işgücüne, soylu birisi ise belki 30 *thrall*'a sahip olabilirdi.[9] Her ikisi de, "yüzlük" düzeyden başlayarak yukarı doğru giden tabakalar halinde örgütlenen *thingar* özgür klan meclislerine katılabilirdi: fiilen yerel ileri gelenlerin egemenliği altında olsa da bunlar yine de kırsal toplumun tümünü temsil ve Tacitus'un zamanında olduğu gibi, soyluların girişimlerini veto edebiliyordu. Savaş gemilerinin idamesi için gerekli bir salma ya da *leding* bütün özgür erkekler tarafından karşılanıyordu. Tehlikeli ve istikrarsız veraset mekanizmaları tarafından güçsüzleştirilen krallık hanedanları, tahta çıkışlarının onaylanabilmesi için kralların yerel bir *thing* tarafından "seçilmiş" olmalarını sağlıyorlardı. Deniz aşırı ülkelerdeki Viking yağma ve köleleştirmeciliği böylece kendi evinde klan özgürlüğünü ve hukuki eşitliği nispeten koruyordu.

Üç yüzyıl süren denizaşırı akınlar ve yerleşmelerden sonra Viking yayılmacılığının dinamiği, bir zamanlar Bizans'ın Vareg komutanı olan Harald Hardrata'nın İngiltere'de Stamford Bridge'de yenilip öldürüldüğü, 1066 yılındaki son büyük Norveç saldırısından sonra nihayet sona erdi. Sembolik olarak, bu seferin meyveleri, üç hafta sonra Hastings'de, Avrupa feodalizminin yeni askerî ve toplumsal yapılarını benimsemiş olan bir Danimarka denizaşırı topluluğu olan Normanlar tarafından derlendi.[10] Özgün Viking istilaları, 9. yüzyılda Karolenj İmparatorluğu çözülürken feodalizmin kristalleşmesini hızlandırdı. Feodalizm şimdi mükemmelleşmiş ve kapsamlı bir kurumsal sistem olarak sağlamlaşmış ve geleneksel Viking seferlerinin doğaçlama, derme çatma saldırıları karşısında kesinlikle üstünlüğünü kanıtlamıştı. Uzun gemilerin püskürtüldüğü İngiltere'yi ağır süvariler fethetti. Uzak Kuzey ile Batı Avrupa'nın geri kalan kısmı arasındaki güç ilişkisi artık tersine çevrilmişti: şimdiden sonra Batı feodalizmi İskandinavya üzerinde yavaş ve devamlı bir baskı uygulayacak ve onu tedricen kendi yapısına göre de-

9 Jones, *History of the Vikings*, s. 148.

10 Deniz yoluyla başarılı bir feodal istila yürütmenin ustalık gerektiren başarısını, hiç kuşkusuz, İskandinav kökenlerine borçluydular.

giştirecekti. Başlangıç olarak, denizaşırı ülkelerde Viking yayılmasının durması, kendi başına kaçınılmaz olarak İskandinavya içinde radikal gelişmelere neden oldu. Zira bu köle işgücü arzının fiilen durması ve onunla birlikte eski toplumsal yapının giderek dağılması anlamına geliyordu.[11] Zira bir kez artık dışarıdan sürekli köle işgücü rezervi olmayınca, toplumsal farklılaşma yalnızca *bondi* çiftçilerin yerel soyluluğa giderek tâbi kılınmasıyla ve şimdi toplumsal gücü bakımından denizci değil karasal olan, kök salan aristokrasinin topraklarını işleyecek bağımlı kiracıların ortaya çıkmasıyla devam edebilirdi. Bu sürecin doğal sonucu krallık yönetiminin giderek istikrar kazanması ve bölgesel *jarlar*'ın, yerel *thing*'in işini ikinci plana atarak eyalet valilerine dönüşmesiydi. İskandinavya'ya, 12. yüzyıl sonlarına kadar tamamlanmayacak olan, Hıristiyanlığı tedricen sokulması her yerde geleneksel yarı-kabilesel topluluklardan monarşik devlet sistemlerine geçişi hızlandırdı: eski klan düzeninin doğal ideolojisi olan Kuzeyli pagan dinleri, doğal olarak ortadan kalktı. Bu iç değişiklikler 12. yüzyılda çoktan görülmeye başlamıştı. Kıtanın kuzey sınırlarında Avrupa feodalizminin azamî dış etkisi 13. yüzyılda hissedildi. Bunlardan birincisi, Alman paralı şövalyelerin Scania'da gücünü gösterdiği zaman, 1134 Fotevik muharebesinde ağır süvarilerin başarıyla kullanılmasıydı. Ancak –Orta Çağlar'da en güçlü İskandinav hükümdarı olan– II. Waldemar'ın Danimarka ordusunun, 1227'de Bornhöved'de bir grup Kuzeyli Alman prensi tarafından hezimete uğratılmasından sonradır ki feodalizmin askerî düzeni, bütün toplumsal sonuçlarıyla birlikte nihayet Kuzey'e yerleştirildi.[12] Schleswig, Danimarka monarşisi tarafından verilen ilk gerçek *fief* oldu. Bunu hanedan armaları, unvan sistemleri ve şövalyelik tevcih seremonileri izledi. 1279-80'de İsveç aristokrasisi, hükümdara şövalyelik hizmet yükümlülüğü (*rusttjänst*) karşılığında yasal vergi muafiyeti (*frälse*) elde etti. Böylelikle artık kıtadakine ben-

11 Sonunda kölelik Izlanda'da 12. yüzyıl, Danimarka'da 13. yüzyıl ve İsveç'te 14. yüzyıl içinde sona erdi: Foote ve Wilson, *The Viking Achievement*, s. 77-8.

12 Erik Lönroth, "The Baltic Countries", *The Cambridge Economic History of Europe*, III, Cambridge 1963 içinde, s. 372.

zer, *fief* (*lân*) verilen ayrı bir hukuki sınıf ortaya çıkıyordu. Yerel aristokrasilerin feodal soyluluğa dönüştürülmesini, geç Orta Çağ depresyonu yüzyıllarında, tüm İskandinav ülkelerindeki köylülüğün koşullarının düzenli bir şekilde kötüleştirilmesi izledi. 1350'ye gelindiğinde küçük çiftçiler (*yeomanry*) Norveç'teki toprakların yalnızca beşte ikisine sahipti.[13] 14. yüzyılda İsveç aristokrasisi, eski *bondi* sınıfının silah taşımasını yasakladı ve yersiz yurtsuz nüfusun zorunlu çalışma hizmeti yapmasını öngören yasalar çıkararak, onları toprağa bağlamaya çalıştı.[14] *Thingar*, kısıtlı hukuki işlevlerle sınırlandırıldı ve merkezî siyasal güç, bu dönemin Orta Çağ yönetim şekline tipik olarak egemen olan bir ileri gelenler konseyi ya da *râd*'ın elinde toplandı. 1397'de üç İskandinav krallığını tek bir devlet altında resmen birleştiren Kalmar Birliği günlerine gelindiğinde, gidişat şaşmaz bir şekilde kıtadaki yapıya uygun gelişiyordu.

Bununla birlikte İskandinav feodalizmi hiçbir zaman çok geç kalmış olmasını telafi edemedi. Kırsal alanlarda çiftçi meclislerinin ve halka ait hakların belleklerde yaşadığı bağımsız köylülüğün kırsal kurumlarını ve geleneklerini tümüyle silmekte başarılı olamadı. Bu Nordik (Nordic) istisnacılığın bir başka kritik belirleyicisi vardı: bölgenin büyük kesimi geç Orta Çağlar ve erken modern çağ boyunca yabancı istilalarına karşı hemen hemen bağışıktı; dolayısıyla sürekli yıpranmasının köylü özgürlükleri üzerinde şaşmaz bir şekilde baskıcı etkilerinin olduğu feodal savaş katsayısı, başka yerlerde olduğundan ciddi olarak düşüktü. Danimarka, kıta kitlesinin bir uzantısı olduğu için ve dolayısıyla Germen etkilerine ve Schleswig-Holstein sınır bölgesinden müdahalelere çok daha açık olduğu ve nihayet hinterlandındaki emperyal toplumsal yapıyla oldukça benzeştiği için özel bir durumu temsil eder. Yine de, Danimarka köy-

13 Foote ve Wilson, *The Viking Achievement*, s. 88.

14 Musset, *Les Peuples Scandinaves au Moyen Age*, s. 278-80. *Frâlse* "özgür" anlamına geliyordu ve özgün olarak, geleneksel çiftçi *bondi* sınıfına uygulandığında "köle"nin tam zıddıydı. Kelimenin semantik değişikliği köylülerin yükümlülüklerinin karşısında soyluların ayrıcalıklarını ima ediyordu ve geç Orta Çağ İskandinavya'sının tüm toplumsal evrimini özetliyordu. Bkz. Foote ve Wilson, *The Viking Achievement*, s. 126-7.

lülüğü, çok geç bir tarihe, 17. yüzyıla kadar tamamen serfleştirilmemiş ve bir yüzyıl kadar sonra yeniden özgürleşmiştir. Netice itibariyle Kopenhag'ın yönetimi altına giren Norveç, Danimarka dilini konuşan bir aristokrasinin egemenliği altına girmiş ama daha geleneksel kırsal bir yapıyı korumuştur.

Bununla birlikte, geç orta çağda genel İskandinav toplumsal formasyon biçiminin en saf örneğini temsil eden İsveç olmuştur. Zira bütün bu dönem boyunca bölgedeki en geri yer orasıydı.[15] 14. yüzyıl başlarına kadar fiilen varlığını sürdüren, köleliğin devam ettiği son ülke de İsveç olmuştur; ancak 1325'te resmen ilga edilmişti. Hıristiyanlaşan son ülke de İsveç'ti; ve komşularındakinden daha zayıf olduğu kanıtlanmış birleşik bir monarşiye sahip olan son ülkeydi. 13. yüzyıl sonlarında şövalyelik hizmeti başlatıldığında, hem İsveç enleminin stratejik koruması hem de yerel topoğrafya –halı gibi ormanlar, göller ve nehirler– nedeniyle, Danimarka'daki benzerinin ezici ağırlığına sahip olmamıştı çünkü bu ortam süvarilere uygun değildi. Kırsal üretim ilişkileri hiçbir zaman tam olarak feodalleşmemişti. Orta Çağlar'ın sonuna gelindiğinde, aristokrasi, ruhban ve monarşinin baskısına rağmen İsveç köylülüğü hâlâ ülkenin tarıma elverişli yüzeyinin yarısına sahipti. Her ne kadar daha sonra kraliyet hukukçuları tarafından monarkın *dominium directum*'u olarak açıklanacak ve arazi parsellerinin bölünmesi ve kiralanması yasal sınırlamalarla kuşatılacak olsa da,[16] uygulamada krala vergi ödeyen ama daha başka harç ve hizmet yükümlülüğü olmayan geniş bir köylü arazisi sektörü oluşmuş oldu. Köylülüğün diğer yarısı monarşi, kilise ve soylular tarafından sahip olunan toprakları işliyordu ve bu

15 13. ye 14. yüzyılların İsveç arazi yasaları, Tacitus'un 1. yüzyılda Almanya için anlattıklarına hâlâ pek çok açıdan şaşılacak kadar benzeyen bir toplumu yansıtmaktadır; iki temel fark, kabilelerin ortadan kalkışı ve merkezî bir devlet otoritesinin varlığı idi: K. Wuhrer, "Die schwedischen Landschaftsrechte und Tacitus Germania", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Germ. Abteilung)*, LXXXIX, 1919, s. 1-52.

16 Bu sınırlandırmalar Oscar Bjurling, "Die ältere schwedische Landwirtschaftspolitik im Überblick", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Jg 12, Hft I, 1964, s. 39-41'de vurgulanmaktadır. Ancak bu durum, herhangi karşılaştırmalı bir perspektif açısından küçük mülk sahibi köylülüğün temel önemini değiştirmemektedir.

büyük toprak sahiplerine feodal rantlar ve hizmetlerle yükümlü bulunuyordu. İsveç soyluları, 15. yüzyılın sonlarında (1483, Kalmar Fasılası [*Recess*]) kendilerini, "kendi köylülerine hükmeden krallar" olarak ilan ettiler ve 17. yüzyılda bir sınıf olarak köylülüğün *mediate subditi*[17] olduğunu ileri sürdüler; ama yine uygulamada arazi üzerinde gerçekleşen fiili sınıf ilişkileri asla bu iddiaları haklı çıkarmadı. Zira gerçek feodalizm İsveç'te hiçbir zaman yerleşmedi ve senyör adaleti hemen hemen hiç bilinmedi: mahkemeler ya krallık ya da halk mahkemeleriydi. *Manor* yasaları (*gårdsrätt*) ve hapishaneler 17. yüzyılda yalnızca kısa bir süre için önemli oldu. Böylelikle, erken modern çağda bir *Estate* sistemi ortaya çıktığında İsveç, Avrupa'da köylülüğün temsil edildiği yegâne büyük ülkeydi. Kırsal üretim ilişkilerinin eksik feodalleşmesi, öte yandan, soylu yönetim şeklinin kendisi üzerinde kaçınılmaz sınırlandırıcı etkiler yaptı. Almanya'dan ithal edilen *fief* sistemi kıtadaki katı kalıbı hiçbir zaman yeniden üretemedi. Aksine, monarşinin soyluların atanmış olduğu geleneksel yönetim birimleri artık, hükümranlığın bölgesel devriyle *fief*'ler içinde asimile olmuştu; ama bu *län*'lar kral tarafından geri alınabilir olma özelliğini sürdürdü ve buraları kendilerine verilmiş olan soyluların miras bırakılabilen yarı-mülkiyetine dönüşmedi.[18] Bununla birlikte, açık seçik bir feodal hiyerarşinin olmayışı, tepesinde özellikle güçlü bir monarşinin olduğu anlamına da gelmedi: aksine o sırada Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi bu, zirvesinde son derece zayıf bir kralın bulunduğu bir yönetim şekliydi. Geç Orta Çağ İsveç'inde yükselen bir feodal monarşi yoktu; bunun yerine nüfuzlu kişilerin oluşturduğu bir *råd*' eliyle 14. ve 15. yüzyıllardaki meclisli yönetime geri dönülmüştü. Kopenhag'daki bir Danimarka hanedanı fiilen bunun başında yer alıyor ve Kalmar Birliği (*Union*) buna uzaktan uygun bir paravana sağlamış oluyordu.

17 Bu konuyla ilgili Per Brahe'nin ünlü vecizesi için bkz. E. Hecksher, *An Economic History of Sweden*, Cambridge, USA, 1954, s. 118.

18 Michael Roberts, *The Early Vasas*, Cambridge 1968,s. 38; Lucien Musset, *Les Peuples Scandinaves au Moyen Age*, s. 265-7.

4

Feodal Dinamik

Sonuç olarak Batı Avrupa'da feodalizm 10. yüzyılda ortaya çıktı, 11. yüzyılda yayıldı ve 12. yüzyıl sonlarıyla 13. yüzyılda zirvesine ulaştı. Belli başlı Batı Avrupa ülkelerinde iyice benimsenmesinin değişik yollarını az çok izledikten sonra şimdi onun temsil ettiği dikkate değer genel ekonomik ve toplumsal ilerlemeyi ele alabiliriz.[1] 13. yüzyıla gelindiğinde Avrupa feodalizmi, Karanlık

1 Feodal üretim biçiminin dinamizminin son onyıllarda tam olarak farkına varılması, Orta Çağ tarihyazımının en önemli kazanımlarından birisi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Maurice Dobb, klasik eseri *Studies in the Development of Capitalism*'de, "düşük teknik düzeyi", "toprakta kısıtlı üretim", "bir üretim sistemi olarak feodalizmin verimsizliği" ve "o zamanlarda işgücü verimliliğinin durağan hali"ni tekrar tekrar yazmıştır (Londra 1967,yeni baskı, s. 36, 42-3). Engels'in uyarılarına rağmen o sırada bu tür görüşler –her ne kadar Rodney Hilton özellikle Dobb'un görüşlerine "feodalizmi her zaman ve kaçınılmaz olarak geri bir ekonomik ve toplumsal sistem" olarak varsayma eğilimi göstermesini eleştirerek karşı çıkmışsa da– muhtemelen Marksistler arasında yaygındı. Hilton'a göre, "Aslında, yaklaşık 13. yüzyılın sonlarına kadar, feodalizm, bir bütün olarak, genişleyen bir sistemdi. 9. yüzyılda ve hatta daha önce üretim yöntemlerinde klasik Antikitenin yöntemlerinin çok ilerisinde bir dizi teknik yenilik olmuştu. Geniş orman ve bataklık alanlar tarıma açılmış, nüfus artmış, yeni kentler kurulmuş ve Batı Avrupa'nın bütün kültürel merkezlerinde canlı ve ileri bir sanatsal ve entelektüel hayat görülmüştü." (*The Modern Quarterly*, cilt 2, no. 3, 1947, s. 267-8.) Bugün Marksist olan ya da olmayan çoğu yazar, "bu yüzyılların gizli devriminden" söz eden Southern'ın genel vurgusuyla aynı görüştedir: yazarın bu dönem Avrupa'daki gelişmenin dünya tarihi açısından önemi konusundaki görüşleri için bkz. *The Making of the Middle Ages*, s. 12-13.

Çağlar'ın basit, derme çatma toplulukları üzerinde muazzam bir ilerleme kaydeden birleşik ve gelişmiş bir uygarlık yaratmıştı. Bu ilerlemenin göstergeleri çok yönlüydü. Bunların ilki ve en temel olanı, feodalizmin elde ettiği tarımsal artıkta (*surplus*) görülen ileriye doğru büyük sıçramaydı. Zira yeni kırsal üretim ilişkileri tarımsal verimlilikte çarpıcı bir artışa olanak vermişti. Bu ilerlemenin maddi aletleri olan teknik yenilikler, temelde, çift sürmek için demir saban, atların çekimi için sert koşum takımı, mekanik güç için su değirmeni, toprağın iyileştirilmesi için kireçleme ve dönüşümlü ekim için üç tarla sistemi. Bu icatların, daha önce Kilise'nin şekillendirdiği ideolojik dönüşümler çerçevesinde Orta Çağ tarımı için çok önemli olduğu tartışılamaz. Ancak, bunlar çağın ekonomik tarihinde fetişleştirilmemeli ve belirleyici değişkenler olarak ayrıştırılmamalıdır.[2] Aslında, yalnızca bu iyileştirmelerin varlığı onların yaygın olarak kullanılmasının garantisi değildi. Gerçekten de bunların Karanlık Çağlar'da başlangıçta tek tük görünmesiyle, Orta Çağlar'da bariz ve kalıcı bir sistem haline gelmesi arasında neredeyse iki ya da üç yüzyıl vardır.[3] Zira, bunları genel ölçekte kullanıma sokan, kesinlikle, yalnızca *üretimin yeni toplumsal ilişkilerinin* oluşması ve pekişmesidir. Kırsal alanda ancak gelişmiş bir feodalizmin kristalleşmesinden sonradır ki bunlar yaygın olarak kullanılabilmiştir. Tarımsal gelişmenin temel motoru, üretim biçiminin maddi ifadelerinden birisi olan yeni teknolojinin bulunmasında değil, üretim biçiminin içsel dinamiğinde aranmalıdır.

---

2 Lynn White'ın, feodal buluşların en kapsamlı araştırması olan *Mediaeval Technology and Social Change*, Londra 1963, tam olarak şunu yapar: değirmen ve saban bütün tarihsel çağların yaratıcı etkeni olmuştur. İnsan eliyle yapılan bu şeyleri White'ın fetişleştirmesi ve kanıtları ele alış biçimi R. H. Hilton ve P. H. Sawyer tarafından acı bir şekilde eleştirilmiştir: "Technical Determinism: the Stirrup and the Plough", *Past and Present*, No 24, Nisan 1963, s. 90-100.

3 Duby, geliştirilmiş saban ve koşum takımlarının 9. ve 10. yüzyılların Avrupa köylülüğü arasında hâlâ nadirattan olduğunu ve atların çekme gücünden yararlanılmasının 12. yüzyıldan önce yaygınlaşmadığını belirtmektedir: *Rural Economy and Country Life in the Mediaeval West*, s. 21. Duby'nin daha da temkinli oluşu White'ın sorumsuz kanaatleriyle çelişmektedir: tarihleme konusundaki farklılıkları, yalnızca kronolojik bir kesinlik meselesi değil, feodal tarım içinde tekniğin pozisyonunun nedenselliği ile ilgilidir. Bu nokta yukarıda geliştirilmektedir.

Feodal üretim biçiminin, diğer şeyler yanında, mülkiyetin sayıl (*scalar*) bir *derecelenmesi* ile tanımlandığını ve bu nedenle hiçbir zaman homojen ve mübadele edilebilir çapraz bölünmelere tâbi olmadığını daha başlangıçta gördük. Bu örgütlenme ilkesi, şövalyelik düzeyinde kamulaştırma hakkını ve geri alınabilir *fief*'i yaratıyordu: köy düzeyinde ise arazinin, *demesne* ve lordun haklarının kendi içinde derece derece farklılaştırıldığı, köylü arazi şeritlerine bölünmesini belirliyordu. Feodal üretim biçiminde köylülerle lordlar arasındaki sınıf çatışmasının ikili formunu belirleyen işte tam da bu bölünmeydi. Zira bir yanda lord, doğal olarak *manor*undaki hizmet yükümlülüğünü ve onun dışındaki köylü arazilerinde de aynî ödemeleri (vergileri) azamileştirmek istiyordu.[4] Feodal lordun kendi *demesne*'sindeki örgütlenme düzeyi, yeni tekniklerin uygulanması için kritik önem taşıyordu: Bloch'un yeterince belgelendirmiş olduğu gibi bunun en bariz örneği, kârlı olabilmesi için belirli bir su toplama kapasitesine erişmesi gereken su değirmeninin devreye sokulmasıydı ve dolayısıyla senyör *banalité* ya da sömürüsünün ilk ve en uzun ömürlüsüne –yerel köylülerin tahıllarını lordun değirmeninde öğütmek yükümlülüğüne– yol açmıştı.[5] Burada feodal lord, gerçekten de, Marx'ın sözcükleriyle, "üretim sürecinin ve toplumsal hayatın bütün sürecinin yöneticisi ve efendisiydi"[6] – başka ifadeyle tarımsal ilerlemenin işlevsel zorunluluğuydu. Aynı zamanda, kuşkusuz, bu ilerleme *villein*'in sırtından [sağlanıyordu] ve değirmen işleticisinin kârını engelleyiciydi. Diğer *banalité*'ler nitelik itibariyle daha saf bir şekilde müsadere edi-

4 Van Bath, *villein* işgücünü tüketmemek ve başka ilave kiralık işgücü olmaması durumunda, *demesne* üretimini tehlikeye atmamak için *demesne* ile köylü arazileri üzerinde belki 1:2 şeklinde bir denge kurulması gerektiğini ileri sürüyordu. *The Agrarian History of Western Europe*, s. 45-6. Doğu Avrupa deneyimi bu hipotezi doğrular görünmemektedir, çünkü, görmüş olduğumuz gibi, orada işgücü yükümlülükleri Batı'da olduğundan çok daha fazla olabiliyordu.

5 Bloch bunun ortaya çıkışını ve önemini ünlü bir makalesinde, *Land and Work in Mediaeval Europe*, Londra 1967, s. 136-68'de yeniden basılmış olan "The Advent and the Triumph of the Water-Mill"de izlemiştir. *Banalité*'ler tipik olarak 10. ve 11. yüzyıllarda, *manor* sisteminin yerleşmesinden sonra, senyör baskısının sonraki artışı çerçevesinde ortaya çıkmıştı.

6 *Capital*, cilt III, s. 860-1. Marx'ın referansı, kapitalizmin ortaya çıkmasından önceki çağın bütününedir.

ci mahiyetteydi ama pek çoğu soyluluğun kontrol ettiği daha ileri üretim araçlarının kullanımından kaynaklanıyordu. Orta Çağlar boyunca *banalité*'lerden derinden nefret edildi ve köylü ayaklanmaları sırasında tebanın saldırılarının ilk hedefleri arasındaydı. Kuşkusuz, üretim sürecini yönetme ve denetlemede lordun doğrudan rolü, artının kendisi artarken geriledi: ilk anlardan itibaren büyük malikâneleri, ekonomik olarak asalak hale gelen daha yüksek soylular adına kâhya ve nezaretçiler yönettiler. Ancak kodamanların düzeyinin altındaki, daha küçük soylular ve kilisenin aracıları, sahiplerinin daha fazla çıktı elde etmesi için toprak ve işgücü üzerine tipik olarak daha fazla baskı uyguladılar: ve de bu tabakanın toplumsal ve ekonomik önemi, Orta Çağlar boyunca düzenli olarak artma eğilimi gösterdi. 1000 yılından itibaren aristokrat sınıf, bir bütün olarak, soyluların mülkiyetini bölünmeye karşı korumak üzere tasarlanmış yeni miras yöntemleriyle durumlarını güçlendirdi ve bunların her kesimi kibar ve lüks tüketim için artan bir iştah ortaya koydu ki bu da kırsalın arzının artması ve aynı zamanda *taille* gibi ilk kez 11. yüzyılın sonlarına doğru uygulanmaya başlanan köylülerden zorla alınan yeni angaryalar için güçlü bir teşvik edici oldu. Bu çağda, feodal ekonominin gelişmesinde senyörlerin rollerinin tipik bir işareti, 12. yüzyılda bağcılığın gelişmesiydi: bira elit bir içkiydi ve daha ileri derecede kalifiye işgücü gerektiren ve tahıl üretiminden daha kârlı olan üzüm bağları tipik olarak cüretkâr bir aristokratik atılımdı.[7] Daha genel olarak, *manor* sisteminin bütünü içinde *demesne*'deki net verimlilik, onu çevreleyen köylü arazilerindeki verimlilikten muhtemel daha fazlaydı;[8] bu ise yalnızca en iyi toprağın egemen sınıf tarafından kullanılıyor olmasının değil, aynı zamanda buraların işletilmesinin görece ekonomik rasyonelliğinin bir kanıtıydı.

Öte yandan, Orta Çağ tarımsal gelişmesinin kitlesel itici gücü asıl üretici sınıfın kendisinin içindeydi. Zira, Batı Avrupa'da ortaya çıkmış olan feodal üretim biçimi, köylülüğe kendi dene-

7 Duby, *Guerriers et Paysans*, s. 266-7.

8 M. Postan, "England", *The Cambridge Economic History of Europe*, cilt I, *The Agrarian Life of the Middle Ages*, s. 602; *The Mediaeval Economy and Society*, s. 124.

timi altındaki hasılayı artırması için, *manor*culuğun katı kösteklemeleri altında son derece az bir yer bırakıyordu. Tipik bir köylü senyörün *demesne*'sinde –çoğu kez haftada üç güne kadar– hizmet yükümlülüğü (*labour rent*) vardı ve çok sayıda ek ödeme yapmak zorundaydı; bununla birlikte haftanın geri kalan günlerinde kendi arazisinde üretimi artırma konusunda özgürdü. Marx şu gözlemde bulunmuştur: "Doğrudan üreticinin kendi elinde olan haftanın geri kalan günlerin verimliliği, onun deneyimi ile gelişmek zorunda olan değişken bir büyüklüktü ... Kesin ekonomik gelişme olasılığı, burada ortaya çıkar."[9] Köylü arazilerindeki üretime uygulanan feodal ödentilerin kendisi, göreneksel niteliği yalnızca lord tarafından iki sınıf arasındaki yerel dengedeki radikal değişikliklerin bir sonucu olarak değiştirilebilecek olan belirli bir düzenlilik ve istikrar kazanma eğilimindeydi.[10] Böylelikle, artan verimliliğin sonuçlarının doğrudan üreticiye yaraması için bir marj yaratılmış oluyordu. Böylece, yüksek Orta Çağlar, tahıl ekiminin istikrarlı bir şekilde yayılmasına ve onun içinde de daha mükemmel ürün olan buğdayın yaygınlaşmasına tanık oldu. Bu esas itibariyle temel besin maddesi olarak buğday tüketen bir köylülüğün işiydi. Ekim işinde, daha pahalı bile olsa, öküze göre daha hızlı ve verimli olan atın kullanımında tedrici gelişme oldu. Giderek daha fazla köy, dağınık kırsal zanaatlar gelişirken, demir aletlerin yerel olarak üretilebilmesi için demirci ocaklarına sahip oldu.[11] Teknik aletlerde gerçekleşen bu iyileşmeler, köylü arazilerinin kendisinde benzer bir girdi artışına olanak verirken, soylu *de-*

9 *Capital*, cilt III, s. 774.

10 R. H. Hilton, "Peasant Movements in England before 1381", E. M. Carus-Wilson (ed.), *Essays in Economic History*, cilt II, Londra 1962 içinde, s. 73-75. Marx, üretim biçiminin bütününün tutarlılığı açısından bu düzenliliğin gerekliliğine vurgu yapmıştır: "Her zaman olduğu gibi burada da, mevcut düzeni yasal olarak teyit etmek ve gelenek ve teamüle dayanarak onun sınırlarını hukuken belirlemek toplumun yönetici kesiminin çıkarınaydı. Sırası gelmişken, her şeyden ayrı olarak, sürekli yeniden üretim, mevcut düzen ve onun temel ilişkileri, zaman içinde nizami ve düzenli bir biçim kazandıkça bu kendiliğinden oluyordu. Bu tür nizam ve düzen –eğer sırf tesadüf ve keyfilik karşısında toplumsal istikrar ve bağımsızlık kazanacaksa– herhangi bir üretim biçiminin bizatihi kaçınılmaz unsurlarıdır." *Capital*, cilt III, s. 773-4.

11 Bkz. Duby, *Guerriers et Paysans*, s. 213, 217-21.

mesne'lerindeki hizmet yükümlülüğü talebini de azaltma eğilimini ortaya çıkardı. Bununla birlikte, aynı zamanda Orta Çağ ekonomisinin genişlemesiyle nüfus artarken, köylü arazilerinin ortalama büyüklüğü, parçalanma nedeniyle, düzenli olarak küçüldü; muhtemelen 9. yüzyıldaki 100 dönümden (*acre*) 13. yüzyıldaki 20 ya da 30 dönüme indi.[12] Bu sürecin normal sonucu, ana ayrım çizgisi saban takımına sahip olan ailelerle olmayanlar şeklinde, köylerde toplumsal farklılaşmanın artışıydı; henüz belirmeye başlayan bir *kulak* tabakası genellikle köy içindeki tarımsal gelişmenin yararlarının çoğunu ele geçirdi ve çoğu kez en yoksul köylüleri, kendileri için çalışan bağımlı işgücü pozisyonuna indirgedi. Bununla birlikte hem varlıklı hem de yoksul köylüler, onlar üzerinden asalak geçinen lordlara, yapısal olarak karşıydı ve iki grup arasında, feodal çağ boyunca sürekli, sessiz (her ne kadar incelenen yüzyıllarda genel olarak bu sık görülmese de, kuşkusuz zaman zaman açık savaşa dönüşen) bir mücadele devam edip gitti. Köylü direnişinin biçimleri son derece çeşitliydi: (İngiltere gibi var olduğu yerlerde) senyörlerin aşırı taleplerine karşı kamusal adalete başvurmak; hizmet yükümlülüğüne topluca karşı çıkmak (proto-grevler); kira indirimleri ya da ürünlerin ağırlık ve ölçüleri konusundaki dalaverelere karşı açıktan baskı yapmak.[13] Lordlar, ister kilise dışından isterse Kilise'den olsunlar, kendi paylarına yeni yükümlülüklerin yasal olarak icat edilmesi, kira artışlarını sağlamak için doğrudan güce dayalı şiddet ya da ortak/tartışmalı arazileri ele geçirme yollarına başvurdular. Böylece kira mücadeleleri feodal ilişkinin her iki tarafınca da başlatılabiliyor ve her iki yanda da verimliliği tahrik etme eğilimi gösteriyordu.[14] Hem lord-

12 Rodney Hilton, *Bond Men Made Free*, Londra 1973, s. 28.

13 Kimi gizli kimi açık bu değişik mücadele biçimleri için bkz., R. H. Hilton, *A Mediaeval Society: The West Midlands*, s. 154-60; "Peasant Movements in England before 1381", s76-90; "The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, Güz 1953, s. 343-8 ve Witold Kula, *Théorie Economique de Système Féodale*, The Hague-Paris 1970, s. 50-3, 146.

14 Buna karşılık Duby, çağın merkezî ekonomik güdüsünü yalnızca köylülüğe atfetmektedir. Onun görüşüne göre, soyluluk, 600'den 1000 yılına kadar olan dönemde, savaşta arazi kazanarak ve yağma yoluyla Avrupa ekonomisinin büyümesine önderlik etmiştir; 1000'den 1200'e kadar olan dönemde, yeni barış

lar, hem de köylüler nesnel bir biçimde çelişkili süreçlere girmişler ve bunun genel sonucu tüm tarımsal yapıyı ileriye doğru zorlamak olmuştur.

Toplumsal çatışmanın bir alanı, üretim biçiminin gelişmesindeki sonuçları bakımından özellikle önem taşır. Köy komünal arazisinin hiçbir şekilde temel tarım alanı olmadığı, büyük arazi parçalarının bakir ormanlar, bataklıklar ya de fundalıklardan oluştuğu bir durumda toprak üzerindeki tartışmalar doğal olarak her zaman görülen bir şeydi. Tarıma açılmamış toprağın tarıma açılması ya da dönüştürülmesi bu nedenle Orta Çağlar'da kırsal ekonomiyi genişletmenin yegâne en semereli yoluydu ve de feodal tarımın iyileştirilmiş üretim kapasitesinin en dramatik ifadesiydi. Aslında, 1000'den 1250'ye kadar yeni topraklarda çok geniş bir yerleşme ve kolonileştirme hareketi meydana geldi. Hem lordlar hem de köylüler bu kapsamlı sürece canla başla katıldılar. Köylülerin açtıkları topraklar genellikle ekilebilir toprakların, çevredeki orman ya da çayırlar pahasına mevcut sınırlarının gelişigüzel genişletilmesiydi. Soyluların tarıma elverişli hale getirdikleri topraklar ise, daha zor arazilerin elde edilmesi için daha fazla kaynak harcanan genellikle da-

---

ortamında, kırsal tarımı geliştirerek ekonominin büyümesine öncülük eden köylülüktür; 1200'den itibaren ise, kentlerde ticaret ve imalat yoluyla büyümeye öncülük eden kentsel burjuvazidir: *Guerriers et Paysan, tümü*. Bu şemanın biraz kuşkulu simetrisi, bununla birlikte, kendi kanıtlarıyla desteklenmemektedir. 11. ye 12. yüzyılların ekonomisinde senyörlerin etkin rolü Duby'nin kendisi tarafından yeterince belgelendirilirken, (onun bir noktada ileri sürdüğü gibi, s. 207) 1000 yılından sonra genel olarak savaşın ciddi biçimde azalması çok kuşkuludur. Öte yandan, 1000 yılından önceki dönemde soyluluğun askeri faaliyetlerine, köylülerin çabaları hilafına böylesine ekonomik önem atfedilmesini anlamak da zordur. Uygulamada, Duby'nin sözcükleri her aşamada "ekonomik dinamizmin ana kaynaklarını" yerli yerine koyarken ciddi olarak yalpalamaktadır (s. 160 ve 169 ve s. 200 ve s. 237'de birbiri ardı sıra, birinci aşamada, savaşa ve tarıma; ve ikinci aşamada ikinci derecede soylulara ve köylülere nedensel öncelik tanıyan görünüşteki çelişkili formülasyonlarını karşılaştırınız). Bu yalpalamalar, Duby'nin ustaca araştırmasında gerçek çözümleme güçlüklerini yansıtmaktadır. Aslında o zamanın mücadele eden sınıflarının öznel rollerine sağlıklı ekonomik oranlar uygulamanın olanaksız olduğunda kuşku yoktur: onların birbirine göre, değişken performanslarını, uzlaşmaz toplumsal mücadele biçiminde harekete geçiren, üretim biçiminin nesnel yapısıdır.

ha sonraki ve daha büyük girişimlerdi.[15] Uzaktaki boş arazilerin en çetin koşullarda kazanılması büyük manastır tarikatlarının, özellikle de sınır bölgelerindeki manastırların Katolik antinaturalizminin yararlarını maddi olarak kanıtlayan Sistersiyanların işiydi. Bir manastırın ömrü bir baronunki gibi değildi: zor kazanımlar için gerekli olan işgücü yatırımı bir kuşak içinde telafi edilmek zorunda değildi; uzun dönemli ekonomik projeksiyonlar gerektiren ekim için ya da mera olarak tarıma açılan en uzak ve en ulaşılmaz bölgeler böylece dinsel tarikatlarca kazanılıyordu. Bununla birlikte, bunlar da diğer yandan çoğu kez köylülük için özellikle bunaltıcıydı zira bu dinsel topluluklar, sık sık sefer için yerlerinden ayrılabilecek olan şövalyelere ya da baronlara göre daha sağlam bir şekilde oldukları yerde ikamet ediyordu. Yeni alanlar için rekabetten kaynaklanan bu birbiriyle çatışan baskılar ve iddialar böylece toprak üzerindeki sınıf mücadelesinin daha ileri bir biçimiydi. Kimi durumlarda ormanların ya da fundalıkların tarıma açılması amacıyla mecburi çalışma sağlayabilmek için soylular köylüleri serf statüsünden çıkarıyordu: büyük girişimler için, tipik olarak, soyluların ajanları ya da *locatores*, çalışacaklara özel feodal muafiyetler konusunda teminat vermek zorunda kalıyordu. Başka durumlarda, köylülerin elde ettikleri kazanımlar daha büyük soylular tarafından ele geçiriliyor ve buralara el konuyordu ve de bunların üzerindeki küçük mülk sahipleri böylece *villeinage* statüsüne indirgeniyordu.

Daha genel olarak, geç 12. ve 13. yüzyıllarda Batı Avrupa'nın kırsal toplumunda keskin çelişkili hareketler gözlenebiliyordu. Bir yandan, dikkat çeken İngiltere istisnası dışında, pek çok bölgede *demesne* arazileri daralıyor ve onlar üzerinde hizmet yükümlülükleri azalıyordu. Senyör arazilerinde, kendi içinde üretim yapılması yerine *manor*'un topraklarını köylülere kiralama büyük ölçüde artarken, ücret ödenen ama geleneksel vergilere tâbi olan mevsimlik işçiler de daha sık görülür oldu. Belirli yerlerde, belki özellikle Kuzey Fransa'da köylüler ve köy

15 Bkz Duby'nin anlatısı, *Rural Economy and Country Life in the Mediaeval West*, s. 72-80.

toplulukları, gelirlerini nakit olarak elde etmeye hevesli lordlardan özgürlüklerini satın aldılar.[16] Öte yandan, bu çağ ayrıca, daha önce özgür olan toplumsal grupları özgürlüklerinden ederek ve özgür olmamanın hukuki tanımlarına, geç 11. yüzyıldan itibaren ilk kez olmak üzere "toprak serfliği" (*glebe serfdom*) doktirininin formülleştirilmesiyle yeni bir katılık getirerek, yeni bir serfleştirme dalgasına tanık oldu. *Villein* tasarruf biçimlerinden farklı olarak bölünebilir mirasa tâbi olan özgür köylü mülkleri aynı anda pek çok bölgede kilise baskısıyla yıprandı ve bağımlı kiracılıklara dönüştü. *Fief* sisteminin daha da yaygınlaştığı bu çağda köylü arazileri genellikle daraldı ve gittikçe önemini kaybetti.[17] Bu birbiriyle çelişen tarımsal yönelimlerin tümü, çağa ekonomik canlılığını veren toprak için yürütülen sessiz mücadelenin belirtileriydi. Yönetenlerle yönetilenler, toplumun askerî efendileri ve onların emrindeki doğrudan üreticiler arasındaki, 12. ve 13. yüzyılların büyük Orta Çağ yayılmasının altında yatan şey bu sessiz ama durmak bilmeyen ve huzursuz gerilimdi.

Batı feodal ekonomisinin yapısında (özünde) var olan bu dinamik baskıların nihaî sonucu, toplam üretimin ciddi olarak artırılmasıydı. Tarıma açılan alanın artışı, iklimlerin ve toprakların farklılığı nedeniyle, herhangi bir ortalama oran bulmanın olanaksızlığı düşünüldüğünde doğal olarak kıta çapında ölçülemez; yine de hemen hemen her yerde çok hatırı sayılır olduğunda kuşku yoktur. Ancak, elde edilen hasıladaki iyileşme, tarihçiler tarafından, ihtiyatla olsa da, az çok daha sağlıklı bir şekilde hesaplanmıştır. Duby'nin, 9. ve 13. yüzyıllara ilişkin tahmini [ne göre], ortalama hasat/tohum rekoltesi en az 2.5:1 ile 4:1 arasında artmış, ve böylece üreticinin elinde kalan hasatın oranı fiilen iki katına çıkmıştır: "Tarihte, 18. ve 19. yüzyıllardakinden önce, Batı Avrupa'nın kırsalında verimlilikteki tek büyük ilerleme, Karolenj dönemiyle 13. yüzyılın başı arasında-

16 Bu tür satın almalar, ister Fransa'da isterse İtalya'da olsun genellikle pazar ilişkilerine çekilmiş bölgelerin köylerine egemen olan zengin köylüler tarafından yapılıyordu: Hilton, *Bond Men Made Free*, s. 80-5.

17 Boutruche, *Seigneurie et Féodalité*, II, s. 77-82, 102-4, 276-84.

ki artıştır ... Orta Çağ tarımı 13. yüzyılın sonunda, tarım devriminden hemen önceki yılların teknik düzeyine ulaşmıştır."[18] Bunun yanı başında üretim güçlerinin dramatik hızlanışı benzer bir demografik çıkışı başlatmıştır. Batı Avrupa'nın toplam nüfusu, 950 ile 1348 arasında muhtemelen, 20.000.000'dan 54.000.000'a, iki kat artmıştır.[19] Roma İmparatorluğu'nda 25 yaş kadar olduğu tahmin edilen ortalama ömür beklentisi, 13. yüzyıla gelindiğinde feodal İngiltere'de 35'e yükselmişti.[20] Bu [nüfus] hızla artan toplumun içindedir ki Karanlık Çağlar'daki uzun gerileyişinden sonra ticaret yeniden canlandı ve yöresel pazarların ve imalat merkezlerinin kesişme noktalarında pek çok sayıda kent ortaya çıktı.

Bu kentsel merkezlerin yükselişi onları çevreleyen tarımsal özden ayrılamaz. Yüksek Orta Çağlar'a ait herhangi bir çözümlemede ikisini birbirinden ayırmak yanlıştır.[21] Bir kere, yeni kentlerin çoğunluğu, başlangıçta, doğal hedefleri yerel pazarların kontrolünü ele geçirmek ya da bunları kendi korumaları altında yoğunlaştırarak uzak mesafe ticareti kârlarını istiflemek olan feodal lordlar tarafından ya desteklenmiş ya da korunmuştur. Bir diğer nokta, 1100 ile 1300 arasında tahıl fiyatlarındaki –% 300'e varan– hızlı yükseliş her türlü kentsel emtianın satışı için uygun enflasyon zeminini hazırlıyordu. Bununla birlikte, bir kez ekonomik olarak kurulup geliştiğinde, Orta Çağ kentleri kısa sürede görünür bir siyasal biçim alan göre-

18 *Rural Economy and Country Life in the Mediaeval West*, s. 102-3. Duby'nin devir açan iddiası burada biraz abartılmış görünmektedir: Van Bath'ın Orta Çağ sonrası tarımı için aşağıdaki "Doğu'da Kriz" başlıklı bölümdeki rakamlarına bkz. Ancak Duby'nin Orta Çağ'daki büyümenin mertebesi hakkındaki vurgusu genel bir konsensüse sahiptir.

19 J. C. Russell, *Late Ancient and Mediaeval Populations*, Philadelphia 1958, s. 102-13. Fransa, Britanya, Almanya ve İskandinavya'nın nüfusları aslında bu yüzyıllar boyunca üç kat artmış görünmektedir; genel ortalamayı aşağı çeken İtalya ve İspanya'daki daha yavaş nüfus artışlarıdır.

20 R. S. Lopez, *The Birth of Europe*, Londra 1967, s. 398.

21 Çok sık ifade edilen bir görüş, bu çağın kentleri, Postan'ın sözcükleriyle "feodal denizlerdeki feodal olmayan adalardı". (*The Mediaeval Economy and Society*, s. 212). Böyle bir tanımlama, kentsel gelişmenin daha geniş tarihsel tipolojisi içinde Orta Çağ kentlerinin herhangi bir karşılaştırmalı çözümlemesi ile bağdaşmaz.

ce bir özerklik kazandı. Başlangıçta senyörün adamlarının (İngiltere) ya da orada oturan küçük soyluların (İtalya) egemenliği altında olan bu kentler daha sonra, çoğunlukla eski feodal aracılar ya da başarılı tacir ve imalatçılar arasından tipik kentsel patriciler çıkardılar.[22] Bu yeni patrici tabaka, genellikle 12. yüzyılın son on yıllarında ortaya çıkan üretimin sıkı bir şekilde loncalar tarafından kontrol edildiği bir kent ekonomisini denetimleri altına aldılar. Bu loncalarda zanaatkâr üretici ile üretim araçları arasında herhangi bir ayrım yoktu ve küçük ustalar tacir-imalatçı oligarşisinin hemen altında plep bir kitle oluşturuyorlardı. Yalnızca Flaman ve İtalyan kentlerinde, bu zanaatkâr takımının altında, farklı bir kimliği ve çıkarları olan büyükçe bir ücretli kentsel işçi sınıfı görünüyordu. Söz konusu olan kentlerde kent yönetiminin yapısı "imalat" ya da "ticaret" faaliyetinin görece ağırlığına göre değişiklik gösteriyordu. İmalatın merkezî önem taşıdığı yerlerde zanaatkâr loncaları sonunda beledî bir güç kazanma eğilimi gösterirken (Floransa, Basel, Strazburg, Ghent); ticaretin bariz bir şekilde ağır bastığı yerlerde, kent otoriteleri hemen hemen tümüyle tacirlerden oluşuyordu (Venedik, Viyana, Nuremberg, Lubeck).[23] Büyük çaplı imalatçılar esas itibariyle Flanders ve Kuzey İtalya'nın nüfus yoğunluğu yüksek yerlerinde toplanmıştı. Pedallı yatay dokuma tezgahının devreye girmesiyle verimliliğin muhtemelen üç kat arttığı yünlü dokumacılık, doğal olarak büyümenin ana sektörüydü. Bununla birlikte, Orta Çağ kentsel sermayesi tarafından elde edilen en büyük kârlar hiç kuşku yok ki uzun mesafe ticareti ve tefecilikten geliyordu. Azalmakla birlikte, doğal ekonominin ağırlık taşıdığı; taşıma ve iletişim ağlarının hâlâ gelişmemiş olduğu Avrupa'da, ucuza alıp, mükemmel olmayan pazarlarda pahalıya satmak orantısız ölçüde kazançlıydı. Tica-

22 J. Lestocquoy, *Aux Origines de la Bourgeoisie: Les Villes de Flandre et de l'Italie sous le Gouvernement des Patriciens (XIe-XVe Siècles)*, Paris 1952, s. 45-51'de Floransa, Cenova ve Siena oligarşilerinin köklerini tartışmaktadır. A. B. Higbert, "The Origins of the Mediaeval Town Patriciate", *Past and Present*, no. 3, Şubat 1953, s. 15-27 sorunun en iyi genel analizidir.

23 Guy Fourquin, *Histoire Economique de l'Occident Médiéval*, Paris 1969, s. 240-1'deki yoruma bkz.

ri sermaye yalnızca kullanım değerinin birbirinden ayrı alanları arasında aracılık yaparak çok yüksek kârlar elde edebiliyordu.[24] 12. yüzyıldan erken 14. yüzyıla kadar Aşağı Ülkeler'le (*Low Countries: Belçika, Hollanda, Lüksemburg)* İtalya'yı bağlayan Champagne fuar-sistemi bu bölgeler arası ticaretin ünlü bir odak noktası oldu.

Üstelik, feodal üretim biçimini tanımlayan ekonomi ve yönetim şeklinin yapısal *kaynaşması,* zorunlu olarak yalnızca senyörlerin tarımsal artıya el koymasıyla sınırlı değildi. Orta Çağ kentlerini yöneten patrici oligarşiler, askerî-siyasi nitelik taşıyan ekonomi dışı baskıdan da aynı şekilde serbestçe yararlandılar: tekelleri kabul ettirmek için silahlı seferler, rakipleri cezalandırmak için baskınlar, çevredeki kırsal alana geçiş parası ve vergi uygulamak için seferler yaptılar. Üretim ve değişimi zora başvurarak egemenlik altına almak için uygulanan bu siyasal şiddetin en yüksek noktasına, kuşkusuz, İtalyan kentlerinin ilhak edilmesi ve buraların fethedilen kırsal *contado*'larına açgözlü bir şekilde boyun eğdirilmesi ve buralardan zorla erzak ve işgücü temin edilmesiyle ulaşıldı. Lombardia ya da Toskana'daki kentsel saldırıların anti-senyörel karakteri herhangi ciddi bir anlamda onları anti-feodal yapmıyordu: bunlar daha ziyade, bu işi kırsal olarak icra eden rakiplere karşı, çağa özgü olan artıya el koyma genel mekanizması için kentsel usullerdi. Yine de, bu tüzel kentsel topluluklar hiç kuşkusuz topyekûn Orta Çağ ekonomisinde öncü bir gücü temsil ediyorlardı; zira münhasıran emtia üretimine kendini adamış ve esas itibariyle para değişimine dayananlar da yalnızca bunlardı. Gerçekten de, dönemin genel para darlığı içinde, diğer büyük ticari faaliyetlerden elde edilen kârların çapı, bu anlamda onların önderlik rolüne tanıklık eder. Patrici servetlerinin zirvesi, nakit darlığı çeken prens ya da soylulara verilen fahiş borçlardan elde edilebilen astronomik faiz oranlarının uygulandığı bankacılıktı. "Epikür'ün (Epikuros) tanrılarının dünyalar arasındaki boşlukta yaşamaları gibi, tefecilik de üretimin gözeneklerinde yaşar" demişti Marx. "Para, elde edilmesi çok daha zor bir şeydir, hele ürünlerin ge-

24 Bkz. Marx, *Capital,* III, s. 320-5.

nel formunu emtia-formu oluşturuyorsa. Bunun sonucu olarak tefeci, paraya ihtiyacı olanların ödeme yapmak ya da yapamamak kapasitesi dışında hiçbir engel tanımaz."[25] Bu operasyonların "asalak" niteliği, onları zorunlu olarak ekonomik açıdan verimsiz yapmaz, bununla birlikte: imalat ya da taşımacılığa yapılan yatırımın semereli kolları, tefeciliğin bereketli nehirlerinden çıkıyordu. 13. yüzyılın ortasından itibaren, Cenova ve Floransa'da, 1252 yılında aynı anda, *januarius* ve *florin* darp edilmesiyle altın sikkelerin Avrupa'ya geri dönmesi, kentlerin ticari canlılığının tazelenmiş sembolüydü.

Avrupa'da, gelişmesi için tayin edici bir lütuf olarak onu çevreleyen denizlerin hakimiyetini yeniden tesis edenler de onlardı. Orta Çağlar'ın kentsel ekonomisi, her zaman, deniz ulaşımından ve ticaretten ayrılamazdı: Kuzey ve Güney Avrupa'da bunun iki büyük bölgesel merkezinin her ikisinin de kıyı şeridine yakın olması bir rastlantı değildi. İtalyan kentlerinin yükselişinin ilk önkoşulu, 11. yüzyıl başlarında İslam donanmalarından temizlenen Batı Akdeniz'de deniz gücü üstünlüğünü kurmalarıdır. Bunu iki, daha ileri uluslararası atılım izledi – Birinci Haçlı Seferi'nin zaferi ile Doğu Akdeniz'de egemenlik ve de Akdeniz'den Manş Denizi'ne, düzenli Atlantik ticaret yollarının açılması.[26] Şimdi Batı Avrupa'ya Asya ticaretinde sürekli bir ticaret fazlası sağlayan, onun altın paraya dönüşünü finanse eden, Cenova ve Venedik'in deniz gücüydü. Bu Akdeniz kentlerinde biriken zenginliğin boyutları basit bir karşılaştırmayla anlaşılabilir: 1293'de Cenova'nın tek limanının deniz ticareti vergileri, Fransız monarşisinin toplam kraliyet gelirlerinden 3.5 kez daha fazla getiriyordu.[27]

Bu kentsel güç ve zenginliğin yapısal koşulu, görmüş olduğumuz gibi, Avrupa'daki feodal üretim biçimine özgü olan hükümranlığın parsellenmesiydi. Tek başına bu, kentlerin *si-*

25 Marx, *Capital*, III, s. 585.

26 Bautier, *The Economic Development of Mediaeval Europe*, s. 96-100, 126-30, bu ilerlemelerin önemini haklı olarak vurgulamaktadır.

27 Lopez, *The Birth of Europe*, s. 260-1. Bu yıl Cenova için olağanüstü bir yıldı: hasılat 1275 yılına göre dört kat, 1334 yılına göre ise iki kat fazlaydı. Ancak böyle bir büyüklüğün olasılığı bile yine de yeterince çarpıcıdır.

yasal özerkliğine ve onların doğrudan senyörel ve monarşik kontrolden kurtulmalarına olanak veriyordu. Bu durum, Batı Avrupa'yı aynı çağın çok daha büyük metropoliten yoğunlaşmaya sahip Doğulu devletlerinden temelde ayıran şeydi. Bu özerkliğin en olgun biçimi, feodal birliktelikleri içinde bile, kentle kırın indirgenemez farkını gösteren bir kurum olan *komün*'dü (*commune*). Zira komün, eşitler arasında karşılıklı sadakatin yeminle kurulmuş olduğu bir konfederasyondu: *conjuratio*.[28] Bu yeminli söz verme Orta Çağ dünyasında bir anormallikti: zira, her ne kadar vasallık ve nesep gibi feodal kurumlar kesinlikle iki taraflı bir karaktere sahipse de, bunlar üstlerle astlar arasında ve açık bir mertebe hiyerarşisi içinde yükümlülük bağlarıydı. Onları tanımlayan şey, mütekabiliyetten çok eşitsizlikti. Komünün kurucu akdi olan ve biçimsel bir "toplumsal sözleşme"nin tarihsel en yakın benzeri olan *conjuratio* tamamen yeni bir ilke içeriyordu – bir eşitler topluluğu. Soylular, yüksek kilise görevlileri ve monarklar bundan korkuyor ve nefret ediyordu: 12. yüzyılın başlarında bu, Gilbert de Nogent için "yeni ve nefret uyandırıcı bir addı."[29] Bir örnek olarak Kuzey İtalya ve Rhineland'da kentler-arası ittifaklara, nihayet Almanya'da şövalyelik ittifaklarına ilham vermişken, uygulamada komün, kuşkusuz, kentler içindeki dar bir elitle sınırlıydı. Yine de, kurumun yaratıcı yeniliği, özerk kentlerin özyönetiminden kaynaklanıyordu. Kesin olarak, Lombardia kentlerinin, piskopos yöneticilerinin süzerenliğinden kurtulup böylelikle daha önce içine sokulmuş oldukları feodal bağımlılık zincirini çatırtıyla kırdıkları konjonktüre dayanıyordu. İtalyan modeline uygun olan komünler Avrupa'da hiçbir zaman evrenselleşmedi: bunlar yalnızca en ileri ekonomik bölgelerin bir ayrıcalığı ola-

28 Weber, *Economy and Society*, III, s. 1251-62. Weber'in Orta Çağ kentleri hakkındaki özgül görüşleri hemen hemen her zaman doğru ve kesindi, ancak genel teorisi, bunların dinamizminin nedenlerini kavramakta ona sürekli engel oluyordu. O, Batı Avrupa'nın kentsel kapitalizmini esas itibariyle kapalı ulus-devletler arasında daha sonraki rekabete atfetmektedir: *General Economic History*, Londra 1927, s. 337.

29 Hem Marx'ın (*Selected Correspondence*, s. 89) hem de Bolch'un (*Feodal Society*, s. 354) gözüne çarpan bir ifade. Bir başka yüksek kilise görevlisi olan Jacques de Vitry için bunlar "yıkıcı ve zararlı"ydı: Lopez, *The Birth of Europe*, s. 234.

rak kaldı. Böylece, bunların yer aldığı iki büyük küme Flanders ve (bir yüzyıl sonra) Rhineland oldu. Bununla birlikte bu her iki havzada bunlar feodal süzerenlerin özerklik beratlarıyla var oldular; buna karşılık İtalyan kentleri, 12. yüzyılda Lombardiya'da imparatorluk süzerenliğini kesinlikle yıkmışlardı. Bunlar bir yüzyıl kadar da Kuzey Fransa'nın kraliyet *demesne*'leri dışındaki vasallık bölgelerinde de önemliydi ki bunların oralardaki etkisi Merkez ve Güney'in *bonnes villes*'inin hoşgörüyle karşılanmasını sağlıyordu.[30] Öte yandan yabancı tüccar topluluklarının öneminin, yerel kentli sınıfın zayıflığının bir göstergesi olduğu İngiltere'de kentler, bir başkent olarak büyük ölçüde doğrudan kraliyet kontrolü altında bulunan Londra istisna edilirse, siyasal özgürlük için zorunlu olan ekonomik önemi kazanamayacak kadar küçüktü.[31] Adada hiçbir zaman gerçek komünler oluşmadı; bunun daha sonraki anayasal gelişmeler açısından önemli sonuçları olacaktı. Bununla birlikte, Batı Avrupa'nın her yerinde kentsel merkezler temel beratlar ve tüzel beledî varlığa kavuştular. Orta Çağ kentleri her ülkede, feodal düzenin mutlak bir ekonomik ve kültürel bileşenini oluşturuyordu.

Etkileyici tarımsal ilerleme ve kentsel canlılığın bu ikili temelleri üzerindedir ki Yüksek Orta Çağlar'ın görkemli estetik ve entelektüel abideleri, büyük katedraller ve de ilk üniversiteler yükseldi. Van Bath [bu durumu şöyle] yorumluyor: "12. yüzyılda Batı ve Güney Avrupa'da heyecanlı bir gelişme patlak verdi. Maddi alanda olduğu gibi kültürel alanda da, 1150 ile 1300 yılları arasında, çok sonralara kadar erişilemeyecek olan bir yüksek noktaya ulaşıldı. Bu ilerleme yalnızca teoloji, felsefe, mimari, heykel, cam işçiliği ve edebiyatta değil, ayrıca maddi refahta da görüldü."[32] Kültürel "coşku"nun yüce sanat eseri Gotik mimarinin kökeni, çağın birleştirici enerjilerinin uygun bir ifade-

30 C. Petit-Dutaillis, *Les Commmunes Françaises*, Paris 1947, s. 62, 81.

31 Londra, 1327 yılında III. Edward'dan resmen bir özgürlükler beratı almıştı; ancak geç Orta Çağlar'a gelindiğinde kent genel olarak, monarşinin merkezî gücüne sıkı bir şekilde tâbi kılınmıştı.

32 *The Agrarian History of Western Europe*, s. 132.

siydi: bunun anavatanı, Charlamagne'den beri feodalizmin beşiği olan Kuzey Fransa ve başlatıcısı –Manastır reisi, Saltanat Naibi ve Hâmi olarak üçlü mesleği ile St. Denis *demesne*'sini, yeniden örgütleyen, rasyonelleştiren; VI. ve VII. Louis'nin Capetian monarşisini sağlamlaştıran, iktidarını yaygınlaştıran ve de Avrupa'da kendi dinsel mısralarının şiirsel bir program oluşturduğu yüksek inşaat tarzını başlatan– Suger oldu.[33] Batı Orta Çağ uygarlığının bu içe yönelik başarılarının, coğrafi yayılmasında dış yansımaları da ortaya çıktı. En yüksek noktasında feodal üretim biçiminin atılımı, 1000'den 1250'ye uluslararası haçlı seferlerini üretti. Bu yayılmanın üç büyük sivri ucu, Baltık, İber Yarımadası ve Levant'a yönelikti. Brandenburg, Prusya ve Finlandiya, Alman ve İsveçli şövalyeler tarafından fethedildi ve sömürge haline getirildi. Mağripliler Tagus'tan (Tejo) Sierra Granada'nın arkasına sürüldü; Portekiz *in toto* (toptan) temizlendi ve orada yeni bir krallık kuruldu. Filistin ve Kıbrıs Müslüman yöneticilerinden ele geçirildi. Konstantinopolis'in kendisinin fethedilmesi eski Doğu İmparatorluğu'nun bakiyelerini kesinlikle parçalıyor ve Batı feodalizminin muzaffer canlılığını temsil ediyordu.

33 Erwin Panofsky'nin Suger'e yeniden hayat veren çalışması, *Meaning in the Visual Arts* içinde, New York 1955, s. 108-45'e bakınız.

5

Genel Kriz

Aslında, izleyen yüz yıl içinde muazzam bir genel kriz bütün kıtayı vurdu. Görüleceği gibi, çoğu kez geriye doğru bakıldığında Avrupa'nın kaderini belirleyen dönüm noktasının bu kriz olduğu görülüyordu. Nedenleri henüz sistemli bir şekilde incelenmiş ve çözümlenmiş olmasa da olgusal unsurları artık iyi bilinmektedir.[1] Bununla birlikte, bu genel krizin en derin belirleyicisi, muhtemelen, sistemin yeniden üretim mekanizmalarının en yüksek kapasitesinin tıkanma noktasında "gasp edilmesi"dir. Özellikle de, tüm feodal ekonomiyi üç yüz yıldır ileriye doğru iten toprakları tarıma elverişli hale getirme ana motorunun sonunda hem arazi hem de toplumsal yapı açısın-

1 Bu krizin en iyi genel anlatısı hâlâ Leopold Génicot, "Crisis: from the Middle Ages to Modern Times", *The Agrarian life of Middle Ages*, içinde s. 660-741. Ayrıca bkz. R. H. Hilton, "Y Eut-Il une Crise de la Féodalité?", *Annales ESC*, Ocak-Mart 1951, s. 25-30. Duby, son zamanlarda "romantik" genel kriz düşüncesini, Orta Çağlar'ın son yüzyıllarında belirli sektörlerde önemli kültürel ve kentsel gelişme kaydedildiği gerekçesiyle eleştirmiştir. "Les Societes Médiévales: Une Approche d'Ensemble", *Annales ESC*, Ocak-Şubat 1971, s. 11-12. Ancak bu, krizle, gerileme kavramlarının karıştırılmasıdır. Herhangi bir üretim biçiminin genel krizi hiçbir zaman basit olarak bir gerileme değildir. Yeni üretim güçleri ve ilişkilerinin sınırlı bir şekilde ortaya çıkışı, yalnızca 14. yüzyıldaki depresyonun en aşağı noktasıyla bağdaşır değil, çoğu kez, özellikle kentlerde onun ayrılmaz bir parçasıydı. Genel bir krizin varlığını, bu sırf romantik edebiyatta tellenip pullandığı için sorgulamaya gerek yoktur.

dan nesnel sınırlarını aşmış olmasıdır. Toprak hızlı ya da kötü kullanım yüzünden verimini kaybederken ve tarımsal hasıla, tekniğin mevcut düzeyinde hâlâ var olan marjinal arazilerden elde edilirken nüfus artmaya devam ediyordu. Tarıma kazandırılmış yeni arazilerin son rezervleri genellikle düşük kalitedeydi; nemli ya da sığ toprak daha zor işleniyor ve buralara yulaf gibi düşük nitelikli ürünler ekiliyordu. Öte yandan, ekilen en eski topraklar, ilk kullanılmaya başlandıkları Antikiteden beri yaşlanma ve gerilemeye maruzdu. Üstelik tahıl ekilen alanlar çoğu kez otlakların azalması pahasına elde edilmişti: dolayısıyla hayvancılık zarar görmüş ve bunun yanı sıra tarın için gerekli gübre arzı da azalmıştı.[2] Böylelikle Orta Çağ tarımının ilerlemesi şimdi kendi kendini cezalandırıyordu. Ormanların ve bataklıkların açılmasına, buna uygun bir koruma eşlik etmemişti: en iyi zamanlarda bile gübre uygulaması çok azdı, dolayısıyla toprağın üstü çoğu kez hızla güçten düşüyordu; seller ve kum fırtınaları daha sık görülüyordu.[3] Üstelik, uluslara-

2 Geç feodal tarım içindeki bu süreçlerin en iyi değerlendirmesi artık Postan, *The Mediaeval Economy and Society*, s. 57-72'de bulunabilir. Postan'ın kitabı İngiltere'ye münhasırdır ama bu çözümlemenin ima ettiği şeyler kapsam itibariyle geneldir.

3 Postan, "Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages", *Economic History Review*, no. 3, 1950, s. 238-40, 244-6; Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s. 132-44. Bu olgular, mevcut üretim ilişkileri içinde üretim güçlerinin krizinin açık kanıtlarıdır. Bu tam da Marx'ın ikisi arasındaki yapısal çelişkiyle ifade ettiği şeyi göstermektedir. Krizin, bir zamanlar deneme kabilinden Dobb ve Kosminsky tarafından geliştirilen alternatif bir açıklaması hem ampirik olarak sorgulanabilir hem de teorik olarak indirgemecidir. Onlar, feodalizmin 14. yüzyıldaki genel krizine esas itibariyle, 11. yüzyıldan itibaren doğrusal olarak artan, ve sonunda üst üste gelen köylü isyanlarını ve dolayısıyla eski düzenin bozulmasını tahrik eden soyluların sömürüsünün neden olduğunu ileri sürüyorlardı. Bkz. E. A. Kosminsky, "The Evolution of Feodal Rent in England from the 11th to the 15th Centuriers", *Past and Present*, no. 7, Nisan 1955, s. 12-36; M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, s. 44-50; Dobb daha nüanslıdır. Bu yorum, bu çağda Batı Avrupa'daki rant ilişkilerinin genel gidişatı ile uyuşmamaktadır; üstelik Marx'ın karmaşık nesnel çelişkiler teorisini basit bir öznel sınıf istekleri mücadelesi yönünde saptırmaktadır. Bir üretim biçiminde yapısal krizin *çözülmesi* her zaman sınıf mücadelesinin doğrudan müdahalesine dayanır; ancak böyle bir krizin *filizlenmesi*, verili bir tarihsel bütünlük içinde bütün toplumsal sınıfları, kendi acil çatışmalarının dışında başka yapısal düzeylerden kaynaklanarak gafil avlayabilir. Feodal kriz olayında göreceğimiz

rası ticaretin artmasıyla Avrupa feodal ekonomisinin çeşitlenmesi kimi bölgelerde, diğer tarım ürünleri (şarap, keten, yün ya da hayvan yetiştirilmesi) pahasına tahıl çıktısının azalmasına ve dolayısıyla ithalat bağımlılığının ve ona bağlı tehlikelerin artmasına yol açtı.[4]

Bu giderek istikrarsız hale gelen ekolojik denge karşısında demografik genişleme, hasat talihsizliğinin ilk darbesiyle aşırı nüfusa yol açabilirdi. 14. yüzyılın açılış yılları kısa süre içinde bu tür felaketlere saplandı: 1315-1316 Avrupa'da kıtlık yıllarıydı. Toprak terk edilmeye başlandı ve kıtaya daha sonra hakim olacak kıyamlardan bile önce doğum oranı düştü. Merkezi İtalya gibi kimi yörelerde, 13. yüzyıla gelindiğinde köylülüğün rant işkencesi, onların üreme oranını düşürmeye başlamıştı.[5] Aynı zamanda, kentsel ekonomi şimdi gelişmesinde belirli kritik engellerle karşılaşıyordu. İmalatçılarının dayandığı küçük emtia üretiminin, lonca sınırlamalarıyla ve kentlere egemen olan patrici tekelciliğiyle henüz ciddi olarak engellendiğine inanmak için de neden yoktur. Ancak, emtia ticaretinin temel dolaşım aracı hiç kuşkusuz kriz tarafından sımsıkı yakalanmıştı: 14. yüzyılın erken on yıllarından itibaren, bankacılığı ve ticareti kaçınılmaz olarak etkileyen yaygın bir para sıkıntısı vardı. Bu parasal krizin altında yatan nedenler karmaşık ve karanlıktır. Ancak bunun merkezî etkenlerinden birisi, üretim güçlerinin bizzat kendilerinin nesnel sınırlarıydı. Tarımda olduğu gibi, madencilikte de sömürünün gelişemeyeceği ya da zararlı olacağı teknik bir engele ulaşılmıştı. Feodal ekonominin tüm

gibi, o zaman, bunların ortaya çıkan acil durum içindeki çatışmaları sonucu belirler.

4 Bununla birlikte bu yöneliş abartılabilir. Örneğin Bautier, 14. yüzyılın ekonomik krizini neredeyse tümüyle, tarımsal uzmanlaşmadaki yararlı gelişmenin, gelişen uluslararası işbölümünün sonuçlarının olumsuz yan etkilerine indirgemektedir: *The Economic Development of Mediaeval Europe*, s. 190-209.

5 D. Herlihy, "Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia, 1201-1450", *Economic History Review*, XVIII, no. 2, 1965, s. 225-44, bu fenomeni Toskana için belgelendirmektedir. Öte yandan, merkezî İtalya'nın kırsal ekonomisi, bir bütün olarak Batı Avrupa'ya göre oldukça atipiktir: Pistoia örneğine bakarak rant-ilişkilerini genellemek akıllıca olmayacaktır. Toskana süpersömürüsünün sonucunun ayaklanmadan çok köylü doğurganlığının düşük olmasına bağlı olduğuna işaret edilmelidir.

kentsel ve parasal sektörünün organik olarak bağlı bulunduğu gümüş istihracı – Merkezi Avrupa'nın başlıca maden havzalarında yapılabilir ya da kârlı olmaktan çıkmıştı; çünkü daha derin yataklara ulaşmanın ya da daha az saf olanların arıtılmasının hiçbir yolu yoktu. "Gümüş madenciliği 14. yüzyılda neredeyse sona erdi. Goslar'da zemindeki su seviyesinin yüksekliğinden şikayet ediliyordu; ve Bohemya madenlerinde de su konusunda sorunlar vardı. Avusturya'da ekonomik durgunluk (*recession*) 13. yüzyıl gibi erken bir tarihte çoktan başlamıştı. Madencilik faaliyeti, Deutschbrod'da 1321, Freisach'da 1350 civarında ve Brandes'de (Fransız Alpleri) yaklaşık 1320'de son buldu."[6] Metal kıtlığı bir biri ardı sıra ülkelerde sikkelerin değerinin düşürülmesine ve dolayısıyla enflasyon sarmalına neden oldu.

Bu da kentsel ve tarımsal fiyatlar arasındaki ilişkide makasın açılmasını kışkırttı.[7] Nüfustaki azalış asgari geçim mallarına olan talepte daralmaya yol açtı; o kadar ki 1320'den sonra tahıl fiyatları birdenbire düştü. Buna karşılık, kentli imalatçılar, senyörlerin tüketimi için üretilen ve yüksek maliyetli mallarda görece esnek olmayan ve elit bir müşteriye sahip oldular ve bu mallar giderek daha pahalı hale geldi. Bu çelişkili süreç soylu sınıfını ciddi bir şekilde etkiledi; zira *demesne* üretimi ve mülklerindeki serflik ödemeleri giderek daha az gelir getirirken, onun hayat biçimi kentlerde üretilen lüks mallara çok daha bağımlı hale gelmişti (14. yüzyıl Burgundia saray modasına uygun feodal gösterişin zirvesini görecekti). Sonuç, senyörel gelirlerde bir düşüş oldu ki bu da daha sonra misli görülmemiş bir savaş dalgasını dizginlerinden boşalttı ve şövalyeler varlıklarını yağma ve talanla telafi etmeye çalıştılar.[8] Almanya ve İtalya'da kıtlık zamanında bu yağma ve talan serüveni, tek tek lordlar tarafından düzensiz ve anarşik bir eşkıyalığı üretti: Swa-

6 Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s. 106.

7 Bkz. H. Miskimin, "Monetary Movements and Market Structures - Forces for Contraction in Fourteenth and Fifteenth Century England", *Journal of Economic History*, XXIV, Aralık 1964, no. 2, s. 483-90; Génicot, "Crisis from the Middle Ages to Modern Times", s. 692.

8 Soyluların gelirlerindeki kriz için, Fourquin, *Histoire Economique de l'Occident Médiéval*, s. 335-40'daki tartışmaya bakınız.

bia ve Rhineland'ın amansız *Raubrittertum*'u ve Romagna'da Kuzey ve Merkezî İtalya'ya yayılan yağmacı *condottieri*'si. İspanya'da aynı baskılar, soyluluğun hanedan veraseti ve kraliyet iktidarı konusunda rakip hiziplere bölünürken, Castile'de yöresel bir iç savaşı başlattı. Hepsinden önemlisi Fransa'da Yüzyıl Savaşları –Valois ve Burgundia hanedanları arasındaki bir iç savaşla, İngiltere ve Fransa ve ayrıca Flanders ve İberia güçlerini de işini içine katan uluslararası bir mücadelenin karışımı– Avrupa'daki en zengin ülkeyi misli görülmemiş bir karışıklık ve sefalete sürükledi. İngiltere'de, Fransa'daki nihai kıta yenilgisinin epilogu, Güller Savaşı'nın baronlu gangsterliği oldu. Savaş, soyluların şövalyelik tutkusu onların profesyonel mesleği haline geldi: şövalyelik hizmeti giderek paralı reisliğe ve paralı şiddete yol açtı. Kurbanlar, her yerde sivil nüfus oldu.

Bir harabiyet panaromasını tamamlamak için bu yapısal kriz, bir konjonktürel felaketle büsbütün keskinleşti: 1348 yılında Asya'dan gelen veba istilası. Bu Avrupa tarihinin dışından gelen bir olaydı; Avrupa sömürgeciliğinin Amerika ya da Afrika toplumlarına daha sonraki yüzyıllarda yapacağı gibi (Karaip Adaları'ndaki salgınların etkisi belki bir karşılaştırma sağlayabilir) onu paramparça etti. Kırım'dan Karadeniz ve Balkanlar yoluyla geçen veba, İtalya, İspanya ve Portekiz'de bir tayfun gibi ilerledi; Fransa, İngiltere ve Aşağı ülkeler (Belçika, Hollanda, Lüksemburg) üzerinden Kuzey'e döndü ve sonra nihayet Almanya, İskandinavya ve Rusya üzerinden yeniden Doğu'ya yöneldi. Zaten zayıflamış olan demografik direnç nedeniyle Kara Ölüm kıtanın sakinlerinin belki dörtte birini biçti. Ondan sonra pek çok yörede salgın ve öldürücü hastalık kalıcı hale geldi. Bu tekrarlayan tamamlayıcı salgınlarla, 1400 yılına gelindiğinde zayiat belki 2/5'i buldu.[9] Sonuç,

9 Russsell, *Late Ancient and Mediaeval Population*, s. 131. Geleneksel yorumlara bir tepki olarak, modern tarihçiler arasında, salgın hastalıkların 14. yüzyıl Avrupa ekonomisi ve toplumu üzerindeki etkisini azaltmak moda haline geldi. Her türlü karşılaştırmalı standarda göre bu tutum acayip bir oranlama anlayışını gösterir. 20. yüzyıldaki iki Dünya Savaşı'nın toplam zayiatı hayata, Kara Ölüm'ün yaptığından çok daha az zarar verdi. Daha sonraki bir çağda, Avrupa'nın toplum nüfusunun net olarak % 40'ının kaybedilmesinin sonuçlarının ne olacağını kavrayabilmek bile zordur.

feodal ekonominin içten gelişen ciddi çelişkilerin kıskacına girdiği bir sırada tahripkâr bir işgücü kıtlığıydı. Bu birbirinin üstüne binen felaketler toprak üzerinde amansız bir sınıf mücadelesinin tasmasını çözdü. Borç ve enflasyon tehdidi altında olan soylu sınıf şimdi asık suratlı ve azalan bir işgücüyle karşı karşıyaydı. İlk tepkisi köylülüğü *manor*'a perçinleyerek ya da kentlerde ve kırsalda ücretlerini azaltarak elde ettiği artığı yeniden ele geçirmeye çalışmak oldu. İngiltere'de 1349-1351'de, doğrudan doğruya Kara Ölüm'den sonra çıkarılan Amele Yasası (*Statute of Labourers*) Avrupa sınıf mücadelesinin bütün tarihindeki sömürünün en buz gibi aşikar programları arasındadır.[10] 1351 tarihli Fransız Yasası, İngiliz yasasına benzer hükümleri tekrarladı.[11] Aynı yıl, Castile *Cortes*'i Valladolid'de toplandı ve ücretlerin düzenlenmesine karar verdi. Kısa süre sonra Alman prensleri aynı şeyi yaptılar: 1352'de Bavyera'da benzer kontroller uygulandı.[12] Portekiz monarşisi, yirmi yıl sonra, 1375'te, kendi *seismarias* yasalarını çıkardı. Bununla birlikte, senyörlerin bu kölelik koşullarını güçlendirme ve krizin maliyetini üretici sınıfa ödetme girişimi –çoğu kez

10 'Yakınlarda lordumuz ve kralımız, yüksek kilise görevlilerinin, earllerin, baronların ve meclisinin diğer üyelerinin onayıyla, boş oturan, salgın hastalıktan sonra aşırı ücretler olmadan çalışmak istemeyen hizmetkârların kötü niyetine karşı buyurmuştu ki, bu tür hizmetkârlar, erkekler kadar kadınlar da, geleneksel maaş ve ücreti alarak, şimdi kralın yirminci saltanat yılında ya da beş ya da altı yıl önceki hizmet yerlerinde hizmet etmek zorundadırlar ve bu şekilde hizmet etmeyi kabul etmeyen hizmetkârlar bedenleri hapsedilerek cezalandırılacaktır... emirnameye uymayan ama kendi rahatları ve aç gözlülükleriyle büyük adamlara ve diğerlerine özel üniformaları ve yirminci yıl ya da öncesine göre iki ya da üç kat ücret olmadan hizmet etmekten kaçınan hizmetkârlar büyük adamlara büyük zarar verecekler ve bütün ahalinin yoksullaşmasına neden olacaklardır.' A. R. Myers (Ed.), *English Historical Documents, cilt IV, 1327-1485*, Londra 1969, s. 993. Bu yasa, kendi geçimleri için yetecek kadar toprağa sahip olmayan herkese uygulandı ve onları lordları için sabit ücretle çalışmaya zorladı: dolayısıyla küçük mülk sahiplerini vurdu.

11 E. Perroy, "Les Crises du XIV Siècle", *Annales ESC*, Nisan-Haziran 1949, s. 167-82. Perroy, Fransa'da yüzyıl ortasındaki depresyonun üçlü nedeni olduğuna işaret etmektedir: 1315-20'deki kötü hasat nedeniyle hububat krizi; 1335-45 yıllarında birbirini izleyen devalüasyonlara yol açan mali ve parasal kriz; ve daha sonra 1348-50 salgınlarından kaynaklanan demografik bir kriz.

12 Friedrich Lütge, "The Fourteenth and Fifteenth Centuries in Social and Economic History", G. Strauss (Ed.), *Pre-Reformation Germany*, Londra 1972, içinde b. 349-50.

daha eğitimli ve daha varlıklı köylülerin önderlik ettiği ve halkın en derin tutkularını harekete geçiren– çılgınca ve şiddetli bir direnişle karşılaştı. Feodalizmin yükselişinde üstü örtülmüş, yerelleşmiş çatışmalar feodal krizle, artık ekonomik ve siyasal olarak çok daha bütünleşmiş Orta Çağ toplumlarında aniden büyük bir bölgesel ya da ulusal patlama halinde birleşmişti.[13] Kırsal alanlara emtia mübadelesinin nüfuz etmiş olması, geleneksel ilişkileri zayıflatmış ve şimdi de kraliyet vergilerinin icat edilmesi, çoğu kez köylerde soyluların zorla aldıkları geleneksel haraçların üzerine binmişti: her ikisi birlikte senyörel tehditlere ya da baskıya karşı halkın tepkisini merkezileştirerek büyük kolektif hareketlere yol açtı. Daha 1320'lerde Batı Flanders, Fransız süzerenin mali baskılarına, yerli soylular ve kilisenin vergilerine karşı müthiş bir savaş alanı haline gelmişti. 1358'de Kuzey Fransa, Yüz Yıl Savaşları sırasında askerî taleplerin ve yağmanın neden olduğu Bacaudae'den beri Batı Avrupa'da meydana gelen belki de en büyük köylü ayaklanması olan Grande Jacquerie ile alevler içinde kalmıştı. Daha sonra 1381'de İngiltere'de, yeni bir baş vergisinin neden olduğu, bu tür kalkışmaların en ileri ve en kapsamlı hedeflerini içeren bir Köylü Ayaklanması patlak verdi: serfliğin dolambaçsız kaldırılması ve mevcut yasal sistemin ilga edilmesinden daha azı kabul edilmiyordu. Bir sonraki yüzyılda, 1469-75'te, sıra Aragonlu efendilerine karşı Calabrialı köylülerin başkaldırmasına gelmişti. İspanya'da, Katalonya'daki *remença* serfleri, baron lordları tarafından empoze edilen "kötü adetler"in yaygınlaşmasına karşı isyan ettiler ve bunu 1462 ve bir kez daha 1484'te şiddetli bir iç savaş izledi.[14] Bunlar, Danimarka'dan Majorca'ya uzanan kıta çapındaki olgunun belli başlı örnekleriydi. Bu arada, hepsinin en gelişmiş kentsel bölgeleri olan Flanders ve Kuzey İtalya'da özerk komünal devrimler oldu: 1309'da Ghent'in küçük ustaları ve dokumacıları patricilerden iktidarı aldı ve onları ezmek için hareket eden soylu ordusunu Courtrai'de yenilgiye uğ-

13 Bkz. Hilton, *Bond Men Made Free*, s. 96 ve devamı.

14 Bu bölgelerin her ikisinde de 14. yüzyılda zaten ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı: I. Robert'in (1309-43) Angevin yönetimi altında Neapolitan arazilerinde ve 1380'ta Katalonya'da.

rattı. 1378'de Floransa, açlıktan ölen –zanaatkâr değil, ücretli işçi– Ciompi yün tarayıcılarının çok daha radikal bir kalkışmasına ve kısa süren bir diktatörlüğüne tanık oldu.

Bütün bu ayaklanmalar, *remença* hareketi kısmen saklı tutulursa, yenilgiye uğratıldı ve siyasal olarak ezildi.[15] Ancak, bunların Batı Avrupa'da feodalizmin büyük krizinin nihai sonucuna olan etkisi yine de muazzam oldu. Zira, Avrupa feodalizminin büyük çöküntüsünün incelenmesinden çıkan sonuçlardan bir tanesi –Marksistler arasında yaygın olarak kabul gören inanca rağmen– bir üretim biçiminde krizin tipik "figürü", sağlam (ekonomik) üretim güçlerinin geri (toplumsal) üretim ilişiklerinden muzaffer bir şekilde çıkacağı ve derhal bunların yıkıntıları üzerinde daha ileri bir verimlilik ve toplum kuracağı görüşüdür. Tam tersine, üretim güçleri tipik olarak, mevcut üretim ilişkileri içinde *hareketsiz kalmak* ve *geri çekilmek* eğilimi göstermektedir; o zaman bunların kendileri, yeni üretim güçleri yaratılmadan ve global olarak yeni üretim biçimi içinde yeniden düzenlenmeden *önce*, radikal olarak değiştirilmeli ve düzene konulmalıdır. Başka bir deyişle, geçiş döneminde, üretim ilişkileri, genel olarak üretim güçlerinden *önce* değişir ve tersi olmaz. Böylece Batı feodalizminin krizinin hemen sonrası, gerek sanayi gerekse tarımda yeni teknolojinin herhangi hızlı bir şekilde serbest kalması değildi; bu ancak hatırı sayılır bir aradan sonra meydana gelecekti. Daha ziyade doğrudan ve belirleyici sonuç Batı kırsalının yayılmaya müsait toplumsal olarak değiştirilmesiydi. Zira çağın şiddetli toplumsal kalkışmaları, yenilgiye uğradıklarında bile, toprak üzerindeki sınıf güçleri dengesinde fark edilemeyecek değişikliklere yol açtı. İngiltere'de Amele Yasası'nın ilan edilmesiyle kırsal ücretler ba-

15 Avrupa'da yalnızca bir köylülük feodal sınıfa başarıyla kafa tutmuştur. Geç Orta Çağ Avrupa'sının büyük kırsal ayaklanmaları tartışılırken İsviçre'nin durumu çoğu kez görmezden gelinir. Ancak –her ne kadar İsviçre kanton hareketi, pek çok açıdan, İngiltere, Fransa, İspanya, İtalya ya da Aşağı Ülkeler'dekinden farklı olsa da– kuşkusuz *sui generis* (eşsiz) tarihsel bir deneyimi temsil eder. Tarımsal depresyon ve toprak üzerindeki aynı toplumsal mücadele çağının merkezî olaylarından birisiydi. Onun tarihsel önemi, bu çalışmanın devamı olan, *Lineages of the Absolutist State*, s. 301-302'de tartışılmaktadır.

riz bir şekilde geriledi: Köylü Ayaklanması'ndan sonra ise yükselen bir eğri halinde artmaya başladı ve tüm bir sonraki yüzyıl boyunca da böyle devam etti.[16] Almanya'da aynı süreç belirgindi. Fransa'da Yüzyıl Savaşları'nın yol açtığı ekonomik kaos bütün üretim faktörlerini yerinden oynattı ve dolayısıyla ücretler, azalan çıktı düzeyine kendini uyarlayarak başlangıçta görece sabit kaldı; ancak orada bile yüzyılın sonuna gelindiğinde fark edilebilir bir şekilde yükselmeye başladı.[17] Castile'de, Kara Ölüm'den sonraki on yılda, 1348-58, ücret seviyeleri dörde katlandı.[18] Feodal üretim biçiminin genel krizi, kırsaldaki doğrudan üreticilerin durumunu kötüleştirmekten çok öte, böylelikle onların durumunu iyileştirdi ve onları özgürleştirdi. Aslında, Batı'da serfliğin çözülmesinin dönüm noktasını kanıtlamış oldu.

Muazzam önemi olan bu sonucun ortaya çıkmasının nedenleri, hiç kuşkusuz, her şeyden önce, bu incelemede başından beri vurgulanan, feodal üretim biçiminin ikili eklemlenmesinde aranmalıdır. Her şeyden önce, Orta Çağ siyasal sisteminde hükümranlığın parsellenmiş olmasının yapısal koruması altında olan tüm *kentsel* sektör, şimdi kırsal sektördeki sınıf mücadelesinin sonucunu kesin bir şekilde değiştirecek bir noktaya ulaşmıştı.[19] Batı'da geç Orta Çağlar'da büyük köylü ayaklanmalarının coğrafi konumu kendi öyküsünü anlatır. Hemen hemen her durumda bunlar, nesnel olarak bu halk ayaklanmalarına mayalanma görevi yapan güçlü kentsel merkezleri olan

16 E. Kosminsky, "The Evolution of Feudal Rent in England from the 11th to the 15th Centuries", s. 28; R. Hilton, *The Decline of Serfdom in Mediaeval England*, Londra 1969, s. 39-40.

17 E. Perroy, "Wage-Labour in France in the Later Middle Ages", *Economic History Review*, İkinci Seri, VIII, no. 3, Aralık 1955, s. 238-9.

18 Jackson, *The Making of Mediaeval Spain*, s. 146.

19 Batı Avrupa'da feodal üretim biçiminde, kırsalın büyük ağırlığı ve kentsel özerklik arasındaki yapısal karşılıklı bağımlılıklar, paradoksal Filistin örneğinde canlı bir şekilde görülebilir. Orada, hemen hemen tüm Haçlı topluluğu –kodamanlar, şövalyeler, tacirler, ruhban ve zanaatkârlar– kentlerde toplanmıştı (kırsal üretim yerli köylülere bırakılmıştı). Bunun sonucu olarak, herhangi bir türden tek bir belediye özerkliğin olmadığı ve kentlilerin yerel malikânesinin hiç bulunmadığı tek bölge burasıydı.

yerlerde ortaya çıkmıştır: Flanders'de Bruges ve Ghent; Kuzey Fransa'da Paris; Güney-doğu İngiltere'de Londra, Katalonya'da Barcelona. Zira büyük kentlerin varlığı her zaman pazar ilişkilerinin, çevredeki kırsala yayılması anlamına geliyordu: ve geçiş evresinde kırsal toplumun dokusu için en sancılı olan şey, yarı-ticarileşmiş tarımın zorlamaları olmuştur. Güney-doğu İngiltere'de, Köylü Savaşı'ndan etkilenen yörelerde, topraksız hizmetkârlar ve emekçiler aslında kiracılardan çok fazlaydı.[20] Flanders'de, savaşta kırsal zanaatkârlar göze çarpıyordu. Paris ve Barcelona bölgeleri, sırasıyla Fransa ve İspanya'nın, her iki ülkede de mal değişiminin en yüksek yoğunluğa ulaştığı, ekonomik olarak en gelişmiş bölgeleriydi. Dahası, dönemin köylü ayaklanmalarında kentlerin rolü, buraların çevrelerindeki geleneksel senyörel düzen üzerindeki baltalama etkileriyle de sınırlı değildi. Pek çok kent, kırsal ayaklanmaları şu ya da bu şekilde, ister aşağıdan gelen organize edilmemiş popüler sempati, isterse yukarıdan gelen bencil patrici hesapları nedeniyle aktif olarak desteklemiş ya da yardım etmişti. Paris'te Etienne Marcel rejiminin Parisli zengin kentlileri kendi siyasal amaçları açısından Jacquerie'ye taktik yardım yaparken; Londra'nın yoksul ahalisi, toplumsal dayanışma adına Köylü Ayaklanması'nın yanında yer aldı. Barcelona'nın tüccar ve loncaları *remença* ayaklanmalarından uzak durdu; ama Bruges ve Ypres'in dokumacıları, denizci Flanders'in köylülerinin doğal müttefikiydi. Böylelikle hem nesnel olarak hem de çoğu kez öznel olarak kentler çağın büyük ayaklanmalarının yolunu ve karakterini etkilediler.

Bununla birlikte, kentler ülkenin kaderine sırf ya da esas itibariyle bu düğümsel patlamalarda müdahale etmediler: yüzeydeki toplumsal barış koşullarında da müdahaleden geri durmadılar. Zira Batı'da nispeten yoğun kent ağları kırsaldaki toplumsal güçler dengesi üzerinde sürekli bir çekimsel etkide bulunmayı sürdürdü. Bir yandan, hoşnut olmayan köylüler için serflikten kaçmak için kalıcı bir olanak sağlayan bu pazar merkezlerinin yaygınlığıydı. Alman atasözü *Stadtluft macht*

20 Hilton, *Bond Men Made Free*, s. 170-2.

frei (kentin havası insanı özgür kılar) Avrupa'nın her yerinde kent yönetimleri için bir kuraldı çünkü kaçan serfler kentli imalatçılar için artı bir işgücü girdisiydi. Öte yandan, bu kentlerin varlığı, savaşa hazırlanmış soylular üzerinde, gelirlerini para şeklinde elde edebilmeleri için sürekli bir baskı oluşturuyordu. Lordlar hem nakde ihtiyaç duyuyor hem de bir noktadan sonra köylülerini toptan başıboşluğa ya da kentsel istihdama terk etme riskini göze alamıyorlardı. Bu nedenle toprak üzerinde bağımlı ilişkilerin genel olarak gevşemesini kabul etmeye zorlanıyorlardı. Sonuç Batı'da yavaş ama kalıcı bir şekilde ödemelerin parasal rantlara dönüştürülmesi ve *demesne*'nin köylü kiracılara daha uzun dönemli kiralanması oldu. Bu süreç en erken ve en gelişmiş şekilde, özgür köylülüğün oranının her zaman görece daha yüksek olduğu İngiltere'de görüldü; burada bağımlı geleneksel tasarruf biçimleri, 1400'e gelindiğinde bağımlı olmayan uzun dönemli kiralamalara dönüşmüştü.[21] Bir sonraki yüzyıl muhtemelen İngiliz köylülüğünün gerçek toplam gelirlerinde hatırı sayılır bir artışa ve köylülük içinde, pek çok köyde *kulak yeoman* tabakası hakim duruma gelirken ve kırsalda ücretli işgücü yaygınlık kazanırken, keskin bir şekilde artan toplumsal farklılaşmaya tanık olmuştur. Bununla birlikte, ekilen arazi daralır, tarımsal rantlar geriler, tahıl fiyatları düşer ve ücretler artarken tarımda insan gücü eksikliği hâlâ son derece keskindi: kısa ömürlü olsa da doğrudan üretici için şanslı bir konjonktür.[22] Soyluluk, yeni kumaşçı kasabalarında gelişmiş olan yünlü sanayiini desteklemek için artan bir şekilde meracılığa dönerek, çitleme hareketini başlatarak; 15. yüzyılın "piç feodalizmi" olarak adlandırılan,[23] paralı adamlar, kiralık şiddet, "sözleşme" ve "imtiyazname"lerle bu-

21 R. H. Hilton, *The Decline of Serfdom in Mediaeval England*, s. 44 ve devamı.

22 M. Postan, "The Fifteenth Century", *Economic History Review*, cilt IX, 1938-9, s. 160-7'de bu yoğunlaşmayı tasvir etmektedir. Postan yakınlarda, köydeki hanelerin tarımsal ürünün daha fazlasını kendi tüketimleri için ayırmasıyla artan köylü refahının bir süre için kırsalın ticarileşmesinde bir azalmaya yol açmış olabileceğini iler sürmüştür: *The Mediaeval Economy and Society*, s. 201-4.

23 K. B. MacFarlane, "Bastard Feodalism", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, cilt XX, no. 61, Mayıs-Kasım 1945, s. 161-81.

na tepki gösterdi ve asıl faaliyet alanı York-Lancaster Hanedan Savaşları (Güller Savaşı) oldu. Yeni konjonktür muhtemelen, paralı hizmet sisteminden yararlanan şövalye sınıfı için geleneksel kodamanlardan daha elverişliydi.

Bu ödeme şeklini değiştirme süreci İngiltere'de emek hizmet sisteminden parasal rant sistemine doğrudan geçiş şeklini aldı. Kıtada, genel olarak hizmet sisteminden aynî rantlara, daha sonra da parasal rantlara geçiş şeklinde az çok daha yavaş bir evrim söz konusuydu. Bu durum, hem Yüzyıl Savaşları'nın nihai sonucu olarak köylüyü kendi parseline sahip kılan Fransa, hem de Güney-batı Almanya için geçerliydi.[24] Fransız kalıbı iki özelliğiyle ayırt ediliyordu. Lordlar, bu dönüşümden azami acil kârı elde edebilmek için, başka herhangi bir yerden çok daha sık olarak özgürlüğü satıyorlardı. Aynı zamanda, gecikmiş kraliyet adaleti ve Roma hukuku bir araya gelerek özgürlüklerini elde ettikten sonra köylü tasarruf biçimlerini İngiltere'ye göre daha güvenli bir şekilde mirasa konu ediyor ve böylece sonunda küçük mülk sahipliği daha derinden güvence altına alınıyordu; buna karşılık İngiltere'de *gentry* (ikinci derece toprak sahipleri) koşullara bağlı kiralamaları güvensiz ve geçici kılarak bunu önlemeyi başarıyor ve böylelikle de daha sonraki tarihlerde köylülüğün topraktan çıkarılmasını kolaylaştırmış oluyorlardı.[25] İspanya'da Katalonya'daki *Remença* köylülerinin "altı feci adet"e karşı mücadelesi, sonunda, Aragonlu Ferdinand'ın, 1486'da "Guadelupe Kararı"yla onları bu yükümlülüklerden resmen azat etmesiyle sona erdi. Lordlar üzerlerinde-

24 Kohaciro Takahashi, "The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XVI, no. 41, Güz 1952, s. 326-7. Emek hizmet sisteminden parasal rant sistemine geçiş İngiltere'de daha doğrudan oldu çünkü ada, 13. yüzyılda kıtanın geçirdiği aynı rantlar deneyimini yaşamamıştı; dolayısıyla hizmet zorunluluğu orada başka yerlere göre orijinal haliyle daha uzun süre yaşamıştı. 12. ve 13. yüzyıllarda İngiltere'deki bocalamalar (zorunlu ödemelerin güçlenmesini izleyen gevşeme) için bkz. M. Postan, "The Chronology of Labour Services", *Transactions of the Royal Historical Society*, XX, 1937, s. 169-193.

25 M. Bloch, *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*, s. 131-133. Bloch, Fransız lordlarının, tam da bu köylülerin toprağa bağlanması nedeniyle 15. yüzyıldan itibaren, yasal ya da ekonomik yollarla büyük *demesne*'leri yeniden oluşturmak için çetin çaba gösterdiklerine ve bunda da bir hayli başarı sağladıklarına işaret ediyor: s. 134-54.

ki yargılama ve yasal hakları korurken, köylüler kendi parselleri üzerinde sabit tasarruf hakkına sahip oldular; aynı zamanda, ayaklanma örneğinden köylüleri caydırmak için *remença* ayaklanmasına katılan köylülere monark tarafından para cezası kesildi.[26] Castile'de, İngiltere'de olduğu gibi, toprak sahibi sınıf, 14. yüzyılın işgücü kıtlıklarına, araziyi koyun yetiştirilmesine geniş ölçüde tahsis ederek tepki gösterdi ve bu o tarihten sonra Meseta'da egemen tarın biçimi haline geldi. Senyörlerin tarın krizine yönelik en önemli çözümlerinden birisi yün üretimi oldu; geç Orta Çağ döneminde Avrupa'nın üretimi üç ila beş kat kadar artmış olabilir.[27] Castile'in koşullarında toprak serfliğinin pek fazla ekonomik rasyoneli kalmamıştı ve 1481'de Toledo Cortes'i sonunda serflere lordlarını terk etme hakkını tanıdı ve böylelikle onların feodal yükümlülüklerini iptal etmiş oldu. Öte yandan, hayvancılığın hiçbir zaman pek önem taşımadığı Aragon'da kentler zayıftı ve çok daha katı bir feodal hiyerarşi hüküm sürüyordu ve baskıcı *manor*'culuk geç Orta Çağlar'da ciddi olarak sarsılmamış ve toprak serfliği devam etmişti.[28] İtalya'da Komünler, *contado*'ları içinde lordun ve toprak sahibinin işlevlerini birbirinden ayırarak bilinçli olarak senyörlerin yargılama hakkıyla mücadele etmişlerdi. Örneğin Bologna, 1257 gibi erken bir tarihte serflerini ses getiren bir açıklamayla azat etmişti. Aslında, 14. yüzyılın başlarında, aynı şeyin Fransa ya da İngiltere'de meydana gelmesinden iki ya da üç nesil önce, Kuzey İtalya'da serflik genel olarak bir hayli ortadan kalkmıştı.[29] Bu erken gelişme yalnızca, Batı'da serfliğin çözülmesini garanti eden şeyin esas itibariyle kentler olduğunu teyit etmektedir. Öte yandan, baronluğun ağır basan karakteriyle Güney İtalya'da, 14. yüzyılın feci nüfus azalması mahvedici bir soylu anarşisine ve senyör yargılama hakkının yeni bir dalgasına yol açtı. Tarım arazisinin geniş ölçüde meralara dönüştürülme-

26 Vicens Vives, *Historia de los Remensas en el Siglo XV*, s. 261-9.

27 Bautier, *The Economic Development of Mediaeval Europe*, s. 210.

28 Aragon'daki serfliğin karakteri ve kalıcılığı konusunda bkz. Eduardo de Hinojosa. "La Servidumbre de la Gleba en Aragón", *La España Moderna*, 190, Ekim 1904, içinde s. 33-44.

29 Philip Jones, "Italy", *The Agrarian Life of the Middle Ages*, içinde, s. 406-7.

si ve *latifundium*'ların boyutlarının büyümesi söz konusu oldu. 1470'deki Calabria ayaklanması, Batı Avrupa'daki diğer tüm kırsal ayaklanmalardan farklı olarak, hemen hemen hiç kentsel yankılanım bulmadı: köylülük hiçbir özgürlüğe sahip olmadı ve de kırsal bölgeler uzun bir ekonomik bunalıma yuvarlandı. Kuzey İtalya'da kentlerin erken ve yeteneksiz yükselişi, öncülüğünü Lombardiya'nın yaptığı ilk büyük çaplı ticari tarımcılığın ortaya çıkışını hızlandırdı ve de kısa süreli kiralamaların ve yarıcılığın gelişmesi yüzyıl içinde yavaş yavaş Alpler'in ötesine Batı ve Güney Fransa'ya, Burgundia'ya ve Doğu Hollanda'ya doğru kuzeye yayıldı. Bağımlı işgücü tarafından işlenen *demesne*, Fransa, İngiltere, Almanya'nın batısı, Kuzey İtalya ve İspanya'nın pek çok yerinde 1450'ye gelindiğinde bir anakronizmdi.

II. Doğu Avrupa

1

Elbe'nin Doğusu

Elbe'nin öteki tarafında, büyük krizin ekonomik sonucu bunun taban tabana zıddıydı. Artık, Avrupa feodalizminin kalbinin Doğu'sunda, Tuna çizgisinin yukarısındaki geniş bölgelerin tarihine ve orada gelişmiş olan toplumsal formasyonların farklı doğasına bakmak zorunludur.[1] Bizim amaçlarımız açısından, Elbe'den Don'a kadar uzanan tüm düzlük alanın en temel karakteristiği, basit savaşçı aristokrasilerin egemen olduğu ilkel tarıma dayanan, çözülen aşiret-komünal üretim biçimiyle, imparatorluk devlet sistemine ve mal değiş tokuşuna dayanan yaygın bir kent uygarlığına sahip, çözülmekte olan köleci üretim biçimi arasındaki o özel Batı sentezinin *yokluğu* şeklinde tanımlanabilir. Frank *lime*'leri hattının ötesinde, Batı'da meydana gelmiş olanlarla karşılaştırılabilecek farklı tarihsel formların yapısal bir kaynaşması söz konusu değildi.

Bu merkezî olgu, Avrupa'nın dengesiz gelişmesinin ve de Doğu'nun kalıcı gecikmesinin temel tarihsel belirleyicisiydi. Karpatlar'ın ötesindeki uçsuz bucaksız geri bölgeler, her zaman Antikitenin sınırları dışında kalmıştı. Yunan uygarlığı, İs-

1 Tuna'nın altında, Bizans İmparatorluğu ile bütünleşmesi nedeniyle Doğu'nun geri kalan kısmından ayrılan Balkan yarımadası farklı bir bölgedir. Onun ayrı olan kaderi, Güney-doğu Avrupa ele alınırken tartışılacaktır.

kitya'daki dağınık kolonileriyle Karadeniz'in kıyılarının kenarından geçip gitmişti. Ancak bu temelsiz denizcilik ileri karakolları hiçbir zaman Pontus hinterlandına nüfuz edemedi ve sonunda Güney Rusya steplerinin Sarmatia istilasına uğramasıyla bir kenara itilmiş ve arkalarında yalnızca arkeolojik izler bırakmışlardı.[2] Roma uygarlığı Batı Avrupa'nın kara kütlesinin çoğunu fethedip kolonileştirme gibi belirleyici bir başarıyı gerçekleştirmiş, ancak klasik Antikitenin yapılarının bu muazzam coğrafi uzantısı, Doğu'da hiçbir zaman karşılaştırılabilir benzer bir derinlikte tekrar edilmemişti. Trajan'ın Daçya'yı (*Dacia*) ele geçirmesi burada kıtanın içlerine doğru tek önemli ilerlemeyi, kısa sürede terk edilen tek kazancı temsil etmişti. Doğu hinterlandı hiçbir zaman Roma İmparatorluk sistemiyle bütünleşmemişti.[3] Her ne kadar ötesinde olsa da, Almanya'nın her zaman elinde bulundurduğu imparatorlukla askerî ve ekonomik bağlantılara bile sahip olmamıştır. Almanya'da Roma diplomatik, ticari ve kültürel etkileri, lejyonların terk edilme-

2 Rostovtsev, ilk önemli eserinde, hiçbir zaman tam olarak Helenleştirilmemiş olan Güney Rusya'da Doğulu etkilerin her zaman Yunan etkisinden daha fazla olduğunu vurgulamıştır: *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford 1922, s. vii-ix. Karadeniz kolonileri üzerine modern bir araştırma için bkz. J. Boardman, *The Greeks Overseas*, Londra 1964, s. 245-68.

3 Daçya'nın, İmparatorluk sınırlarının çizgisinden Transilvanya yaylalarına doğru sarkmış, tecrit edilmiş bir çıkıntı oluşturması dikkat çeker: Batıda Pannonia ve doğuda Wallachia (Eflak) yaylaları arasında oluşan boşluğun işgal edilmesi için herhangi bir girişim yapılmamıştır. Roma'nın Doğu Avrupa'nın içlerine doğru daha fazla nüfuz etmedeki isteksizliğinin nedeni, Batı Avrupa'nın geniş kıyı çizgisiyle karşılaştırıldığında, bu bölgenin denize erişiminin görece yetersizliği olabilir ve dolayısıyla klasik uygarlığın aslî yapısının bir işlevi olarak görülebilir. Augustus ve Tiberius'un, Roma gücünü Orta Avrupa'da Baltık'tan Bohemya'ya stratejik olarak geliştirmeyi öngörmüş olması, bu çizginin potansiyel olarak Kuzey'den Güney'e, Kuzey Denizi ve Alman nehirlerinde amfibik seferlerden yararlanarak, Drusus ve Germanicus'un yaptığı türden bir kıskaç harekâtına olanak vermesi açısından belki önemlidir. M.S. 6'daki belirleyici Bohemya seferi Illyricum'dan ilerleyen Tiberius'un ordusunun, Elbe'ye doğru hareket eden bir ikinci ordu ile birleşmesi planına dayanmış olabilir: Wells, *The German Policy of Augustus*, s. 160. Elbe'nin ötesinde Doğu Avrupa'nın derinlikleri aynı türden bir erişime olanak vermiyordu. Bohemya'nın alınması olayı bile Roma güçleri için fazla olmuştu. İmparatorluğun doğudaki bölgelere daha fazla yayılmasındaki başarısızlığın bir başka nedeni de, aşağıda tartışılacak doğal ortam, arazinin büyük kısmının step niteliği taşıması, tipik olarak Sarmatian göçebelerinin elinde bulunması olabilir.

sinden sonra da derin, Roma hakkındaki bilgileri özel ve sağlıklı olmuştur. Doğu'nun barbar bölgeleriyle imparatorluk arasında böyle bir ilişki olmamıştır. Germen toplumsal yapısı ve etnolojisi hakkında dikkate değer ölçüde bilgili olan Tacitus, buranın ötesindeki halklar hakkında hemen hemen hiçbir fikre sahip değildi. Daha doğuya doğru olan alan efsanevi ve bilinmezdi: *cetera iam fabulosa.*[4]

Böylelikle bugün hâlâ Doğu Avrupa'nın erken Hıristiyan çağdaki, her ne kadar bunlar muazzam boyutlarda olsa da, kabile göçleri ve yer değiştirmeleri hakkında çok az şey bilmemizin nedeni budur. Tuna'nın kuzeyindeki –bir zamanlar Ostrogotların, Vizigotların ya da Vandalların yaşadığı yer olan– geniş düzlükler, 5. yüzyıl içinde Germen kabilelerinin Galya, İtalya, İspanya ve Kuzey Afrika'ya yönelik *Völkerwanderungen*'leriyle kısmen boşalmıştı. Aslında genel olarak Germen nüfusların batıya ve güneye doğru yer değiştirmeleri, onların arkasından gelen göçebe ve tarımcı bir diğer etnik grubun ilerlemesi için yer açmıştı. Slavlar muhtemelen Dinyeper-Pripet-Bug bölgesinde ortaya çıktılar ve 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren Germenlerin Doğu'da bıraktığı boşluğa yayıldılar.[5]

Bu hareketin gelgitsel (*tidal*) niteliğini açıklamak için bunların uzaklardaki vatanlarında büyük demografik dalgalanmalar olmuş olmalıdır. 6. yüzyılın sonuna gelindiğinde Slav kabileleri, Baltık'tan Ege'ye ve oradan Volga'ya olan çok geniş alanları fiilen işgal etmişlerdi. Bu göçlerin kesin hızı ve dağılımı müphem kalmıştır: bununla birlikte sonraki yüzyıllardaki genel toplumsal sonuçları yeterince açıktır.[6] Slav tarım topluluk-

---

4 *Iuod ego ut incompertum in medio relinquam* – "gerisi, kanıtlanmamış olduğu için terk ettiğim efsanelerdir": Tacitus'un yazmayı bıraktığı *Germania*'nın son sözcükleri.

5 F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, Boston 1956, s. 3-45'de erken Slav anavatanlarını biraz daha Batı'ya doğru, Vistula ve Oder arasına yerleştirmek eğilimindedir; ve L. Musset, *Les Invasions: Le Second Assaut contre L'Europe Chrétienne (VII-IXe Siècles)*, s. 75-9'da şu yorumu yapar: "Bu muazzam ilerleyiş, fetihten daha çok boş arazilere akın edilmesini andırır" (s. 81).

6 Tipik bir taslak için bkz., S. H. Cross, *Slavic Civilization through the Ages*, s. 17-18.

ları, daha önce Germenlerin gittiği yoldan giderek, zamanla daha farklılaşmış iç yapılara evrimleştiler. Kabile örgütlenmesi yerini birbiriyle ilgili aileleri gruplandırıp, giderek artan bireysel mülkiyete sahip nüve halindeki köy yerleşimlerine bıraktı. Daha büyük topraklara sahip olan savaşçı aristokrasiler, önce yalnızca olağanüstü ve kabilesel gücü olan askerî şefleri ve sonra da daha büyük konfederasyonlar üzerinde otoritesi olan daha kalıcı prens benzeri liderleri üretti. Bu liderlerin maiyetleri ya da korumaları her yerde bağımlı olmayan köylülüğe egemen toprak sahibi yönetici bir sınıfın nüvesini oluşturdu. Bu anlamda, Rus *druzhina*'sı, içlerinde ya da aralarındaki yerel farklılıklara rağmen esas itibariyle Germen *Gefolgschaft*'a ya da İskandinav *hirdh*'e benziyordu.[7] Bu ilkel toplumsal formasyonların bir başka özelliği, çoğunlukla serf sınıfının olmadığı bir ortamda, klan soyluları için evde ve tarlada çalıştırılacak savaş esiri köleliğiydi. Halk meclisleri ya da adaletine dayanan komünal siyasal kurumlar çoğu kez kalıtsal bir toplumsal hiyerarşi ile yan yana yaşadı. Tarını son derece ilkeldi; uçsuz bucaksız ormanlar ortasında kes-yak teknikleri uzun süre varlığını korudu. Başlangıçta çok az kentsel gelişme söz konusuydu. Bir başka deyişle, Doğu'da Slav halklarının evrimi, onlardan önce gelen Germen halklarının, Roma İmparatorluğu'nu istila ve onun çok daha gelişmiş uygarlığını, sırasıyla önceki üretim biçimlerinin feci bir şekilde çözülmesiyle özümsemelerinden önceki evriminin aşağı yukarı sadık bir kopyasıydı. "Yardımcısız" gelişmenin böyle durdurulması, Batı feodalizminin oluşumunda Antikitenin farkına varılmayan öneminin altını çizmektedir.

7 Frantisek Graus, "Deutsche und Slawische Verfassungsgeschichte", *Historische Zeitschrift*, CXLVII, 1963, s. 307-12.

2

Göçebelerin Baskısı

Aynı zamanda Doğu'daki tarımcı Slav topluluklarının istikrarlı devlet sistemlerine doğru yavaş gelişmesi Orta Asya'dan birbiri ardı sıra gelen, Karanlık Çağlar'dan itibaren Avrupa'yı kasıp kavuran, çoğu kez Batı'nın sınırlarına dayanan göçebe istilalarıyla sürekli olarak kesintiye uğratıldı ve paramparça edildi. Doğu Avrupa'nın tarihine esaslı etki yapan bu istilalar bölgenin coğrafyasının fidyesiydi. Zira, yalnızca hayvancı göçebeliğin Asya sınırlarına bitişik ve dolayısıyla Avrupa'ya yönelik, göçebe askerî saldırılarının en şiddetli darbesini sürekli yemekle kalmıyor, aradaki konumu gereği Batı'ya tampon görevi de yapıyordu. Ancak bunların çoğu, göçebe halkların dönemsel olarak dışarı fırladıkları Asya step arazilerinin topografik benzerliğini de paylaşıyordu. Karadeniz'in kıyılarından Dinyeper'in üstündeki ormanlara ve Don'dan Tuna'ya kadar yayılan ve Romanya ve Macaristan'a doğru incelerek uzanan, modern Ukrayna ve Kırım'ın çoğunu içeren geniş bir arazi şeridi, –bilinen Asya steplerinden daha az kurak olsa da– kendisini doğal olarak hayvancılığa sunan düz Avrupa otlaklarını oluşturuyor ve ayrıca yerleşik tarıma olanak veriyordu.[1] Bu alan, göçe-

1 Pontus otlak alanlarının tasviri ve tartışması için bkz. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Londra 1971, s. 34-7; W. H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, Chicago 1964, s. 2-9.

be konfederasyonların ötedeki yerleşik tarımcı toplumları defalarca yağmalamaya ve fethetmeye gittikleri ve oraların sık sık değişen efendileri oldukları geniş Pontus koridorunu oluşturuyordu. Doğu Avrupa'nın ormanlarının içinde istikrarlı tarımın gelişmesi böylelikle, Asya'dan yarı-step bir arazi kamasının ileriye doğru uzanması ve yıkıcı göçebe saldırıları nedeniyle her zaman engelleniyordu.

Bu şokların ilki ve en önemlisi, tüm Germen dünyasını karıştırarak Roma İmparatorluğu'nun bizzat kendisinin çöküşünü başlatan, 5. yüzyıldaki korkunç Hun saldırısıydı. Yolları üzerindeki Töton kabileler *kitleler halinde* imparatorluk sınırlarına kaçarken, Hun hükümdarı Attila, Tuna'nın ötesinde Orta Avrupa'yı yağmalayan talancı bir krallık kurdu. Daha sonra, 6. yüzyılda Avarlar doğudan gelerek yolları üstündeki yerleri yağmaladılar ve yerli Slav halklar üzerinde hakimiyet kurdular. 7. yüzyılda Bulgar süvarisi Pannonia ve Tuna ötesi ovalarının belalısı oldu. 9. ve 10. yüzyıllarda, Doğu Avrupa'daki güç merkezlerinden bütün bölgeleri kasıp kavuran Macar göçebelerdi. 11. ve 12. yüzyıllarda Peçenekler ve Kumanlar, Ukrayna, Balkanlar ve Karpatlar'ı bir biri ardınca yağmaladılar. Nihayet 13. yüzyılda Moğol orduları Rusya'yı çiğneyip geçti Lehlerin ve Macarların kendilerine gösterdiği direnişi ezdi ve Batı'nın kapılarında kışladıktan sonra Asya'ya geri dönerken Balkanlar'ı kasıp kavurdu. En kalıcı ve siyasal iz bırakan bu son ve en büyük saldırıydı. Cengiz Han'ın sürüsünün Türkik bir kolu olan Altınordu Hazar yakınlarına yerleşti ve o tarihten itibaren Rusya üzerinde 150 yıl sürecek bir haraç boyunduruğu tesis etti.

Bu istilaların yapısı ve sıklığı böylece onları Doğu Avrupa'nın oluşmasının temel koordinatlarından biri haline getirdi. Eğer Doğu Avrupa'nın tarihi ilk durumda klasik Antikitenin yokluğu ile tanımlanabilirse, ikinci durumda göçebe çobanlığın baskısıyla Batı Avrupa'dan farklılaşır. Batı feodalizminin erken tarihi, çözülmekte olan ilkel-komünal ve köleci üretim biçimlerinin, toplumsal formasyonun tarlalarda ve kentlerde oluştuğu, bir sentezidir. Doğu feodalizminin erken tarihi ise kimi açılardan, yerleşik tarımcı ve saldırgan göçebeliğin, tarlaların ve

steplerin üretim biçiminin, herhangi olası bir senteze sahip olmayışıdır. Göçebe istilalarının etkisi, kuşkusuz abartılmamalıdır: ama Doğu Avrupa'nın tarımcı toplumlarının içsel evrimini önemli ölçüde gerilettikleri açıktır. Bu etkinin niteliğini ortaya koyabilmek için göçebe ekonomik ve toplumsal organizasyonunun özellikleri üzerine birkaç söz gereklidir. Zira göçebe çobanlık, kendi dinamiği, sınırları ve çelişkileriyle, gerek kabilesel gerekse feodal tarımla karıştırılmaması gereken farklı bir üretim biçimini temsil eder. Tarihsel olarak, Karanlık ve Orta Çağlar'da Avrupa'nın ötesindeki Asya sınır boylarına egemen oldu; kıtanın dış sınırlarını belirledi. Göçebelik yalnızca, yerleşik köylü tarımından önceki ve ham bir ilkel ekonomi biçimi değildir. Tür bilimsel (tipolojik) olarak muhtemelen, klasik olarak geliştiği yarı-kurak ve kurak bölgelerde daha sonraki bir evrimdir.[2] Aslında, göçebe çobanlığın kendine özgü paradoksu, belirli açılardan, doğal dünyayı feodalizm öncesi tarımdan daha fazla uzmanlaşmış ve daha becerikli bir şekilde sömürüyor olmasına karşın doğasında var olan sınırlarının daha dar olmasıdır. Bu ilkel tarımcılığın bir dalıydı; başlangıçta etkileyici başarılar elde etti ama sonunda köylü tarımı, birikimli toplumsal ve teknik gelişme için çok daha büyük bir potansiyel ortaya koyarken onun bir çıkmaz sokak olduğu ortaya çıktı. Ama aradaki dönemde göçebe toplumlar, ikisi karşı karşıya geldiğinde gücün örgütlenmesi ve genişletilmesinde yerleşik toplumlara göre kritik bir siyasal üstünlük sağladılar: ne ki, bu üstünlüğün de katı ve kendi kendisiyle çelişen sınırlılıkları vardı. Bu çağın Türkik ve Moğol pastoralizmi bizatihi üretim biçimlerinin ve askerî güçlerinin lojistiği nedeniyle zorunlu olarak, onlara egemen olduklarında her zaman Slav tarımcı topluluklardan sayıca fazla ve onlar üzerindeki egemenlikleri, kendi vatanlarına yakın yerler dışında, genellikle geçici olmuştur.

Göçebe toplumsal formasyonlar temel üretim araçlarının hareketli karakteriyle tanımlanmıştır: göçebe pastoralizminin temel zenginliğini toprak değil sürüler oluşturmuş ve onların

2 Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, New York 1951, s. 61-5 361-5; *Nomads and Commissars*, New York 1962, s. 34-5.

mülkiyet sisteminin doğasını belirlemiştir.[3] Böylece göçebe toplumlar, tipik olarak hayvanların bireysel sahipliğini toprağın kolektif kullanımıyla birleştirmişlerdir. Otlaklarda baba tarafından klan ya da kabilelerin yararlanma hakkı varken, hayvanlar hanelere aitti. Üstelik, yalnızca toprak mülkiyeti kolektif değildi: kalıcı bir şekilde işgal edilen ve işlenen tarım toplumunun toprağından farklı olarak, sahipliği sabit de değildi. Zira göçebe pastoralizminde, karmaşık mevsimlik bir çevrim içinde koyun ve sığır bir meradan diğerine taşınıyordu. Marx'ın sözcükleriyle: "Göçebe pastoral kabileler arasında toprak, doğanın tüm diğer koşulları gibi, ilkel sınırsızlığı, yani Asya stepleri ve Asya yüksek yaylaları, içinde görünür. Göçebe halklara geçimlerini sağlayan bu yerler sürüler tarafından kullanılır ve tüketilir. Her ne kadar bu mülkü hiçbir zaman sabitleştiremezlerse de, mülkleri olarak görürler. ... Burada *tasarruf edilen* ve *yeniden üretilen* şey toprak değil, kabile nerelerde dolaşırsa oralarda her zaman ortaklaşa kullanılan yalnızca sürüdür."[4] Böyle-

3 Belli başlı pozisyonları, S. E. Tolybekov'un önemli makalesi "'O Patriarkhal'no-Feodal'nykh Otnosheniyakh U Kochevykh Narodov", *Voprosy Istorii*, Ocak 1955, no. 1, s. 77'de – aynı derginin sayfalarında, L. P. Potapov'un "O Suschnosti Patriarkal'no-Feodal'nykp Otnosheniyakh U Kochevykh Narodov Srednei Azii i Kazakhstana", *Voprosy Istorii*, Haziran 2954, no. 6, 73-78'deki raporuyla başlatılan göçebelik tartışmasına katılan diğer Sovyet uzmanlarından farklı olarak ele alınmıştır. Diğer tüm katılımcılar –L. P. Potapov, G. P. Basharin, I. Ya. Zlatkin, M. M. Efendiev, A. I. Pershits, S. Z. Zimanov– göçebe toplumsal formasyonların temel üretim gücünün sürüler değil toprak olduğunu ileri sürmüşler ve bu pozisyon (*Voprosy Istorii*, Ocak 1956, no. 1, s. 77'deki başyazı ile) desteklenmiştir Anlaşmazlık, göçebe toplumların, her ne kadar patriyarkal kalıntıları olsa da özünde "feodal" oldukları genel konsensüsü içinde ortaya çıkmış; bunun sonucu olarak göçebe toplumsal yapıları nitelemek için "patriyarkal feodalizm" nosyonu benimsenmiştir. Tolybekov, meslektaşları tarafından, göçebe ve senyörel mülkiyet türleri arasındaki ayrılığı vurgulayarak bu sınıflandırmanın gücünü gereksiz yere zayıflatmış sayılmıştır. Aslında, göçebelik, Lattimore'un uzun süredir haklı olarak ileri sürdüğü gibi, açıkça tarımsal feodalizm içinde özümlenemeyecek büsbütün farklı bir üretim biçimini temsil eder: *Inner Asian Frontiers of China*, s. 66 ve devamı. Marx'ın kendisinin de göçebe pastoralizminin farklı bir üretim biçimi oluşturduğuna inandığı, *Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie (Einleitung)*'un 1957 tarihli girişinde (s. 19, 27) pastoral toplumlar hakkındaki sözlerinden anlaşılabilir. Bununla birlikte Marx, Moğollar'dan esas itibariyle sığır yetiştiriciliğiyle uğraşanlar olarak söz etmiştir.

4 K. Marx, *Pre-Capitalist Formations*, s. 88-9.

ce toprağın "sahipliği" hareket edilen yerlerde ondan geçici ve düzenli olarak yararlanmaktır; Lattimore'un ifadesiyle "konaklama hakkı değil, hareket etme hakkı nihaî 'mülkiyet'tir".[5] Göçebelik çevrimsel bir kullanım sistemiydi; mutlak bir mülkiyet sistemi değildi. Böylelikle toplumsal farklılaşma göçebe topluluklar içinde, klan yapılarını bozmak zorunda olmadan oldukça hızlı sürdürülebiliyordu. Zira pastoral aristokrasinin zenginliği sürülerin büyüklüğüne dayanıyor ve komünal bir göç ve otlatma çevrimi içinde uzun bir süre bağdaşır kalabiliyordu. Tipik olarak en yoksul göçebeler bile bazı hayvanlara sahip olabiliyor; dolayısıyla bağımlı üreticilerden meydana gelen mülksüz sınıfın oluşumu, her ne kadar sıradan göçebe hane halkları klan şeflerine ya da ileri gelenlere çeşitli vergi ve hizmet yükümlülüğü altında olsa da, normal olarak önlenebiliyordu. Steplerdeki sürekli tahrip edici savaş ayrıca, galip klanların emri altında onlarla birlikte göç eden, bir "tâbi" klanlar olgusuna yol açıyordu;[6] bu arada savaş esirleri, her ne kadar bunlar çok olmasa da, ev kölesi olabiliyordu. Klan meclisleri önemli kararlar için toplanıyordu; kabile liderliği geleneksel olarak yarı-seçimli nitelikteydi.[7] Karakteristik olarak aristokratik tabaka otlakların tahsisini ve göçün düzenlenmesini kontrol ediyordu.[8]

Bu şekilde örgütlenmiş göçebe toplumlar, dost olmayan çevrelerinden yararlanmakta dikkate değer beceri göstermişlerdir. Tipik bir klan, at, sığır, deve ve koyun sürülerinin dikkatli bir şekilde çeşitlendirilmiş birleşimini bir araya getirmişler ve bun-

---

5 Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s. 66.

6 B. Ya. Vladimirtsov, *Obshchestvennyi Stroi Mongolov. Mongol'skii Kochevoi Feodalizm*, Leningrad 1934, s. 64-5. Vladimirtsov'un Moğollar üzerine çalışması bu alandaki öncü bir çalışmaydı ve Sovyet belimsel çalışmalarındaki etkisi bugüne kadar büyük olmuştur. *Voprosy Istorii*'nin 1956 tarihli yukarıda sözü edilen başyazısı, her ne kadar Vladimirtsov'un, yerleşik topluluklardan farklı özel göçebe feodalizmi kavramını reddetse de bu çalışmayı övmüştür.

7 Vladimirtsov, *Obshchestvennyi Stroi Mongolov*, s. 79-80.

8 I. Ya. Zlatkin, "K Voprosu o Sushchnosti Patriarkhal'no-Feodal'nykh Otnoshenii u Kochevykh Narodov", *Voprosy Istorii*, Nisan 1955, no. 4, s. 78-9. Zlatkin, –varlığını ve bağımlılık derecesini abarttığı– bağımlı göçebenin, toprağa değil de gezginci lorduna kişisel olarak bağımlı olduğunu vurgulamaktadır: "tabir caizse bu ilişkiler, göçebe ile birlikte göçebeleşmiştir" (s. 80).

ların sonuncusu zenginliğin temel toplumsal formunu oluşturmuştur. Bunların her biri bakım için belirli becerileri ve farklı türden otlatma alanlarını gerektiriyordu. Aynı şekilde göçün karmaşık yıllık çevrimleri, farklı arazi şekilleri ve buraların farklı iklimleri hakkında çok kapsamlı sağlıklı bilgi gerektiriyordu. Bu karma üretim araçlarının ustaca kullanılması bir hayli ileri derecede kolektif disiplin, bütünleştirilmiş görev performansı ve teknik uzmanlık gerektiriyordu. En bilinen örneği vermek gerekirse: göçebelerin atçılık konusundaki uzmanlığı muhtemelen Orta Çağ köylü tarımındaki herhangi bir iş tekniğinden daha fazla iş becerisi gerektiriyordu Bununla birlikte, ayrıca, göçebe üretim biçiminin son derece katı sınırları vardı. Her şeyden önce, yalnızca küçük bir işgücünü destekleyebilirdi: sürülerinin sayısı her zaman göçebe halklardan fazlaydı, çünkü yarıkurak steplerde göçebeliği sürdürebilmek için gerekli hayvan/insan oranı çok yüksekti. Verimlilikte tarımla karşılaştırılabilecek hiçbir artış söz konusu değildi çünkü temel üretim aracı – niteliksel ve doğrudan işlenebilir olarak– toprak değil ama göçebeliğin kendisi tarafından el sürülmeyen ve dolayısıyla esas itibariyle yalnızca nicelik olarak artırılması mümkün olan toprağa bağımlı sürülerdi. Göçebe üretim biçiminde, işgücünün temel nesnelerinin ve araçlarının –hayvanlar– büyük ölçüde benzer olması gerçeği, işgücünün verimine aşılmaz sınırlar getiriyordu. Üretimin pastoral çevrimleri tarımınkinden çok uzundu ve kırsal zanaatların gelişmesi için gerekli fasılalardan yoksundu: üstelik klanın bütün mensupları buna katılıyor dolayısıyla zihinsel ve bedeni bir işbölümünün ortaya çıkmasını ve de okur-yazarlığı önlüyordu.[9] Her şeyden önce, yerleşik tarın eninde sonunda kasaba ya da kentleri her zaman desteklerken, göçebelik, tanımı gereği, kasabaların ya da kentsel gelişmenin oluşmasını fiilen dışlıyordu. Bu nedenle, belirli bir noktadan sonra göçebe üretim biçimi durgunluğa yazgılıydı.

Böylece göçebe toplumlar, çorak vatanlarında genellikle aç ve yoksuldu. Ender olarak kendi kendilerine yeterli olabiliyor,

9 Tolybekov'un mükemmel çözümlemesine bkz., "O Patriarkhal'no-Feodal'nykh Otnosheniyakh", s. 78-9.

komşu tarımcı toplumlarla, yetersiz bir ticaret sistemi içinde, çoğu kez ürün değiş tokuşu yapıyorlardı.[10] Ancak bir gelişme yolu vardı ki, tipik olarak buna heyecan verici bir şekilde başvurmuşlardır: haraç ve fetih. Zira, göçebe pastoralistlerin temel ekonomik becerisi olan atçılık onları aynı zamanda üstün bir şekilde savaşa hazırlıyordu: dünyadaki en iyi süvari, şaşmaz bir şekilde onların elindeydi. At üzerinde ok kullanmayı ilk onlar geliştirdiler ve Attila'dan Cengiz Han'a, karşı konulamaz askerî güçlerinin sırrı bu silahtaydı. Göçebe süvarilerin çok geniş mesafeleri yüksek bir hızla aşabilmedeki emsalsiz yeteneği ve ayrıca uzak mesafeli seferlerde sıkı komuta ve örgütlenme kapasitesi savaşta belirleyici diğer silahlardı.

Göçebe toplumsal formasyonlarının yapısal karakteristikleri böylece, step klanlarının bir anda sarmal gibi muazzam imparatorluklara dönüşebildiği ve daha sonra geri çekilip tozlu karanlıklarda kaybolan tipik bir saldırgan yayılma ve geri çekilme çevrimi yaratıyordu.[11] Bu süreç tipik olarak, kontrol ve yağma için ilk hedef olan civardaki ticaret yolları ya da merkezlerine yapılan akınlarla başlıyordu. Hemen hemen tüm göçebe halkların parasal zenginlik ve mal dolanımı için keskin bir kavrayışları vardı.[12] Bir sonraki evre, karakteristik olarak stepteki rakip klan ve kabilelerin, dışarıya karşı saldırıda bulunabilmek için konfederasyonlar halinde birleşmesiydi.[13] Daha sonra, ço-

10 M. M. Efendiev, A. I. Pershits, "O Sushchnosti Patriarkhal'no-Feodal'nykh Otnoshenii u Kochevikov-Skotovodov", *Voprosy Istorii*, Kasım 1955, no. 11, s. 65, 71-2; Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s. 332-5.

11 Bu sürecin en canlı araştırması, Avrupa'ya yönelik ilk büyük göçebe istilasının ele alındığı E. A. Thompson'un *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948, çalışmasıdır.

12 Bir zamanlar Marx şu yorumda bulunmuştu: "Göçebe ırklar, para formunu geliştiren ilk ırklardır çünkü onların bütün dünyevi malları taşınabilir nesnelerden oluşuyor ve bu nedenle doğrudan satılabilir oluyordu; ve hayat biçimleri, sürekli olarak bunları yabancı topluluklarla temasa geçiriyor ve ürünlerin alınıp satılmasını teşvik ediyordu". *Capital*, cilt I, s. 88. Doğal olarak, parayı ilk icat edenlerin göçebe toplumsal formasyonlar olduğuna inanmak konusunda yanılıyordu.

13 Vladimirtsov, *Obshchestvennyi Stroi Mongolov*, s. 85. Bu evre ayrıca, Moğolların durumunda olduğu gibi, pre-feodal toplumsal formasyonlardaki maiyet olgusuna çok paralel –özgür savaşçılardan oluşan– kabile liderlerinin hizmetindeki kontra-klan grupları ya da *nokod*'ları üretmiştir. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 87-96.

ğu kez bütün halkların göçünü içeren, muazzam geniş alanlarda bir biri ardı sıra gelen gerçek fetih savaşları başlatılacaktı. Bütün bunların sonucu geniş çapta bir göçebe imparatorluğu olacaktı: en uç durumu Moğollarda görüldüğü gibi, daha önce ya da sonraki tek devlet sistemlerinden daha büyük bir imparatorluk. Bununla birlikte bu imparatorlukların doğası, onları kısa bir ömre mahkum ediyordu. Zira bunlar ilkel haraca –altlarındaki, genellikle kendilerine hükmeden göçebe topluluklardan toplumsal olarak daha ileri ve başkaca değiştirilmeden bırakılan fethedilmiş toplumlardan hazine ve insanların doğrudan zorla ele geçirilmesine– dayalı olarak kuruluyordu. Parasal ganimet, Romanyalı tarihçi Iorga'nın "talancı devletler" dediği bu devletlerin birincil hedefiydi;[14] bunların vergi sistemi basit olarak işgalci göçebe askerlerini beslemeye ve tâbi devletin başındaki yeni step aristokrasisine bol gelir sağlamaya göre düzenlenmişti. İkinci olarak, tâbi toplumlar, çoğu kez büyük ölçüde genişlemiş göçebe ordu sistemi için asker ve yeni inşa edilmiş göçebelerin siyasal başkenti için zanaatkârlar temin etmeye zorlanıyordu.[15] Vergilerin toplanması; ticaret yollarının kontrolü; askere alınacakların toplanması; zanaatkârların harekete geçirilmesi: göçebe devletlerin idari faaliyetleri esas itibariyle bunlarla sınırlıydı. Onlar böylelikle, üzerinde semirdikleri üretim sisteminde hiçbir kökü olmayan, tamamen asalak yapılardı. Egemenlik altında olan devlet, tâbi olan ekonomiyi ya da toplumu, gelişmesini engelleyip dumura uğratmak dışında ciddi bir şekilde değiştirmeden yalnızca mevcut bölüşüm sisteminden artıyı aşırı derecede toplayıp istifliyordu. Bununla birlikte göçebe toplumun kendisi, böyle bir imparatorluğun kurulmasıyla hızlı ve çok ciddi değişikliklere maruz kalıyordu.

---

14 Bkz. N. Iorga, "L'Interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen Age", *Bulletin de la Section Historique*, XV (1929), Academia Romana, s. 16. Iorga, bu devletlerin kıtanın doğu bölgeleri için önemini ve özgüllüğünü ilk kavrayan Avrupalı tarihçilerden birisidir; daha sonraki Romanyalı tarihçiler ona çok şey borçludurlar.

15 G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, Yale 1953, s. 118, 213, 339-41'deki tasvirlere bkz. Moğol orduları ayrıca istihkâm birlikleri için zanaatkâr da toplıyorlardı.

Askerî fetih ve mali sömürü özgün klan topluluklarını kaçınılmaz olarak katmanlaştırıyordu; kabilesel bir konfederasyondan egemenlik altında olan bir devlete geçiş, onların komuta ettiği düzenli ordularda örgütlenmiş sıradan göçebelerden otomatik olarak bir prensler hanedanı ve yönetici soyluluk yaratıyordu. Göçebeliğin özgün bölgesel temelinin korunmuş olduğu yerlerde kalıcı orduların yaratılması göçebe toplumunu dikey olarak böldü; böylelikle büyük bir kesimi, zenginliklerin daha fazla olduğu dışarıdaki fethedilen bölgelerde ayrıcalıklı garnizon görevi yapacak orduların yaratılmasıyla pastoral vatanlarından kopmuş oluyordu. Dolayısıyla bunlar artan oranda yerleşik hayata geçme ve kontrolleri altındaki daha gelişmiş ya da daha kalabalık nüfuslar içinde asimile olma eğilimi gösteriyorlardı. Nihai sonuç, işgalci ordunun ve yönetimin tamamen göçebelikten çıkması ve yerel yönetici sınıfla dinsel ve etnik tam bir kaynaşmanın ortaya çıkması olabilirdi.[16] Bunu genellikle, anavatandaki ilkel göçebe klanların dışarıdaki ayrıcalıklı ve moralsiz kollardan ayrılmasıyla tüm imparatorluğun toplumsal ve siyasal çözülmesi izlemiştir. Bütün bir göçebe halkın yeni topraklar üzerinde bir imparatorluk kurmak üzere göç ettikleri durumlarda aynı açmazlar yeniden ortaya çıkmıştır: ya göçebe soyluluk yavaş yavaş pastoralizmi tümüyle terk etmiş ve yerli toprak sahibi sınıfla birleşmiş, ya da tüm topluluk yarı-pastoral olarak kalarak tâbi halkların üstüne yerleşmiştir ki bu durumda ikincilerin coğrafi üstünlüğü eninde sonunda başarılı bir başkaldırmaya ve fatihlerin imha edilmesine yol açacaktır.[17] Zira fethedilen nüfuslar üzerindeki göçebe denetiminin

16 Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s. 519-23'de esas itibariyle Moğol örneğine odaklanmaktadır. Kuşkusuz tam bir kültürel asimilasyon ne Moğol ne de Çin'i fetheden Mançu fatihlerde söz konusu olmuştur: her iki durumda da, sırasıyla onların yarattıkları hanedanların devrilmesine kadar ayrı bir etnik kimlik muhafaza edilmişti.

17 Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 177-83'te Hunların durumunu tasvir etmektedir. Bununla birlikte Thompson, Tuna boyunda kendi Pannonia İmparatorlukları'nı kurduktan sonra Hunların pastoralizmi terk ettiklerini varsayarak yanılmaktadır. Bu imparatorluğun ömrü bu iş için çok kısaydı. Macar alim Harmatta, at yetiştirmenin kısa bir süre içinde terk edilmesinin, Merkezi Avrupa'da Hun askerî gücünün asıl temelini çökerteceğine işaret etmiştir.

sayısal tabakası, göçebeliğin kendi lojistiği nedeniyle her zaman çok inceydi: Cengiz Han'ın hakimiyetinin son durumunda, Moğolların tâbi halklara oranı 1'e 100'dü.[18] İster seferî güç, isterse göçebelik şeklinde olsun, göçebe imparatorlukları aynı genişleme-çözülme kaderine bağlıydı; çünkü bir üretim biçimi olarak göçebe pastoralizmi, bir siyasal sistem olarak tâbi olan devletin istikrarlı yönetimiyle yapısal olarak bağdaşabilir değildi. Göçebe hükümdarlar ya göçebe olmayı ya da yönetmeyi bırakmak durumundaydılar. Göçebe pastoralizmi, yerleşik tarımla istikrarsız bir sembiyoz halinde, kurak step bölgelerinde her biri kendi karakterini ve arazisini koruyarak ve sınırlı ürün değiş tokuşu için diğerine bağımlı olarak var olabilirdi ve öyle de oldu. Ama, pastoralist klanlar yerleşik tarımcı nüfuslar üzerinde, onların kendi topraklarında talancı bir devlet kurduklarında onunla hiçbir zaman bir *sentez* oluşturamazlardı.[19] Hiçbir yeni toplumsal ve ekonomik form asla ortaya çıkmadı. Göçebe üretim biçimi tarihsel bir çıkmaz sokak olarak kaldı.

Dört başı mamur bir göçebe fethi çevriminin tipik yolu böyle ise de, Karanlık Çağlar'dan itibaren Doğu Avrupa'ya inen belirli pastoralist halkların ortak yapısı içinde her şeye rağmen,

---

J. Harmatta, "La Société des Huns à l'Epoque d'Attila", *Recherches Internationales*, no. 2, Mayıs-Haziran 1957, s. 194, 230.

18 Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 130-1.

19 Brown bir süre önce barbar istilacılarla karşı karşıya kalan Roma ve Çin imparatorluklarının kaderlerini karşılaştırmış, birincinin Germen fatihleri asimile etme ve bir uygarlık olarak onlardan daha uzun yaşama konusundaki katı beceriksizliğini kınarken, buna karşılık ikincinin Moğol efendilerine tolerans gösterip onları massetme konusundaki esnek kapasitelerine işaret etmiştir: *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, s. 56-7; *The World of Late Antiquity*, s. 125. Bununla birlikte böyle bir karşılaştırma, Brown'un verimli çalışmasının meziyetini ve belirgin özelliğini ortaya koyan "tarihsel psikoloji"nin sınırlarını gözler önüne seren bir yanılmalı tasımdır (*paralogism*). Zira iki sonuç arasındaki fark, klasik Roma ve Çin uygarlıklarının öznel kültürel tutumlarının bir fonksiyonu değil, Avrupa ve Asya'nın kendine özgü toplumsal formasyonlarının birbiriyle çelişen maddi doğasının bir fonksiyonudur. Yaygın çöl göçebeliği, Çin İmparatorluk Devleti'nin yoğun sulamalı tarımıyla asla kaynaşamazdı ve ikisi arasındaki tüm ekonomik ve demografik kutuplaşma dolayısıyla Batı Avrupa'da Roma-Germen sentezine olanak veren şeyden tamamen farklıydı. Herhangi karşılaştırılabilir bir sentezin olanaksızlığı Lattimore tarafından ortaya konmuştur: *Inner Asian Frontiers of China*. s. 512 ve devamı.

kısaca işaret edilebilecek, bazı önemli varyasyonlar bulunuyordu. Bir biri ardı sıra kıtada at koşturan okçu süvari orduları için merkezî coğrafi çekim alanı modern Macaristan'daki Pannonia ovasıydı. Zira, Tuna ve Tisza nehirlerinin arasında uzanan Alföld bölgesi, Macarca *puszta*, Orta Asya'daki step araziye en çok benzeyen topografik havzaydı: günümüze kadar at yetiştirmek için ideal olan düz ve ağaçsız bir geniş çayırlık.[20] Üstelik, Pannonia'nın *puszta*'sı, Avrupa'nın merkezindeki konumu itibariyle doğal stratejik avantajlar sunuyor; kıtanın geri kalan her yönüne, merkezden çevreye yapılacak saldırılar için yöresel bir üs sağlıyordu. Böylece Hunlar İmparatorlukları'nı orada kurdular; Avarlar dairesel kamplarının çadırlarını aynı bölgede yükselttiler; Bulgarlar burasını ilk dinlenme yeri olarak seçtiler; sonunda Macarlar burasını kalıcı vatanları haline getirdiler; Peçenekler ve Kumanlar buraya sığındılar; ve Moğollar Avrupa'yı istila ettiklerinde burada durup kışladılar. Bu halklardan yalnızca Macar göçebeleri, 955'te Lechfield'deki yenilgilerinden sonra yerleşik hayata geçtiler ve nihayet kalıcı bir tarımsal topluluk olarak Tuna havzasına yerleştiler. Hun İmparatorluğu, esas itibariyle Germen kabilelerinden oluşan tâbi halkın ayaklanmasıyla 5. yüzyılın ortasında Nedao'da hiçbir iz bırakmayacak şekilde yok edildi ve Hunlar fiilen tarihten silindiler. Avar İmparatorluğu, tâbi Slav halkı tarafından 7. yüzyılda devrildi ve Avrupa'da hiçbir etnik bakiye bırakmadı. Bir başka Türk-Tatar halk olan Bulgarlar Pannonia'dan silindi ama soylularının sonunda tâbi halklar içinde asimile olduğu ve 9. yüzyılda Slavlaştığı Güney-doğu Balkanlar'da bir hanlık kurdular. Peçenekler ve Kumanlar, Güney Ukrayna ve Romanya'ya iki yüzyıl egemen olduktan sonra nihayet 11. ve 13. yüzyıllarda, sırasıyla Bizans ve Moğol orduları tarafından dağıtıldılar ve Avrupalı bakiyeleri Macaristan'a kaçarak, Macar yönetici sınıfı tarafından, Slav komşuları karşısında kültürel ve etnik ayrımları-

20 Bu bölgenin, bazıları bu yüzyıla kadar varlığını koruyan, sosyolojik özellikleri, A. N. J. Den Hollander, "The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area", *Comparative Studies in Society and History*, III, 1960-1, s. 74-88, 155-69'da çok açıkça görülmektedir.

nı güçlendirmek için özümsendiler. Son olarak, Moğol orduları, Cengiz Han'ın ölümünden sonra hanedan mücadelelerine katılmak için 13. yüzyılda Gobi'ye çekildiler; ancak Moğolların Türkik bir alt-kesimi, Altınordu, sırası gelince onun da Timurlenk tarafından Hazar bölgesine girilmesi ve dağıtılmasına kadar Rusya üzerinde 150 yıl sürecek talancı bir tahakküm sistemi kurdular. Altınordu'nun gücünün emsalsiz uzun ömrü, esas itibariyle coğrafi talihine bağlıydı. Asya steplerine en yakın ülke Rusya idi ve de pastoral bölgenin sınır boylarından gelecek göçebe fatihlerin egemen yönetimine tâbi olacak yegâne ülkeydi. Altınordu'nun Hazar yakınlarındaki başkenti, kendisi step diyarında kalırken, tarımcı Rusya içlerine askerî müdahale ve kontrol için uygundu ve böylelikle fethedilen ülkedeki doğrudan yönetimin zorunluluklarından ya da uzaktan askerî denetimin açmazlarından kurtulabiliyordu.

Bu birbirini izleyen göçebe saldırılarının Doğu Avrupa üzerindeki etkisi doğal olarak simetrisizdi. Ancak genel etki, kuşkusuz, Doğu'da hem üretim güçlerinin hem de devlet sistemlerinin doğal gelişmesini bozmak ve geriletmek yönündeydi. Böylelikle Avar İmparatorluğu 6. yüzyılın büyük Slav göçlerini, Batı'da Germen göçleri çağındaki devlet formasyonları oluşumundan farklı olarak, bunların yöresel ilerlemelerinden herhangi bir eş boyutlu siyasal formun çıkmasını önleyecek şekilde kapsadı ve etkisi altına aldı. İlk otokton Slav Devleti, 9. yüzyılın belli belirsiz Büyük Moravya'sı Macarlar tarafından yerle bir edildi. Doğu'nun erken Orta Çağ'daki başlıca siyasal düzeni Kiev Rusya'sı, önce kanatlarına yönelik Peçenek ve Kuman saldırılarıyla ciddi olarak zayıflatıldı ve daha sonra Moğollar tarafından tamamen yok edildi. Polonya ve Macaristan, Moğol istilasıyla nispeten yalnızca zedelendi; bununla birlikte Legnitsa ve Sajo yenilgileri, birinde Piast birliğini bir yüzyıl ve diğerinde Arpad hanedanını engelleyerek her iki ülkeyi karışıklık ve düzensizlik içinde bıraktı. Uzun zamandan beri Slavlaşmış bir yönetim şekli olan yenilenmiş Bulgar Devleti, Moğolların geri çekilirken onun içinden geçmesiyle ani bir şekilde sona erdirildi. Kimi açılardan en çok etkilenen bölge olan modern Ro-

manya'nın yer aldığı, sürekli göçebe hakimiyetine ve yağmasına maruz kalan alan, 13. yüzyılda Kumanlar kovuluncaya kadar hiçbir ulusal devlet sistemine sahip olamadı; 3. yüzyılda Romalıların Dacia'dan çekilmesinden sonra arada kalan dönem bunun bir sonucu olarak gizli kaldı. Göçebelerin kasvetli havası Orta Çağ Doğusu'nun formasyonunda sık sık tekrarlayan bir zemin oluşturdu.

3

Gelişmenin Şablonu

Doğu Avrupa toplumsal formasyonlarının içsel yapısı, şimdi, genel tarihsel bağlam içinde değerlendirilebilir. Marx bir zamanlar Engels'e yazdığı mektupta Polonya'daki gelişmeyi tartışmıştı; yani: "burada serfliğin, fethin aracı bağlantısı ve etnik ikilik olmaksızın, tamamen ekonomik bir yolla ortaya çıktığı gösterilebilir."[1] Bu formül Elbe'nin doğusunda görülen feodalizmin ortaya koyduğu sorunun doğasına doğru bir şekilde işaret etmektedir. Görmüş olduğumuz gibi, bu esas itibariyle, kentsel uygarlığı ve köleci üretim biçimiyle Antikitenin var olmayışıyla nitelendirilmişti. Bununla birlikte Doğu Avrupa'da feodalizmin "münhasıran ekonomik" yörüngesinden söz etmek, Doğu'daki toprakların, sonunda *Avrupa* olacak kıtanın kesinlikle bir parçası olduğu gerçeğini ve dolayısıyla Batı'da ortaya çıkmış olan feodal üretim biçiminin –yapısal ve üstyapısal– kimi genel belirleyicilerinden uzak duramayacağını göz ardı eden bir aşırı basitleştirmedir. Tuna'nın yukarısındaki, kıtanın doğu yarısının çoğunu teşkil eden tarımcı Slav topluluklarının başlangıçtaki yapısına zaten işaret edilmişti. Göçlerden yüzyıllar sonra bunlar belirli bir şekil almadan ve ilkel olarak kaldı; klasik Antikitenin herhangi bir mirasına sahip olmadık-

1 Marx-Engels, *Selected Correspondence*, Londra 1965, s. 95.

larından, kentsel ya da imparatorluk formlarıyla daha önce temaslarının ya da onlarla kaynaşmalarının söz konusu olmaması bunların gelişmesini hızlandırmadı. Uzun bir süre için kabile ve klan temel toplumsal örgütlenme biçimleri olarak kaldı; ecdattan kalma paganizme dokunulmadı; Doğu'nun ağaçlı düzlüklerinin ortasında, 8. yüzyıla kadar kes-yak yetiştiriciliğinin hakimiyeti altındaki tarım teknikleri ilkeldi; bir zamanlar Romalı *limes* boyunca kısa süre var olan Marcomanni ve Quadi gibi bölgesel devletler görülmedi. Bununla birlikte yavaş yavaş toplumsal farklılaşma ve siyasal katmanlaşma ilerledi. Normal ürün verebilir tarıma tedrici geçiş, ekonomik üretimden kopmuş savaşçı soyluluğun tam olarak kristalleşmesi için gerekli artığı çoğalttı. Klan aristokrasileri, daha büyük topraklar elde ederek ve buraları işlemek üzere savaş esirlerini köle işgücü olarak kullanarak egemenliklerini pekiştirdiler. Kendi bireysel mülküne sahip küçük bir köylülük kimi zaman meclis ve adalet gibi popüler kurumları sürdürdü ama bunun dışında onların gücüne boyun eğdi. Kendi takipçilerini gelecekte istikrar kazanmış bir yönetici sınıfın nüvesini oluşturacak şekilde gruplandıran prensler ve şefler türedi. Toplumsal ve siyasal hiyerarşinin bu şekilde olgunlaşmasına, mütevazi kasabaların, kısa süre içinde –8. ve 9. yüzyıllarda ise etkileyici bir şekilde– hızlı artışı eşlik etti; bu Rusya, Polonya ve Bohemya için ortak bir olguydu. Buraları başlangıçta, en azından Polonya'da, yerel şatoların egemen olduğu tahkim edilmiş kabile merkezleriydi.[2] Ancak bunlar ayrıca, doğal olarak, yerel ticaret ve zanaatların da merkezi oldu ve –siyasal örgütlenmeleri hakkında daha az şey bilinen– Rusya'da nispeten gelişmiş bir kentsel işbölümü ortaya koydu. İskandinavlar Rusya'ya geldiklerinde burasını *Gardariki* –kentler ülkesi– diye adlandırdılar çünkü orda pek çok ticaret merkezi buldular. Lehçe *gródy* ve Rusça *goroda*'ların ortaya çıkışı, daha önce Doğu'da kentleşmenin hiç

2 Henryk Lowminaowski, "La Genèse des Etats Slaves et Ses Bases Sociales et Economiques", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Varşova 1955, s. 29-53 erken Slav gelişmesine ilişkin mevcut görüşlerin bir özetini sunmaktadır.

mevcut olmayışı dikkate alındığında, bu dönemde Slav topraklarının belki en önemli gelişmesiydi. Burası, Karanlık Çağlar'da Doğu Avrupa'nın içsel toplumsal evriminin en uzak noktasıydı.

Zira, bütün bölgenin müstakbel siyasal gelişmesi artık kritik dışsal etkilerin altına giriyordu. Gerek Batı Avrupa feodalizminin yükselişi gerekse İskandinav yayılmacılığının etkisi Elbe'nin ötesinde büyük ölçüde hissedilecekti. Aslında, Doğu Avrupa'daki olayların izleyeceği yolun değerlendirmesinde, bundan böyle, yakındaki daha gelişmiş ekonomik ve toplumsal sistemlerin kıtasal yakınlığı her zaman hatırlanmalıdır. Bunların Orta Çağ Doğusu'nun siyasal yapıları ve devlet sistemleri üzerinde, farklı şekillerde, yapmış olduğu muazzam etki, bu konudaki filolojik kanıtların istikrarında görülebilir.[3] Böylelikle, bu dönemdeki siyasal mertebe ve hakimiyetle ilgili hemen hemen tüm Slavca sözcükler –devlet üstyapısının sözcükleri de dahil– Germen, Latin ya da Turanca terimlerden elde edilmiştir. Rusça *çar* –imparator– Roma *caesar*'ından alınmadır. Lehçe *krol*, Güney Slavca *kral* –kral– bizzat Charlamagne'ın kendine taktığı ad olan *Carolus Magnus*'tan alınmıştır. Rusça *knyaz* –"*prens*" Eski Almanca *kuning-az*'dan gelirken, *druzhina* (Lehçe *drużyna*) –maiyet– muhtemelen Gotik *dringan*'dan gelmedir. Rusça ve Güney Slavca *boyar* –"*soylu*"– ilk önce Bulgar yönetici sınıfını nitelemek üzere steplerin göçebe aristokrasisinden uyarlanmış Turanca bir sözcüktür. Çekçe *rytiry* –"şöval-

3 Bugün bu kanıtlar, kibarca bir teamülle çoğu kez görmezden gelinmektedir çünkü, erken Slav toplumlarının kendine özgü bir devlet kurmaya "yeteneksiz" olduğunun kanıtlanmış olduğu yolundaki şovenist Alman iddiaları, Doğu Avrupalı tarihçileri bunu inkâr etmeye ya da azımsamaya yöneltmiştir. Bu tartışmaların yankıları, F. Graus, "Deutsche und Slawische Verfassungsgeschichte", *Historische Zeitschrift*, CXLVIII, 1963, s. 265-317'ye müracaat edildiğinde görülebileceği gibi henüz hiçbir şekilde susturulmuş değildir. Bunlara ilham veren ön kabuller, kuşkusuz, tarihsel maddeciliğe tümüyle yabancıdır. Slav toplumsal formasyonlarının erken Orta Çağlar'da genel olarak Germen benzerlerinden daha ilkel olduğu ve siyasal olarak onlardan alındığı bariz gerçeğini ifade etmek, her iki gruba da herhangi bir bünyesel "etnik" karakter izafe etmek değil, yalnızca birincilerin, karşılaştırılabilir bir evrim yoluna, belirleyici tarihsel nedenlerle, ikincilerden önce çıkmış ve bu nedenlerin kendilerinin de hiçbir şekilde gelecekteki yollarını dikte etmediğini, yalnızca eşitsiz ve içedönük gelişme tarafından doğal olarak belirlendiğini ileri sürmektir. Bu bilinen şeyleri burada tekrarlamak gereksiz sayılmalıdır.

ye"– Almanca *reiter*'dir. Lehçe ve Çekçe "fief" sözcükleri –*lan* ve *lan*– aynı şekilde Almanca *lehen*'in basit bir transkripsiyonudur.[4] Bu yabancı terimlerin (neredeyse her zaman Batılı, Germenik ya da Roma) büyük ağırlığı kendi öyküsünü anlatmaktadır. Tam tersine, üstyapı alanındaki belki de en önemli saf Slavca sözcüklerin –Rusça *veoveda* ya da Lehçe *wojewoda*– basit olarak "savaşçılara liderlik eden" anlamına gelmesi önemlidir: toplumsal gelişmenin erken evresinin Tacitus tarafından tasvir edilen kabile askerî şefleri. Bu terim Orta Çağlar'da resmî bir unvan haline gelecek şekilde (İngilizceye yanlış olarak "palatine" şeklinde) istihale geçirerek varlığını korumuştur. Bunun dışında mertebe (rütbe) sözcükleri hemen hemen tümüyle dışarıdan alınmıştır.

Doğu'da devlet yapılarının oluşumunda ikinci bir dışsal katalizör vardı. Bu Hıristiyan Kilisesi'ydi. Batı'daki Germen yerleşimleri çağında, kabile topluluklarından yerleşik yönetim şekillerine geçişe din değiştirmenin eşlik etmiş olması gibi, Doğu'da da prenslik devletlerinin kurulması Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle kesin bir şekilde çakıştı. Görmüş olduğumuz gibi, kabile paganizminin terk edilmesi, normal olarak toplumsal organizasyonun klanla ilgili ilkelerinin bastırılmasının ve merkezî otorite ve hiyerarşinin tesis edilmesinin ideolojik bir önkoşuluydu. Dışarıdan –Katolik ve Ortodoks– Kilise temsilcilerinin başarılı çalışması böylelikle Doğu Avrupa'da devlet kurma sürecinin zorunlu bir bileşeni oldu. Bohemya Prensliği, Premyslid hanedanı tarafından, 615'ten 929'a kadar hükümdar olan ilk prensi Vaclav ateşli bir Hıristiyan olduğunda kuruldu. İlk üniter Polonya Devleti, Piast hükümdarı I. Mieszko, 966 yılında hem Katolik inancını hem de düklük unvanını kabul ettiğinde ortaya çıktı. Kiev Rusyası'nda Varangian devleti, Rurik Prensi Vladimir'in Bizans İmparatoru II. Basil'in kızıyla ev-

4 F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick 1962, s. 121-40; L. Musset, *Les Invasions. Le Second Assaut contre L'Europe Chrétienne*, s. 78; George Vernadsky, *Kievan Russia*, Yale 1948, s. 148; K. Wuhrer, "Die Schwedischen Landschaftsrechte un Tacitus' Germania", *Zeitschrift des Savigny-Skiftung für Rechtsgeschichte (Germanistische Abteilung)*, LXXXIX, 1959, s. 20-1.

lenebilmek için 988 yılında Ortodoks vaftizini kabul etmesiyle tam şeklini almış oldu. Macar göçebeler de benzer şekilde yerleşik hayata geçtiler ve ilk Arpad hükümdarı Stephen'in, –Mieszko gibi– hem inancını (996-7) hem de monarşisini (1000), biri karşılığında diğerini, Roma'dan almasıyla bir krallık devleti halinde örgütlendiler. Bütün bu durumlarda Hıristiyanlığın prenslerce kabul edilmesini uyruklarının resmen Hıristiyanlaştırılması izledi: bu devletin resmen kurulmasının bir faaliyeti oldu. Daha sonra pek çok durumda, Polonya'da, Macaristan'da ve Rusya'da yeni düzene karşı dinsel ve toplumsal protestoyu birleştiren popüler pagan tepkiler patlak verdi.

Bununla birlikte, dinsel yenilik kralcı devletlerin güçlenmesinde, hizmetkârlar sisteminden soyluluğa geçişe göre daha kolay bir adımdı. Her yerde görülmüştür ki, bir maiyet-sisteminin ortaya çıkışı, toplumsal örgütlenmenin temel prensibi olarak akrabalık bağlarının aşikâr bir şekilde kopuşuna işaret eder; maiyet, kabile aristokrasisinden feodal aristokrasiye geçişin eşiğini temsil eder. Bir kez böyle prenslere özgü bir maiyet erkânı –hükümdarın kişisel askerî maiyetini oluşturan, ekonomik olarak hükümdarın hanesi tarafından beslenen ve savaş ve yönetimde sadıkane hizmet karşılığı savaş ganimetinden pay alan, klanları temsil eden soylu grupları– oluştu mu, bu tipik olarak krallık yönetiminin en önemli ilk aracı olacaktır. Ne var ki, askerî bir maiyetten gerçek bir feodal soyluluk yaratılması için bir başka can alıcı adım gereklidir: bunların toprak sahibi bir sınıf olarak yönetime bağlanması. Bir başka deyişle, küçük bir grup kraliyet muhafızı ve savaşçı, vasallık ilişkisi içinde monarkına bağlı *fief* sahibi bir senyörel lord olarak taşrada mülklere sahip olmalıdır. Bu yapısal geçiş, şaşmaz bir şekilde çok tehlikeli bir şeydi çünkü bu hareketin son evresi, herhangi bir merkezî krallık otoritesine karşı dik kafalı anarşik bir yerel soyluluk yaratarak, her zaman birinci evrenin kazançlarını tehdit etmiştir. O zaman, birliği paradoksal olarak daha az güçlükle ve daha az gelişmiş bir hane maiyet sistemi içinde garanti edilmiş olan özgün monarşik devletin kendisinin tahripkâr bir şekilde dağılma tehlikesi ortaya çıkıyordu. Böylelikle, istikrar-

lı ve bütünleşik bir *fief* sisteminin aşılanması son derece zor bir süreçti. Batı'da bu, Karanlık Çağlar boyunca, ancak yüzyıllar süren karışık ve gelişmemiş el yordamıyla sürdürülen aramalar sonucu ortaya çıkmıştı ve –Germen istilalarından 500 yıl sonra– 10. yüzyılda üniter krallık otoritesinin genel çöküşü ortasında nihayet sağlamlaşmıştı. Böylece Doğu'da da, Premylid'lerin, Piast'ların ve Rurik'lerin ilk hanedan devletlerinden, dört dörtlük feodal devletlere geçişte doğrusal bir ilerleme olmaması şaşırtıcı değildir. Aksine, her durumda –Bohemya, Polonya, Rusya–sonunda bir karışıklık ve keşmekeşe dönüş söz konusuydu: hem prenslik gücünün hem de yöresel birliğin parçalandığı ya da karanlığa gömüldüğü bir siyasal gerileme.[5] Karşılaştırmalı bir perspektifle bakıldığında, Doğu devlet sistemlerinin bu erken değişimlerinin kökleri, üniter bir krallık yönetim şekli içinde türdeş bir senyörel soyluluk oluşturabilmekteydi. Bu ise daha sonra, toprağa bağlı ve gelişmiş bir feodal hiyerarşi için artık sağlayan serfleştirilmiş bir köylülüğün yaratılmasını gerektiriyordu. Tanım gereği, bir *fief* sistemi, onun için gerekli üreticileri oluşturacak bağımlı bir işgücü var oluncaya kadar ortaya çıkamazdı. Batı'da serfliğin sonunda ortaya çıkması ve genelleşmesi, bir kez daha, Karanlık Çağlar'ın ve onu sonlandıran Karolenj İmparatorluğu'nun bütün deneyiminden sonra, ancak 10. yüzyılda mümkün olmuştu. 5. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar süren uzun dönemin tipik kırsal ekonomisi –görmüş olduğumuz gibi– nitelik itibariyle, köle, küçük mülk sahibi, özgür kiracı ve bağımlı köylüleriyle, çok karışık ve kararsızdı. Doğu'da daha önceden bir köleci üretim biçimi yoktu ki, serfliğe doğru herhangi bir evrim zorunlu olarak farklı ve daha iptidaî olsun. Ancak orada da, devlet sistemleri kurulduktan

5 Doğu Avrupa deneyimi, İngiltere'deki Anglo-Saxon Devleti için yerel tarihçilerin ileri sürmüş olduğu, çoğu kez, Norman istilasının arifesinde krallık yönetiminin üniter karakteri nedeniyle feodalizme başarılı bir şekilde geçildiği şeklindeki şişirilmiş iddialar karşısında yararlı bir uyarıdır. Aslında, görece ileriliği daha sonra erken Slav devletlerinde olduğu gibi, ortak klasik bir mirasa sahip olunmaması nedeniyle karışıklık ve gerilemeye pek âlâ duçar olabilecek istikrarlı ve tutarlı bir *fief* sistemi Anglo-Saxon İngiltere'sinde var olmamıştı. Böyle bir geri dönüşü uygulamada önlemiş olan şey, Batı anakarasının Roma-Germen sentezinin ürünü olan Norman istilasıydı.

sonraki ilk evrede kırsal toplum her yerde heterojen ve geçiciydi: köylülüğün geniş kitlesi henüz serfleştirilmeyi yaşamamıştı. Doğu feodalizmi ancak, kendisi için gerekli olan hamilelik döneminden sonra doğmuştu.

Eğer Doğu'daki erken gelişmenin genel kalıbı buysa, farklı bölgelerin içinde işaret edilmesi gereken ekonomik, siyasal ve kültürel yörüngelerin doğal olarak önemli farklılıkları vardı. Rusya en ilginç ve karmaşık durumu temsil eder çünkü orada Batı'daki sentezin titrek bir "Doğulu" gölgesi oluşur görünmüştür. İlk Rus Devleti 9. yüzyıl sonlarıyla 10. yüzyıl başlarında, İskandinavya'dan nehir yollarıyla aşağıya inen İsveçli tacirler ve korsanlar tarafından kurulmuştur.[6] Onlar orada ormanlar içinde pek çok kasaba üretmiş bir toplum bulmuşlardır ama bunların bölgesel birliği ya da bir yönetim şekli yoktur. Bunun üzerine gelen Varangian tacirler ve askerler kısa sürede, Volkhov ve Volga su yollarını birleştirip, Baltık'tan Karadeniz'e uzanan tek bir ekonomik geçiş havzası oluşturmuş ve siyasal otoritesinin ekseni Novgorod'dan Kiev'e uzanan bu siyasal merkezler üzerinde kendi siyasal üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir. Merkezi Kiev olan Varangian Devleti, başka bir yerde görmüş olduğumuz gibi, ticari karakterdeydi: İskandinavya ile Karadeniz arasındaki ticaret yollarını kontrol etmek üzere kurulmuştu ve temel ihracat trafiğini, İslam dünyasına ya da Bizans'a yönelik köleler oluşturuyordu. Güney Rusya'da, toplama havzası Slav Doğu'nun bütünü olan ve Araplar tarafından fethedilmiş Akdeniz ve İran ülkelerine ve Yunan İmparatorluğu'na hizmet eden bir köle ticaret merkezi kurmuşlardı. Daha da doğudaki, önceleri İran'a yapılan kazançlı ihracat ticaretine egemen olan Hazar Devleti devre dışı bırakılmış, Varangian hükümdarlar böylelikle Hazar yollarına da doğrudan erişim kazanmışlardı.[7] Kiev Devle-

---

6 Hem 19. hem de 20. yüzyıllarda Rus ulusal hissiyatı sürekli olarak Kiev Devleti'nin (ya da aslında "Rus" sözcüğünün kendisinin) menşeinin İskandinav köklerini inkâra yol açmıştır. Bu tür bir "vatansever" tarih yazımının anakronizminin burada gösterilmesine gerek yoktur: bunun, "devamlılık" konusunda daha eskiye atfedilen karşılıkları İngiliz efsanelerinde yer alır.

7 Musset, *Les Invasions: Le Second Assaut*, s. 99-106, 261-6'da Rusya'daki Varangian rolü üzerine dengeli bir tartışma yer almaktadır. Kent için Slavca sözcük

ti'nin bu büyük ticari operasyonları Avrupa'ya köleler için yeni ve kalıcı şu sözcüğü hediye etmeye yardımcı olmuştur: *sclavus* ilk kez 10. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Varangianlar ayrıca bundan böyle Orta Çağlar boyunca Rusya'nın temel ihracat malları olacak balmumu, kürk ve bal da ihraç etmişlerdir: ancak bunlar tali kalemlerdi. Kiev'in, onu Doğu Avrupa'nın herhangi başka bir yerinden farklı kılan kentsel gelişmesi esas itibariyle Batı ekonomisi içinde artık büyüyen bir anakronizm haline gelmiş olan bir ticaret üzerine kurulmuştu.

Bununla birlikte, Kiev'in kuzeyli (Norse) hükümdarları ilk Rus Devleti için ilk siyasal dürtüyü ve ticari deneyimi sağlamışlarsa da, Kiev Rusya'sının görece karmaşık üstyapısına en fazla katkıda bulunan, Karadeniz'in ötesindeki Bizans'la olan sıkı diplomatik ve kültürel temaslardı. Burada, Roma İmparatorluğu'nun Germen Batı üzerindeki etkisine benzer sınırlı ölçüde bir paralellik çok barizdir. Özellikle, –bu çağda, herhangi bir ideolojik sistemin iki temel bileşeni– yazı dili ve din, Bizans'tan ithal edilmişti. Kiev'deki ilk Varangian prensleri, başkentlerini Bizans ve İran'a, ama özellikle yağma için parlak bir ödül olan birincisine yönelik korsan seferlerinin bir üssü olarak algılamışlardı. Bununla birlikte saldırıları, 860 ve 941'de iki kez geri püskürtüldü ve bundan kısa bir süre sonra da bir Slav adı taşıyan Varangian hükümdarı Vladimir Hıristiyanlığı kabul etti. Glagolitic ve Kiril alfabeleri Slav halkların dili ve Ortodoks inancını benimsemeleri davası için Yunanlı papazlar tarafından özel olarak icat edilmişti. Kiev Rusya'sı şimdi hem alfabeyi hem de dini ve onlarla birlikte de bir Bizans kurumu olan devlet Kilisesi'ni benimsemiş oluyordu. Yunanlı ruhban, tedricen yönetici hanedan ve onların maiyeti kadar Slavlaşacak bir kilise hiyerarşisi oluşturmak üzere Ukrayna'ya gönderildi. Bu Kilise daha sonra, kendisi ortadan kalktıktan sonra bile, Doğu İmparatorluğu'nun otokratik emperyal geleneğini yerleştirecek bir ideolojik araç olacaktı. Bizans'ın yönetimsel ve kül-

---

olan *gorod*'un, nihayet Eski Norveç dilindeki *gardr* terimiyle aynı olduğuna işaret edilmelidir ama, birincinin ikinciden mi türetildiği kesin değildir: Foote ve Wilson, *The Viking Achievement*, s. 221.

türel etkisi böylece Doğu'da, her ikisinin de erken ortaya çıkmış başarıları ve daha sonra kaos ve gerilemenin izlediği kaçınılmaz çöküşleriyle, Batı'daki Frank senteziyle karşılaştırılabilecek, nazik bir Rusya sentezinin oluşmasına izin vermiş görünüyordu.[8] Bununla birlikte, bu tür karşılaştırmaların sınırları bellidir. Kiev ve Bizans arasında fiili bir kaynaşmanın zemini olabilecek ortak bir alan yoktur. Artık kendisi Romalı selefinden uzak olan Yunan İmparatorluğu Karadeniz'in ötesine yalnızca kısmi ve ilgisiz dürtüler aktarabilirdi. Dolayısıyla bu çağda, Karolenj İmparatorluğu'nun içinden çıkardığı gibi organik bir feodal hiyerarşinin Rusya'da hiçbir zaman ortaya çıkmamış olması doğaldır. Kiev toplumunun ve ekonomisinin daha ziyade dikkat çeken yanı, onun gayrimuntazam ve şekilsiz yapısıdır. Varangian *druzhina*'dan intikal eden bir prensler ve boyarlar yönetici sınıfı haraçları topluyor ve tipik olarak, daha önceki halk meclislerinin kalıntısı oligarşik komitelerin ya da *vechya*'ların var olduğu kasabalarda ticareti kontrol ediyordu. Boyarlar, köleler, gündelikçi *zakupy* ya da borç bağımlılığı içinde olan köylüler ve kiralık amelelerden oluşan karma işgücünün bulunduğu büyük mülklere sahipti. Bu mülklerin yanı sıra köy komünleri içinde örgütlenmiş hatırı sayılır bir özgür köylülük de varlığını koruyordu.[9]

Kiev Devleti gücünün zirvesine 11. yüzyılda (1015-36), İskandinav bağlantıları ve Varangian ihtirasları olan prenslerinin sonuncusu Yaroslav'ın hükümdarlığında ulaştı: dış maceraların sonuncuları, Bizans'a askerî bir saldırı ve Orta Asya'ya bir

---

8 Marx, *The Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*, Londra 1969, s. 109'da Karolenjleri, Varangian İmparatorlukları'yla eşleştirmektedir. Ancak bu, efsanevi bir korkunun eseri olarak, sayısız yanlışlarıyla Marx'ın kaleme almış olduğu en kötü tarih yazısıdır. Yüzyılın başında ilk yayınlandığında, Ryazanov, Marksist bir bilim adamı olarak bunun üzerine ölçülü bir eleştiri yazmıştır: "Karl Marx über den Vorsprung der Vorherrschaft Russlands in Europa", *Die Neue Zeit* (*Ergänzungshefte*, no. 5), 5 Mart 1909, s. 1-64. Metnin o dönemki editörü, ondan en asgari bir uzak duruşu göstermeyi başaramamıştır.

9 Kiev toplumsal yapısının kapsamlı bir anlatısı, Vernadsky, *Kievan Russia*, s. 131-72'de görülebilir; ancak bu anlatı, Vernadsky'nin Kiev Devleti'nin ticari sisteminde ve konseylerin kalıntılarında "kapitalizm" ve "demokrasi"nin örtülü olarak var olduğu inancıyla bir anlamda sakatlanmaktadır.

sefer, onun saltanatı sırasında gerçekleştirildi. 11. yüzyıl ortalarından itibaren Rurik hanedanı ve soyluları tamamen Ruslaştırıldı. Kısa süre sonra Güney'e giden büyük ticaret yolları –birincisi Güney Ukrayna'nın Kumanlarca işgal edilmesiyle ve daha sonra Haçlılar tarafından– kesildi. Artık, hem İslam hem de Bizans ticaretini İtalyan kentleri ele geçirmişti. Bir zamanlar Bizans'ın ekonomik bir ileri karakolu olan Kiev, Güney'deki Yunan metropolüyle birlikte geriledi. Bu tecrit edilmenin sonucu, Kiev toplumsal formasyonunun evriminde bir dönüşüme işaret ediyordu. Ticaretin daralmasına kaçınılmaz olarak kasabaların batması ve yerel kırsal toprak sahiplerinin öneminin artması eşlik etti. Köle ticaretinden gelen ticari gelirlerinden mahrum kalan boyar sınıfı, daha büyük mülkler ve daha fazla tarımsal artıkla durumlarını telafi etmek için içeriye yöneldiler.[10] Bunun sonucu, şimdi serfliğe doğru gerilemekte olan köylülük üzerinde belirgin bir ekonomik baskının oluşması oldu. Eşzamanlı olarak, Kiev Devleti'nin siyasal birliği, Rurik'in Hanedanı veraset savaşlarıyla dağılırken, birbirini hırpalayan ve biri diğerine katılan prenslikler halinde bozulmaya başladı. Köylülüğün artan oranda aşağılanmasıyla senyörel yerellik gelişti.

Çek ve Leh ülkelerinde gelişmenin yolu doğal olarak İskandinavlar'dan çok Almanlar'dan ya da Bizans'tan etkilendi; ancak bu daha Batılı çevre içinde karşılaştırılabilir bir evrim de ayırt edilebilir. Bu bölgelerin başlangıçtaki toplumsal formasyonları, istisnai kentsel gelişmesinin temeli olan yaygın nehir ticaretine sahip olma dışında, erken Kiev Rusya'sından farklı değildi. Böylece yerel aristokrasiler, Doğu'da çok yaygın olan –küçük mülk sahipleri, köleler ve gündelikçiler de dahil– doğrudan üreticiler karışımını yönetiyordu. Bu, bağımlı köylülüğün yokluğunda arazilerini işlemek için klan savaşçılarının köle tutsakları kullandığı basit toplumsal yapılardan, tüm kırsal işgücünün, köylülerin borçlanma ya da kayırma uygulamaları

10 K. R. Schmidt, "The Social Structure of Russia in the Early Middle Ages", *XIe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, Upsala 1960, Rapor III, s. 32. Schmidt, Kiev egemen sınıflarının Kliuchevsky'den itibaren ticari ya da tarımsal zenginlik konusundaki rakip tarihyazımsal vurgularını tartışır.

yoluyla farklılaşmış devlet sistemlerine geçişini temsil ediyordu. Polonya, Silezya, Bohemya ya da Moravya'da, kes-yak sisteminin ve meracılığın, özel mülk sahipleri, kiracılar ve kölelerce hâlâ uygulandığı tarım teknikleri son derece ilkel kalmıştı. Ortaya çıkacak olan ilk siyasal yapı, Orta Avrupa'da Avar İmparatorluğu'nu yıkan yerel Slav ayaklanmasına önderlik eden Frank bir tacir Samo tarafından kurulmuş olan 7. yüzyıl başlarındaki biraz hayali Bohemya Devleti'ydi. Rusya'daki eski Varangianlar gibi muhtemelen ticareti kontrol eden bir krallık olan Samo'nun devleti, yörenin halkını Hıristiyanlaştırmayı başaramadı ve ömrü uzun olmadı.[11] İki yüzyıl sonra daha da Doğu'da daha sağlam bir yapı ortaya çıktı: 9. yüzyılın Büyük Moravya Devleti.

Bu prenslik, Karolenj İmparatorluğu'nun sınırları içinde çok sayıda şato ve aristokratik tahkimattan oluşan, Bizans'ın Frank yayılmacılığına karşı diplomatik ittifakını aradığı önemli bir güçtü. Ortodoks biraderler Kiril ve Methodios'un hükümdar Rastislav'a eğitim ve Hıristiyanlaştırma misyonuyla gönderildiği ve bu amaçla Slav alfabesini yarattıkları yer burasıydı. Eninde sonunda bunların çabaları Roma'dan gönderilen Katolik papazlar tarafından gölgede bırakıldı. Bununla birlikte Çek toprakları, erken 10. yüzyılda Moravya Devleti Macar istilasına maruz kalmadan önce, Doğu'daki Hıristiyanlaştırmanın ilk çıkarma yeri oldu. Göçebe tahribatının daha az zarar verdiği Bohemya'da yavaş yavaş bir siyasal iyileşme görüldü. Erken 11. yüzyılda yeniden bir Çek Devleti –bu kez *fief* sisteminin erken bir örneğini de içeren daha gelişmiş bir toplumsal yapıyla– ortaya çıktı. Otto Yenileşmesi (*Renovation*), İmparatorluğun doğudaki sınır şeridinde Alman baskısının büyük ölçüde artmasına yol açtı. Bohemya siyasal gelişmesi bundan böyle her zaman Çek topraklarındaki Alman müdahale ve nüfuzunun çelişkili etkisine maruz kalacaktı. Bu bir yandan feodal kurumların (taklit yoluyla)

11 G. Vernadsky, "The Beginnings of the Czech State", *Byzantion*, 1944-5, XVII, s. 315-28'de eldeki tüm kanıtlara karşın – Samo'nun "slavlar-arası işbirliği düşüncesine kendini adamış" bir Slav tacir olduğunu ileri sürer ki bu Karanlık Çağlar tarihyazımında milliyetçiliğin yaptığı tahribatların bir başka örneğidir.

oluşmasını hızlandırdı ve Slav soyluluğun, koruyucu Aziz Wenceslas'ın coşkulu kültüyle sembolize edilen kendi yerel devletine bağlılığını teşvik etti.[12] Öte yandan istikrarlı bir monarşinin sağlamlaşmasını sınırlandırdı – zira, I. Otto'dan itibaren Alman imparatorları Bohemya'yı imparatorluklarının bir *fief*'i olarak görüyor ve Çek aristokrasisi içindeki hanedana ilişkin rekabeti kızıştırıyorlardı. Zira üniter Bohemya Devleti, Premyslid ve Slavnikoviç aileleri arasındaki, ülkeyi tekrarlayan iç savaşlara sürükleyen, uzun ve güçten düşürücü siyasal hakimiyet mücadelesiyle karşı karşıya kaldı.[13] Geç 12. yüzyıla gelindiğinde, ülkede bir taşra aristokrasisi kök salar ve Bohemya *fief*'leri mirasa konu olurken, köylülük artan oranda senyörlük ödemelerine maruz kaldı. Aynı süreç içinde, Bohemya prensleri anlaşmazlık ve bölünmelere gömülürken merkezî siyasal güç zayıfladı.

Polonya'da kabile ve klan örgütlenmesi daha uzun yaşadı: 9. yüzyıla gelindiğinde Lehlerin, merkezi Gnienzo'da olan belli belirsiz bir bölgesel konfederasyonu vardı. 10. yüzyıl sonlarında Piast lideri I. Mieszko'nun ortaya çıkışıyla ilk üniter Polonya Devleti kuruldu. Mieszko 966'da Hıristiyanlığı kabul etti ve bunu yeni siyasal sistemin örgütleyici dini olarak bütün ülkesine empoze etti.[14] Polonya'daki başarılı misyon, (Piast Devleti'nin ortaya çıkışıyla, Bohemya'nın daha önceki ve daha yavaş evriminden farklı olarak Polonya'nın toplumsal ve kültürel düzeylerde değişiminin görece aniliğinin bir göstergesiydi; aslında Polonya soyluluğu Latinceyi Orta Çağ-sonrası Batı'da kullanımdan kalktıktan sonra bile cari yazı dili olarak uzun süre kullanmıştı) kendisiyle birlikte bundan böyle ülkenin resmî yazı dili olacak Latinceyi de beraberinde getiren Roma Kilisesi oldu. Dinsel sadakati karşılığında Papalık tarafından Mieszko'nun düklük unvanı onaylanmıştı. Onun düklüğü – 3.000 kadar soyludan oluşan; ya hükümdarın yakın çevresinde ya da

12 F. Graus, "Origines de l'Etat et de la Noblesse en Moravie et en Bohème", *Revue des Etudes Slaves*, cilt 39, 1961, s. 43-58.

13 F. Dvornik, *The Slavs: Their Early History and Civilization*, s. 115, 300.

14 Aleksander Gieysztor, "Recherches sur les Fondements de la Pologne Médiévale: État Actuel des Problèmes", *Acta Poloniae Historica*, IV, 1961, s. 19-25.

ülkenin baştan başa kaplı olduğu tahkim edilmiş *grody*'lerin bölge garnizonlarında bulunan bütünleşmiş ve yaygın bir maiyet sistemine dayanıyordu. Bu krallık maiyetinin kale kumandanı olarak kullanılması, hane aristokrasisinden toprak aristokrasisine geçişin etkili bir aracı mekanizmasını temsil ediyordu. Erken Piast Devleti, bir önceki pagan yüzyılın henüz başlamakta olan kentsel gelişmesinden yararlandı ve yerel ticaret merkezlerinden hatırı sayılır gelirler elde etti. Mieszko'nun oğlu I. Boleslaw, Silezya'yı ele geçirip Ukrayna'nın üzerine yürüyerek ve krallık unvanını talep ederek Piast gücünü hızla büyüttü. Ancak burada da, erken devlet sağlamlığı ve siyasal birlik yanıltıcı bir vaat olduğunu kanıtladı. Bohemya gibi, Polonya monarşisi Alman diplomatik ve askerî manevralarının sürekli hedefi haline geldi. Alman İmparatorları her iki bölge üzerinde hak iddia ettiler ve sonunda, Polonya'da monarşi unvanının iade edilmiş olduğu II. Mieszko'nun krallık otoritesinin pekişmesini önlemeyi ve krallığı Bohemya'da vasallaştırmayı ve orasını normal bir *fief*'e dönüştürmeyi başardılar.[15] Üstelik, Piast Devleti'nin kuruluşundaki hızlılık, onun içten çöküşünün de nedeni oldu. 1031 yılında, Kilise'ye karşı pagan tepkisini senyörlerin baskısının artışıyla birleştiren şiddetli bir toplumsal ve dinsel ayaklanma ve yönetici hanedanın gücüne karşı bir aristokratik kalkışma meydana geldi. Polonyalı lordlar II. Mieszko'yu ülkeden kovdular ve ülkeyi yerel voyvodalıklara böldüler. Oğlu Casimir, Bohemya ve Kiev'in yardımıyla tahta çıkarıldı ama merkezî devlet artık ciddi olarak zayıflamıştı. 12. yüzyılda Piast iktidarının bölgesel güçlere terk edilmesi sonunda onu tamamen parçaladı. Polonya artık, küçük köylü mülkiyeti geriler ve kırsalda toprak ürünlerinden alınan vergiler artarken, sayısız küçük dükalığa bölünmüştü. Kilisenin ve soyluların arazileri hâlâ kırsal nüfusun yaklaşık % 45'ini kapsasa da gidişat belliydi.[16] Başka yerlerde olduğu gibi Polonya'da da yerli köylülü-

15 Bu dönemde Almanya'nın politikası için özellikle bkz. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, Londra 1949, s. 194-6, 217-35; ve *The Slavs: Their Early History and Civilization*, s. 275-92.

16 H. Lowmianski, "Economic Problems of the Early Feudal Polish State", *Acta Poloniae Historica*, III, 1960, s. 30.

gün durumu, 12. yüzyıla doğru, kölelik yönünde tedricen kötülüyordu. Bu süreç, Rusya, Livonya, Polonya, Bohemya, Macaristan ve Litvanya için ortaktı. Genel olarak, yerel aristokrasiler tarafından büyük mülklerin giderek genişletilmesi, küçük mülk sahiplerinin sayısının azalması, köylü kiracıların sayısının artması ve daha sonra fiilen senyörlerin yargılama hakkına tâbi ama henüz resmen köleleşmemiş, bağımlı kiracılar ve tutsak ya da yasal kölelerden oluşan, özgür olmayan tek bir kırsal kitle haline dönüşmesi şeklini aldı.[17]

Bununla birlikte bu süreç bir anda durdurulacak ve tersine döndürülecekti. Görmüş olduğumuz gibi 12. ve 13. yüzyıllarda, Batı feodalizmi, İspanya'dan Finlandiya'ya, İrlanda'dan Yunanistan'a, dışarıya doğru hızla yaygınlaştı. Bu gelişmelerin ikisi, İberik yarımadası ve *Transalbingian* Doğu'da olanlar, özellikle önemli ve kalıcıydı. Ancak İspanya ve Portekiz'de *Reconquista*'nın, çürümekte olsa da ileri bir uygarlığı dışarı atması ve yeni kazanılmış bölgede herhangi bir önemli gelişme sağlayamazken (her ikisinin de nihai denizaşırı dinamizmleri henüz uzak gelecekteydi) Doğu'nun esas itibariyle Germenlerce kolonizasyonu, etkilediği topraklarda dramatik bir çıktı gelişmesi ve verimlilik getirdi. Bu kolonizasyonun biçimleri çok çeşitliydi. Brandenburg ve Pomerania, Kuzay Almanya'nın akıncı lord ya da prensleri tarafından işgal edildi. Prusya ve Livonia, haçlı askerî örgütler, Tötonik Tarikat ve Kılıç'ın Şövalyeleri tarafından fethedildi. Bohemya, Silezya ve bir ölçüye kadar Transilvanya, siyasal statükoda çok büyük değişiklikler yapılmaksızın, Slav sakinlerinin yerleşmelerinin yanı başında kentler ve köyler kuran Batılı göçmenlerle tedricen dolduruldu. Polonya ve Litvanya benzer şekilde esas itibariyle kentli tacirler ve zanaatkârlar olmak üzere Germen toplulukları kabul ettiler. Pagan Baltık kabileleri –Pruzzi ve diğerleri– Tötonik Tarikat tarafından *manu militari* boyun eğidirildi ve Elbe ve Oder arasındaki Obodrite Slavlarına karşı sözde "Wendish Haçlı Seferi" düzenlendi. Ancak bu iki sektörün dışında kolonizasyonun bü-

17 Jerome Blum, "The Rise of Serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review*, LXVII, no. 4, Temmuz 1957, s. 812-15.

yük kısmı, görece yeni ve vasıflı bir işgücü arasında kendi seyrek nüfuslu alanlarını kurmaya hevesli yerli Slav aristokrasileri tarafından çoğu kez teşvik edilen nispeten barışçı bir olaydı.[18]

Bu kolonizasyonun özel koşulları Doğu'nun toplumsal formasyonları üzerinde kendine özgü bir etki yarattı. Arazi, ağırlıklı olarak ormanlık olsa da, çok boldu ve çoğu kez kaliteli değildi (Baltık kıyı bölgesinin toprağı kumluydu): öte yandan nüfus seyrekti. Doğu Avrupa'nın 13. yüzyıl başında, Rusya da dahil, toplam nüfusunun, 13.000.000 kadar olmasına karşılık Batı Avrupa'nın daha küçük havzasının 35.000.000 nüfusa sahip olduğu hesaplanmıştır.[19] Rhineland, Swabia ve Flanders'in nüfus yoğunluğu yüksek olan bölgelerinden örgütlü konvoylar halinde işgücü ve yetenek Batı'ya nakledilmek zorundaydı. Bunlara olan ihtiyaç o kadar acil ve bu transferi gerçekleştirmenin sorunları o kadar büyüktü ki, Doğu'ya yönelmeyi telkin eden soylular ve ruhban yeni arazilere yerleşecek köylü ve kentlilere hatırı sayılır toplumsal haklar vermek zorunda kaldı. Avrupa'da tarıma açılmamış bölgelerin kazanılmasında hayati önemi olan kanal ve drenaj işinde en becerikli köylüler Hollanda'da bulunuyordu ve bunları Doğu'ya çekmek için özel çabalar gerekti. Bununla birlikte Kuzey Hollanda Avrupa'nın ciddi bir *manor* sistemini hiçbir zaman tanımamış bir köşesiydi ve buranın köylüleri, 12. yüzyılda Fransız, İngiliz ya da Alman benzerlerine göre feodal yükümlülükler karşısında zaten çok daha özgürdü. Bu nedenle anılan gruplarla birlikte "Flaman Yasası"nın da alınması gerekiyordu ve bu kısa süre içinde, sayısal olarak çoğunlukla Alman olan ve kendi ülkelerinde böyle özgürlükleri bilmeyen kolonyal köylülüğün statüsü üzerinde genel bir etki yarattı.[20] Böylelikle yeni kolonize edilen Doğu'da, mirasa konu olabilen ve ayni rantlara tâbi toprak verilmiş ama hizmet yükümlülüğü az olan köylülük üzerinde çok

18 Tötonik Tarikat Prusya'ya 1228'de Mazovia'nın Leh Dükü tarafından davet edilmişti.

19 Russell, *Late Ancient and Mediaeval Population*, s. 148.

20 M. Postan, "Economic Relations Between Eastern and Western Europe", Geoffrey Barraclough (ed.), *Eastern and Western Europe during the Middle Ages*, Londra 1970, içinde s. 169.

az *manor* hukuku geçerliydi; üstelik yetiştiricilerinin parsellerinin intifa hakkını satmasına ve yerlerini büsbütün terk etmelerine izin veriliyordu. Köyler, senyörlük iradesiyle değil, (çoğu kez göçü ilk örgütleyen) kendi geleneksel belediye başkanlarınca yönetilen kırsal topluluklar oluşturdular. Bu yerleşmeler Elbe'den Vistula'ya ve ötesine yayılan yerlerin tüm tarımsal dokusunu hızla değiştirdi. Ormanlar açıldı, ilk kez olmak üzere demir pulluk ve üçlü tarla sistemi başlatıldı: hayvancılık geriledi ve tahıl tarımı ilk kez yaygınlaştı. Hatırı sayılır bir kereste ihracatı ticareti gelişti. Gözle görülür bir şekilde yüksek getirisi ve artığı olan bu sürecin etkisi altında hem yerli soyluluk hem de haçlı tarikatları Batı'dan gelen köylü tarımının normlarını giderek daha fazla benimsediler. Böylece, Alman kolonizasyonunun başlamasından önce aşağı doğru gitmekte olan Polonya, Bohemya, Silezya, Pomerania ve başka yerlerdeki yerli köylülüğün durumu bu sefer yeni gelenlerin içinde asimile olarak bir iyileşme kaydetti. Bu arada başlangıçta Tötonik Tarikat tarafından serfleştirilmiş olan Prusya köylülüğü, izleyen yüzyıl içinde özgürlüğüne kavuştu. Kendi belediye başkanları ve mahkemeleri olan özerk köyler ortaya çıktı; kırsal hareketlilik ve buna bağlı olarak verimlilik arttı.

Tahıl üretiminin artması ve buna karşılık kereste üretiminin azalması Doğu kolonizasyonunun daha da önemli bir sonucunu tahrik etti: 13. yüzyılda Baltık kıyısında Rostok, Danzig, Wismar, Riga, Dorpat ve Reval gibi kentlerin ve ticaret merkezlerinin gelişmesi. Bu kentsel merkezler, verimli bir ihracat ticareti ve canlı siyasal hayatı olan bağımsız ve çalkantılı komünlerdi. Aynen "Flaman hukuku"nun yerli tarımdaki toplumsal ilişkiler üzerinde iyileştirici bir çekim etkisi yaratması gibi, Magdeburg Şartı'nı model alan "Alman hukuku" da Doğu'nun geleneksel kasabalarının statüsü üzerinde benzer bir etki yarattı. Özellikle Polonya'da çoğu kez Alman tacir ve zanaatkârlarına ev sahipliği yapan kasabalar böylelikle Magdeburg Hakları'nı kazandılar: Poznan, Krakov (Cracow) ve son zamanlarda kurulmuş olan Varşova hep bu süreçten yararlanan kentler oldu.[21]

21 Roger Portal, *Les Slaves*, Paris 1965, s. 75.

Bohemya'da bölgenin maden ve metalürji sanayilerine dayanan ve Çek zanaatkâr ve tacirlerinin daha önemli katılımına sahne olan Bohemya'da Alman kentlilerin daha yoğun bir kentsel kolonizasyon ağı ortaya çıktı. Böylece 13. yüzyılda koloni Doğu, Avrupa feodalizminin bir sınır toplumu oldu. Bu onun kendi yayılmacı dinamizminin ve aynı zamanda Avrupa kapitalizminin sınır toplumlarının daha sonra Amerika ve Okyanusya'nın ana sistem üzerinde sahip olacağı kimi avantajlarının, etkileyici bir projeksiyonuydu: daha fazla eşitlik ve hareketlilik. Carsten, bunun en yüksek döneminin niteliklerini şöyle özetlemektedir: "Özgürlük üzerindeki sınırlamaları ve özel hukukuyla *manor* sistemi Doğu'ya transfer olmadı; serflik de olmadı. Köylülerin durumu Batı'da olduğundan çok daha iyiydi; ve buna yerli halklar da dahildi. Doğu'da sınıf farklılıkları çok daha az keskindi; kentliler malikânelere, köy belediye başkanları ise *fief*'lere sahip olurken, soylular kasabalara yerleştiler ve kentli oldular. Toplumun tüm yapısı, kolonyal dönemden beklenebileceği gibi, çok daha özgür ve Batı Avrupa'da olduğundan çok daha gevşekti. Doğu'nun artık geri kalmaması ve Avrupa'nın en gelişmiş bölgelerinin bir parçası olması yalnızca bir zaman meselesi gibi görünüyordu. Gerçekten de bu durum Baltık kıyısındaki Hansa ve özellikle de Wendish kasabalarına ve Danzig'e uygun düşüyordu."[22]

Alman nüfuzunun bilinen sınırları dışında kalan Rusya, her şeye rağmen bu yüzyıllarda, her ne kadar farklı bir tempo ve bağlam içinde olsa da kimi ilginç paralellikler içinde bir evrim geçirdi. Bu 12. ve 13. yüzyıllarda Kiev Devleti'nin, dış talihsizliklerin ve içerideki zayıflığın baskısı altında dağılmasının bir sonucuydu. Görmüş olduğumuz gibi Haçlılar Konstantinopolis ve İslam dünyasıyla olan ve Kiev'in ticaretinin geleneksel olarak beslendiği Karadeniz ticaret yollarını kesmişlerdi. İçerde prenslerin "ekberiyet" (*Sehiorate*) sistemi karmakarışık iç savaşlara ve istikrarsızlıklara yol açarken, Doğu'dan Kuman akınları sürekli bir tehdit oluşturuyordu.[23] Kiev'in kendi-

22 F. L. Carsten, *The Origins of Prussia*, Oxford 1954, s. 88.

23 Dvornik, bu karışıklıklara yol açan, ilginç bir şekilde karmaşık Kiev hüküm-

si 12. yüzyıl ortalarında Suzdal Prensi tarafından yağmalanmıştı. Yetmiş yıl sonra, Orta Asya'dan gelen son büyük göçebe istilasının kasırga şoku meydana geldi: kuzey-batı dışında Rusya'nın hemen hemen her yeri, Cengiz Han'ın ölümünden kısa süre sonra Moğollar tarafından yağmalandı ve zapt edildi. Bu felaket esnasında belki nüfusun onda biri yok oldu. Bunun sonucunda, Rus uygarlığının ekseni Kiev havzasından, kuzey-doğudaki, yaklaşık olarak Elbe'nin ötesinde genişleyen demografik sızmayla eş zamanlı olarak, Oka-Volga üçgeninin büyük ölçüde iskân edilmemiş bakir ormanlarına kaydı.

Rus toplumsal formasyonunun kuzey-doğuda tedricen yeniden biçimlenişinde, Baltık havzasını belirleyen aynı toplumsal etkilerin pek çoğu meydana geldi. Geniş, iskân edilmemiş alanların kazanılması ve kolonize edilmesi, Rus köylülüğünün, Kiev Devleti'nin son yüzyıllarında çoktan başlamış olan kalıcı köleci bağımlılığa doğru yuvarlanmalarını durdurdu. Prensler, yeni açılan alanlara yerleşmelerini sağlamak için köylülere yükümlülüklerden muafiyetler sağlamak, komünal haklar ve kişisel hareketlilik tanımak zorunda kaldılar. Soylular ve manastırlar, yeni kurulan köyler üzerinde daha sıkı *manor* denetimi altında olsa da, bu yolu izledi. Siyasal otorite daha fazla bölündü ve yöresel lordlar aralarında feodalleşirken onların altındaki köylüler daha fazla özgürlük kazandı.[24] Merkezî bölgede, köylülerin bu şekilde kazandığı özgürlüğün derecesi, başlıca siyasal güç odaklarından ne kadar uzak olunursa o kadar artıyor-

---

dar ailesinin toprak, unvan gibi ayrıcalıkları için iki çelişkili açıklama sunmaktadır. İlk önce bunu bir Germen-İskandinav kurumu olan, tahtın hükümdarın oğluna değil de en genç kardeşi ve ondan sonra da en yaşlı kardeş çocuğuna geçtiği ve yalnızca Vandal Afrika ve İskoçya'daki Norse yerleşmelerde görülen "*tanistry*" sistemine bağlamaktadır. Bununla birlikte başka bir yerde, bunu, Polonya'daki Piast düklerinin ve 12. yüzyıldaki Çek veraset sisteminin "ekberiyet" hiyerarşisiyle ilişkilendirmekte ve bir ülkenin, hükümdar ailesinin ata mirası olduğu ve üyelerinin bunun yönetimine katılması gerektiği prensibinin bir Slav prensibi olduğunu ileri sürmektedir. Karş., *The Slavs: Their Early History and Civilization*, s. 213 ve *The Slavs in European History and Civilization*, s. 120-1.

24 Bu ikili gelişmenin Marc Szeftel'in makalesi, "Aspects of Russian Feodalism", Rushton Coulborn (Ed.), *Feodalism in History*, Princeton 1056 içinde, s. 169-73'te iyi bir çözümlemesi yer almaktadır.

du: senyörlerin yetkilerinin yalnızca düzensiz bir şekilde ulaştığı uzak Kuzey ormanlarında bu özgürlük karakteristik olarak o kadar fazlaydı. Aynı zamanda ülkenin demografik ve ekonomik ekseninin Oka-Volga üçgenine kayması, Rusya ve Almanların kolonileştirdiği Livonia arasındaki ara bölgenin, kuzeybatıdaki Novgorod ve Pskov ticaret kentlerini büyük ölçüde teşvik etti. Bundan böyle Merkezî Rusya, Novgorod ticaret imparatorluğu için gerekli tahılı, Kuzey'deki kutup-altı kabilelerden zorla elde ettiği haraçlar ve Baltık ticaretindeki son derece önemli rolü üzerinden sağladı. Her ne kadar beledî bir meclis tarafından yönetiliyor olsa da Novgorod aslında kıyıdaki Alman kasabalarıyla karşılaştırılabilecek bir ticaret komünü değildi: Hansa kentlilerinin tam zıddı olarak, *veche*, toprak sahibi boyarların egemenliği altındaydı. Bununla birlikte, büyük bir yabancı tüccar topluluğu olan ve –önce ya da sonra Rus kentlerine özgü– zanaatkârları için ilhamını Batı'dan alan bir lonca sistemi bulunan kentte Alman etkisi güçlüydü. Böylelikle Novgorod, Rusya ile Doğu Avrupa'nın diğer topraklarını birbiriyle irtibatlı bir ekonomik sistem içinde temasa geçiren stratejik bir bağ oluşturuyordu.

4

Doğu'da Ekonomik Kriz

Avrupa feodalizminin krizi daha sonra başladı ve mutlak boyutlarıyla muhtemelen Doğu'dakinden daha hafifti; Rusya'da ise belirli bir zaman akışı içinde sendeledi. Ama şu farkla görece etkisi daha da büyük oldu; zira Batı'dakinden çok daha yeni ve çok daha kırılgan bir toplumsal yapıyı vurmuştu. Darbe çok daha dağınık ama buna karşı olan direniş daha zayıftı. Doğu'daki genel krizin bu çelişkili yönlerini göz önünde bulundurmak gereklidir; çünkü izlediği yolu ve sonucunu anlaşılabilir kılan yalnızca bu çelişkilerin karışımıdır. Genellikle kabul edilmiş anlatılar, 14. ve 15. yüzyılların feodal krizinin tümünü haksız olarak homojen kıtasal bir bunalımın üstüne yıkmaktadırlar. Ne ki, Batı'daki feodal krizin temel mekanizmasının – üretim güçlerinin, mevcut toplumsal üretim ilişkilerinin engelleyici sınırının "ötesine-ulaşması" ve hareketsiz kalması sonucu bir demografik çöküşe ve ekonomik durgunluğa yol açmış olduğu ve bunun kendiliğinden Doğu'da tekrar edemeyecek olduğu ilk bakışta açıkça görülür. Zira orada yeni tarım teknikleri ve toplumsal örgütlenme hâlâ nispeten çok taze idi ve hiçbir şekilde olası bir genişlemenin sınırlarına ulaşmamıştı. 1300'lere gelindiğinde Batı'da var olan yoğun nüfus fazlalığı türünden bir şey Doğu'da bilinmiyordu. Ren, Loire ya da Tha-

mes civarındaki marjinal araziler çoktan daralırken, Vistula ya da Oder boylarındaki geniş ekilebilir araziler henüz tarıma açılmayı bekliyordu. Böylece Doğu'da, Batı'daki krizin kendi içinde eş zamanlı olarak tekrarının olasılığı düşüktü. Aslında, 14. yüzyılda Polonya ve Bohemya hatırı sayılır bir süre siyasal ve kültürel bir zirveye ulaşmış görünüyorlardı. Çek kent uygarlığı, Baronlar Birliği'ne giden iniş spirali ve Huss'çu Savaşlar başlamadan önce, Luxemburg hanedanı altında en yüksek noktasına ulaşmıştı.[1] IV. Charles dönemindeki kısa süren parlak döneminde, Bohemya Doğu Avrupa'nın Burgundy'siydi. Polonya büyük vebadan sıyrıldı ve On Üç Yıl Savaşı'nın galibi oldu; III. Casimir, IV. Charles'ın çağdaşı ve benzeriydi; Jagellonian hanedanı kıtadaki en büyük arazili devleti oluşturmak üzere Polonya ile Litvanya'yı birleştirdi. Macaristan'da da Angevin hükümdarları Charles Robert ve I. Louis, bölgede hatırı sayılır bir etkisi ve prestiji olan ve Louis zamanında Polonya ile kişisel bir birlik kuran güçlü bir feodal monarşi örgütlediler. Ancak bu siyasal canlılık, Batı'dakinden sonra gelen ama görünür bir şekilde onunla bağlantılı olan ekonomik değişim iklimine uzun süre karşı koyamadı. Zira, kanıtlar, 15. yüzyıl başlarında, Avrupa'nın her iki kesiminde eşzamanlı bir kriz olduğunu açıkça göstermektedir.

Doğu'daki krizin gerçek nedenleri nelerdi? Kuşkusuz birincisi ve en önemlisi, Alman kolonizasyonu tarafından etkilenen geniş arazi yayı içinde, onun aktardığı bütün bir ekonomik ve demografik tepkinin ani duraklamasının söz konusu olmasıydı. Bir kez Batı'daki feodalizm geniş bir cephede durgunluğun pençesine yakalanınca, bunun Doğu'nun sınır bölgelerinde yansıması benzer şekilde zayıflatıcı oldu. Yerleşimin hızı artık yavaşlamış ve sona ermişti. 14. yüzyılın başlarına gelindiğinde Brandenburg ve Pomerania'da boşalmış köylerin ve terkedilmiş tarlaların uğursuz işaretleri görülmeye başlanmıştı. Bunlar kıs-

1 Bohemya'nın bu dönemdeki zenginliği, 1300'den sonra başka yerlerdekiler kapanırken Kutna Hora gümüş madenlerinin keşfedilmesine dayanıyordu: R. R. Betts, "The Social Revolution in Bohemia and Moravia in the Later Middle Ages", *Past and Present*, no. 2, Kasım 1952, s. 31.

men, hareketliliğe alışmış olan köylülerin daha da doğuya göçmesine bağlıydı. Ancak bu tür kaymaların bizzat kendisi, tüm kolonizasyon sürecinin tehlikelerinden birine işaret ediyordu. Arazi çok bol olduğu için, başka kıtalarda ve çağlarda kuraklık yüzünden tekrarlanan türden, kısa süre kullanılıp terk edilebiliyordu. Baltık kıyılarının kumlu toprağı çok iyi bakılmadığı sürece verimsizliğe özellikle yatkındı: böylece burada da taşkınlar ve erozyon kalıcı hale geldi. Üstelik, Batı'da talepteki ani azalmalar nedeniyle tahıl fiyatlarının düşmesi kaçınılmaz olarak, mütevazı ölçekte tahıl ihracatının çoktan başlamış olduğu Doğu'yu da etkiledi. Bir sonraki yüzyılda Königsberg'deki hububat endeksi Batı'nın kentlerinde kaydedilen buğday fiyatlarındaki düşüşü yansıtıyordu.[2] Görmüş olduğumuz gibi, aynı zamanda madencilik tekniklerindeki darboğazlar, Bohemya'daki madenler Saksonya'dakilerden daha az etkilenmiş olsa da, kıtanın her yerinde para basılabilecek metallerin stoklarını etkiledi. Brandenburg, Polonya ve başka yerlerde ciddi olarak hissedilen paranın devalüasyonu ve senyör gelirlerinin azalması ortak bir sonuçtu. Doğu da, Batı'daki büyük krizin eş zamanlı musibetlerinden, yenilenmesinin "nedenleri" haline gelen, durgunluğun korkunç "etkilerinden" kurtulamadı. Salgın ve öldürücü hastalık, kıtlık ve savaş, başka yerlerden hiç de az olmayan şekilde Doğu düzlüklerini kasıp kavurdu. 1340'larla 1490'lar arasında Prusya'da belli başlı 11 veba salgını patlak verdi.[3] Veba, 1350'den 1450'ye kadar Rusya'yı 20 kere ziyaret etti:[4] Muskovy hükümdarı Simeon da 1353'de, kardeşi ve iki oğluyla birlikte bu hastalıktan öldü. Avrupa'daki belli başlı bölgelerden yalnızca Polonya Kara Ölüm'den geniş ölçüde masun kaldı. Bohemya o kadar şanslı değildi. Prusya'daki 1437-9 ürün kıtlıkları yüzyılın en kötüsüydü. Bu arada, Doğu'nun tüm belli başlı bölgelerini askerî mücadeleler kasıp kavurdu. 14. yüzyılda Osmanlılar Sırbistan ve Bulgaristan'a girdiler ve buralarını Avrupa'nın geri kalan kısmından ayıran yerel bir tarihe maruz bı-

2 Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s. 139.

3 Carsten, *The Origins of Prussia*, s. 103.

4 Blum, *Lord and Peasant in Russia*, s. 60.

raktılar. Rusya'da Moğollara, Litvanyalılara, Almanlara, İsveçlilere ve Bulgarlara karşı 150'den fazla sefer düzenlendi. Sürekli sınır akınları ve kavgalar Brandenburg ve Pomerania arasındaki sınırı boylarının nüfusunu azalttı. Polonya kuvvetleri, Doğu Avrupa'nın her yerinden topladıkları bir orduyla 1410'da Grünewald'da Töton Tarikatını ezdi ve 1414, 1420 ve 1431-3'de Prusya'yı istila etti. İçin için yanan ve yirmi yıl kadar süren bir barıştan sonra nihai ve çok daha öldürücü bir çatışmaya girildi: Töton Tarikatını ezen ve bir nesil boyunca Doğu Prusya'yı büsbütün harabeye çeviren On Üç Yıl Savaşları. Bu kana susamış ve uzun mücadelenin sonucu kitlesel nüfus azalması ve mülklerin terk edilmesi oldu. Bohemya'da 15. yüzyıl başının uzun süren Huss'çu Savaşları, rakip ordular karşılıklı olarak üzerinden geçerken kırsal ekonomiyi un ufak ve yerle bir etti. Geç Orta Çağlar'ın bu muazzam dramı yalnızca Çek topraklarıyla sınırlı kalmadı. Asi Huss'çu Birliği'ni ezmek için İmparator Sigismund Avrupa'nın her yerinden kiralık asker toplar, Traşlı Prokop'un Taborite orduları imparatorluk ve Kilise'ye karşı savaşı Avusturya, Slovakya, Saksonya, Silezya, Brandenburg, Polonya ve Prusya içlerine yayarken, bunların gezici kolları ve arabalı top platformları, ta Leipzig, Nuremburg, Berlin ve Danzig'a kadar yıkımın hınç ve hasar yolunu döşediler.

Üstelik, Batı'da toplumsal ayaklanmalar askerî çatışmaları izlerken ya da onların ayrı yan darbelerini oluştururken (*Grande Jacquerie*), Doğu'da her ikisi ayrılmaz bir şekilde birbirine karışmıştı: belli başlı savaşlar ve ayaklanmalar tek bir süreci oluşturuyordu. Baltık ve Bohemya'daki iki büyük yangın aynı zamanda iki yıkıcı iç savaştı. Prusya-Polonya çatışmasının kısa süren fasılasında, Ermland'daki köylüler çoktan ayaklanmışlardı. Bununla birlikte, Danzig ve Torun ticaret kentleri kırsal eşraf, gaddar ve başıboş paralı askerlerle ittifak kurarak Töton Tarikatı'nın askerî bürokrasisini devirmek için bir ayaklanmada birlikte hareket ederken, On Üç Yıl Savaşlarının kendisi, vahşi ve genel bir toplumsal ayaklanmaydı. Geç 14. yüzyılda Bohemya da IV. Wenceslas'ın saltanatında çoktan kırsalı kolaçan eden kiralık katil çetelerinin kol gezdiği baronluk çatış-

malarının şamatacı sahnesine dönüşmüştü: müstakbel Huss'çu davanın komutanı John Zizka, Polonya hükümdarı için Grünewald'da savaşan bir grup içinde yerini almadan önce eğitimini burada yapmıştı. Daha sonra 1419'dan 1434'e kadar, Orta Çağ tarihinde bir benzeri olmayan, soylu toprak sahiplerine, kentli patricilere, hanedana ve yabancı askerlere karşı kentlileri, köy eşrafını, zanaatkârları ve köylüleri, dinsel kisve altında olağanüstü bir toplumsal ve proto-milliyetçi mücadeleye kışkırtan Huss'çu Savaşların kendisi patlak verdi.[5] Bohemya tepelerinde Tabor kentini kuran kırsal yoksullar topluluğunun Misakı, Avrupa feodalizminin bütün tarihinde mümkün olmayan bir kurtuluşun belki de en ferasetli çığlığını ifade etmektedir.[6] Radikal binyılcılık kısa süre sonra Huss'çu blok içinde bastırıldı ama Zizka ve Prokop'un önderliğinde bu davanın askerlerini temin eden köylü ve zanaatkârların sadakati, kararsızlık göstermedi. İmparatoru tahttan indiren, Papalığa kafa tutan ve kendisine yönelik beş haçlı seferini bozguna uğratan bu benzeri olmayan silahlı ayaklanmanın sonunda bastırılması için on beş yıl gerekti ve ülke, can çekişmekte olan bir barışı yeniden elde etti. Polonya, Bohemya ve Macaristan'ın bir zamanlar güçlü olan monarşileri, köylülerin üzerindeki senyör baskısı artarken 15. yüzyıl başında baronların tahtı zorla ele geçirmesi ve karışıklıklar içinde çözüldüler. Yüzyılın ortalarında her üç ülkede

---

5 Frederick Heymann, *John Zizka and the Hussite Revolution*, Princeton 1965, bu savaşlar hakkında Çekçe olmayan, elde mevcut en önemli çalışmadır. Sıcak ve iyi yazılmış bir araştırma olarak, toplumsal çözümleme konusunda pek yetersiz kalmakta ve Zinka'nın 1424 yılındaki ölümüyle sona ermektedir. Heymann, Huss'çu ayaklanmanın misli görülmemiş niteliğini haklı olarak vurgulamakta ama bunun modern devrimler zincirinin ilk büyük halkası, Hollanda, İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin selefi olduğunu iddia ederek anakronizme düşmektedir, s. 477-9. Bu açıkça başka bir seriye aittir. Josef Macek, *The Hussite Movement in Bohemia*, Prag 1958, olayın taraflarının sınıf bileşimini çok daha derinlemesine araştıran ama esas itibariyle yalnızca yazarın Çekçedeki bilimsel çalışmalarının tamamını özetleyen bir taslaktır.

6 "Bu zamanda dünya üzerinde hiçbir kral hükümran olmayacak, hiçbir lord yönetmeyecek; serflik olmayacak, bütün faizler ve vergiler kalkacak, hiçbir adam diğerini bir şey yapmaya zorlamayacak çünkü herkes, kardeş ve abla, eşit olacak." Macek, *The Hussite Movement in Bohemia*, s. 133'teki 1420 tarihli *Taborite Chiliast Article*.

de, Çek topraklarında, – her üçü de bir süre için krallık otoritesini yeniden kuran, soyluların elinde dağılmayı durduran, hepsi de yetenekli hükümdarlar olan Podebrodyli George'un yükselişi, Macaristan'da Matthias Corvinus'un tahta çıkışı ve Polonya'da IV. Casimir'in saltanatıyla kısa süren uyumlu bir kendine gelme söz konusu oldu. Ancak yüzyılın sonuna gelindiğinde her üç krallık da bir kez daha ortak zayıflığa duçar oldular. Bunların çöküşü artık onarılamazdı. Polonya'da monarşi *szlachta* tarafından mezata çıkarıldı; Bohemya ve Macaristan'da Habsburglar tarafından ele geçirildi. Bu bölgede bir daha asla yerel hanedan devleti ortaya çıkmadı.[7]

Öte yandan Rusya, Kiev devletinin dağılması ve Moğol istilasıyla Doğu'nun geri kalan kısmından daha önce kendi farklı krizine girdi ve daha erken iyileşmeye başladı. Ekonomik faaliyetin çok daralması sonucu otokton paraların tümüyle ortadan kalktığı bu "parasız" dönemin en kötü evresi, 14. yüzyılın ikinci yarısında sona erdi. Önce Suzdal'ın daha sonra da Moskova'nın liderliği altında, hatta Moğol haraç boyunduruğu sürerken bile, her ne kadar bunun başlangıçtaki başarısı abartılamazsa da, –zira, Moğollar bir yüzyıl kadar daha zamansız Rus özerkliğine uygun cezaları vermeye muktedir olduklarını kanıtladılar– Merkezî Rusya topraklarının yavaş ve gelip geçici toparlanması başladı. Moskova, iki yıl önce Kolikovo'daki Moğol yenilgisinin rövanşında, 1382 yılında tam olarak yağmalandı. Üstelik, Moğollar kendi çıkarları için zanaatkârları Hazar Denizi kıyısındaki kamp yerleri Saray-Batu'ya gönderme uygulamasına başladılar. Bu Moğol akınlarının bir sonucu olarak Rus kasabalarının sayısının yarı yarıya azaldığı ve kentsel el zanaatları üretiminin bir süre için hemen hemen yok olduğu sanılmaktadır.[8] Tedrici yeniden birleşme süreci içinde prenslikler arasındaki sonu gelmeyen iç savaşlar (1228'le 1462 arasında bunlardan 90'dan fazla kaydedilmiştir) ayrıca yerleşimlerin ta-

7 Bu yapı için bkz. R. R. Betts, "Society in Central and Western Europe: Its Development towards the end of the Middle Ages", *Essays in Czech History*, Londra 1969, s. 255-60, bu çağdaki Doğu ve Batı Avrupa tarımsal evriminin en önemli karşılaştırmalı yazılarından birisi.

8 Blum, *Lord and Peasant in Russia*, s. 58-61.

rımsal bunalıma terk edilmesine gerekli katkıyı yaptı: belki, her ne kadar Doğu Avrupa'nın başka yerlerinden daha çapraşık olsa da, bu *pustoshi* –boş araziler– fenomeni, 14. ve 15. yüzyıllarda da hâlâ yaygındı.[9] Alman göçünün ulaşabildiği yerin ötesinde, Moğol vesayetinin yarı çapı içinde, Rusya'daki gelişme, Baltık kıyısındaki ya da Polonya düzlüklerindeki gelişmeyle mekanik olarak eşleştirilmemelidir: onun kendi temposu ve kendi anormallikleri vardı. Saray onun için Magdeburg'un olduğundan çok daha önemliydi. Ancak, bu farklılıkların ortasında, gelişme yörüngesinin geniş ölçüde benzeyişi yine de tartışılmaz görünmektedir.

Doğu'daki tarımsal durgunluğun bir başka ve feci sonucu daha vardı. Baltık, Polonya ve Rusya'nın daha yeni ve daha dinç olan ticaret kentlerinin ani bir kıtlık ve hinterlandlarının daralması karşısında Batı'nın daha büyük ve daha eski kentsel merkezlerine göre direnme gücü çok daha azdı. İkinciler, aslında, bütün krizlerine rağmen, 14. ve 15. yüzyıllarda, eninde sonunda ileriye doğru gitme, geçmişteki karışıklıkları ve patrici iflaslarını aşmayı başardılar. Batı Avrupa'daki toplam kentsel nüfus, salgın ve kıtlıkların tüm zayiatına rağmen, muhtemelen 1450'ye kadar arttı. Bununla birlikte Doğu kentleri tehlikeye çok daha maruzdu. 1300'e gelindiğinde Hansa kentleri İtalyan limanlarının cirosunun miktarını yakalamış olabilir. Ancak, büyük ölçüde kumaş ithalatı ve orman ve doğal tarım (kereste, kendir, balmumu ya da kürk) ürünlerinden oluşan ihracatının ticari değeri çok daha azdı[10] ve söylemeye gerek

9 Hilton ve Smith, R. E. F. Smith (ed.) *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge 1968, s. 14'teki aydınlatıcı girişte, buraların pekala terk edilmiş mülkler değil, yeni açılmayı ve yerleşimi bekleyen araziler olabileceğini ileri sürerler. Blum'un *pustoshi* ile ilgili belgesel referanslara ilişkin yorumunu kuşku ile karşılarlar. 13. ve 14. yüzyıllarda Rusya'da ne çapta bir demografik ya da ekonomik durgunluk olduğunu sorgularlar (s. 15, 26). Öte yandan Russell, 1340'la 1450 arasında nüfusta net %25, 8 milyondan 6 milyona, aynı dönemde İtalya'nın kayıplarına eşit, bir azalma olduğunu ve zorunlu olarak daha ciddi bir kötüleşme olduğunu çünkü Rusya'da nüfus artışının bir önceki dönemde zaten "dikkat çekecek kadar yavaş" olduğunu dikkate alır. *Population in Europe 500-1500*, s. 19, 21.

10 Henri Pirenne, *Economic and Social History of the Mediaeval Europe*, Londra 1936, s. 148-52. [*Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., 2016.]

yok ki herhangi bir kırsal *condato*'yu denetleyemiyordu. Dahası şimdi Hollanda'nın yoğun deniz ticareti rekabetiyle karşı karşıyaydılar; Hollanda gemileri 14. yüzyılda Sund Boğazı'nda sefere başlamışlar ve 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde, buradaki trafiğin % 70'ini kayıtlarına geçirmişlerdi. İşte tam da bu meydan okumayı karşılamak üzere Lübeck'ten Riga'ya Alman kentleri, 1367'de ilk kez resmen Hansa Birliği'ni kurdular. Ne ki bu federasyon onlara yarar sağlamadı. Hansa kentleri, denizde Hollanda rekabeti ve karada tarımsal durgunluk arasında sıkışmış olarak, eninde sonunda kötürüm oldu. Onların çöküşüyle yerel ticari canlılığın kaynağı Elbe'nin ötesine geçti.

Esas itibariyle kentlerin bu zayıflığıdır ki soyluların, krize bir çözüm bulmak için Batı'da yapısal olarak onlara kapalı olan bir şeyi benimsemelerine olanak verdi: tedricen tüm köylü haklarını yok eden ve büyük *demesne*'lerde çalışan kiracıları sistemli bir şekilde serfliğe indirgeyen *manor*'a özgü bir tepki. Bu durumun ekonomik gerekçesi, sonunda Batı'da benimsenenin tam zıddı olarak, Doğu'da toprak ve emek arasındaki ilişkide yatıyordu. Mutlak anlamda Batı'dakinden daha az keskin olsa da, demografik çöküş, zaten yerel olarak var olan işgücü kıtlığına görece daha da büyük bir baskı getiriyordu. Doğu Avrupa'nın seyrek nüfuslu geniş alanları dikkate alındığında, toprak potansiyel olarak çok bol olduğu için, köylülerin toprağı terk edişi, her yerdeki lordlar açısından acil bir tehlike teşkil ediyordu. Aynı zamanda, İngiltere ve Castile'de zora düşen lordların imdadına yetişen yün-sanayii gibi, daha az işgücü yoğun tarım türlerine geçmek için de pek az olanak vardı: Doğu'da, büyük ihracat ticaretinin devreye girmesinden önce bile, tarla tarımı ve tahıl ekimi üretimin en bilinen yolu olarak kaldı. Toprak/işgücü oranı böylece kendiliğinden soylu sınıfı köylü hareketliliği üzerinde zora dayanan sınırlamalar getirmeye ve büyük *manor* malikâneleri kurmaya teşvik etti.[11] Ancak böyle bir yolun ekonomik kârlılığı, toplumsal imkânı ile aynı değildi. Gü-

11 Bu temel önerme, klasik olarak Dobb tarafından, *Studies in the Development of Capitalism*, s. 53-60'da ileri sürülmüş ve yakın zamanlarda Hilton ve Smith tarafından, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, s. 1-27'de geliştirilmiştir.

cü azalmış bir şekilde de olsa, kentte beledî bağımsızlığın varlığı ve çekim gücü, köylülüğe serfliğin zorla empoze edilmesinin karşısında aşikâr bir engeldi: Batı'daki krize bir tepki olmak üzere, bağımlılık ilişkilerinin yoğunlaşmasını önleyen şeyin, genel sınıf yapısı içinde kentlerin nesnel anlamda "araya girmesi" olduğu görülmüştü. Böylece Doğu'da, kırsalın amansız bir şekilde geriye götürülmesinin önkoşulu kentlerin özerklik ve canlılığının ortadan kaldırılmasıdır. Soylu sınıfı, kentleri ortadan kaldırmadan ya da egemenlik altına almadan köylülüğü ezmeyi başaramayacaklarının çok iyi farkındaydı. Ancak, merhametsizce, bunu yapmayı denedi. Livonia kentleri serfliğin uygulanmasına aktif olarak karşı çıktılar; her zaman prens ve baron baskısına daha açık olan Brandenburg ve Pomerania kentleri bunu yapmadı. Bununla birlikte, her ikisi de, 15 yüzyıl içindeki senyör hasımlarıyla mücadelelerinde fütursuzca mağlup oldular. Kentlerin geleneksel olarak daha güçlü olduğu Prusya ve Bohemya, bu çağda Doğu'da, soylu sınıfına karşı gerçek köylü ayaklanmalarının ve şiddetli toplumsal direnişlerin –yeterince önemle–tanık olunduğu yegâne bölgelerdi. Bununla birlikte On Üç Yıl Savaşları'nın sonuna gelindiğinde, Königsberg dışındaki bütün Prusya kentleri Polonya tarafından yıkılmış ya da ilhak edilmişti: Königsberg o andan itibaren serfliğin saldırısına karşı çıktı, ama onu engellemekte çaresiz kaldı. Ordularında yoksul köylülerin ve zanaatkârların yan yana yürüdüğü Huss'çuların nihai yenilgisi benzer şekilde, Bohemya'daki özerk kentlerin kaderini kesin olarak belirledi: geç 15. yüzyılda elli kadar kodaman aile siyasi gücü tekeline aldı ve 1487'den itibaren güçsüz düşmüş olan kentsel merkezlere karşı amansız bir saldırı başlattı.[12]

Rusya'da, toprak sahibi boyarların egemenliği altında oldukları ve kendi sınırları içinde kişisel özgürlüğe hiçbir garanti sağlayamadıkları için, diğer Avrupa kentleriyle karşılaştırılabilir bir beledî yapıya hiçbir zaman sahip olmamış Novgorod ve Pskov ticaret kentlerine karşı Suzdal ve Muskovy dev-

12 F. Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick 1962, s. 333.

letlerinde artarak yoğunlaşan soyluluğun gücü, yine de onlarla aynı ruhla mücadele etti. Novgorod'un bağımsızlığı 1478 yılında III. Ivan tarafından yok edildi; boyar ve tacirlerinin kaymak tabakası sürüldü; mülkleri müsadere edildi ve yeniden dağıtıldı ve bundan böyle kenti bir hükümdar valisi ya da *namestnik* doğrudan çar adına yönetti.[13] Kısa bir süre sonra III. Vassily, Pskov'u zapt etti. Merkezî Rusya'da kurulan yeni kentler, başlangıçtan itibaren prenslerin kontrolü altında olan askerî ya da idari merkezlerdi. En sistemli kent-karşıtı politikalar, Leh eşrafı tarafından uygulandı. Polonya'da soylu sınıfı, yabancı tacirlerle doğrudan ilişki kurmak üzere yerel antrepolar oluşturdular; kentte üretilen mallara tavan fiyatları uyguladılar; imalat ve işletme haklarını (biracılık) kendi ellerine geçirdiler; kentlilerin toprak sahibi olmasını yasakladılar ve –kuşkusuz– kaçak köylülerin kentlere kabul edilmesini men ettiler: bunlar kent ekonomisinin varlığına kasteden önlemlerdi. Doğu Avrupa'nın her yerinde, bir ülkeden diğerine tekrarlayan, kent hayatında yavaş ve genel bir kuraklaşma bu sürecin kaçınılmaz sonucuydu. Bu süreç Bohemya'da, Alman kentli patricilerin Çek feodal lordlarıyla Huss'çulara karşı zamanında ittifak yapmasıyla; ve kentlerin hiçbir zaman Hansa limanlarının sahip olduğu tüzel özgürlüklere sahip olmadığı ve dolayısıyla senyörlerin gücüne benzer bir tehdit oluşturmadığı Rusya'da sınırlandırıldı: Prag ve Moskova bölgedeki en yüksek nüfuslu kentler olarak kaldılar. Öte yandan, Brandenburg, Pomerania ve Baltık'ın Alman kolonizasyonuna tâbi olmuş topraklarında kentlerin nüfus kaybı o kadar büyüktü ki 1564 gibi geç bir tarihte, Brandenburg'daki en büyük kent Berlin, 1.300 hane gibi acınacak bir sayıya sahipti.

Doğu'da serfliğin empoze edilmesinin yolunu açan kentlerin bu tarihsel yenilgisiydi. Senyörlerin tepkisinin mekanizmaları çoktan belirlenmiş ve pek çok bölgede uygulamada önemli değişiklikler meydana geldikten sonra yasalaştırılmıştı. Ama genel yapı her yerde aynıydı. 15. ve 16. yüzyıllar bo-

13 Bu olay için bkz. G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age*, Yale 1955, s. 54-63.

yunca Polonya, Prusya, Rusya, Brandenburg, Bohemya ve Litvanya'da köylülerin hareketliliği yavaş yavaş kısıtlandı; kaçanlar için cezalar düzenlendi; borçları onlara toprağa bağlamak için kullanıldı; maddi yükümlülükleri artırıldı.[14] Tarihte ilk kez olmak üzere, artık Doğu gerçek bir *manor* ekonomisinin ortaya çıkışına tanık oluyordu. Prusya'da Töton Tarikatı, 1402'de kentlerde sabit bir ikametgahı olmayanların hasat zamanı kentten çıkarılmasına; 1417'de firari köylülerin lordlarına geri dönmesine; 1420'da işçilerin azami ücretlerinin belirlenmesine ilişkin emirler yayınladı. Tarikat daha sonra, On Üç Yıl Savaşı'nda Birliğe ve Lehlere karşı savaşmak üzere kiraladığı paralı askerlere toprak ve yetki tahsis etti ki bunun sonucu, daha önce, buraları ele geçirmiş olan askerî bir bürokrasiye aynî rant ödeyen küçük mülk sahipleri tarafından işgal edilen toprakların şimdi geniş ölçekte yeni bir soyluluğa transferi ve büyük *demesne*'lerin ve senyörlerin yetkilerinin pekişmesi oldu. 1494'e gelindiğinde Prusyalı toprak sahipleri, kaçakları yargılamadan asma hakkını kazandılar. Sonunda, güçten düşmüş olan Tarikat, 16. yüzyılın başlarında, köylü isyanlarının bastırıldığı ve kilise mülklerinin sekülerleştirildiği bir ortamda kendi kendini feshetti. Arta kalmış şövalyeleri yerel aristokrasiyle birleşerek tek bir *junker* sınıfı oluşturdular ve bundan böyle, geleneksel haklarından yoksun bırakılmış ve geri dönülmez şekilde toprağa bağlanmış köylülüğün tepesine bin-

14 Bütün bu sürecin bir panoraması için, açıklayıcı şeması kimi çekinceleri akla getirse de, öncü bir çalışma olan Blum'un makalesine bkz., "The Rise of Serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review*, Temmuz 1957. Blum aslında Doğu Avrupa köylülüğünün sonunda serfleştirilmesi konusunda dört temel neden olabileceğini önermektedir: soyluluğun artan siyasal gücü; senyörlerin yetkilerinin artması; ihracat pazarının etkisi ve kentlerin çöküşü. Bunların ilk ikisi yalnızca serfleştirme olgusunu yeniden tanımlamaktadır, bunu açıklamazlar. Göreceğimiz gibi, üçüncüsü ampirik olarak akla yakın değildir. Tek geçerli neden, her ne kadar kendisi, kuşkusuz açıklama gerektirse de, dördüncüsüdür. Genel olarak Blum'un makalesi, Doğu serfliği olgusunu tam olarak yerine oturtmak için ya yeterli zaman derinliği ya da karşılaştırma genişliğinden yoksundur. Bu ancak Avrupa'nın iki bölgesinin farklı tarihsel formasyonları doğru olarak belirlendikten sonra yapılabilir. Bununla birlikte, bu anlamdaki yetersizlikleri, diğer yönden sorunun tartışılmasında bir kilometre taşı olarak yerini koruyan Blum'un yazısının önemli meziyetlerini ortadan kaldırmaz.

diler. Rusya'da kırsal yoksullara yönelik saldırı, benzer şekilde, feodal sınıfın kendi içindeki bir yeniden yapılanmayla ilgiliydi. Hizmet sınıfının ya da *pomeste'e*'nin, Muskovy Devleti'nin koruması ve çıkarları altında köylü mülkleri ya da *votchina* aleyhine yükselişi, 15. yüzyıldan itibaren yeni bir acımasız toprak sahibi eşraf tabakası yarattı; burada köylülerden alınan zorunlu harçların yoğunlaşmasıyla bir arada giden feodal malikânelerin ortalama büyüklüğünde geçici bir azalma oldu. *Pomeshchiki* köylü hareketlilik kalıplarına karşı yaygara koparırken, harçlar ve hizmet yükümlülükleri sürekli artırıldı. 1497'de III. Ivan'ın yönetim kuralı, borçsuz köylülerin kendi istekleriyle malikâneleri terk etme konusundaki geleneksel haklarını iptal ediyor ve ayrılmalarını Aziz Jorj Yortusu'nun başında ya da sonundaki bir hafta ile sınırlandırıyordu. Bir sonraki yüzyılda, halefi IV. Ivan'ın saltanatında ayrılmalar, önce Livonia Savaşları'nın felaketleri nedeniyle geçici "ulusal acil durum" bahane edilerek, ve zamanla normal ve mutlak hale getirilerek büsbütün yasaklandı.

Bohemya'da, o zamana kadar ülkenin ekilebilir alanlarının üçte birine sahip olan Kilise'nin topraklarının elinden alınmasına yol açan Huss'çu ayaklanmalardan sonra toprağın yeniden dağıtımı muazzam soylu *latifundium*'ları ve bunlar için çalışacak bağımlı ve istikrarlı işgücüne talep yarattı. Bunun bir sonucu olarak, köylü hareketliliğinin zora başvurarak sınırlandırılması yönünde acil bir eğilim ortaya çıktı. Prokop'un Lipan'da yenilmesinden üç yıl sonra, 1437'de, Arazi Mahkemesi kaçakların izlenmesi yönünde karar verdi; 1453'te *Snem* aynı ilkeyi yeniden kabul etti; 1497 Yasası'yla ve 1500 tarihli Arazi Fermanı'yla resmî ve yasal işlemler tamamlandı.[15] Bir sonraki yüzyılda hizmet yükümlülükleri artırıldı ve Çek malikânelerinde gölet-balıkçılığı ve bira imalatı senyörlerin gelirlerinde yeni kazançlara yol açtı,[16] ancak ekonomide say-

15 R. R. Betts, "Social and Constitutional Development in Bohemia in the Hussite Period", *Past and Present*, no. 7, Nisan 1955, s. 49-51.

16 A. Klima ve J. Majurek, "La Question de la Transition du Féodalisme au Capitalisme en Europe Central (16e-18e Siècles)", *10th International Congress of Historical Sciences*, Upsala 1960, s. 100.

gın bir kentsel bölgenin varlığını sürdürmesi, kırsal sömürünün yerel mertebesini sınırlandırmış görünüyor (hizmet yükümlülükleri burada başka yerlere göre daha azdı). Brandenburg'da Polonya tarafından mevsimlik göçün 1496'da yasaklanması, oradaki Alman toprak sahiplerinin işgücü sorununu ciddi olarak ağırlaştırdı ve küçük köylü mülklerine el konulmasını ve kırsal işgücünün, bir sonraki yüzyılın büyük karakteristiği olacak alanlarla zorla bütünleştirilmesini hızlandırdı.[17] Polonya'da *manor* tepkisi hepsinden daha ileri gitti. Orada eşraf Töton Tarikatıyla savaşın kazanılması için gerekli parasal rantları temin etme karşılığında monarşi için özel yetkiler ve haklar elde etmişti. Çağın işgücü kıtlıklarına toprak sahibi sınıfın tepkisi, ilk kez olmak üzere, köylüleri resmen toprağa bağlayan ve bundan böyle kentlerin onları kabul etmesini yasaklayan Piotrkow Yasaları oldu. Baltık'a giden yolların su kenarlarında belirgin bir yoğunlukla gelişen *folwarky* ya da *demesne*'lerin hızlı gelişmesi 15. yüzyılda meydana geldi. Böylece bu çağda, Doğu Avrupa'nın her yerinde serfliğe doğru genel yasal bir yöneliş vardı. Aslına bakılırsa, 15. ve 16. yüzyılların yazılı hukuku Doğu köylülüğünün bir anda serfleştirilmesini gerçekleştirmedi. Her ülkede, kırsal hareketliliği yasaklayan hukuki kurallarla kırsal alanların toplumsal realiteleri arasında hatırı sayılır bir boşluk vardı; bu Rusya, Bohemya ya da Polonya için aynı derecede geçerliydi.[18] Toprakta serfliği zorlamanın aletleri çoğu kez hâlâ sorunluydu; kendilerine karşı en baskıcı önlemlerin alınmasından sonra bile –kimi zaman daha küçük toprak sahiplerinden işgücü ayartmaya hevesli daha büyük kodamanların bizzat kendilerinin illegal olarak teşvik ettiği– köy kavgaları devam ediyordu. Kesin ve tam

17 Hans Rosenberg, "The Rise of the Junkers in Brandenbug-Prussia 1410-1653", *American Historical Review*, cilt XLIX, Ekim 1943 ve Ocak 1944, s. 231.

18 R. H.Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, Chicago 1971, s. 92; W. E. Wright, *Serf, Seigneur and Sovereign - Agrarian Reform in Eighteenth Century Bohemia*, Minneapolis 1966, s. 8-10; Marian Malowist, "Le Commerce de la Baltique et le Problème des Luttes Sociales en Pologne aux XIVe et XVe Siècles", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques*, s. 133-9'daki yorumları karşılaştırınız

bir serfleştirme için gerekli siyasal mekanizma Doğu Avrupa'da henüz mevcut değildi. Ancak kesin yöneliş belli olmuştu: yeni yasalar, Doğu'nun gelecekteki ekonomisini sezmişti. Bundan böyle köylülüğün konumu önlenemez bir şekilde dibe çöküyordu.

16. yüzyılda köylülüğün durumunun sürekli kötüleşmesi, Batı pazarları giderek daha fazla Doğu'nun *manor*'larının tahılıyla beslenirken, ihracat tarımının yaygınlaşmasıyla çakıştı. Yaklaşık 1450'lerden itibaren, Batı'nın ekonomik sağlığına kavuşmasıyla, Vistula üzerindeki tahıl ihracatı ilk kez olmak üzere kereste ihracatını geçti. Tahıl ticareti, Doğu Avrupa'daki "ikinci serfliğin" nedenlerinin en önemlisi olarak ileri sürülmüştür.[19] Bununla birlikte kanıtlar fiilen böyle bir sonucu destekler görünmemektedir. 19. yüzyıla kadar hiç buğday ihraç etmemiş olan Rusya, 16. yüzyıldan itibaren gelişen bir ticarete sahip olan Polonya ya da Doğu Almanya'dan daha az bir senyör tepkisi yaşamamıştır. Üstelik ihracat havzasının içinde de, serfliğe doğru sürükleniş, kronolojik olarak, yalnızca tahıl fiyatlarının yükselmesi ve Batı tüketiminin genişlemesiyle 16. yüzyılın genel canlanmasıyla oluşan tahıl ticaretinin hız kazanmasından önce gelmektedir. Çavdar ihracatında uzmanlaşmış olan *Gutsherrschaft*'ın kendisi, hiç kuşku yok, Pomerania ya da Polonya'da 13. yüzyılda çoktan bilinmiyor değildi: ama bu hiçbir zaman istatistiki olarak egemen bir yapı değildi ve izleyen iki yüzyılda da olmadı. Doğu ihracat tarımının, kimi zaman fesatlıkla "plantasyon çıkarları" olarak ifade edilen *manor* malikânelerinin gerçek en parlak devri 16. yüzyıldı. Bölgenin başlıca üretici ülkesi olan Polonya 16. yüzyılın başında 20.000 ton kadar çavdar ihraç ediyordu. Yüzyıl sonra bu, 1618'de 170.000 tona çıkarak sekiz kat artmıştı.[20] Aynı dönemde Sound Boğazı'ndan bir yılda geçen gemilerin sayısı, ortala-

19 Örneğin bkz. M. Postan, *Eastern and Western Europe in the Middle Ages* içinde, s. 170-4; Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s. 156-7; K. Tymieniecki, "Le Servage en Pologne et dans les Pays Limitrophes au Moyen Age", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques*, s. 26-7.

20 H. Kamen, *The Iron Century. Social Change in Europe 1550-1660*, Londra 1971, s. 221.

ma 1.300'den 5.000'e yükseldi.[21] Tahıl trafiğinin başlıca limanı olan Danzig'de buğday fiyatları, her ne kadar Doğu'da tahıl fiyatlarının genel düzeyi 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hâlâ Batı'dakinin yaklaşık yarısı kadar olsa da, ihracat pazarlarının ticari çekimini gösterir şekilde, Prag, Viyana ve Ljubljana gibi içerideki merkezlerdekinden düzenli olarak % 30-50 daha yüksekti.[22] Bununla birlikte Doğu Avrupa'nın tahıl ekonomisi içinde Baltık ticaretinin rolü abartılmamalıdır. Aslında, –bu konuda temel ülke olan– Polonya'da bile tahıl ihracatı, en çok olduğu dönemde toplam çıktının % 10-15 kadarını oluşturuyordu; 16. yüzyılın büyük kısmı için oranlar bunun çok altındaydı.[23]

İhracat ticaretinin, üretimin toplumsal ilişkileri üzerindeki etkisi küçümsenmemelidir ama bu, tipik olarak feodal sömürünün *türündeki bir yenilikten* ziyade, *oranında bir artış* şeklini almaktadır. Dolayısıyla bu işgücü hizmetlerinin –köylülükten artı ürün elde edilmesinin açık endeksi– 15. yüzyıldan 16. yüzyıla, hem Brandenburg hem de Polonya'da dikkate değer bir şekilde sıçramış olması önemlidir.[24] 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Mecklenburg'da haftada üç gün bu hizmeti verirlerken Polonya'da yeri geldiğinde haftanın altı gününden az olmamak üzere bu hizmet çoğu kez kendilerine ait toprakları olmayan yoksullaşmış *villein*'lerden zorla alınıyordu. Zira sömürü oranının yoğunlaşmasıyla birlikte büyük çaplı ticari tarımın devreye girmesi ayrıca kaçınılmaz olarak köy arazilerine el konul-

21 J. H. Parry, "Transport and Trade Routes", *Cambridge Economic History of Europe*, cilt IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeeth Centuries*, Cambridge 1967, s. 170.

22 Aldo de Maddalena, *Rural Europe 1500-1750*, Londra 1970, s. 42-3; Kamen, *The Iron Century*, s. 212-3.

23 W. Kula, *Théorie Economique de Système Féodal*, s. 65-67. Ayrıca bkz., Andrzej Wyczanski, "Tentative Estimates of Polish Rye Trade in the Sixteenth Century", *Acta Poloniae Historica*, IV, 1961, s. 126-7. Kula'nın kullandığı değerler, özgün olarak 18. yüzyılda paylaşım-öncesi Polonya için hesaplanmıştır; ama Kula bunların ortalama olarak 16. yüzyıldan 18. yüzyıla bütün dönem için geçerli olduğunu ima etmektedir. Herhangi bir hasadın ticarileşme endeksi, muhtemelen, safi ürünün % 35-40' kadardı. Tahıl için toplam *piyasada* ihracatın payı böylelikle belki %35-40 kadardı ki, Kula'nın işaret etmiş olduğu gibi epeyce hatırı sayılırdı.

24 Blum, "The Rise of Serfdom in Eastren Europe", s. 830.

masına ve ekilebilir alanın genel olarak genişlemesine yol açtı. *Demesne* arazileri, 1575'ten 1624'e Middle Mark'ta % 50 arttı.[25] Polonya'da, eşraf malikânelerindeki *demesne* köylü tarımı oranı, Orta Çağ Batısı'nda hemen hemen hiç bilinmeyen düzeylere yükseldi.: 1500 ile 1580 arasında bu oran kiralık işgücüne artan bağımlılıkla ilgili olarak ortalama 2'ye 3'le, 4'e 5 arasındaydı.[26] Bir zamanlar varlıklı köylüler tabakası ya da *rolniki* şimdi her yerde ortadan kalkmıştı.

Aynı zamanda Baltık buğday ticareti, yerel toprak sahiplerinin kent-karşıtı eğilimlerini kuşkusuz hızlandırdı. Zira ihracat akışı, onları yerel kentlere bağımlı olmaktan kurtarıyordu: onlar şimdi, kapılarının eşiğinde siyasal olarak özerk kentlerin sıkıntısı olmadan, kendilerine düzenli nakit gelir ve düzenli mamul madde arzı sağlayan bir piyasaya sahiptiler. Şimdi onlar yalnızca mevcut kentlerin bir yana bırakılıp, yabancı tacirler ve yerel toprak sahipleriyle doğrudan iş yapılmasını sağlamak durumundaydılar. Aslında bunu yapmaya da giriştiler. Hollanda denizciliği kısa sürede bütün çavdar trafiğine egemen oldu. Nihai sonuç, her zaman uçlarda kiralık parsellere bölünüp dağılmak eğilimi gösteren Batı'daki özgün *demesne*'lerden çok daha büyük üretim birimlerinin oluşmasına yol açan bir tarımsal sistem oldu: Batı'da fiyat devriminin olduğu yüzyılda ihracat ticaretinin umulmadık kârları, malikanelerde daha büyük çapta üretim örgütlenmesinin maliyetlerini karşılamaya yeterli oluyordu. Üretim kompleksinin merkezi küçük üreticiden yukarı doğru feodal işverene kaydı.[27] An-

25 Kamen, *The Iron Century*, s. 47.

26 A. Maczak, "The Social Distribution of Landed Property in Poland from the 16th Century to the 18th Century", *Third International Conference of Economic History*, Paris 1968, s. 469; A. Wyczanski, "En Pologne. L'Economie du Domaine Nobiliaire Moyen (1500-1580)", *Annales ESC*, Ocak-Şubat 1963, s. 84.

27 S. D. Skazkin, "Osnovnye Problemi tak Nazyvaemovo 'Vtorovo Izdanii Krepostnichestva' v Srednei i Vostochnoi Evrope", *Voprosy Istorii*, Şubat 1958, s. 103-4, düzgün ve titiz bir çalışma. Küçük arazi sahibi eşrafın çok kalabalık olması nedeniyle Polonya'da ortalama malikâne büyüklüğünün istatistik ortalaması çok fazla değildi: 16. yüzyılda 320 dönüm kadar; ama birkaç aristokratik ailenin elinde toplanmış olan kodaman mülklerinin boyutları muazzamdı – kimi zaman yüz binlerce dönüm ve buna eşit sayıda serf.

cak bu sistemin nihai mükemmelleşmesi, 14. ve 15.yüzyılın tarımsal bunalımına Doğu soyluluğunun göstermiş olduğu özgün yapısal tepki ile karıştırılmamalıdır. Bu tepki sınıf güçlerinin bütün dengesi içinde Doğu Avrupa toplumsal formasyonlarının kendi içlerindeki şiddetli toplumsal mücadeleler tarafından belirlenmişti.

Doğu Avrupa'da erken modern çağda pekişmiş olan *manora* dayalı tarım, erken Orta Çağ'da yine de kimi kritik açılardan Batı Avrupa'dan farklıydı. Her şeyden önce, bir tarım sitemi olarak, ekonomik açıdan –kırsal kitleleri toplumsal olarak çok daha fazla ezmesinin bir sonucu olarak– çok daha az dinamik ve verimliydi. Var olduğu üç ya da dört yüzyıl boyunca kaydettiği esas gelişme yaygın oluşuydu. 16. yüzyıldan itibaren, Orta Çağ Batısı'nın toprakları tarıma elverişli hale koymasına benzer olan toprakların tarına açılması, Doğu'nun pek çok yerinde yavaş ve düzensiz bir şekilde ilerledi. Bu süreç, Doğu Avrupa'ya sokulan Pontus step arazileri, yağmacı Tatarların ve gezici Kazakların kötü ünlü yaşam alanları olması gibi, bölgeye özgü bir sorun tarafından büyük ölçüde sürdürüldü. Lehlerin 16. ve 17. yüzyıllarda Volhynia ve Podolia'ya nüfuz etmeleri belki de çağın tek en kârlı tarımsal gelişmesiydi. Nihayet Rusların daha da Doğu'ya doğru geniş el eğmemiş arazileri fethetmesi, geç 18. yüzyılda gerçekleştirilmiş bir şeydi.[28] Aynı dönemde Avusturya'nın yerleşimleri Transilvanya ve Banat'ın geniş alanlarını ilk kez pulluğa açtı. Macar *puszta*'sının büyük kısmı 19. yüzyıla kadar fiilen ürün verebilir tarına açılmadan kaldı.[29] Sonunda Güney Rusya'nın ekime açılması, nicelik olarak kıtanın tarihindeki en büyük tarına açılan alandı ve Ukrayna, sanayi devrimi çağında Avrupa'nın tahıl ambarı olacaktı. Her ne kadar tedrici olsa da, Doğu'da feodal tarımın yaygın bir şekilde genişlemesi, böylelikle sonunda muhteşemdi. Ama hiçbir zaman örgütlenmede ve verimlilikte aynı gelişme sağlanamadı. Kırsal ekonomi teknolojik olarak geri kaldı; Orta Çağ Batı-

28 Bu önemli yerleşme için McNeil'in değerlendirmelerine bakınız: *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, s. 192-200.

29 Don Hollander, "The Great Hungarian Plane", s. 155-61.

sı'nın temsil ettiği türden herhangi bir önemli yenilik hiçbir zaman yaratılamadı ve çoğu kez Batı'nın erken atılımlarına adapte olmakta bile çoğu kez sürekli bir direnç gösterildi. Böylece kaba taslak *podseka*, ağaç kesip tarla yapma işi, Muskovy'de 15. yüzyıla kadar başat olarak kaldı; üç-tarla sisteminin devreye sokulması 1460'lardan önce gerçekleşmedi.[30] Kulaklı demir pulluk Doğu'nun Alman kolonizasyonu tarafından etkilenmemiş bölgesinde uzun süre bilinmedi; ahşap kara saban ya da *soka*, 20. yüzyıla kadar Rus köylüsünün normal aletiydi. Aydınlanma çağında Balkanlar'a mısırın ithal edilmesine kadar, hayvan yemi sıkıntısı içinde, hiçbir yeni ürün geliştirilmedi. Sonuç, Doğu feodal tarımının verimliliğinin genel olarak pek perişan olduğuydu. Tahıl rekoltesi 19. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, hâlâ 1'e 4 civarındaydı; ya da başka bir deyişle, Batı Avrupa'da 13. yüzyılda ulaşılmış ve 16. yüzyıla gelindiğinde aşılmış düzeylerdeydi.[31]

Doğu Avrupa'nın çağlara ait gerileyişi böyle oldu. Bu ilkel performansın, feodalizmler arası standartlara göre, temel nedeni Doğu serfliğinin doğasında aranmalıdır. Üretimin kırsal ilişkileri, Batı'da mevcut olan, belirleyici marj köylü özerkliği ve verimliliğine hiçbir zaman olanak vermedi: Doğu Avrupa senyörlüğünü temsil eden ekonomik, adli ve kişisel lordluğun yeknesak bir şekilde yoğunlaşması bunu önledi. Sonuç çoğu kez, Batı'daki herhangi bir şeye benzemeyen, *demesne*'nin kiracıların alanına oranında ortaya çıktı; Polonya'daki *szlachta*, Orta Çağ Batısı'ndakilerin iki ya da üç katına ulaşıyor ve sistemli bir şekilde kiracılar *folwarky*'lerinin boyutlarını kırsal tükenmenin sınırlarına itiyordu. Hizmet yükümlülükleri de aynı

30 A. N. Sakharov, "O Dialektike Istoricheskovo Razvitiya Russkovo Krest'yantsva", *Voprosy Istorii*, 1970, no. 1, s. 21; Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, s. 85.

31 B, H. Slicher Van Bath, "The Yields of Different Crops (Mainly Cereals) in Relation to the Seed c. 810-1820", *Acta Historiae Neerlandica*, II, 1967, s. 35-48 ve devamındaki çözümlemeye bakınız. Van Bath buğday rekoltesini dört tarihsel verim düzeyinde sınıflandırmaktadır: A aşaması ortalama 1'e 3; B aşaması 1'e 3'le 1'e 6; C aşaması 1'e 6 ile 1'e 9 ve D aşaması 1'e 9'un üzerinde. B'den C'ye geçiş Batı Avrupa'nın pek çok yerinde 1500'den önce oldu; oysa Doğu Avrupa'nın pek çok yeri 1820'lerde hâlâ B aşamasındaydı.

şekilde Batı'da bilinmeyen düzeylere zorlanıyordu – ilke olarak Macaristan'da "sınırsız" ve Polonya'da uygulamada haftada beş ya da altı gün.[32] Bu süper senyör sömürüsünün en çarpıcı etkisi, daha önceki feodal tarımın verimlilik yapısını tersine çevirmesi oldu. Batı'da rekolte her zaman *demesne*'de köylü arazilerinden fazla olurken Doğu'da köylü arazileri tipik olarak çoğu kez aristokratik *demesne*'lerden daha verimliydi. 17. yüzyıl Macaristan'ında köylülerin rekoltesi kimi zaman malikanelerin rezervlerinden iki kat fazlaydı.[33] Polonya'da eşrafın bir araya toplanmasıyla iki kattan fazla büyüyen *demesne*'ler fiili gelirlerini üçte birden biraz fazla artırabiliyorlardı; serfler bu şekilde zorlanınca, çıktıdaki düşüş bu kadar keskindi.[34] Doğu feodalizminin –tüm tarihsel gelişmesini baskı altına alan ve tanımlayan– sınırları, emeğin toplumsal örgütlenmesinin sınırlarıydı: kırsal üretim güçleri, nispeten, doğrudan üreticinin sömürülmesinin türü ve derecesinin dar sınırları içinde sıkışıp kalmıştı.

Engels ünlü bir pasajda, geç Orta Çağlar ve erken Modern çağda Doğu Avrupa'da, *manor*'un tepkisini "ikinci serflik" olarak kaydetmişti.[35] Doğu feodalizminin yolunu kesin tarihsel bağlamına oturtabilmek için bu formüle edişin müphemliğini açıklığa kavuşturmak gereklidir. Eğer bu, serfliğin Doğu Avrupa'da, yoksulları taciz etmek için geri dönen bir şey olduğu anlamına geliyorsa, terim düpedüz yanlıştır. Görmüş olduğumuz gibi, gerçek serflik Avrupa'da daha önce hiç var olmamıştı. Öte yandan, eğer bu Avrupa'nın iki farklı serflik dalgasını, birincisi Batı'da (9-14. yüzyıllar) ve daha sonra diğeri Doğu'da (15-18. yüzyıllar) tanıdığı anlamına geliyorsa o zaman bu kıtanın gerçek tarihsel gelişmesine uyan bir formüldür. Bu formül-

32 Zs. Pach, *Die Ungarische Agrarentwicklung im 16-17 Jahrhunderts - Abbiegung von Westeuropäischen Entwicklungsgang*, Budapeşte 1964, s. 56-58; R. F. Leslie, *The Polish Question*, Londra 1964, s. 4.

33 Kamen, *The Iron Century*, s. 223.

34 De Maddalena, *Rural Europe 1500-1750*, s. 41.

35 Marx-Engils, *Selected Correspondence*, s. 355. Engels burada Mark hakkındaki yazısını ima eder ki, bu yazıda açıkça ifadenin, bu şekilde tanımlanan sürece, Almanya'nın tümünü –yanlış olarak– dahil ettiği ilk yorumundan yana görünür (*Werke*, XIX, s. 317-30).

le, Doğu serfliğine bakılan normal görüş açısını *tersine çevirebiliriz*. Geleneksel olarak bu tarihçiler tarafından, Doğu'da *manor*'un tepkisi görülmeden var olan önceki özgürlüklerden yeni döneme özgü bir geriye dönüş olarak sunulmuştur. Ancak gerçek odur ki, bu özgürlüklerin bizzat kendisi, Doğu'da tedrici, yerel bağımlı feodalleşmenin *kesintiye uğratılmasıydı*. Zira Bloch'un "bağımlılık ilişkilerinin artması" dediği şey, Batı'nın Elbe'nin ötesine doğru yayılması ve de Rusya'nın Oka ve Volga'ya yerleşmeye başlamasının bunu aniden ve geçici olarak durdurmasından önce çoktan başlamıştı. Doğu'da geç 14. yüzyıldan itibaren başlayan *manor* tepkisi, daha uzun bir perspektif içinde böylelikle, dışarıdan engellenmiş ve iki ya da üçyüzyıl yolundan saptırılmış tutarlı bir feodalizme doğru otokton bir yolculuğun *yeniden başlatılması* olarak da görülebilir. Bu yolculuk daha sonra başlamış ve görmüş olduğumuz gibi, her şeyden önce arkasından özgün bir "sentez" gelmediği için, Batı'dakinden çok daha yavaş ve duraksamalı olmuştur. Ancak onun ilerleyişinin açıklayıcı çizgisi, nihayet, bir zamanlar Orta Çağ Batısı'nın daha az kentleşmiş ve daha geri bölgelerinde var olandan farklı olmayan bir toplumsal düzene işaret eder görünüyordu. Bununla birlikte, 12. yüzyıldan itibaren kendi içinden gelişen saf bir evrim bir daha asla mümkün olmadı. Doğu'nun kaderi, Batı'nın müdahalesiyle, önce ve paradoksal olarak köylülüğün daha fazla özgürleşmesine ve daha sonra uzun bir depresyonun ortak ateşten gömleğine doğru değiştirilmiş oldu. Nihayet, *manor*laşmaya dönüşün kendisi araya giren tüm o tarih tarafından belirlendi ve etiketlendi ki, o andan itibaren, eğer görece tecrit edilmişlik içinde gelişmiş olsaydı olabileceği yerden geri döndürülemez bir şekilde başka bir şey olurdu. Ne olursa olsun, Doğu ve Batı arasındaki temel uzaklık hep var oldu. Doğu Avrupa tarihi, başlangıcından itibaren, Batı Avrupa gelişmesinden esas itibariyle farklı bir geçiciliğin içine yuvarlanmış oldu. Çok daha sonra "başlamış" ve bu nedenle Batı ile kesişmesinden sonra bile, kıtanın başka yerlerinde yaşanmış ve geride bırakılmış bir ekonomik düzene doğru daha önceki bir evrimi yeniden başlatabilmişti. Avrupa'nın zıt bölgelerinin kronolojik

olarak bir arada yaşaması ve coğrafi olarak artan karşılıklı nüfuzu, her ikisinin basit bir eş zamanlılığı hayalini yaratmaktadır. Aslında, Batı tam ondan kurtulduğu sırada, Doğu bağımlı gelişmenin bütün tarihsel çevrimini izlemek zorundaydı. Sonunda, Avrupa feodalizminin genel krizinin ekonomik sonuçlarının iki bölgede birbirine tamamen zıt olmasının en derindeki nedeni budur: Batı'da yükümlülüklerin ödeme şeklinin değiştirilmesi ve serfliğin solması; Doğu'da *manor*'un tepkisi ve serfliğin aşılanması.

5

Tuna'nın Güneyi

Tarihsel evrimi, onu Doğu Avrupa'nın geri kalan kısmından ayıran farklı bir alt-bölgenin de tartışılması gerekiyor. Balkanlar'ın, kıtayı ortasından geçen büyük bölünmeyle çapraz ilişkileri açısından, simgesel olarak İskandinavya'ya benzeyen bir yöre olduğu söylenebilir. Gerçekten de Avrupa'nın kuzey-batısı ve güney-doğusunun kaderleri arasında garip bir ters simetri mevcuttur. İskandinavya'nın Batı Avrupa'da Roma İmparatorluğu ile hiçbir zaman bütünleşmemiş başlıca bölge olduğunu ve bu nedenle de geç Antikitenin çözülen köleci üretim biçimiyle, Latin Batı'ya egemen olan Germen kabilelerinin engellenmiş ilkel-komünal üretim biçimi arasındaki "sentez"e hiçbir zaman katılmadığını görmüştük. Bununla birlikte, yukarıda açıklanan nedenlerle uzak Kuzey, ortak "Batılı" (*occidental*) matriksten başlangıçtaki uzaklığının kalıcı formlarını korumakla birlikte, eninde sonunda Batı feodalizminin yörüngesine girdi. Doğu Avrupa'nın uzak güneyinde zıt bir sürecin izi sürülebilir. Zira, eğer İskandinavya sonunda Batı feodalizminin bir çeşidini, Antikitenin kentsel-emperyal mirası *olmadan* üretebilmişken, Balkanlar, feodalizmin istikrarlı bir çeşidini, Roma'nın halefi olan devletin metropoliten varlığına *rağmen* geliştirmeyi başaramamıştır. Bizans, Güney-doğu Avrupa'da, büyük kentleri, emtia ticareti ve

köleliği ile Adrianople (Edirne) Savaşı'ndan sonra yedi yüz yıl merkezî bürokratik bir imparatorluk sürdürmüştü.

Bu süre içinde Balkanlar'da birbirini izleyen barbar istilaları, sınır ihtilafları ve bölgesel değişiklikler oldu. Yine de, Batı'da olduğu gibi, iki dünyanın nihai bir kaynaşması, Avrupa'nın bu bölgesinde hiçbir zaman meydana gelmedi. Gelişmiş bir feodalizmin ortaya çıkmasını hızlandırmak bir yana, Bizans'ın mirası fiilen onu bozar göründü: Doğu Avrupa'nın Tuna'nın güneyindeki tüm alanı, görünüşteki daha gelişmiş çıkış noktasıyla, ekonomik, siyasal ve kültürel olarak, kuzeyindeki, daha önce hiçbir kent uygarlığı ya da devlet formasyonu deneyimi olmayan geniş, boş arazilerin gerisine düştü. Doğu Avrupa'nın tüm çekim merkezi onun kuzeydeki düzlüklerine kaydı; o kadar ki, Balkanlar üzerinde daha sonraki Osmanlı yönetim dönemi, pek çok tarihçiyi zımnen burayı tümüyle Avrupa'dan dışlamak ya da onu aradaki bir sınıra indirgemeye yöneltti. Bununla birlikte, nihayet Türk fethiyle sonuçlanan uzun toplumsal süreç, Avrupa tarihinin sunduğu "formasyonlar laboratuvarı" için, büyük bir aslî merak uyandırmaktadır: tam da seküler durgunluk ve gerileme gibi gayritabii bir sonuç ortaya koyduğu için. Balkan bölgesinin kendine özgülüğü konusunda iki soru ortaya atılmıştır. Klasik Roma İmparatorluğu'nu bu kadar uzun süre devam ettiren Bizans Devleti'nin doğası neydi? Bizans'la, yarımadayı 6. yüzyıldan itibaren fetheden ve daha sonra oraya yerleşen Slav ve Turanlı barbarlar arasındaki mücadelede Batı'daki türden kalıcı bir feodal sentez neden hiçbir zaman meydana gelmedi?

Batı'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, bir kez imparatorluğun gelişmesi durdurulduktan sonra, esas itibariyle Slav üretim biçiminin dinamiği ile onun zıddı tarafından belirlenmiştir. Doğu'daki değil de Batı'daki imparatorluğun, 5. yüzyılda neden çöktüğünün temel nedeni, Roma'nın İtalya, İspanya ve Galya'yı fethetmesiyle yaygın köle tarımının doğal yaşam alanını orada bulmuş olmasıdır. Zira burada, yeni bir Latin kurumu olan köle *latifundium*'una direnecek ya da onu değiştirecek herhangi bir olgun eski uygarlık yoktu. Böylece köleci üretim biçiminin insafsız mantığı en tam ve en öldürücü ifadesini hep Batı

eyaletlerinde buldu ve sonunda tüm imparatorluk yapısını zayıflatıp çökertti. Öte andan Doğu Akdeniz'de Roma istilası hiçbir zaman benzer bir *tabula rasa* üzerine inşa edilmedi. Aksine, Helenistik dönemin büyük Yunan yayılma dalgasının yoğun bir şekilde iskân ettiği ticaret kentleriyle, bir kıyı ve denizcilik çevresiyle karşılaştı. Doğu'nun temel toplumsal ekolojisini belirleyen, daha sonraki Roma kolonizasyonunun Batı'da yapacağı gibi, işte bu önceki Yunan kolonizasyonuydu. Bu Helenistik yapının iki kritik özelliği –görmüş olduğumuz gibi– kentlerin görece yoğunluğu ve de kırsal mülkiyetin nispî ılımlılığı idi. Yunan uygarlığı, kentsel ve ticari gelişmesi Roma'nınkinden daha kendiliğinden ve çok merkezli olsa da, tarım köleliğini geliştirmiş ama onun *latifundium* sistemi içinde yaygın örgütlenmesini sağlamamıştı. Bu özgün farklılık dışında, Roma'nın Akdeniz'i birleştirmesinden sonra ticaret kaçınılmaz olarak zaten Pers İmparatorluğu'nun ve Kızıl Deniz'in sınırları boyunca, Atlantik'in sınırları içinde olduğundan daha yoğundu. Bunun sonucu olarak, Roma kurumu olan büyük köleci mülkler, Batı'da olduğu boyutlarda Doğu eyaletlerinden hiçbir zaman kök salmadı: ortaya çıkışı her zaman, küçük köylü mülkiyetinin Pön savaşları sonrası İtalya'da olduğu hiçbir zaman vahşice zayıflatılmamış ve arkasında kentsel canlılığın daha uzun ve daha yerli bir geleneği olan Helenistik dünyanın inatçı kentsel ve kırsal yapısınca yumuşatıldı. Doğu Akdeniz'in tahıl ambarı olan Mısır'ın heybetli Apion köle sahipleri vardı ama yine de esas itibariyle bir küçük mülk sahipleri bölgesi olarak kaldı. Böylece tüm köleci üretim biçimi ve onun emperyal üstyapısı için kriz zamanı geldiğinde, bunun sonuçları, Doğu'da kölelik her zaman daha sınırlı olduğu için, çok daha hafif oldu. Doğu eyaletlerinin toplumsal formasyonunun içsel dayanıklılığı bu nedenle imparatorluğun başat üretim biçiminin yapısal çöküşüyle o kadar sarsılmadı. 4. yüzyıldan itibaren kolonluğun (*colonate*) gelişmesi daha az belirgindi; büyük toprak sahiplerinin imparatorluk devletini yıkma ve askersizleştirme gücü daha az korkunçtu; kentlerin ticari refahı daha az gölgelendi.[1] Batı'yı yıkan

1 Yukarıda Roma başlıklı 4. bölümün sonlarına bakınız.

barbar istilalarına karşı direnmede Doğu'ya gücünü veren bu siyasal derli topluluk ve kararlılıktı. Attila ve Alaric döneminde varlığını sürdürmesini açıklamak için sık sık ileri sürülen stratejik avantajları aslında son derece güvenilmezdi. Bizans, deniz savunması nedeniyle Roma'ya göre çok daha korumalıydı; ama aynı zamanda barbar akınlarının menziline çok daha yakındı. Hunlar ve Vizigotlar, saldırılarına Galya ya da Noricum'da değil Moesia'da başladılar ve imparatorluk süvarisinin ilk yıkıcı yenilgisi Trakya'da meydana geldi. Got Gaina'lar Doğu askerî komutasında, aynen Vandal Stilicho'nun Batı'da elde ettiği gibi önemli ve riskli bir pozisyon elde ettiler. Bizans İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesini belirleyen coğrafya değil, ama Batı'dan farklı olarak, dış düşmanları püskürtmeyi ya da asimile etmeyi başararan, toplumsal yapıydı.

Doğu İmparatorluğu için belirleyici sınav, 7. yüzyılda, pusulanın farklı noktalarından, sıralaması Batı İmparatorluğu'nun hiçbir zaman karşılaşmadığı kadar çok daha amansız bir tehdidi temsil eden üç büyük saldırı karşısında neredeyse boyun eğdiği zaman geldi: Balkanları Slav-Avarların istilası; Anadolu'nun ortalarına kadar gelen Pers harekâtı ve nihayet ve Arapların Mısır ve Suriye'yi kesin olarak fethetmesi. Bizans bu üçlü ateşten gömleğe karşı, gerçek çapı ve doğası hâlâ tartışma konusu olan ani bir toplumsal harekete geçişle karşı koydu.[2] Bu dönemin yıkıcı savaş istilalarından taşra aristokrasisinin büyük ölçüde zarar gördüğü ve orta ve muhtemelen büyük mülkiyetin mevcut yapısının düzeninin bozulduğu ve karışıklığa sürüklendiği açıktır: hatta bu durum, ordu saflarındaki isyancıların ürünü olan, tahtı zorla ele geçirmiş Phocas'ın saltanat dönemi için özellikle geçerli olabilir.[3] Geç Roma kolonluk siste-

2 Bu dönemin klasik yorumu, G. Ostrogorsky'nin, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, s. 92-107, 133-7; P.Charanis, "On the Social Structure of the Later Roman Empire", *Byzantion*, XVII, 1944-5, s. 39-57'de bulunabilir. Bu yorumun temel yönleri son yıllarda ciddi olarak eleştirilmiştir: aşağıdaki 5 numaralı dipnota bakınız

3 İstilaların etkisi konusunda bkz. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 134. Sovyet tarihçileri Phocas olayını vurgulamak için öne çıkarmışlardır: örneğin bkz., M. Ya. Siuziumov, "Nekotorye Problemy Istorii Vizantii", *Voprosy Istorii*, Mart 1959, no. 3, s. 101.

miyle yerleştirilen köylülerin toprağa bağlanmasının Bizans'ta giderek yok olduğu ve arkasında, devlete karşı kolektif mali sorumlulukları olan ve bireysel özel arazilerden oluşan geniş bir özgür köy toplulukları kitlesi bıraktığı da eşit derecede açıktır.[4] Her ne kadar kesin olmasa da, Heraclius zamanında imparatorluk sistemi içinde Bizans *themata*'larında savaşmak karşılığında geçimleri için devletten çiftlik elde eden daha radikal bir arazi mülkiyeti paylaşımının varlığı da mümkündür.[5] Her halü kâr-

4 E. Stein, "Paysannerie et Grands Domaines dans l'Empire Byzantin", *Recueils de la Societé Jean Bodin, II, Le Servage*, Brüksel 1959, s. 129-33; Paul Lemerle, "Esquisse pour une Histoire Agrarie de Byzance: Les Sources et Les Problemès", *Revue Historique*,119, 1958, s. 63-5.

5 Orta-Bizans çalışmalarının temel *vexata quaestio*'su budur. Stein'in ve Ostrogorsky'nin –uzun süredir kabul edilen bir ortodoksluk– *thema* sistemini kurarak asker-köylülük yaratan bir tarım reformu yapmanın sorumluluğunun Heraclius'a ait olduğu tezi, artık ciddi kuşkuyla karşılanmaktadır. Lemerle bunu üçlü bir eleştiriye tâbi tutmuştur; önce, Heraclius'un *thema* sistemini kurduğuna dair gerçek bir kanıt hiç yoktur (onun saltanatından sonra 7. yüzyıl içinde tedricen gelişmiştir). İkinci olarak, "askerî araziler" ya da *strateia*, 10. yüzyıldan önce hakkında herhangi bir belgenin bulunmadığı, daha da sonraya ait bir gelişmedir. Ve üçüncü olarak, bu arazilere sahip olanlar aslında hiçbir zaman askerlerin kendileri değildi ve yalnızca savaşta bir süvariyi finansal olarak desteklemek yükümlülüğü altındaydı. Bu eleştirinin etkisi, Heraclius'un saltanatının gerek tarımsal, gerekse askerî alanda yapısal önemini bir tarafa bırakması ve Bizans kırsal kurumlarında, o zamana kadar sanıldığından daha fazla bir devamlılık olduğunu ileri sürmesindendir. Bkz. P. Lemerle, "Esquisse pour une Histoire Agrarie de Byzance", *Revue Historique*, cilt 119, 1958, s. 70-4, cilt 120, s. 43-70 ve "Quelques Remarques sur la Règne d'Heraclius", *Studi Medievali*, I, 1960, s. 347-61. Askerî sorun üzerine benzer görüşler, A. Pertusi, "La Formation des Thèmes Byzantins", *Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Münih 1958, s. 1-40 ve W. Kaegi, "Some Reconsiderations on the Themes (Seventh-Ninth Centuries)", *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft*, XVI, 1967, s. 39-53'de geliştirilmiştir. Ostrogorsky Pertussi'nin yukarıda anılan (*Berichte*, s. 1-8) 1958 raporuna *Korreferat*'iyla hızlı karşılık vermiş ve "L'Exarchat de Ravenne et l'Origine des Thèmes Byzantins", *VII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1960, s. 99-110'da, Ravenna ve Kartaca Batı valiliklerinin (*Exarchates*) 6. yüzyılda ortaya çıkışının, kısa bir süre sonra kurulan *thema* sistemini haber verdiğini iddia etmiştir. Ostrogorsky, Lemerle'nin görüşlerini, "Eshchyo Raz ob Agrarnykh Otnosheniyakh v Vizantii IV-Xi vv", *Vizantiiiskii Vremennik*, 1959, XVI, I, s. 92-113'te reddeden Sovyet Bizantinisti A. P. Kazhdan'dan yana bir destek sağlamıştır. *Thema* sisteminin kökeni üzerine olan tartışma, büyük ölçüde, Heraclius'un döneminden iki yüz yıl kadar sonra yazan bir tarihçi, Theophanes'te geçen tek bir ifadenin anlamı üzerinde dönmektedir ve dolayısıyla öyle kolay çözüleceğe benzememektedir. Lemerle'nin orta-Bizans çağında artan köylü özgürlüğünün esas

da, önce Perslerin yenilmesini sağlayan ve daha sonra –Bizans'a karşı olan sadakatleri dinsel bir muhalefet tarafından tüketilen, Mısır ve Suriye'nin ilk ele geçirilmesinden sonra– Arapları Toroslar'da durduran, esaslı askerî bir kendine gelme söz konusuydu. Bir sonraki yüzyılda, Isauria hanedanı, Arap donanmaları karşısında Bizans'a denizde üstünlük sağlama yeteneği olan ilk nizami imparatorluk donanmasını kurdu ve Güney Balkanlar'ın yavaşça yeniden fethine başladı. Bu siyasal yenilenmenin toplumsal temelleri açıkça imparatorluk içinde köy özerkliğinin köylü zemininin, ister doğrudan *thema* sistemiyle kolaylaştırılmış olsun ya da olmasın, genişlemesinde yatar: daha sonraki imparatorların, devlet için olan mali ve askerî değerleri açısından küçük mülk sahibi toplulukları koruma konusundaki aşırı titizlikleri bu konuda kuşkuya hiç yer bırakmaz.[6] Böylece Bizans, Batı'nın Karanlık Çağları'nda, küçülmüş bir arazi ama klasik Antikitenin bozulmamış tüm üstyapısal görkemli görünüşüyle varlığını korudu. Kent hayatının ciddi olarak son bulması söz konusu olmadı;[7] lüks imalat devam etti; taşımacılık az da olsa iyileştirildi ve hepsinden önemlisi imparatorluk devletinin merkezi yönetimi ve yeknesak vergilendirmesi varlığını korudu – Batı'nın karanlığında uzaktan görünen bir birlik ekseni. Bu başarının en açık göstergesi sikkelerdir: Bizans altını *besant* Akdeniz'de dönemin en evrensel standardı oldu.[8]

---

itibariyle Slav göçlerine bağlı olduğu, imparatorluk içindeki işgücü kıtlığı sorununu çözdüğü ve dolayısıyla toprağa bağlamayı gereksiz kıldığı şeklindeki kendi önerisi, bunu *thema* sistemine bağlamaktan çok daha az ikna edicidir.

6 Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 272-4, 306-7.

7 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar kadar kentlerin kaderi, bir başka tartışma odağıdır. Kazhdan bu çağda kentlerin etkili bir şekilde çöktüğünü ileri sürmektedir: "Vizantiiskie Goroda v VII-IX vv", *Sovietskaya Arkheologiya*, cilt 21, 1954, s. 164-88; ancak bu betimleme, abartmalı olduğu gösterilerek, Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 13, 1959, s. 47-66 ve Siuziumov, "Vizantiiskii Gorod (Seredina VII-Seredina IX v.)", *Vizantiiskii Vremennik*, 1958, XIV, s. 38-70 tarafından başarılı bir şekilde değiştirilmiştir.

8 R. S. Lopez, "The Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History*, XI, Yaz 1951, no. 3, s. 209-34. Lopez, Bizans para istikrarının, dengeli bütçeler ve iyi örgütlenmiş ticarete tanıklık ederken, zorunlu olarak pek fazla ekonomik büyüme anlamına gelmediğine işaret etmektedir. Bu çağda Bizans ekonomisi büyük ölçüde durağan olabilir.

Ancak bu canlanma için yıkıcı bir bedel ödendi. Aslında Bizans İmparatorluğu, yeni bir çağda varlığını koruyabilmek için Antikitenin yükünden kurtuldu ama bu dinamik olarak o çağı aşmak için yeterli değildi. Köleci ve feodal üretim biçimleri arasında sıkıştı kaldı; sonunda yalnızca yok olmasına yol açacak olan toplumsal bir çıkmaz içinde ne birine geri dönebildi, ne de diğerine geçebildi. Zira, bir yanda genelleşmiş bir köle ekonomisine dönüşün yolu kapanmıştı: böyle bir şeyi yeniden yaratmak için gerekli tutsak işgücü yalnızca muazzam bir imparatorluk genişleme programıyla mümkün olabilirdi. Aslında Bizans Devleti, hem Avrupa'da hem de Asya'da kaybettiği toprakları geri almak için sürekli girişimlerde bulundu ve seferleri ne zaman başarılı olduysa, askerler ganimetlerini beraberlerinde getirdikçe, en önemlisi erken 11. yüzyılda II. Basileios'un Bulgaristan fetihleriyle, imparatorluk içindeki köle stoku aniden arttı. Üstelik ayrıca, barbar kölelerin sürekli Güney'e, hem Bizans İmparatorluğu'na hem de Arap imparatorluklarına ihraç edildiği ve muhtemelen Konstantinopolis'in temel tedarikçisi Kırım'da uygun pazarlar vardı.[9] Ancak her iki kaynak da, Roma'nın zenginliklerini yaratan büyük çullanmalarla karşılaştırılamazdı. Kölelik Bizans'ta hiçbir şekilde ortadan kalkmadı ama tarımında asla belirleyici olmadı. Ne ki aynı zamanda, Doğu'yu Batı'nın akıbetinden korumuş olan kırsal çözüm –küçük toprak mülkiyetinin büyük malikâneler altında birleştirilmesi– kaçınılmaz olarak yalnızca geçici bir çözüm olduğunu kanıtladı: taşralı yönetici sınıfların bağımlı kolonluğa yönelişi 6. ve 7. yüzyıllarda geri püskürtüldü ama 10. yüzyıla gelindiğinde kendisini bir kez daha acımasız bir şekilde yeniden gösterdi. "Makedonya" hanedanının emirnameleri köylü arazilerine amansızca el konulmasını ve yoksulların dönemin kırsal kodamanları, *dunatoi* ya da "güçlü olanlar" tarafından ezilmesini tekrar tekrar lanetliyordu. Toprakların yerel oligarşilerin elinde top-

9 A. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la Vie des Esclaves dans le Monde Byzantin*, Atina 1950, s. 29; R. Browning, "Rabstvo v Vizantiiskoi Imperii (600-1200 gg)", *Vizantiiskii Vremennik*, 1958, XIV, s. 51-2. Browning'in makalesi bu konudaki en iyi sentezdir.

lanması, merkezî imparatorluk devleti tarafından şiddetle engelleniyordu çünkü, geç Roma *patrocinium* ve kolonlarının yapmış olduğu gibi kırsal nüfusu kamu yönetimi alanından çıkartarak devletin askere alma ve vergi toplama rezervlerini tehdit ediyordu: kırsal alanda senyörlere yardımcı bir sistem, her yerde imparatorluk otoritesi uygulayacak kentsel askerî ve mali mekanizmanın sonunun gelmesi demekti. Ancak birbirini izleyen imparatorların, *dunatoi*'nin gücünü kısıtlama girişimleri, zorunlu olarak nafile olduğunu kanıtladı; zira, emirnamelerini yerine getirmekle görevli yerel yönetimin kendisi, nüfuzunu sınırlandırmak niyeti taşıdıkları aynı ailelerden gelme kişilerle doldurulmuştu.[10] Böylece kırsal alanda yalnızca ekonomik kutuplaşma devam etmekle kalmadı; *themata* askerî şebekesinin kendisi de giderek yerel kodamanlar tarafından ele geçirildi. Başlangıçtaki sağlam hayatiyetinin koşulu olan merkeziyetçi olmayışı artık, bir kez özgün küçük mülkiyet temeli yıkıldıktan sonra, taşralı egemen takımlarının bunu ele geçirmesine yardımcı oluyordu. Bizans'ın 7. ve 8. yüzyıllardaki yenilenmesinin gerçekleştirdiği eski antik formların istikrara kavuşması, böylelikle kırsal ekonomide ve toplumda giderek ortaya çıkan bir proto-feodal çözülmeye eğilim göstererek bir ara çözüme ulaşıyordu.

Öte yandan, Antikitenin karakteristiği olan toplumsal formasyon türüne herhangi bir şekilde kalıcı geri dönüşün olanaksızlığı karşısında, gelişmiş bir feodalizme doğru ilerleme de eşit derecede engellenmişti. Bizans otokrasininin yüksek bürokratik aygıtı, Iustinianos'tan sonraki beş yüzyılda esas itibariyle değişmeden kaldı: Konstantinopolis'teki merkezileşmiş devlet makinesi, hiçbir zaman imparatorluk toprakları üzerindeki idari, mali ve askerî egemenliğinden vazgeçmedi. Evrensel vergilendirme ilkesi, her ne kadar 11. yüzyıldan sonra uygulamada giderek daha sık sapmalar olduysa da, hiçbir zaman

10 *Dunatoi*'nin ekonomik ve siyasal gücünün artışı, bütün modern Bizans tarihçileri için ortak bir temadır: en iyi değerlendirmelerden birisi hâlâ en eski ve pek çok açıdan öncü bir çalışma olandır: C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig 1894, s. 52-61.

çökmedi. Geç Antik Devletin ekonomik işlevleri böylece hiçbir zaman ortadan kalkmadı. Gerçekten de, yeterince önemli bir nokta olarak, kalıtsal kölelik, Roma'da olduğu gibi, devlet imalat sektöründe egemen olarak kaldı ve bu sektör üstelik onu hem Bizans ihracat ticareti hem de tedarik sanayileri için tekelci ayrıcalıklardan yararlandırdı.[11] Antikitenin işareti olan köleci üretim biçimi ile imparatorluk devlet üstyapısı arasındaki ilginç samimi bağlantı böylece Bizans'ın ta çöküş yıllarına kadar devam etmiş oldu. Üstelik, ekonominin özel sektöründeki köle-işgücü hiçbir şekilde ihmal edilebilir gibi değildi; yalnızca zenginler için ev hizmetlerinin büyük kısmını temin etmekle kalmadı, fakat ayrıca büyük malikânelerde 12. yüzyıla kadar kullanıldı. Bugün Bizans İmparatorluğu'ndaki tarımsal köleliği istatistik olarak belirlemek mümkün olmasa da, yine de kırsal ilişkiler üzerindeki yapısal etkisinin ihmal edilebilir olmadığını tahmin etmek mümkündür: zira hem geç Bizans tarihi boyunca bağımlı kiracı *paroikoi*'nin ödemiş olduğu hizmet yükümlülüklerinin görece düşük düzeyi hem de *demesne* işletmeciliğinin görece büyük boyutları, kırsal kodamanlar sınıfını için, fiili oluş derecesi münferit olsa bile, köle emeğinin amade oluşunun bir fonksiyonu olabilir.[12] Böylece, nüfuzlu bir imparatorluk bürokrasisi ve bakiye köle ekonomisi, kırsaldaki arazinin feodal sömürülmesi ve senyör ayrımcılığı doğrultusundaki sınıf kutuplaşması eğilimlerini sürekli engelledi. Üstelik aynı nedenlerle, kentler de hiçbir zaman bir Orta Çağ komününe doğru gelişme fırsatı bulamadılar. Bir zamanlar erken Roma İmparatorluğu'nun hücreli temeli olan kentlerin beledî özerkliği, her ne kadar Doğu'da bir varlık sürdürse de, Batı İmparatorluğu'nun yıkıldığı sırada çoktan ciddi olarak gerilemişti. Bununla birlikte, Bizans *thema* sisteminin kurulması, kent hayatı zaten giderek başkentin ve sarayın ağırlığı altında nefes alamazken kentlerin yerel olarak siyasal anlamda rütbe tenziline yol açtı. Kentsel özerkliğin bütün emareleri, VI. Leo'nun, uzunca bir tarihse süreci tamamlayan bir emirnamesiyle resmen ip-

11 Browning, "Rabstvo", s. 45-6.

12 Browning, "Rabstvo", s. 47.

tal edilmişti.[13] Böyle bir arka plana dayanan Bizans kentleri –bir kez antik ayrıcalık biçimlerini kaybedince– imparatorluk sistemi içinde bir daha asla feodal özgürlük biçimlerini kazanamadı. Otokratik devletin baskıcı çerçevesi içinde hiçbir kentsel özgürlük ortaya çıkmadı.

Hükümranlığın herhangi radikal bir şekilde parsellenişinin söz konusu olmadığı bir durumda Batı türü kentsel dinamik yapısal olarak olanaksızdı. Bizans'ta feodal bir gelişme yolunun açılması, hem kentte hem de kırda, onun geç klasik kurumsal yapısı ve onunla eş değerli altyapısı tarafından engellendi. Bu çıkmazın aydınlatıcı bir göstergesi, Bizans İmparatorluğu'nun monarşi ve aristokrasisinin hukuki doğasıydı. Acı sonuç açısından, imparatorluk tahtı hiçbir zaman, sonunda popüler meşruiyet ne kadar güçlü olmuş olsa da, kutsanmış bir hanedanın kalıtsal mülkü olmadı; teknik olarak her zaman, Augustus'un o eski günlerinde başlamış olan yerde – Senato, Ordu ve Konstantinopolis halkının resmî ya da farazi yatırım haklarını kullandığı seçimlik bir makam olarak kaldı. İmparatorluk bürokrasisinin yarı-ilahi zirvesi, altındaki aynı kökten gelen görevlilerle birlikte gayrişahsî bir işlevin makamıydı ve aynı cümleden olarak, feodal Batı'daki şahsi krallıktan farklıydı. Yönetici devlet aracılığıyla hükmeden bu soyluluk, Batı'nın lord senyörlerinden daha az bağımsız değildi. Kalıtsal bir unvan sistemi Bizans'ta hiçbir zaman kristalleşmedi: payeler, geç Roma çağında olduğu gibi, imparatorluktaki resmi görevler karşılığında veriliyordu ve ikinci kuşağa geçmiyordu. Aslında, aristokratik aile adı (unvanı) sisteminin bile gelişmesi (komşu Ermenistan ve Gürcistan'daki tam gelişmiş mertebe sisteminin daha saf senyörlük toplumuyla tam bir tezat teşkil edecek şekilde) geç oldu.[14] Giderek metropolitan devletin dokusunu bozan

13 Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 13, 1959, s. 65-6. Aynı yasal yeniden düzenleme Senato'nun ve kabile aristokrasisinin eski haklarını da ilga ederek, Bizans İmparatorluk bürokrasinin yönetimini sistemleştiriyordu: Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 245. VI. Leo, 886'dan 912'ye kadar saltanat sürdü.

14 C. Toumanoff'un kavrayışlı yorumuna bakınız: "The Background to Manzikert", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*,

Anadolu'nun yerleşik *dunatoi* hanedanları nispeten geç bir gelişmeydi: ünlü ailelerin pek çoğu –Phocas, Sclerus, Comnenus, Diogenes ve diğerleri– 9. ya da 10. yüzyıllardan önce önem kazanmadılar.[15] Üstelik, Bizans toprak sahipleri, kendilerinden önceki *latifundium*'cular gibi, Batı feodal soyluluğunun, tarımsal üretimdeki özgün, çok daha doğrudan rolleriyle, kırsal ikametgâhlarıyla tam bir tezat teşkil edecek şekilde, her zaman tipik olarak kentlerde ikamet ettiler.[16] Böylece Bizans'ın yönetici sınıfının kendisi, Geç Antikitenin *clarissimate*'si ve erken Orta Çağlar'ın baronluğu arasında orta yolda bir yerlerde kaldı. Devletin amacına ulaşamamış gerilimi, onun bünyesine yazılmıştı.

Tüm ekonomisi ve siyasetiyle, sanki uzun ömrünün önemli başarısı onu hayatiyetten mahrum etmiş gibi, Bizans İmparatorluğu'nun garip bir şekilde kısır ve hareketsiz karakterine damgasını vuran işte bu derin iç açmazdı. Kırsal üretim biçimlerinin bu çıkmazı durağan bir tarım teknolojisine yol açtı. Herakleios çağında birkaç özel ürünün devreye sokulması dışında, bin yılda hemen hemen hiçbir önemli ilerleme kaydedilmedi. Antikitenin ilkel ve sınırlandırıcı koşum takımı, Bizans tarihinin sonuna kadar muhafaza edildi: Orta Çağ'ın omuz boyunduruğu hiçbir zaman uyarlanmadı. Ağır pulluk, verimsiz geleneksel sabana karşı aynı şekilde görmezden gelindi. En çok, Roma İmparatorluğu'nun kendisinin gecikmiş bir armağanı olan su değirmeni kabul gördü.[17] Aynı dönemde Batı tarımını dönüştüren büyük yenilikler kümesi, hiç bir zaman bu ku-

Londra 1967, s. 418-9. Geç Roma İmparatorluğu'nda *clarissimate*, kuşkusuz, kalıtsaldı ama, başkasına devredilemeyen yeni bürokratik unvanlar karşısında öneminin pek çoğunu yitirdi.: Jones, *The Later Roman Empire*, cilt II, s. 528-9.

15 S. Vryonis, "Byzantium: the Social Basis of Decline in the Eleventh Century", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, cilt 2, 1959, no. 1, s. 161.

16 G. Ostrogorsky, "Observations on the Aristocracy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 25, 1971, s. 29.

17 Koşum takımı için bkz. Lefebvre des Noettes, *L'Attelage et Le Cheval de Selle a Travers Les Ages*, Paris 1931, s. 89-91; pulluk için bkz. A. G. Haudricourt, M. J-B. Delammare, *L'Homme et la Charrue a Travers le Monde*, Paris 1955, s. 276-84; su değirmeni için bkz. J. L. Teall, "The Byzantine Agricultural Tradition", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 25, 1971, s. 51-2. Teall'in makalesi, Bizans tarımı hakkında kendi kanıtlarının desteklemekte pek sınırlı kaldığı haksız bir iyimserliği sergiler görünmektedir.

ru, sığ topraklı Akdeniz çevresine uyarlanmadı: ve onların yerine de hiçbir yerli iyileştirme olmadı. Bir büyük imalat atılımı Iustinianos'un saltanatı sırasında meydana geldi: bu Konstantinopolis'e ipek sanayiinin getirilmesiydi ve ondan itibaren burada devlet işletmeleri, İtalyan ticaret kentlerinin ortaya çıkışına kadar Avrupa ihracat pazarında tekel rolü oynadılar.[18] Bu bile yerli bir keşif değil, Doğu'dan alınma bir teknik sırdı; ve bunun dışında Bizans atölyelerinde dikkate değer pek az şey geliştirildi. Benzer bir şekilde 6. yüzyılın büyük kültürel parlaklığını, giderek, düşünce ve sanat formlarının görece monotonluğu geç Antikiteininkilerle acınacak bir tezat teşkil eden dar ve katı bir *hieratism* izledi. (İlk gerçek entelektüel ve sanatsal yeniden uyanışın sonunda imparatorluğun geri dönülmez bir krize düşmesiyle meydana gelmiş olması bir rastlantı değildir; zira ancak o zaman toplumsal tıkanıklık aşılmıştı.) Gibbon'un Bizans hakkındaki ünlü hükmünün altındaki gerçek, başka yerde olduğu gibi burada da, kendisinin ulaşamayacağı daha sonraki açıklamalarla yalnızca doğrulanmaktadır.[19]

Bununla birlikte Bizans tarihi tek bir alanda baştan sona hareketli ve rastlantısaldır: savaş sicili. Askerî fetihler –ya da daha doğrusu yeniden fetihler– Iustinianos zamanından Paleologos'lara kadar Bizans'ın varlığının leitmotifi olarak kaldı. *Imperium Romanum*'un halefi olarak evrensel toprak talepleri, dış politikasının en kalıcı ilkesiydi.[20] Bu açıdan, Bizans Devleti'nin

18 R. S. Lopez, "The Silk Trade in Byzantine Empire", *Speculum*, XX, no. 1, Ocak 145, s. 1-42'de değerli kumaşlar konusundaki Bizans tekelinin uluslararası önemini vurgular.

19 *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm XLVIII. Doğal olarak Gibbon'un dili, ("Zayıflık ve sefaletin usanç verici ve yeknesak bir öyküsü") daha sonraki tarihçileri rahatsız edecek şekilde büyük ölçüde abartılıdır ki onun pasajları arasında tarihçiler için bundan daha demode pasaj bulmak zordur. Ancak Gibbon'ın Bizans'ı ele alışı aslında onun *Tarihinin* bütün mimarisi tarafından düzenlenir: Roma'nın çöküşü "Dünya'nın ulusları tarafından ebediyyen hatırlanacak bir devrimken", Bizans'ın kaderi yalnızca, "dünyanın durumunu değiştirmiş olan devrimlerle" yalnızca "*pasif olarak* ilişkili" bir şeydir (italikler kendisine ait I. s. 1; V. S. 172). Burada işaret edilen üstü kapalı kavramsal ayrımlar fevkalade rasyonel ve moderndir.

20 Bizans tarihinin bu teması H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, özellikle s. 389-95'te en güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Ahrweiler'in, Bizans İmpa-

yönetimi, merkezî ve sürekli olarak onun Antikitedeki matriksince belirlenmiştir. Daha doğumundan itibaren farklı bir imparatorluk mevcudiyeti olarak bir zamanlar Roma'ya boyun eğen yitirilmiş toprakları geri kazanmaya çalışmıştır. Ancak bu ihtirasın fiilen gerçekleşmesi, bütün o zamanın araya girişiyle her türlü anlamdan yoksun kalmıştı; zira Bizans hiçbir zaman, Roma lejyonlarını Akdeniz'in bir ucundan öteki ucuna götüren muzaffer fetih turlarını tekrarlamayı asla umamazdı: köleci üretim tarzı Batı'da çoktan aşılmış ve Doğu'da da gerileyen bir hale gelmişti. Böylece askerî yayılmasının toplumsal ya da ekonomik herhangi bir hamlesi yoktu; tarihsel olarak yeni bir düzeni harekete geçiremezdi. Sonuç, Bizans yayılmacılığının birbirini izleyen dalgaları her seferinde harekete geçmiş oldukları imparatorluk üssüne geri döndü ve onu aşındırıp zayıflatmakla sonuçlandı. Büyük yeniden fetih saltanatlarının hemen hemen her birini olağanüstü zayiatlar ziyaret etti. Böylece Iustinianos'un İtalya, Kuzey Afrika ve Güney İspanya'yı 6. yüzyıldaki geri alışı yalnızca Lombard ve Arap istilalarıyla silinmiş olmadı; bir sonraki nesil içinde Balkanlar, Suriye ve Mısır düştü. Aynı şekilde, "Makedonyalı" imparatorların geç 10. ve erken 11. yüzyıllardaki etkileyici hamlelerini, aynı hızla ve felaketli bir şekilde Bizans gücünün Anadolu'da Selçuklular önündeki çöküşü izledi. 12. yüzyılda, askerlerini Filistin, Dalmaçya ve ve Apulia'ya sokan Mihail Komnenos'un yeni yayılmacılığı Türkler'in Ege'ye doğru dörtnala gelişi ve Frankların Konstantinopolis'i yağmalamasıyla bir kez daha felakete gark oldu. Var oluşunun son aşamasında bile aynı yapı görülebilir: Bizans'ın kendisini Paleologos'ların 13. yüzyılda geri alışı, İznik'in terk edilmesine ve imparatorluğun Trakya'da, Türklerin Konstantinopolis'e girmesine kadar, Osmanlılara haraç veren küçük bir alanda büzülmesiyle sonuçlandı. Her yayılma evresini böylece, şaşmaz bir ceza olarak, daha ciddi bir daralma izledi. Bizans'ın

ratorluğu'nun temelde denizcilikteki ihtiraslarının, sonunda çöküşünden sorumluğu olduğu yolundaki ısrarcılığı, kaynaklarını abarttığı ve karadaki gücüyle bütünleşmesinden ayırdığı için epeyce kuşkuludur. Devletin sonunda çökmesi için kritik önemde olan, orduların her zaman donanmalardan daha büyük olduğu birbirini izleyen yeniden fetihlerdeki toplam askerî faaliyetlerdi.

tarihini, nispeten muntazam bir yükselme, istikrar ve gerileme gösteren Roma'dan farklı kılan işte bu zikzaklı tempodur.

Yukarıda sayıp dökülen sıra içinde gerçekten tek bir nihai krizin imparatorluğun kaderini belirlediği konusunda kuşku yoktur: 11. yüzyılda Basileios'un Bulgaristan seferlerinden Malazgirt'teki Selçuklu zaferine kadar geçen süre. Bu genellikle, son Makedonyalı İmparator'un parlak askerî başarılarından sonra, Konstantinopolis'in "sivil" bürokrasisinin, bu orduların komutasını ele geçirmeye başlayan kırsal kodamanların yükselişini ve böylelikle merkezî imparatorluk yönetiminin kendisini tehdit etmesini önlemek amacıyla İmpartorluğun eyalet ordularını sistemli bir şekilde zayıflattığı bir evre olarak görülür.[21] Bu taşra oligarklarının yükselişi, öte yandan, şimdi giderek karşı konulamaz bir moment kazanan küçük köylülüğün yoksullaştırılmasının da bir yansımasıydı. Başkentteki bürokratik kliklerin askersizleştirme politikalarıyla çoktan ciddi olarak tahrip edilmiş olan Bizans'ın savunması birbirini izleyen zalim saray entrikaları ve iç savaşlarla ciddi olarak zayıflatıldı. Daha sonra Doğu'ya Türklerin gelmesiyle bir ıstıraba son veren *öldürücü darbe* geldi. Bu genel açıklama çizgisi kendi başına kesinlikle doğrudur ama bunun sunuluşu çoğu kez, II. Basileios'un saltanatının zaferleriyle onu izleyen aksilikler arasında yanıltıcı bir zıtlık ima eder ve dolayısıyla 1025'ten sonra Konstantinopolis sarayına egemen olan siyasal grupların neden açıkça intihar eder şekilde davranmış olduklarının ikna edici bir açıklamasını sunmaz. Aslında, büyük masrafları ve muazzam zayiatıyla II. Basileios'un savaşlarının uzun süren gerginliği, muhtemelen, gelecek elli yıldaki hızlandırılmış çöküşün yolunu hazırlamıştı. Bizans orduları geleneksel olarak, nispeten mütevazı asker sayıları içinde tutulmuştur. 6. yüzyıldan itibaren yurtdışı bir sefer kıtası yalnızca 16.000 kişi olmuş ve 9. yüzyılda devletin toplam askerî aygıtı belki 120.000'i bulmuştur. Bu sayı, Bizans Devleti'nin daha büyük olan iç istikrarı-

21 Diğerlerinin yanı sıra bkz. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 320-1, 329-33,341-5 ve devamı; Vryonis, "Byzantium: the Social Basis of Decline in the Eleventh Century", s. 159-75.

nı belki de açıklamaya yardımcı olacak şekilde, geç Roma İmparatorluğu'ndaki sayıdan çok daha azdı.[22] 10. yüzyılın ortalarında Ioannes Tsimiskes'in saltanatından itibaren imparatorluk ordularının sayısı hızla artarak, Basileios'un yönetiminde daha önce görülmemiş bir zirveye ulaştı.

Onun ölümünden sonra bu yükün azaltılması gerekiyordu; enflasyonun ve yeni başlayan devalüasyonun tehdit edici işaretleri, imparatorlukta yüzyıllar süren fiyat istikrarından sonra, çoktan görülmeye başlamıştı. IV. Mihail'in saltanatından (1034-41) itibaren para hızla yıpranmaya başladı. "Makedonyalı" imparatorların dahili politikası, taşralı *dunatoi*'nin ekonomik hırslarını ve siyasal ihtiraslarını önlemek yönünde oldu: 11. yüzyıl ortalarının "sivil" hükümdarları bu politikayı sürdürdüler ama buna tehlikeli yeni bir keskinlik kazandırdılar.[23] Zira, her yerden çok Anadolu'da yavaş yavaş kodaman gücünün askerî kolu haline gelmeye başlayan yerel *themata*'ları yontmak istediler. Böyle yaparak da bir yandan hazineyi rahatlatmak, diğer yandan da ihtirasları ve itaatsizlikleri her zaman sivil barışa bir tehdit teşkil eden taşradaki soyluları kontrol etmek istediler. 10. yüzyıl sonlarında ağır zırhlı süvarilerin devreye sokulması, eyaletlerdeki *themata* birliklerinin mali yükünü artırıyor ve eski yerel savunma sistemlerinin sürdürülmesini daha zor bir hale getiriyordu. Savaşçı "Makedonya" hanedanını izleyen Konstantinopolis'deki yeni bürokratik rejimler, böylelikle başkent yakınlarında konuşlandırılmış ve daha profesyonel ve yabancı bileşene sahip olan çok maharetli *tagmata* alaylarına daha fazla güvenmeye yöneliyorlardı. *Tagmata* süvari birlikleri her zaman imparatorluk ordularının en disiplinli ve eğitimli en sıkı askerî nüvesini oluşturmuştu. Ter-

22 J. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 13, 1959, s. 109-17. Bu değişiklik muhtemelen Roma lejyoner piyadesinden, Bizans ağır süvarilerine doğru olan gelişmeyle kısmen ilgilidir.

23 N. Svoronos, "Société et Organisation Intérieure dans l'Empire Byzantin au XIe Siècle: Les Principaux Problèmes", *Proceedings of the XIIth International Congress of Byzantine Studies*, s. 380-2'de, yeni sivil imparatorların, kırsal kodamanların ağırlığını dengelemek üzere, Senato'ya girişi demokratikleştirerek kentlerdeki ticari orta sınıfın rolünü yükseltmeye çalıştıklarını da, riskli bir şekilde, ileri sürmektedir – uygun olmayan kategorilere dayanan kuşkulu bir hipotez.

his edilen *themata* askerleri şimdi muhtemelen bir ölçüde, giderek daha fazla sınır görevine ya da eyaletlere gönderilen bu profesyonel alaylar içinde görevlendiriliyordu ve aynı zamanda bunlar içindeki yabancı paralı askerlerin oranı sürekli artıyordu. Bizans askerî örgütünün toplam büyüklüğü bu "sivilci" politikalarla çok azaltılmıştı ki bu saray bürokrasisi ve başkentli ileri gelenlerin çıkarları karşısında stratejik çıkarları kurban etmek oluyordu. Sonuç, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne öngelen öldürücü hizipleşmeye şaşırtacak denli benzer bir şekilde, imparatorluk düzeninin sivil ve askerî dalları arasındaki çatışmada Bizans Devleti'nin tüm birliği çatladı.[24] Zira, yeni yönelişe *dunatoi*'nin direnişi korkunç oldu ve artık kırsaldaki güç dengesi böyle bir çözümün başarıyla uygulanabilmesi için çok fazla değişmişti. Bunun yegâne etkisi Anadolu'da yönetici sınıfın "askerî" ve "bürokratik" hizipleri arasında, Bizans savunma sisteminin tümünü bozan ve alt üst eden bir dizi yıpratıcı iç savaş oldu. Son zamanlarda yeniden imaparatorluk içine alınan Ermeni toplulukların dinsel ve etnik zulme uğraması, tehlikeye açık doğu sınırında daha fazla karışıklık ve galeyana yol açtı. Böylece Malazgirt hezimeti için sahne hazırlanmıştı.

1071 yılında Selçuk Sultanı Alp Arslan, Kafkaslar'dan Mısır'a doğru güneye inerken, IV. Romanos Diogenes'in ordularını imha etti ve imparatorun kendisini de esir aldı. Savaş alanında Ermeni yardımcı güçleri, Frank ve Peçenek paralı askerler ve "sivilci" bir rakip tarafından komuta edilen Bizans alay-

24 İki çatışma arasındaki en bariz ve en önemli fark, geç Bizans askerî elitinin esas itibariyle Anadolulu taşra toprak sahibi sınıf olmasına karşılık, geç Roma ordu komutasının çoğunlukla, önce Balkan ve sonra giderek barbar (Roma başlıklı bölüme bkz.) profesyonel subaylardan oluşmasıydı. Bu değişiklik muhtemelen büyük ölçüde, Bizans İmparatorluğu'nda yerel askerî güçlüleri yaratan *thema* sisteminin kurulmasından sonra, ağır zırhlı süvarilerin devreye girmesiyle ilgiliydi. Dolayısıyla ayrım çizgisi iki durumda birbirinden uzaklaşıyordu: Roma'da yüksek komuta aygıtı kentlerde, sivil toprak sahiplerinin gücü ise kırsalda toplanıyordu; buna karşılık Bizans askerî kodamanları eyaletlere, sivil bürokratlar ise başkente egemendi. Dolayısıyla Yunan İmparatorluğu'nda iki taraf arasındaki fiili iç savaşın patlak vermesinin ve de çağdaşlar arasındaki (Psellos ve Amnianus'u karşılaştırınız) zıtlaşmanın doğasına ilişkin daha ileri bilinçliliğin nedeni buydu. Bunun dışında, Roma ve Bizans'taki süreçlerin yapısal benzerlikleri açıklayıcı düzeyde yakındı.

ları imparatorluk sancağına ihanet etti ya da savaş alanını terk etti. Anadolu, izleyen on yıllarda Türkmen göçebelerin, onları durdurmak için ciddi herhangi bir çaba görmeden sürekli akın ettiği savunmasız bir boşluk olarak kaldı.[25] Küçük Asya'daki Bizans yönetimi, Gotik ya da Vandal türünden bir *Völkerwanderung* kitlesinin ani zuhuruyla ya da Pers ya da Arap türü örgütlü bir askerî işgal nedeniyle değil, göçebe gruplarının yaylalara tedrici göçü yüzünden parçalandı. Bununla birlikte birbirini izeyen Türkik göçebe akınlarının bölük pörçük ve anarşik karakteri bunların gelip geçici oluşunun bir işareti değildi. Aksine, bundan kaynaklanan artan göçebeleşme, Anadolu'da Yunan kültürü için, daha sonra Osmanlı ordularının Balkanlar'daki merkezî fetihlerinden daha kalıcı ve yıkıcı olduğunu kanıtladı. Kaotik Türkmen akınları ve acımasız talan, giderek bölgeleri birbiri ardı sıra nüfus kaybına uğrattı; yerleşik tarımcı nüfusu yerinden etti ve Hıristiyan kültür kurumlarını yok etti.[26] Kırsal ekonominin göçebelerce karmaşaya sürüklenmesi nihayet 13. yüzyılda, Türk Anadolu'nun pek çok yerinde barışı ve düzeni geri getiren Konya Selçuk Sultanlığı'nın kuruluşuyla yavaş yavaş sona erdi; ama bu ara yalnızca geçiciydi.

Bu arada iç bölgelerdeki Türkmen yerleşmelerinin resmiyetten uzak oluşu, geç 11. yüzyıl Bizans Devleti'nin varlığını sürdürmesine ve Küçük Asya'nın kıyılarından karşı saldırıya geçmesine izin verdi: ama merkezî platoyu geri kazanmasına asla olanak vermedi. Komnenoslar altında, kendi mülklerinde güç kazanan ve kendi vergilerini salan taşra askerî oligarşisi sonunda imparatorluk devletinin kontrolünü ele geçirdi. Belli başlı kodaman gruplar, I. Aleksios tarafından saray görevlerine yük-

25 Claude Cohen, "La Première Pénétration Turque en Asie Mineure (Second Moitié du XIe Siècle)", *Byzantion*,1948, s. 5-67.

26 Şimdi, önemli bir çalışma olan S. Vryonis'in, *The Decline of Mediaeval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles 1971, s. 145-68, 184-94'te bu sürecin kapsamlı bir şekilde belgelenmesi ve tartışması yer almaktadır. Vryonis, Malazgirt ve sonrasındaki çöküşün ("kader tayin edici en önemli gelişme", s. 76-7, 403) nedeni olarak Bizans yönetici sınıfı içindeki sivil-asker çatışmasının sorumluluğunu belki de abartmaktadır ama Anadolu'nun daha sonraki Türkleşmesi konusundaki toplumsal mekanizmalara ilişkin anlatısı güvenilirdir.

seltilmedi; kendi dallanıp budaklanmış aile ilişkilerinde güçlü *dunatoi* rakiplere karşı yedekte tutuldu: ama orta ve aşağı eşraf nihayet kendine geliyordu. Feodalizmi engelleyen şeyler şimdi giderek bir tarafa süpürülüyordu. İdari maaşlı görevler ya da *pronoiai* eşraf toprak sahiplerine tahsis ediliyor ve bu onlara, devlete bazı görevler yerine getirme karşılığında belirli araziler üzerinde mali, hukuki ya da askerî güç kazandırıyordu: Komnenosların sayılarını artırdığı bunlar, sonunda Paleologoslar döneminde kalıtsal hale geldiler.[27] Soylular merkezî bürokrasi karşısında "ayrıcalıklar" ya da *ekskousseiai* kazandılar ve hibe yoluyla manastır ya da kiliselerin toprakların kendi kişisel kullanımları (*charistika*) için elde ettiler. Bu kurumsal biçimlerin hiçbirisi Batı feodal sisteminin düzenine ya da mantığına sahip olmadı: en çok onun kısmi ve bozuk şekilleri oldu. Ancak bunun toplumsal yönelimi açıktı. Özgür köylüler artık artan bir şekilde bağımlı kiracı ya da *paraikoi* haline geliyordu ve bunların durumları zamanla Batı Avrupa'daki serflerin durumuna benzedi.

Devlet imalathaneleri ve lüks ihraç mallarıyla başkentin kentsel ekonomisi bu arada Venedik ve Ceneviz ile diplomatik pazarlıklara kurban edildi. Bu kentlerin tacirleri kısa bir sürede, 1084 tarihli *Chrysobull*'un (altın mühürlü imtiyaz beratı) kendilerine cömertçe bahşettiği ayrıcalıklar –satış vergisinden muafiyet– sayesinde imparatorluk içinde mutlak ticari üstünlüğü ele geçirdiler. Geleneksel ticaret dengesi tersine dönen Bizans, gerileyen ekonomisi içinde ipekli tekelini yitirdi ve Batı menşeli kumaşların ve diğer mamul maddelerin ithalatçısı oldu ve buna karşılık İtalya'ya buğday ya da yağ gibi birincil maddelerin ihracatçısı haline geldi.[28] Yönetim sistemi o denli bozuldu ki, bölge valileri başkentte oturdular ve eyaletlerine –iyi gizlenememiş talan seferleri halinde– yalnızca vergi toplamak için

27 G. Ostrogorsky, *Pour l'Histoire de la Féodalité Byzantine*, Brüksel 1954, s. 9-257, *pronoia* kurumunun klasik araştırmasıdır ve şunu ileri sürer: "Bizans ve Güney Slav topraklarında *pronoia*, Batı'daki *fief* ve Rusya'daki *pomeste* gibi gelişmiş bir feodalliğin göstergesidir" (s. 257) – aşağıda ele alınacak olan tartışmalı bir iddia.

28 M. Ya. Siuziumov, "Borba za Puti Razvitiya Feodalnykh Otnoshenii v Vizantii", *Vizantiiskie Ocherki*, Moskova 1961, s. 52-7.

akın ettiler.[29] Ordularının saflarını paralı askerler ve macerapererestler doldurdu; haçlılar, cüretli bir açgözlülükle onu yokladılar. Venedik-Frank seferi sonucu 1204'te Konstantinopolis'in ele geçirilip yağmalanması nihayet geriye kalmış olan imparatorluk devletinin birliğini dışarıdan gelen bir darbeyle parçaladı. Artık tam manasıyla *fiefler* ve *vasallıklarıyla* Batı feodalizmi, her yerden çok, Fransız lordlarının Outremer'dekine benzer bir yapı önerdikleri, Merkezî ve Güney Yunanistan'a ithal ediliyordu. Ancak bu yapay aşılama çok yaşamadı. Eski imparatorluğun periferisinde kalmış olan İznik'deki ardıl Yunan rejimi, Bizans topraklarının dağılmış parçalarını acı içinde yeniden bir araya getirmeyi başardı ve Konstantinopolis'de gölge bir imparatorluk devletini bir kez daha yeniden inşa etti.

Pronoia'cı toprak sahibi sınıf artık *beneficum*'larının kalıtsal sahibi; köylülüğün büyük kesimi ise *parokioi* olmuştu. Vasallık ilişkileri yerel devlet yönetiminin siyasal kavramları arasına girmiş ve yönetimdeki Paleologos ailesi tarafından bahşedilen haklar sistemin bir parçası olmuştu. Yabancı tüccar topluluklara özerk bölgeler ve imtiyazlara sahip olmuştu. Kırsalda, kilise dışındaki toprak sahipleri, Türkmen akınları karşısında mallarını taşıyabilmek için yaygın bir şekilde hayvancılığa başvururken, manastır mülkleri hızla artmıştı.[30] Ancak, Bizans yerel formasyonunun bu nihai bariz "feodalleşmesi" hiçbir zaman organik ya da kendi içinden gelen bir tutarlılık kazanmamıştır.[31]

---

29 J. Herrin, "The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century: A Study of the Mediaeval Economy", *University of Birmingham Historical Journal*, XII, no. 2, 1970, s. 196-9 dönemin canlı bir tasviridir.

30 Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481)*, Berlin 1966, s. 123-4, 145-6.

31 Yunan İmparatorluğu'nun alaca karanlığında gerçek bir Bizans feodalizminin orta çıkıp çıkmadığı konusu, Bizantinistler arasında geleneksel bir ayrım çizgisi oluşturmuştur. Ostrogorsky otoritesinin ağırlığını, geç Bizans toplumunun esas itibariyle feodal olduğu görüşüne yaslamıştır: en son çalışma olarak bkz. "Observations on the Aristocracy in Byzantium", s. 9 ve devamı. Sovyet tarihçileri de benzer şekilde her zaman (ortaya çıkışını biraz daha erken bir tarihe çekme eğilimi göstererek) bir Bizans feodalizminin varlığından söz etmişlerdir. Bu pozisyonun yakınlarda Bulgarlarca yeniden ifadesi, Dimitrov Angelov, "Byzance et L'Europe Occidentale", *Etudes Historiques*, Sofya 1965, s. 47-61'dedir. Öte yandan Lemerle, kategorik olarak Bizans'ta feodalizmin hiçbir zaman

Bunun kurumları, Batı'daki feodalizmi yaratan kurumların tüm tarihsel dinamiğinden yoksun, onun bir gölgesi olmuştur: üretim biçimlerini, unsurlarının zaman dışı karılaştırılması konusunda yapılacak herhangi bir girişim için çok önemli bir uyarı. Zira geç Bizans feodal formları, yedi yüz yıl değişmeden kalmış bir üniter imparatorluk devlet sisteminin seküler *çözülmesinin* nihai sonuçlarıydı: bir başka ifade ile, bunlar, Batı feodalizminin doğumuna yol açan – iki eski çözülmüş üretim biçiminin yeni bir sentez içinde dinamik bir şekilde *yeniden bileşiminin*, üretim güçlerini görülmemiş boyutta serbest bırakacak bir sürecin tam zıddının ürünleriydi. Bizans yönetiminin alaca karanlığında, nüfus yoğunluğunda, tarımsal verimlilikte ya da kentsel ticarette herhangi bir artış kaydedilmemiştir. Olsa olsa, eski metropolitan devlet sisteminin çözülmesi, Yunanistan'daki yönetimin daralan çevresinde belirli bir entelektüel coşku ve toplumsal kargaşa yaratmıştır. Başkenti İtalyan tacirlerinin ekonomik olarak ele geçirmesi, doğal ticaretin daha iyi korunmuş az sayıda taşra kentine terk edilmesine yol açtı; Batı ile artan kültür trafiği Ortodoks gericiliğin egemenliğini sulandırdı.

Bizans tarihinin son önemli olayı –nihaî, ölüm öncesi parlayan canlılık– paradoksal olarak Yunan Doğusu'nun yeni beliren feodalizminin yaratmış olduğu yeni mayalanmaları, Latin Batı'nın gerileyen feodalizminden kaynaklanan süreçlerin etkisiyle birleştirdi. İmparatorluğun ikinci kenti olan Selanik'te, güçlü Kantakuzenos'un İmparatorluğu zorla ele geçirmesine yönelik kent ayaklanması, kentli kitleler arasında gizemcilik ve oligarşi karşıtı tutkuları alevlendirdi; zenginlerin ve manastırların arazilerine el konulup dağıtıldı ve yedi yıl süreyle Osmanlıların desteklediği toprak sahibi sınıfların büyük kitlesinin saldırılarına göz açtırmadı.[32] Dokuz yüz yıllık Bizans tarihinde

---

yerleşmediğini iddia etmiş ve Batılı bilim adamların çoğu ona katılmıştır. Kavramsal olarak daha rafine olan Boutruche'nin karşılaştırmalı araştırması da *pronoia-ekskousseia-paroikoi* sisteminin gerçek bir feodal sistem oluşturduğu nosyonunu reddetmektedir: *Seigneurie et Féodalité*, cilt 1, s. 269-79.

32 P. Charanis, "Internel Strife in Byzantium during the Fourteenth Century", *Byzantion*, XV, 1940, s. 208-30'da bu ayaklanmanın karakteri ve izlediği yol analiz edilmektedir.

emsali görülmeyen bu hunhar toplumsal mücadelenin ilhamı belki de, Batı Avrupa'daki geç Orta Çağ krizi sırasındaki bir dizi kent ayaklanmasının en büyük halkalarından birisi olan 1339 Ceneviz kent ayaklanmasından alınmıştı.[33] Selanik'teki Bağnazların (*Zealots*) "cumhuriyeti", kuşkusuz, kaçınılmazdı: gittikçe önemini kaybeden Bizans toplumsal formasyonu, tümüyle farklı bir ekonomik ve toplumsal kas gücü gerektiren böylesine gelişmiş bir kentsel formu sürdürmeyi başaramazdı. Onun yenilgisiyle, bağımsız Bizans tarihi fiilen tükendi. 14. yüzyıl sonlarından itibaren, yenilenen Türkmen göçebeliği Batı Anadolu'yu perişan etti ve İyonya'daki Helenizmin son kalelerini yıktı ve bu arada Osmanlı orduları Gelibolu'dan kuzeye doğru ilerlediler. Konstantinopolis var oluşunun son yüzyılını Balkanlar'daki Türk gücünün sıkıntılı haracgüzarı olarak geçirdi.

Şimdi şu soru sorulabilir: uzun tarihi içinde, Balkanlar'da barbar ve imparatorluk toplumsal düzenleri arasında, Batı türü bir yükselen feodalizmi üretebilecek dinamik bir kaynaşma hiçbir zaman neden meydana gelmedi? Kapsamı ve etkileri açısından Roma-Germenik sentezle karşılaştırılabilecek bir Helen-Slav sentezi neden olmadı? Zira şimdi, geç 6. ve erken 7. yüzyıllarda kabile istilalarının Tuna'dan Adriyatik'e ve Ege'ye uzanan geniş toprakları çiğneyip geçtiğini ve bundan sonra Slav ve Bizans sınırlarının Balkan Yarımadası'nda ileri geri oynadığını ve 700 yıldan fazla bir süre sürekli temas ve çatışma olduğunu hatırlamak gerekir. Onun içindeki üç büyük bölgenin kaderi, kuşkusuz değişiklik gösteriyordu ve kısaca şöyle özetlenebilir. 580-600'lerin gelgitsel Avar-Slav dalgası bütün yarımadaya yayılarak Illyricum, Moesia ve Peloponnes'in en güney ucu-

33 Siuziumov, Selanik ayaklanmasının modelinin, aksine, Roma'daki Cola di Rienzo'nun "ulusal" diriltmeciliği olduğunu ve ancak kapanış evresinde, yani işin sonunda bir komünal olay haline geldiğini ileri sürmektedir. Ona göre, ayaklanma esas itibariyle, hedefi, Türklerin ve Batı'nın tehditlerine karşı savunmayı başarabilecek merkezî imparatorluk devletini yeniden diriltmek olan kentli işveren sınıfının işiydi. Selanikli Bağnazların bu şekilde yorumlanması, başka uyarıcı bir makalede, gereğinden fazla zorlanmış görünmektedir: "Borba za Puti Razvitiya Feodal'nykh Otnoshenii v Vizantii", s. 60-3.

na kadar Yunanistan'a boyun eğdirdi. Illyricum'un Slav göç ve yerleşmesine kaybedilmesi, Roma İmparatorluk dünyasının tarihsel kara bağlantısını kesti; Karanlık Çağlar'da Doğu ve Batı Avrupa arasındaki birliğin bozulması açısından bundan daha belirleyici olan tek bir olay yoktur. Güney'e doğru, Bizans'ın Trakya ve Makedonya'yı 780'lerde sistemli bir şekilde yeniden fethetmeyi başarabilmesi için iki yüzyıl ve Peloponnes'in tam olarak teslim alınması için ayrıca bir yirmi yıl gerekti. Bundan sonra, asıl Yunanistan'ın büyük kısmı, 1204'deki Latin fethine kadar kesintisiz olarak Konstantinopolis'ten yönetildi. Öte yandan, Slavların yerleştiği Moesia, Bulgarlar ve orada 7. yüzyılın sonlarında bir hanlık kurmuş olan Orta Asya'dan gelen Turanlı göçebeler tarafından istila edildi. 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde Bulgar yönetici sınıfı Slavlaşmıştı ve Batı Makedonya'ya kadar yayılan güçlü bir imparatorluğun başına geçmişti. Bizans'la olan bir dizi epik askerî mücadeleden sonra, Bulgar Devleti Ioannes Tsimiskes ve II. Basileios tarafından istila edildi ve 1018 tarihinden itibaren 150 yıldan fazla bir süre Yunan İmparatorluğu'na ilhak edildi. Ancak 1186'da bir Bulgar-Vlah isyanı Bizans egemenliğini başarıyla kaldırdı ve yine 1240'lardaki Moğol istilalarına kadar Balkanlar'a egemen olan İkinci Bulgaristan İmparatorluğu ortaya çıktı. Eski Illyricum (İllirya) havzası, buna karşılık, dört yüz yıl kadar süreyle Bizans siyasetinin yörüngesi dışında, erken 11. yüzyılda II. Basileios'un metbuu olana kadar heyecansız bir hayat sürdü. Burada Yunan egemenliği, çok sayıda isyanla noktalanarak, 1151'de birleşik bir Sırp krallığı ortaya çıkana kadar yalnızca bir yüzyıl zayıf ve istikrarsız bir şekilde devam etti. 14. yüzyılın ortasında bu kez Sırp İmparatorluğu, Türk fethinin arifesinde kendisi parçalanmadan önce, Bulgar ve Bizans gücünü itaatkâr hale getirerek en büyük Balkan devleti oldu.

Bu almaşık (*alternating*) yapı herhangi bir güçlü feodal sentez – aslında herhangi bir kalıcı tarihsel düzen ortaya koymayı neden başaramadı? Bütün havzanın toprağı, aynı şekilde, toplumsal örgütlenme ve devlet formasyonu için insan yutan bir bataklık olduğunu kanıtladı: 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde

her yerel güç ortak bir belirsizliğe batmış olduktan sonra, Osmanlılar'ın sonunda buraları kolayca ele geçirmelerinden daha çarpıcı bir şey yoktur. Sorunun cevabı hiç kukusuz, Balkanlar'ın barbar-sonrası ve geç-imparatorluk düzenleri arasındaki tuhaf çıkmazda yatar. 6. ve 7. yüzyıllarda yarımadanın kaybedilmesinden sonra Bizans İmparatorluğu hâlâ dışarıdan yıkılamayacak ve iki yüz yıllık bir aradan sonra orada topraklarını kısmen geri almayı başaracak kadar güçlüydü. Ancak, izleyen çağda, Balkanlar'a yerleşmiş olan Slav ve Turanlı halkların kendileri yeniden fethedildiklerinde, aksine, asimile olmayacak kadar çok gelişmiş ya da kalabalıklardı: dolayısıyla Yunan yönetimi onları Bizansa entegre etmeyi hiçbir zaman başaramadı ve sonunda kısa ömürlü oldu. Aynı denklem olumsuz da kurulabilir. Balkanlar'da başlangıçtaki barbar yerleşimcilerin büyük çoğunluğunu oluturan Slav toplulukları, Heraclius çağında, toplumsal açıdan, Merovenj Batı'da Germen kabileleri türünden siyasal sistemler kuramayacak kadar ilkeldiler. Öte yandan, Bizans Devleti –görmüş olduğumuz gibi, kendi içyapısı nedeniyle– İmparatorluk Roma'sının bir zamanlar karakteristiği olan türden göçebe halklara dinamik bir şekilde boyun eğdirmek ve entegre etmek yeteneğinden yoksundu. Sonuç, her iki güç de diğerine, tekrarlayan ölümcül zararlar verebilirken, karşısındaki üzerinde kalıcı bir hakimiyet kuramadı. İkisi arasındaki çatışma, içinden yeni bir sentezin doğabileceği genel bir felaket yaratmadı; ama yavaş ve karşılıklı bir öğütme ve tükenmeye yol açtı. Bu sürecin, Güney-doğu'yu Batı Avrupa'dan ayıran belirgin işaretleri birkaç şekilde tescil edilebilir.

İlk önce iki duyarlı "kültürel" göstergeyi alalım: bölgedeki din ve linguistik evrimin tüm yapısı farklıydı. Batı'da Germen istilacılar, fetihleri sırasında Aryan Hıristianlığa devşirilmişlerdi; bunlar daha sonra yavaş yavaş Katolik Kilisesi'ne kazanıldılar; ve birkaç istisna ile dilleri, Latinleşmiş tâbi halkların Romance dilleri karşısında unutuldu. Öte yandan, Güney-doğu'da, 6. yüzyıl sonlarında Balkanlar'a üşüşen Slavlar ve Avarların her ikisi de pagan halklardı ve yaklışık üç yüzyıl süreyle Yarımadanın pek çok yeri Hıristiyanlık dışında kaldı – bu kıta-

da Hıristiyanlığın karşılaştığı en dramatik yegâne aksilikti. Üstelik, 9. yüzyıl sonlarında Bulgarlar Hıristiyanlığı kabul eden ilk barbarlar olduğunda, onlara bağımsız "ulusal" bir kiliseye eşdeğer özerk bir Ortodoks Patriklik verilmek zorunda kalındı: Sırplar da 12. yüzyılda nihayet bu ayrıcalığı elde edeceklerdi. Aynı zamanda, Yunanistan Bizans tarafından yeniden fethedildiğinde 8. ve 9. yüzyıllarda dil açısından yeniden Helenleştirilirken Balkan Yarımadası'nın tüm iç kesimi Slavca konuşuyordu: o kadar ki, buranın sakinlerinin Hıristiyanlaştırılabilmesi için (o zamanlar hâlâ iki dilli bir sınır kasabası olan) Selanikli iki Yunanlı misyoner Kiril ve Methodios, bölgenin Slav dil grubu için özel olarak Glagolitic alfabeyi icat etmek zorunda kaldılar.[34] Kültürel "asimilasyon" böylece Balkanlar'da tamamen ters yönde ilerledi: Batı'da özerkçi itizal yerini evrenselci ortodoksluk ve linguistik Latinciliğe bırakırken; Güneydoğu'da paganizm, linguistik olarak Helen olmayan kutsanmış ayrımcı bir ortodoksluğa yerini bırakıyordu. Daha sonra Bizans askerî fetihleri hiçbir şekilde bu temel kültürel sonucu değiştiremeyecekti. Yarımadanın büyük Slav nüfus kitlesi, bu anlamda Bizans denetiminin yarıçapı dışında kristalleşmişti. Yerleşimin daha büyük demografik yoğunluğu kısmen, Germen istilalarıyla farklılığın nedeni olabilir. Ancak, başlangıçtaki Bizans ortamının da önemli bir belirleyici olduğunda kuşku yoktur.

Eğer kültürel düzeyde barbar/Bizans ilişkileri ikincinin görece zayıflığını ortaya koyuyorsa, siyasal ve ekonomik düzeylerde en az onun kadar birincinin farklı sınırlılıklarına işaret eder. Erken Slav devlet formasyonunun genel sorunları daha önce tartışılmıştı. Özel Balkan deneyimi bunları kesin bir şekilde sıkıntıdan kurtarıyor. Aslında, Balkanlar'ın fethedilmesini sağlayan özgün barbar harekâtını yönlendiren ve buna hükmeden şeyin göçebe Avar askerî örgütlenmesi olduğu açık olarak görülüyor. Avar istila orduları, Konstantinopo-

34 G. Ostrogorsky, "The Byzantine Background to the Moravian Mission", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 19 1965, s. 15-16. Glagolitic ve daha sonraki Kiril harflerinin niteliği konusunda bkz. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, London 1971, s. 139-140.

lis'e karşı dönem dönem kareketli akınlar için yeniden ortaya çıkmak, ama Yarımadada'da yerleşmemek üzere Pannonia'daki üslerine geri dönerken, onların yardımcıları olarak savaşan Slavlar, sayıca onlardan çok fazlaydı ve yeni topraklarda geri planda kaldılar.[35] Slav göçleri artık yüzyıllar boyunca Roma İmparatorluk sisteminin ayrılmaz bir parçası olan ve hatta klasik uygarlığın beşiği olan bölgelere, Yinanistan'ın kendisine yayılmıştı. Ne ki, istilalarından üç yüzyıldan fazla bir süre sonra bu halklar, herhangi bir kaydı bulunan kabileler-ötesi bir yönetim şekli yaratamadılar. Balkanlar'da kurulan ilk gerçek devlet, bir başka Turanlı göçebe halkın, Slavlar'a göre askerî ve siyasal üstünlüğü Tuna'nın aşağısında, kısa süre içinde Bizans'a doğrudan kafa tutabilecek güçlü bir hanlık kurabilen Bulgarların işiydi. Boyarların "proto-Bulgar" yönetici sınıfı, karma bir toplumsal formasyon üzerinde egemendi; bu nüfusun büyük çoğunluğu, hâlâ klan temelinde örgütlenmiş iki katlı bir askerî oligarşiden oluşan Turanlı efendilerine haraç ödeyen, özgür Slav köylülerdi. 9. yüzyılın sonuna gelindiğinde, proto-Bulgar dili ortadan kalkmış ve hanlık resmen Hıristiyanlaşmıştı: klan sistemi ve paganlık, başka yerlerde olduğu gibi, birlikte yok oldu ve kısa süre içinde boyar sınıfı, belirli bir Yunan kültürel yaldızıyla da olsa, Slavlaşmış oldu.[36] Erken 10. yüzyıl, Adrianopolis'i (Edirne) iki kez ele geçiren, Korinth Körfezi'ne kadar akınlar düzenleyen ve Konstantinopolis'i kuşatan yeni Bulgar hükümdarı Simeon'un Bizans üzerine korkunç ve doğrudan saldırılarına tanık oldu. Simeon'un açıkça ilan edilmiş ihtirası Doğu İmparatorluğu'nun hükümdarı olmaktan daha az bir şey değildi ve bu amacı gerçekleştirmek üzere, Bizans'tan "Çar" unvanını elde etmeyi başardı. Nihayet, uzun süren seferlerden sonra, orduları Hırvat hükümdarı Tomislav tarafından yenildi ve Bulgaristan, oğlu Petro yönetiminde zaafa ve kargaşaya gömüldü.

35 P. Lemerle, "Invasions et Migrations dans les Balkans depuis le Fin de l'Europe Romaine jusq'au VIIe Siècle", *Revue Historique*, CCXI, Nisan-Haziran 1954, s. 293 ve devamı.

36 S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra 1930, s. 94-5; I. Sakazov, *Bulgarische Wirstchaftsgeschichte*, Berlin/Leipzig 1929, s. 7-29.

Hıristiyan Avrupa'nın tartışmasız ilk radikal dinsel hareketi, Bogomillik nihayet, Simeon'un savaşlarının muazzam bedeline ve bunları izleyen toplumsal kutuplaşmaya karşı köylü protestosunun bir ifadesi olarak ortaya çıktı.[37] Bulgaristan Devleti, o sırada kendi topraklarında yer alan Rus-Bizans savaşlarında da ayrıca sorun yaşadı. Bununla birlite, 10. yüzyılın sonunda Çar Samuel, Bizans'la yirmi yıl süren yeniden savaş ve tam bir zıtlaşmaya yol açtı. Görmüş olduğumuz gibi, bu uzun ve acımasız mücadele, sonunda Bizans İmparatorluk sistemini yenilgiye uğrattı ve Anadolu'daki çöküşünün yolunu açtı. Bunun sonuçları, kuşkusuz, bağımsız varlığı 150 yıldan fazla bir süre ortadan kalkan Bulgaristan için çok daha felaketliydi. 11. ve 12. yüzyıllardaki Bizans işgali, büyük mülklerin artmasına, gerek Yunan gerek Bulgar soyluların köylülük üzerindeki sömürülerinin ve merkezi mali baskıların yoğunlaşmasına yol açtı. *Pronoia* kurumu Bulgaristan'da ilk kez ortaya çıktı ve *ekskousseia* muafiyetleri çok arttı. Yerli savaş tutsakları yoluyla kölelik aynı anda yaygınlaşırken, daha önce özgür olan köylüler giderek artan sayılarda *paroikoi* statüsüne geriledi.[38] Bogomillik tahmin edileileceği gibi bu sırada yeniden canlandı. Bizans yönetimine karşı birbirini izleyen halk ayaklanmaları oldu ve 1186'da iki Vlah kabile reisi, Petro ve Asen, kendilerine karşı gönderilen Yunan tenkil seferlerini hizimete uğrattılar.[39] Şimdi, yönetim hiyerar-

37 Zamanın Ortodoks papazlarından birisi Bogomil toplumsal doktrinini şöyle özetliyordu: "Onlar kendi insanlarına lordlarına itaat etmemeyi öğretiyorlar, zenginlere küfrediyorlar, çardan nefret ediyorlar, yaşlılarla alay ediyorlar, boyarları lanetliyorlar, çara hizmet edenleri Tanrı gözünde kötü olarak değerlendiriyorlar ve her hizmetçinin efendisi için çalışmasını yasaklıyorlar." Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s. 125.

38 Dimitar Angelov, "Die bulgarische Länder und das bulgarische Volkin der Grenzen des byzantinischen Reiches im XI-XII Jahrhundert (1018-1185)", *Proceedings of the XIIth International Congress of Byzantine Studies*, s. 155-61. Bizans'ta *ekskousseiai*, *paroikoi* üzerinde kamusal yükü daima sürdürdüğü için hemen hemen hiçbir zaman "tekmil" muafiyet değilken, bu dönemdeki benzer Bulgar imtiyazları, köylüler üzerinde çok daha kapsamlı senyör hakimiyeti sağlıyordu. Bkz. G. Cankova-Petkova, "Byzance et le Développement Social et Economique des Etats Balkaniques", *Actes du Premier Congrés International des Etudes Balkaniques et Sud-Européennes*, Sofya 1969, s. 344-5.

39 Bu ayaklanmanın en açık öyküsü: R. L. Wolff, "The 'Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204", *Speculum*, XXIV, no. 2, Nisan 1949, s. 167-206.

şisi, saray protokolü ve vergi sistemi Bizans modeline çok yakın bir "İkinci" Bulgar İmparatorluğu inşa edildi: üstteki boyar tabakası iktidarını pekiştirirken özgür köylülerin sayısı azalmaya devam etti. 13. yüzyılın başında, Çar Ioannitsa (Kalojan), Bulgar hanedanlarının geleneksel –Konstantinopolis'e saldırmak ve oranın kontrolüyle birlikte giden evrensel imparatorluk unvanına sahip olmak– hedefine geri döndü. Dördüncü Haçlı Seferi'nden kısa süre sonra askerleri Latin İmparatoru Baldwin'i yenilgiye uğrattı ve öldürdü ve halefi Bulgar sancağını muzaffer bir şekilde Adriyatik'e taşıdı. Ancak bir on yıl içinde bu genişlemiş devlet Moğolların saldırısı karşısında parçalandı.

Eski Illyricum bölgesindeki Slav nüfuslar, başlangıçta daha yüksek dereceli bir göçebe askerî sınıftan yoksun oldukları için, genellikle kabile sonrası bir siyasal sistemi geliştirmekte çok daha yavaş kaldılar: toplumsal farklılaşma daha ağır seyretti ve tedricen klan organizasyonu çok inatçı olduğunu kanıtladı. Erken Hırvat krallığı (900-1097) Macaristan tarafından yutuldu ve daha fazla bağımsız bir rol oynayamadı. Güneye doğru, geleneksel *župani*, yerel arazileri, yönetim için akrabalar arasında bölünmüş birer aile mülkü gibi kendi müstahkem mevkilerinden yönettiler.[40] Ortaya çıkacak ilk prenslikler, 11. yüzyılda Zeta ve Rascia oldu; bunlar yalnızca Komnenos imparatorları tarafından ancak kısmi bir başarıyla boyun eğdirilen Bizans karşıtı oluşumlardı. Geç 12. yüzyıl sonlarında, Büyük Župan Stefan Nemanja, unvanını Papa'dan alarak, iki bölgeyi tek bir Sırp krallığı altında birleştirdi. Her ne kadar Bizans'ın Sırbistan'ı yeniden ele geçirme çabaları önlendiyse de, parçalanmış klan ileri gelenlerinin, bağımlı bir köylülük üzerinde senyörlük hakları olan birleşik bir toprak sahibi sınıf oluşturma sürecinin yeterince sağlamlaştırılabilmesi ve Sırp monarşisinin topraklarını genişletecek askerî bir kapasite için bir yüz yıl daha geçmesi gerekti. Ancak erken 14. yüzyılda Bulgaristan ve Bizans'ın gerileyişi ona Balkanlar'da hakimiyet elde etme fırsatını verdi. Stefan Duşan Makedonya, Teselya ve Epir'i ilhak etti ve 1346'da Üsküp'te kendisini Sırpların ve Yunanlıların İmparatoru ilan etti. Büyük Sırp İmparatorlu-

40 Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilization*, s. 162-3.

ğu'nun toplumsal ve siyasal yapısı, hemen sonra Duşan tarafından derlenen kapsamlı bir kanunname ya da *Zakonnik*'le belgelenmiştir. Yönetici soyluluk, –Bizans *paroikoi*'sinin Sırp karşılığı olan– hizmet yükümlülüğü bulanan bağımlı *sebri*'lerce işlenen kalıtsal köylü arazilerine hükmediyor ve bunlar krallık emirnameleriyle resmen toprağa bağlı bulunuyorlardı. Monarkın geniş otokratik yetkileri vardı ama sürekli bir ileri gelenler ve büyük din adamları konseyince kuşatılmış bulunuyor ve bunların tavsiyeleriyle hareket ediyordu. Duşan, *župan* unvanını, klan nitelikleriyle birlikte ilga etti ve bunun yerine imparatorluk valisi için kullanılan terim olan Yunanca *kefalija*'yı koydu. Saray, hazine ve yönetim, Konstantinopolis'tekilerin kaba bir kopyasıydı.[41] Tuna vadisindeki kimi kıyı kasabaları, İtalyan kentleriyle olan yakınlıkları nedeniyle kentsel öz-yönetim uyguluyorlardı. Krallık gelirinin büyük çoğunluğunu sağlayan gümüş madenleri köle işgücü tarafından işletiliyor ve Saksonlar tarafından yönetiliyordu. Sırp İmparatorluğu, hiç kuşkusuz, Balkanlar'da ortaya çıkan en gelişmiş Slav devletiydi: siyasal sisteminin, tam bir *fief* sistemi ile otokratik bürokrasi arasındaki karma karakterinde hem Batı hem de Bizans'ın çapraz etkileri görülür. Ancak bunun unsurlarının heterojenliği onu çok kısa bir hayata mahkum etmiştir. Duşan'ın ölümünü izleyen birkaç yıl içinde, birbiriyle dalaşan despotluklar ve bölünmüş mülkler halinde parçalanmıştır. Bunu son bir Slav gücü izlemiştir. 14. yüzyılın ikinci yarısında Adriyatik boyunca egemenlik kurma sırası Bosna'nındır: ama onun saltanatının Bogomil inancı ve morarşisinin seçimle gelme özelliği, bu dağlık ileri karakolu kendinden önce gelen Sırp İmparatorluğu'nu taklit etmekten alıkoymuştur.

Böylelikle, 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Bizans, Bulgaristan ve Sırbistan arasındaki bu devrî mücadele ortak bir gerileyiş ve çöküşle sona ermiştir. Orta Çağ Balkanlar'ının kırılgan devlet sistemi, Osmanlı fethi buraları ele geçirmeden önce genel bir kriz içindedi. Bölgenin yerli bir feodal sentez üretme

41 S. Runciman, "Byzantium and the Slavs", N. Baynes, ve H. Moss (ed.) *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford 1948, içinde s. 364-5; Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, s. 142-6.

konusundaki başarısızlığının nedenlerine daha önce işaret edilmiştir. Başarısız Bulgar ve Sırp devletleri bunun yalnızca altını çizer. Zira, herhangi bir karşılaştırmalı Avrupa perspektifi içinde bunların en çarpıcı özelliği, Bizans'ın bizzat kendisinin emperyal otokrasisini taklit etme konusundaki ısrarları ve bunun olanaksızlığıdır. Bunlar krallık değil, imparatorluk olmaya çalışmışlardır; ve bunların hükümdarları herhangi bir emperyal unvanı değil, o evrensel Greko-Romen *autokrator* unvanını hedef almışlardır. Böylelikle Bulgar ve Sırp İmparatorlukları'nın her ikisi de Bizans devletlerinin iç yönetim sistemini taklit etmeye, ve ona doğrudan fetih ya da veraset yoluyla dışarıdan sahip olmaya kalkışmışlardır. Böyle bir şey onlar için bünyevi olarak uygulanabilir değildi ve dayanılmaz şekilde toplumsal ve siyasal aşırı yayılmalarına neden oldu: yerel kabilesel bir yönetimden doğrudan bürokratik bir imparatorluk yönetimine geçiş, bölgedeki herhangi bir soyluluğun kaynaklarını aşıyordu ve gerek kent gerekse köle ekonomisinin yokluğunda hiçbir gerçek ekonomik altyapıya tekabül etmiyordu. Zaten kendisi anakronizm olan emperyal bir egemenlik için yürütülen üç köşeli mücadele bu nedenle iflas etmiştir. Yine de, bu iflasın gerçekleştiği çağ aynı zamanda, Avrupa'nın her yerinde genel bir bunalımın hüküm sürdüğü bir çağdır. Bu çağda Balkanlar'daki kırsal ekonominin içsel eğilimi konusunda sağlam hükümler verebilmek için gerekli dokümantasyon, kısmen izleyen Osmanlı döneminin kurumları yok etmesi nedeniyle çok dağınıktır. Ancak başka yerlerde olduğu gibi burada da büyük ölümcül salgınlar hükmünü icra etmiştir. Yakın zamanlarda yapılan hesaplamalar, 1348 ile 1450 arasında, zaten nüfusu seyrek olan bir bölgede, 6 milyondan 4.5 milyona % 25'lik genel bir azalmaya işaret etmektedir.[42] Üstelik şimdi Balkanlar'da da toplumsal ayaklanmalar patlak vermiştir. Selanik "Komünü"nden daha önce söz edilmişti. Bununla eş zamanlı olarak, 1342'de Trakya ovalarında da, buradaki Bizanslı yerel toprak sahipleri-

42 J. C. Russell, "Late Mediaeval Balkan and Asia Minor Population", *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, 1960, s. 265-74; *Population in Europe 500-1500*, s. 19.

ne karşı köylü ayaklanmaları olmuştu. Adriyatik boyunca Kotor ve Bar da kentsel kalkışmaların sahnesi oldu. Bulgaristan'da 1277'deki kırsal ayaklanma, kısa bir süre için plep bir düzmeceyi iktadara getirimişti; 14. yüzyılda topraklar giderek birleştirilirken serserilik ve eşkıyalık yaygınlaştı. Yarımadanın değişik aristokrasilerinde sözde kurulacak imparatorluk devletinin yarattığı gerginlikler doğal olarak, huzursuzluk ve güvensizlik içinde tepki gösteren yoksullar üzerinde daha büyük mali ve toprak ürünlerine ilişkin zorlamaları artırdı.

Osmanlıların gelişinde, Arnavutluk'ta, kabile ve klan örgütlenmesinin hâlâ büyük toprak mülkiyetini kontrol ettiği ve toplumsal farklılaşmayı önlediği ilkel dağlı istihkâmlar dışında, ki bu önemlidir, hemen hemen hiçbir halk direnişinin olmaması dikkat çekicidir. Bogomil köylülüğün özellikle Katolik Kilisesi tarafından "Patarene" sapkınları olarak zulm gördüğü ve köle peşinde olan Venedikli ve Ragusalı tacirlere devredildiği Bosna'da, kırsal kitleler ve yerel soyluluğun bir kesimi Türk yönetimini iyi karşıladı ve sonunda geniş ölçüde İslamiyeti kabul etti. Braudel, gerçekten, kategorik olarak şöyle yazmıştır: "Balkanlar'ın Türkler tarafından fethi, yalnızca şaşırtıcı bir toplumsal devrimden yararlanıldığı için mümkün olmuştur. Köylülüğe zulm eden bir senyör toplumu gafil avlanmış ve kendiliğinden çökmüştür. Büyük toprak sahiplerini ortadan kaldıran fetih, çeşitli açılardan 'yoksulların özgürleşmesi'ydi. Küçük Asya, Türklerin yüzyıllar süren göze çarpmayan çabalarıyla sabırla ve yavaş yavaş fethedilmiştir; Balkan yarımadası, tabir caizse, onlara bir direnç göstermemiştir."[43] Böyle bir hüküm, diğer ta-

43 F. Braudel, *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Phillippe II*, Paris 1949, s. 510. Braudel'in Küçük Asya ve Balkanlar'daki fethin hızı konusundaki bakışı, kritik değişkenin Hıristiyan direnişinin görece şiddetini ima ettiği ölçüde yanıltıcıdır. Zira Anadolu Türkmen kabile başıbozukları tarafından birbirini izleyen kendiliğinden göç dalgalarıyla işgal edilmişken; Balkanlar ileri derecede örgütlü bir askerî devlet, yeni biçimiyle Osmanlı Sultanlığı tarafından fethedilmiştir. Braudel, o tipik titizlik duygusuyla, yukarıda aktarılan pasajdaki son cümleyi, çalışmasının gözden geçirilmiş baskısında yenilemiştir. Şimdi bu cümle şöyledir: "Balkan yarımadası istilacıya direnç göstermemiş *görünmektedir*" (italikler ona ait) ve bir notta, Angelov'un çalışması doğruysa, Bulgar direnişinin, kendi metninin izin verdiğinden daha canlı olduğunu eklemektedir. Bkz. *La Méditerranée et Le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Phillippe II*, Paris 1966, s. 11.

raftan, çok kestirmedir. Aslında, Türk saldırılarının öncesinde, yerli toplumsal düzenin kendiliğinden ya da toptan çöktüğü yolunda çok az işaret vardır. Yönetici sınıf her yerde artan ölçüde baskıcıydı ve onun siyasal sistemi bunalımdaydı. Ancak daha sonraki bir kendine gelme de dışlanmamalıdır. Balkanlar'da herhangi bir daha ileri otokton gelişme olasılığını yok eden Osmanlı saldırısıdır. Bulgar ve Sırp aristokrasilerin yenilgiye uğradığı Meriç ve Kosova alanları güçlü bir şekilde savunulmuştur: Türklerin öyle kolay kazanılmış bir zaferi söz konusu değildir. Öte yandan bir kaç tayin edici Osmanlı darbesi indirildikten sonra Balkanlar'ın istikrarsız devlet yapıları, İslam istilasına karşı mücadeleyi sürdürecek kaynaklardan yoksundu. Yerel prensler ve soylular hezimete uğratıldıktan sonra Türklerin yükselişine karşı durmak için geriye kalan tek şans, Balkanlar'ı kurtarmak üzere Batı feodalizmi tarafından örgütlenecek savunma seferlerine kalıyordu. İki uluslararası haçlı seferi Viyana'dan yola çıktı ve 1396 ve 1444'te Niğbolu ve Varna'da Osmanlı orduları tarafından yerle bir edildi. Şimdi kendisi tam bir sıkıntı içinde olan Batı feodalizmi, artık o iyi günlerinin zaferlerini elde etmeye muktedir değildi. Bu felaketlerde, Güney-doğu Avrupa, kısa süre içinde, ondan her zamankinden daha radikal bir şekilde ayrılarak, kıtanın genel kaderini paylaştı.

Orta Çağ dünyası böylece genelleşmiş bir kriz içinde sona erdi. Gerek feodalizmin Batı'daki vatanı, gerekse oraya doğru yayıldığı ya da orada gelişmeyi başaramadığı Doğu'nun toprakları, 15. yüzyıl başlarına gelindiğinde derin sosyo-ekonomik çözülüş ve başkalaşım süreçlerinin sahnesi oldu. Erken modern çağın eşiğinde, Konstantinopolis istihkâmları Türklerin topuna boyun eğerken, Avrupa'nın siyasal düzeni için bu değişimlerin sonuçları hâlâ büyük ölçüde karanlıktı. Bunlardan ortaya çıkacak olan devlet sisteminin düğümünün çözümü (*dénouement*) keşfedilmeyi beklemektedir.

I. Aleksios 315
I. Boleslaw 269
I. Casimir 269
I. Frederick 186, 187
I. Constantinus 102, 103
I. Louis (Macaristan) 278
I. Mieszko 260, 268, 269
I. Otto 185, 268
I. Robert 229, 278
I. Theodosius 102, 115
I. Valentinian 102, 109, 116, 117
I. William 182
II. Agis 68
II. Basileios 305, 312, 320
II. Claudius 98
II. Filip (Makedonya) 54
II. Frederick 187, 190
II. Henry (İngiltere) 183
II. Mieszko 269
II. Theodosius 133
II. Valentinian 117
II. Waldemar 203
III. Antiochus 76
III. Casimir 278
III. Cleomenes 68
III. Ivan 286, 288
III. Constantinus 102, 103
III. Peppin 157
III. Vassily 286
IV. Casimir 282
IV. Charles 278
IV. Henry (Kutsal Roma İmparatoru) 186, 187
IV. Ivan 288
IV. Mihail 313
IV. Romanos Diogenes 314
IV. Wenceslas 280
IX. Louis (Fransa) 179
V. Philip (Makedonya) 82
VI. Henry (Kutsal Roma İmparatoru) 186, 187
VI. Leo 307, 308
VI. Louis (Fransa) 178, 222
VII. Gregory 186
VII. Louis (Fransa) 222
VIII. Louis (Fransa) 179
1351 tarihli Fransız Yasası 228
1497 Yasası (Bohemya) 288
1500 tarihli Arazi Fermanı (Bohemya) 288
1084 tarihli *Chrysobull* 316

Aachen 156
Acilli 116
Actium Savaşı 82
Adrianople (Edirne) 131, 300
Adriyatik 54, 319, 325, 326, 328
Aegina 43
Ahenobarbus, Lucius Domitius 72
Alamanni 97, 98, 123, 141
Alanlar 127
Alaric 127, 302
Alcantara 192
Alföld 253
Algarve 194
Almanya 85, 89, 122, 123, 125, 132, 136, 143, 156, 176, 183-187, 198, 205, 206, 216, 226, 227, 231, 234, 236, 240, 269, 270, 290, 295

Alsace 156
Altınordu 254
Amele Yasası (*Statute of Labourers*) 228, 230
Amiens 75
Anadolu 311, 313-315, 324, 328
Angevin 182, 229
Anglo-Saxonlar 136, 141
Anicii 116
Anjou 179
Antakya 55, 56, 97
Antonius 76, 81, 89, 152
Antonius, Marcus 81
Apulia 110, 311
Aquitaine 127, 129, 131, 135
Aragon 193, 229, 234, 235
Aragonlu Ferdinand 234
Araplar 155, 184, 263, 302, 304
Arbogast 117, 124
Arcadius 109
Aristoteles 27, 28, 30
Arminius 123
Armorica 118
Arnavutluk 328
Arnulfing hanedanı 157
Arpad hanedanı 254
Arslan, Alp 314
Artois 179
Asen 324
Asturias 190
Asur İmparatorluğu 25
Atama Mücadelesi (*Investiture Contest*) 188
Atina 23, 24, 27, 29, 30, 33, 38-40, 42-51, 55, 60, 66, 68, 69, 85, 97
Atlantik 193, 200, 219
Attalos (Attalid) 55, 57, 58, 61
Attika 38, 39, 45, 47, 49, 50, 54, 56, 70
Attila 244, 246, 251, 252, 302
Augustus 76, 81-83, 85, 86, 88, 94, 103, 181, 188, 240, 308
Aurelianus 98, 100, 102, 123
Aurelius, Marcus 88, 96, 101, 124
Avarlar 244, 253, 254, 267, 302, 319, 321, 322
Avis 195
Avusturya 133, 136, 146, 155, 226, 280, 293

Babil İmparatorluğu 25
Bacaudae 75, 117, 118, 135
Baccihiadae 38
Balbinus 102
Baldwin, Latin İmparatoru 325
Balkanlar 54, 103, 104, 128, 227, 239, 244, 253, 294, 299, 300, 302, 304, 311, 315, 319-323, 325-329
Baltık 85, 198, 222, 240, 241, 263, 270-275, 279, 280, 283, 286, 289, 291, 292
Bar 328
Baronlar Birliği 278
Barcelona 232
Basel 217
Basileus 152
Bavarya (Baveria) 143, 184, 186, 228
Belçika 136, 218, 227
Bergama (Pergamum) 55, 57, 59, 61, 76
Berlin 280, 286
Beş Yüzler Konseyi 44, 46
Bettie 116
Bitinya 80
Bizans 18, 95, 135, 136, 141-143, 147, 152, 155, 176, 187, 188, 190, 198, 200, 202, 239, 253, 260, 263-267, 300, 302-327
Blemmyes 97
Bogomillik 324, 326, 328
Bohemya 123, 185, 226, 240, 258, 260, 262, 267-270, 272, 273, 278-282, 285-289
Bologna 235
Bornholm 198
Bornhöved Savaşı 203
Bosna 326, 328
Bouvines Savaşı 179
Bragançalar 194
Brahe, Per 206
Brandenburg 222, 270, 279, 280, 285-287, 291
Brandes 226
Bruges 232
Bulgaristan 279, 305, 320, 323-325, 328
Bulgarlar 200, 244, 253, 254, 259, 280, 317, 320, 322-325, 327, 329
Burgundia 127-129, 131, 133, 135, 136, 178, 185, 194, 198, 226, 227, 236
Burgundianlar 127-129, 135, 136, 198

Caesar, Julius 76, 80-84, 105, 121, 125
Calabria 229, 236
Calatrava 192
Campania 110
Caracalla 88
Carinus 98
Carpi 97
Carus 102
Cassius, Dio 101
Castile 191-194, 227, 231, 235, 284
Catilina 80
Cato 91
Ceionii 116

Cengiz Han 244, 249, 252, 254, 274
Cenova 217, 219
Charlemagne 155-161
Charles Robert 278
Cicero, Marcus Tullius 85-87
Ciompi 230
Cleisthenes (Klisten) 44
Clodius, Publics 81
Clovis 138, 141
Columella 90, 91
Commodus 96, 98
Comnenus (Komnenos) 309
Cordoba 75
Courtrai Savaşı 229
Cracow 272
Crassus, Marcus Licinius 80
Ctesibius 60

Çar loannitsa 325
Çar Samuel 324
Çek Devleti 266, 267
Çin 19

Daçya (Dacia) 88, 89, 123, 240
Dalmaçya 102, 103, 311
Danimarka 180, 198-200, 202-205, 229
Danzig 272, 273, 280, 291
Decius 102, 103
Delos Birliği (Delian League) 49, 50
Denis, St. 222
Deutschbrod 226
Diadochi 55, 56, 58
Dinyeper 241
Diocletian (Diocletianus) 24, 97-100, 102-104, 109, 114, 115, 118
Diogenes ailesi 309
Domitian 88
Don 239, 243
Donates 118
Dorpat 272
Douro 194
Dress 240
Dunkirk 137
Duşan, Stefan 325, 326

Ege 24, 35, 49, 57, 241, 311, 319
Elbe 122, 239, 240, 257, 270, 272, 274, 284
Endülûs 192, 193
Epir 325, 328
Ermenistan 308
Ermland 280
Euric 130, 131

Faroe 199
Fas 21
Fenike 35
Fırat 79
Filistin 93, 105, 222, 231, 311
Finlandiya 222, 270
Flaminnius, Quinctus 69
Flanders 178, 217, 221, 227, 229, 232, 271
Flavianlar 88
Floransa 217, 230
Fotevik Muharebesi 203
Franconia 184
Franklar 97, 117, 124, 136-139, 141, 143, 147, 155, 157, 160, 172, 183, 198, 239, 265, 267, 311, 314, 317
Fransa 128, 139, 146, 148, 160, 161, 176-179, 181, 183, 184, 186, 190, 191, 195, 198, 214-216, 221, 222, 227-232, 234-236
Fransız Kuzeyliler (*Norsemen*) 172
Freisach 226
Friesland 155
Frigyalılar 43
Fritigern 130, 131

Gainalar 302, 304
Galerius 102
Gallienus 99, 102
Galya 71, 74, 75, 80, 82, 85, 88, 93, 96-98, 102, 103, 105, 109, 113, 115, 117, 118, 127, 135-139, 142, 143, 147, 148, 153, 157, 159, 176, 181, 241, 300, 302
Galya Savaşı 71
Gelibolu 319
Genç Pliny 72
Germanicus 240
Ghent 217, 229, 232
Glagolitic alfabe 264, 322
Gniezno 268, 270
Gobi 254
Goslar 226
Götland 198
Gracchi, Solon ve Peisistratus 39
Granada 193, 194, 222
Grande Jacquerie 229, 280
Gratian 115
Grönland 199, 200
Grünewald Savaşı 280
Guadelupe Kararı 234
Güller Savaşı 227, 234
Gürcistan 308

Habsburglar 282
Haçlılar 266, 273, 317
Hadrianus 88
Hannibal 67, 69, 71
Hannibal Savaşı 71
Hansa Birliği 284
Hardrata, Harald 202
Hastings Savaşı 202
Hazar Denizi 282
Hazarlar 200, 263
Heraclius 303
Heruli 97
Hıristiyanlık 101, 105, 116, 133, 134, 141,

143, 150, 151, 153, 154, 156, 203, 205, 260, 261, 264, 267, 268, 321, 322
Hırvatlar 323, 325
Hohenstaufenler 187
Hollanda 198, 218, 227, 236, 271, 281, 284, 292
Holstein 204
Homeros 35
Honorius 117
Hunlar 125, 137, 244, 251, 253, 302
Hussçu Savaşlar 278, 280, 281, 285, 286, 288

Ioannes Tsimiskes 313, 320
Isaurialar 304
Iustinianos 306, 310
Iuthungi 97

İberya 193, 194, 222, 270
İlirya 102-104
İmparator Elagabalus 101
İmparator Sigismund 280
İmparator Tacitus 85, 86, 88, 102, 121, 122, 187, 198, 202, 205, 241, 260
İngiltere 136, 137, 139-141, 146, 147, 172, 176, 179-181, 186, 198, 199, 202, 212, 214, 216, 221, 224, 227-230, 232-236, 262, 284
İrlanda 198-200, 270
İrlanda Denizi 200
İskandinavya 176, 198, 199-205, 216, 227, 263, 299
İskender 54-56, 58, 60, 74, 82, 88, 92, 97, 100, 150
İskenderiye 55, 56, 60, 74, 97, 150
İskitya (İskit) 46
İskoçya 199, 274
İspanya 24, 74, 75, 88, 96, 97, 102-104, 109, 110, 113, 115, 117, 128, 129, 134-136, 138, 141, 153, 155, 176, 190, 191, 193-195, 198, 216, 227, 229, 230, 232, 234, 236, 241, 270, 300, 311
İsveç 177, 197, 199, 200, 203-206, 222, 263, 280
İsviçre 230
İtalya 63, 67-73, 75, 76, 78, 81-86, 88, 96, 98, 101-104, 109, 112, 113, 115, 127-129, 132, 134-139, 141, 143, 155, 172, 176, 177, 185, 187-190, 198, 215-221, 225-227, 229, 230, 235, 236, 241, 266, 283, 300, 301, 310, 311, 316, 318, 326
İttifaklar (Ortaçağ) 123, 135, 178, 220, 267, 280, 286
İyonya 49, 50, 51, 319
İyonyalılar 50
İzlanda 199-201, 203
İznik 311, 317

Jagellonianlar 278
Japonya 21
Jerome 151
Jovian 116

Kabul 11, 12, 26, 39, 47, 69, 77, 88, 94, 105, 132-134, 141, 146, 151, 155, 157, 176, 194, 197, 201, 218, 228-230, 233, 259-261, 263, 268, 270, 277, 286, 288, 289, 303, 309, 322, 327, 328
Kafkaslar 314
Kalmar Birliği 204
Kantakuzenos 231, 318
Kapadokya 97
Kapetler (Capetian) 178, 179
Kara Ölüm 227, 228, 279
Karadeniz 35, 227, 240, 243, 263-265, 273
Karolenjler 185, 265
Karpatlar 239, 244
Katalonya 155, 156, 191, 229, 232, 234
Kazaklar 293
Kıbrıs 222
Kılıç Şövalyeleri 270
Kırım 227, 243, 305
Kızıl Deniz 301
Kiev 200, 254, 260, 263-266, 269, 273, 274, 282
Kilikya 97
Kiril alfabesi 264, 267, 322
Kolikovo Savaşı 282
Konstantinopolis 100, 106, 113, 114, 222, 305, 306, 312, 313, 317, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 329
Konstantinos 23, 104-106, 109, 115, 116
Konya Sultanlığı 315
Kopenhag 205, 206
Korint 26, 38, 43, 51
Kosova Savaşı 329
Kotor 328
Königsberg 279, 285
Köylü Ayaklanması 229, 231, 232
Kudüs Krallığı 172
Kumanlar 244, 253-255, 266
Kutna Hora 278
Kuzey Afrika 71, 74, 97, 115, 118, 127-129, 241, 311
Küçük Asya 56, 57, 97, 101, 315, 328

Lagid Devleti 57, 58, 60
Lakonia 40, 43
Languedoc 179
Laon 178
Laureion madenleri 47, 54
Lechfeld Savaşı 184
Legnitsa Savaşı 254
Leipzig 280
Leon 191, 194
Levant 74, 101, 172, 222
Lidya 35
Lipan Savaşı 288
Litvanya 270, 278, 280, 287
Livonia 270, 275, 285, 288
Loire 74, 75, 118, 138, 156, 277
Lombard 137-139, 141, 143, 155, 189, 198, 311
Lombardlar 136-138, 141
Londra 221, 232
Lorraine 156, 184
Lotharingia 185
Lubliyana 291
Lukanlar 71
Luxemburg hanedanı 278
Lübeck 217, 219, 284
Lycurgus 40
Lyon 75
Lysander 51

Macaristan 243, 253, 254, 261, 278, 281, 282, 295, 325
Macarlar 160, 161, 184, 244, 253, 254, 261, 267, 293
Macrinus 102
Magdeburg Şartı 272, 274
Magnesia Savaşı 76
Mağripliler 191, 222
Maine 179
Majorian 116
Makedonya 33, 53-56, 58, 71, 74, 82, 311-313, 320, 325
Malazgirt Savaşı 314
Mançu 251
Manş 79, 181, 219
Marcomanni 96, 123, 258
Marius, Gaius 70, 79
Martel, Charles 155
Maternus 97
Matthias Corvinus 282
Mauri 97
Maurice 114, 207
Maxentius 105
Maximinus Thrax 97
Mazovia Dükü 271
Mecklenburg 291
Melania 110
Meriç Muharebesi 329
Merovenjler 138, 139, 141-143, 157, 184, 321
Meseta 235
Messenia 40, 41, 43, 48, 70
Methodius 322
Mezopotamya 55, 57
Mısır 24, 25, 55-59, 78, 84, 97, 101, 102, 112, 113, 152, 294, 302, 304, 311, 314
Milan 106
Milanlı Ambrose 151
Milvian Köprüsü Savaşı 105
Minho 194
Mithridates Savaşları 71
Moesia 97, 98, 102, 103, 302, 319, 320
Moğollar 244-247, 249-254, 274, 280, 282, 283, 325
Moravya 254, 267
Moritanya 102
Moskova 282, 286
Müslümanlar 177, 191, 193, 194, 222

Nabis 68, 69
Nedao 253
Nemanja, Stefan 325
Neo-Platonism (Yeni Platonculuk) 151
Nero 87, 88
Niğbolu Savaşı 329
Nil 152
Nogent, Gilbert de 220
Noricum 74, 84, 302
Normandiya (Normandia) 156, 172, 179, 200
Normanlar 146, 147, 179, 181, 182, 186, 190, 202, 262
Norveç 172, 180, 199, 201, 205, 264
Novgorod 263, 275, 285, 286
Numidya 110
Nuremburg 280
Nursialı Benedict 152

Oder 241, 270, 278
Oka 274, 275, 296
On Üç Yıl Savaşı 278, 280
Orkney Adaları 200
Osmanlılar 279, 300, 311, 315, 319, 326, 328, 329
Ostrogotlar 127-130, 134-137, 141, 187
Ottolar 184, 185
Outremer 317

Pachomius 152
Paleologoslar 310, 311, 313, 316, 317
Palmira 97
Pannonia 84, 102-104, 117, 135, 240, 244, 251, 253, 323
Papalık 185-187, 189, 268, 281
Papnian 87
Paris 97, 178, 179, 232
Partiya 80
Paulus 87
Pavlos 151

Peçenekler 244, 253, 254, 314
Peisistratus 39, 66
Peloponnes 26, 40, 51, 52, 68, 319, 320
Pella 53
Pericles (Perikles) 26, 45, 49, 50
Pers İmparatorluğu 58, 301, 304
Petro (Bulgaristan) 323
Petro (Vlah kabile reisi) 324
Pharsala 82
Philippe Auguste 178, 179
Philippe Le Bel (Yakışıklı Philippe) 179
Philippi 82
Philippus, Julius 101
Phocas 302, 309
Piastlar 254, 260, 262, 268, 269, 274
Piedmont 190
Piotrkow Yasaları 289
Pire 39
Pireneler 192
Pistoia 225
Platon 32, 47
Podebrodyli George 282
Podolia 293
Poitiers Savaşı 155
Polonya 185, 254, 257, 258, 260-262, 267-270, 272, 274, 278-283, 285-292, 294, 295
Pomerania 270, 272, 278, 280, 285, 286, 290
Pompei 80, 81
Pontus koridoru 244
Portekiz 193-195, 222, 227, 228, 270
Postumus 115
Poznan 272
Pön Savaşı 71, 301
Prag 286, 291
Premylidler 260, 262, 268
Probus 98
Provence 176
Prusya 222, 270-272, 279, 280, 285, 287
Pruzzi 270
Pskov 275, 285, 286
Ptolemy (Batlamyus) 55, 56, 58

Quadi 123

Rascia 325
Rastislav 267
Reccared 141
Reconquista 191, 192, 194
Reformasyon 154
Remença köylüleri 229, 230, 232, 234, 235
Ren Nehri 85
Reval 272
Rhaetia 74
Rhineland 220, 221, 227, 271
Riga 272, 284
Rodos 56
Roma Kilisesi 134, 149
Roma Toplumsal Savaşı 71
Romagna 227
Romanya 243, 250, 253
Rostok 272
Rönesans 145, 151, 154
Rubicon 81
Rugiler 133
Rurik Prensi Vladimir 260, 262
Rurikler 262, 264, 266
Rusya 147, 199, 200, 222, 227, 240, 244, 254, 258, 260-267, 270-273, 275, 277, 279, 280, 282, 283, 285-290, 293, 296, 316

Sajo Savaşı 254
Sakız Adası 44
Saksonya 155, 176, 184-186, 279, 280
Salamis 47, 48
Salianlar 185
Samnitler 71
Samo 267
Santiago 192
Saray-Batu 282
Sardica 106
Sarmatianlar 240
Sasaniler 97
Savoy 128, 135, 190
Saxonlar 136, 138, 141
Scania 203
Schleswig 156, 203, 204
Scipones 116
Scleras 309
Selanik 318, 319, 327
Selçuklular 311, 312
Seleukia (Seleucia/Seleucid) 55
Seleukoslar 55-59, 76
Severus, Alexander 101
Severus, Septimus 87, 101
Severuslar 87, 97, 101
Sırbistan 325, 326
Sırplar 320, 322, 325-327, 329
Sicilya 110, 187, 190
Siena 217
Sierra Granada 222
Silezya 128, 267, 269, 270, 272, 280
Silvanus 124
Simeon (Bulgaristan) 323, 324
Simeon (Muskovy) 279
Sirenayka 77
Sistersiyanlar 169, 192, 214
Slavlar 17-19, 185, 199, 200, 241-245, 253, 254, 257-260, 262-265, 267, 268, 270, 271, 274, 300, 302, 304, 316, 319-323, 325, 328
Slovakya 280
Socrates 47

Solon 38, 39, 44, 66
Sound Boğazı 284, 286, 290
Sparta 23, 26, 39-44, 48, 51, 66, 68, 69
Stamford Bridge Savaşı 202
Stephen (Macaristan) 261
Stilicho 117, 302
Strazburg 217
Styria 156
Suevi 127, 194
Suger, Abbé 178, 222
Sulla, Lucius Cornelius 70, 80, 83
Suriye 24, 35, 43, 55, 57, 97, 101, 102, 113, 302, 304, 311
Suzdal Prensi 274, 282, 285
Sümer İmparatorluğu 25
Swabia 184, 186, 187, 226, 271
Syagrius 138

Tabor Misakı 281
Tagus (Tejo) 74, 192, 222
Tarragona 97
Tatarlar 293
Teb (*Thebes*) 54
Teselya 325
Tetricus 115
Teutoburg Ormanı Savaşı 123
Thames 74, 277
Themistocles 44
Theodoric 132, 134
Thucydides 47
Thuringia 184, 186
Traşlı Prokop 280, 282
Tiber 24
Tiberius 67, 84, 240
Timurlenk 254
Tisza 253
Toledo 141
Tomislav 323
Toroslar 304
Torun 280
Toskana (Toskanya) 72, 189, 218, 225
Totila 135
Toulouse 131, 178
Touraine 179
Trajan 240
Trakya 54, 97, 102, 302, 311, 320, 327
Transilvanya 240, 293
Tribonianus Gallus 102
Trier 75, 98, 106
Triumvirler (Roma) 81
Tuna 96, 102-104, 123, 137, 239, 241, 243, 244, 251, 253, 257, 300, 319, 323, 326
Tunus 110, 128
Türkler 253, 300, 311, 312, 315, 319, 320, 328, 329
Türkmenler 315, 317, 319, 328

Ukrayna 128, 243, 244, 253, 264, 266, 269, 293
Ulpian 87

Üsküp 325

Vaclav 260
Valens 109, 118
Valerians 102
Valladolid 228
Vandallar 127-129, 131, 134, 135, 241, 274, 302, 315
Varangianlar 260, 263-265
Varna Savaşı 329
Varşova 272
Venedik 217, 219, 316, 328
Vespasian 88
Victorious 115
Vikingler 160, 161, 177, 180, 184, 198-203
Vistula 241, 272, 278, 290
Viyana 148, 217, 291
Vizigotlar 123, 127-129, 131, 133-138, 141, 190, 194, 241, 302
Vlahlar 320, 324
Volga 241, 263, 274, 275, 296
Volhynia 293
Volkhov 263

Weser 143
Wismar 272

Xenophon 27

Yaroslav 265
Ypres 232
Yüz Yıl Savaşları 179, 227, 231, 234

Zeta 325
Zizka, John 281

Yıllardır antik toplumsal formasyonların dönüşümü etrafındaki tartışmaların önemli kaynaklarından biri olmuş *Antikiteden Feodalizme Geçişler*, feodalizm öncesi siyasal, toplumsal, iktisadi ve sınıfsal yapıları tarihselleştirerek üretim biçimlerinin dönüşümü üzerine geniş bir coğrafi alanı ele alır. Yunan devletlerinden Roma İmparatorluğu'na, Batı ve Kuzey Avrupa'dan Akdeniz, Balkanlar ve Bizans'a uzanan geniş bir perspektifle toprak mülkiyetinden köleliğe, serflikten yönetici sınıfların biçimlenişine, üretim biçimlerinin dönüşüm-eklemlenmelerinden artığa el koyma pratiklerinin değişimine hukuktan göçlerin etkisine kadar pek çok kategori ve süreci mutlaki devletin oluşumu hattına kadar inceleyerek kapsamlı bir analiz ortaya koyar. Anderson'dan klasikleşmiş bir başvuru kaynağı...

"Antikiteden Feodalizme Geçişler, klasik antikitenin siyasal ve toplumsal dünyasını, oradan Orta Çağ dünyasına geçişin doğasını ve Avrupa'da bunun sonucu olarak feodalizmin yapısını ve evrimini keşfe çalışmaktadır; gerek Akdeniz, gerekse Avrupa'daki bölgesel farklılıklar çalışma boyunca merkezdeki temayı oluşturmaktadır."

PERRY ANDERSON

THG
04736B3
GFD

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2157-7

9 789750 521577